

464-9

BIBLIOTHECA INDICA ;

▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 562, 586, 600, 632, 685, 780.

THE VRIHANNĀRADĪYA PURĀṆA

EDITED BY
PĀṆḌIT HṚISHĪKES'A ŚĀSTRĪ
PROFESSOR, SANSEKIT COLLEGE, CALCUTTA.

CALCUTTA :

PRINTED BY ŚĀŚIBHŪSHAṆA BHATṬĀCHĀRYYA, AT THE GIRIŚA-
VIDYĀRATNA PRESS,
24, GIRIŚA-VIDYĀRATNA'S LANE, UPPER CIRCULAR ROAD.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1891.

बृहन्नारदीयपुराणम्

श्रीलक्ष्मी

वङ्गदेशीयासियाटिकसमितेरनुम्रया

कलिकाता-संस्कृतकलिमाध्यापकेन

श्रीहृषीकेश-शास्त्रिणा

संशोधितम्

कलिकाताराजधान्याम्

१४-संख्यके गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मणे

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीब्रह्मसूत्र-भट्टाचार्येण

सुद्धितम्

१८८१

PREFACE.

After the compilation of the two great poems, the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata, the bulk of Sanskrit literature was increased by the introduction of several works known by the name of Purāṇas and Upapurāṇas, each being uniformly stated to be eighteen in number. Though the Purāṇas and Upapurāṇas are evidently derived from the same religious system as the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata, or from the mytho-heroic stage of Hindu belief, yet they present, certain peculiarities which clearly indicate their belonging to a later period and to an important modification in the progress of opinion.

It cannot be easily ascertained why these works in spite of their similar characteristics have obtained such different titles as Purāṇa and Upapurāṇa. According to the Śāstras, those written by the great sage Vedavyāsa are called by the name of Purāṇa and those by other Rishis by that of Upapurāṇa. The prefix 'upa' however in the latter indicates a later origin, and it is highly probable that those compiled subsequent to the Purāṇas were called Upa-purāṇas.

If we believe about the authorship of the Śāstras what is said in the Purāṇas and Upapurāṇas, viz., that they were originally written by Rishis of the most ancient times, then it is highly probable, that the original works have been replaced by later versions which were not only written after their style, but also contain passages here and there taken from them. For from internal evidence it appears clear that, the Purāṇas and Upapurāṇas which have come to us must have been compiled after the different sects of the Hindus, Śaiva, Vaiṣṇava &c. had been well established.

Mr. Wilson also agrees with us in thinking that the Purāṇas and Upapurāṇas which have now come down to our hands

are not the original ones, as he says—"It is possible, however, that there may have been an earlier class of Purāṇas of which those now we have are the partial and adulterated representatives. The identity of the legends in many of them and still more the identity of the words—for in several of them long passages are literally the same—is a sufficient proof that in all such cases they must be copied either from some other similar works or from a common and prior original."

We find in Sanskrit works of earlier dates that the characteristic portions of a Purāṇa are five—सर्ग, प्रतिसर्ग, वंशी, नवमराचि च, ईशावस्यतिचेति ;—first, the primary creation or cosmogony ; second, secondary creation or the destruction and renovation of worlds including chronology ; third, genealogy of gods and patriarchs ; fourth, reigns of the Manus ; fifth, the history of the Princes of the solar and lunar races and their descendants to modern times. The characteristic topics of a Purāṇa were so regarded even in the days of Amara Simha, fifty-six years before the Christian era, for he gives in his lexicon Pañchalakṣaṇa as a synonym of a Purāṇa, or one having five characteristic topics. But in the Purāṇas which have come down to our hands we find the characteristic topics to be ten in number instead of five. These are सर्वोदयाय विसर्ग, वंशी रचानराचि च, वंशी ईशावस्यति संस्मृतिरपात्रयः, दशमिर्गचैर्युक्तं पुराणम्. First, primary creation ; second, secondary creation ; third, description and classification of things both movable and immovable ; fourth, the rescue of men as well as of the world in every age by God in an incarnation assumed according to his own will or by the prayers of the afflicted from the hands of some famous giants or antagonists of the Vedas. The fifth includes the reigns of the Manus, and their sons with descriptions of corresponding Indras, Rishis and incarnations of the God Vishnu. Sixth, genealogy of the past, present and

future kings descended of the God Brahma ; seventh, histories of the kings and their descendants ; eighth, the destruction of the world either casual, natural, temporary or permanent ; ninth, the influence of Avidyā or ignorance in creation ; tenth, reduction of Brahma or the universal spirit to a personal spirit, Jīva, under the influence of Māyā.

Now if the Purāṇas had undergone no change since Amara-Simha's time, we should have found in some of them at least only the five characteristic topics mentioned above. Moreover many of the Purāṇas now in our possession neither fully answer to the former description nor to the latter. On the other hand they assign paramount importance to individual divinities, such as Śiva, Viṣṇu &c., and chiefly treat of rites and observances connected with their worship.

Hence it might be inferred that, a great part of the present Purāṇas and Upapurāṇas had, most probably, been compiled after the present popular forms of the Hindu religion assumed their sectarian character, and none of them did so earlier than the time of Śaṅkarāchārya, the great Śaiva reformer, who flourished, in all likelihood, in the eighth or ninth century, and of the Vaiṣṇava teachers Rāmānuja, Madhvāchārya and Vallabhāchārya, who flourished in the twelfth, thirteenth, and sixteenth centuries respectively. The Purāṇas generally advocate the doctrines taught by them. In fact the Purāṇas and Upapurāṇas are works of evidently different ages, and have been compiled under different circumstances, though the dates cannot be exactly ascertained. *

---

* In support of my position reference may be made to the following passages of this Purāṇa.

पूजयन्स्व हरं विश्वमीकबुद्ध्या नदीपते ।

निदङ्गद्वन्द्वस्यागामयुतायुतदुःखतम् ॥

The *Vṛihannāradīya* is an *Upapurāṇa* chiefly advocating the *Vaiṣṇava* faith. Though no date is attached to it, yet from its

शिव एव हरिः साक्षाद्वरिव शिवः स्मृतः ।

तदीरनरत्नयाति नरकान् कीटिकीटिभः ॥

Chap. XIV, Slokas 213—214.

मगीरय मङ्गाभाग तवाभीष्टं भविष्यति ।

आगमिष्यन्ति मङ्गीकं तव पूर्वपितामहाः ॥

मम सूर्यन्तरं ब्रम्भुं यज सीधैः सङ्क्रान्तिः ।

स ते समस्तत्रेयांसि विधास्यति न संशयः ॥

अहमद्रिसुतानां यजामि प्रत्यहं रूप ।

तयादाराधयेन्नान् सीधैः सुखं सुखमदम् ॥

अनादिनिधनो देवः सर्वकामफलप्रदः ।

तया संपूजितो राज्ञस्य त्रेवी विधास्यति ॥

Chap. XV, Slokas 73—76.

यसु सन्ततब्रह्मादिखिन्नचित्ततनुर्नरः ।

स सर्वयातनाभीवी चास्त्राक्षी जन्मकीटिषु ॥

तं धितं तदब्रह्मादिखिन्नचित्ततनुन्नरः ।

सन्नाथ रीरव यति यावदिन्द्राक्षतुर्दम् ॥

अक्रान्तिततनुर्नरं तत्र कीडपि न संवसेत् ।

यदि तिष्ठेन्नृपापापी सङ्क्रान्तब्रह्मा भवेत् ॥

ब्रह्माक्षानरतो वाऽपि अन्धमीधरतोऽपि वा ।

अक्रान्तिततनुं हृदा पक्षीक्षूर्णं जपेन्नरः ॥

Chap. XIV, Slokas 135—138.

We know from the *Saṅkaravijaya*, a book on *Saṅkara's* victory over his antagonists by his famous follower *Ānandagiri*, that before the time of *Saṅkarāchāryya* the custom of marking body with inflamed shell &c. was prevailing in all over India especially in its southern parts. It was

contents we have sufficient reason to think that; it must have been compiled in comparatively recent times when Bauddhaism was rooted out and was universally despised † and when the creeds of the different sects were not only well established but were tending towards a reconciliation probably after long centuries of discontent. It is in the form of a dialogue between Nārada and Sanatkumāra, and contains prayers addressed to Viṣṇu and injunctions to observe various rites and keep holy certain seasons in honour of the deity. The legends occasionally introduced in it are very few, of which the birth of Mārkaṇḍeya, the destruction of Sagara's sons, and the story of the Dwarf Avatāra are very interesting. It is complete in thirty-eight chapters, and has nearly 3500 ślokas.

In order to render this edition a most useful and correct one, I have consulted five MSS which I shall designate as (क), (ख), (ग), (घ) and (ङ). MSS (क) and (ख) were borrowed from the Calcutta Sanskrit College Library, and (ग) from a Paṇḍit of Bhātpāra, I received (घ) from the library of the Asiatic

---

Saṅkarācāryya only who not only first condemned this custom but tried also his best to root out it from the country. Hence we may easily infer that, the compilation of Vṛihannāradiya Purāṇa must have been after the time of Saṅkarācāryya. Dr. Wilson infers that, it might have been compiled between the fourteenth and fifteenth centuries.

† बीडालयं विज्ञेयम् सङ्घापयपि वै हिजः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तप्रतैरपि ॥
 बीडाः पाषण्डिनः प्रीक्ता यतो वै वेदनिन्दकाः ।
 तस्माद्भिजसाग्नेचित यदि वेदेषु भक्तिमान् ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि हिजो बीडालयं विज्ञेत् ।
 ज्ञात्वा वै निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राचामिव निर्धयः ॥

Chap. XIV, Ślokas 69—71.

Society of Bengal, and Pandit Madhusūdana Smṛitiratna of the Calcutta Sanskrit College favoured me with MS (३). (३) is in Bengali character, complete, does not appear to be very old, but is incorrect. (४) is in Devanāgarī character, very old, worn out, worm-eaten, wanting some pages here and there, and incorrect. (५) is in Bengali character, very old, writing effaced; especially in the last two or three pages which are illegible, but correct. (६) is in Bengali character, bound in book form; new, and complete, but not very correct. (७) is in Bengali character, very old, complete, and correct. I have not given preference to any one of them in particular. I have tried to pick up correct passages from every one, and the rejected ones have been given as different readings in the foot notes, where I have given also the modern forms of nearly all the Ṛṣha words. In fact, I have spared no pains to make the edition thoroughly correct as well as useful to the reader, but I do not know how far I have been successful.

I take this opportunity to acknowledge my obligations to my learned friend Pandit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Professor of Sanskrit in the Presidency College, who kindly looked over the proofs as they passed through in press, and afforded me material help by his valuable suggestions.

HRISHIKEŚA ŚĀSTRĪ.

संशोधनी ।

पुस्तकमेतत् सम्यक् परिगृह्यतया मुद्रयितु-माहितेष्वपि
समुचितेषु यज्ञेषु मनुष्य-निसर्ग-सुखभ-सुखजनवशादस्माभिरनवे-
दिताः कवित्परिलक्ष्यन्ते वर्षाशुद्धय-स्तासु हि सङ्ख्यपाठकैः
स्य मुद्रायमानास्तपि तत्र काश्चिद्दिग्दर्शनार्थ-मुदाक्रियन्ते ।
यथा—

अयं	यं	पृष्ठ	पङ्क्त्याम्
त्वन्मुखनिःसृतं	तन्मुखनिःसृतं	५	७
महत्क्षेप	महाक्षेप	६२	५
कथं भूयो	तथा भूयो	१०२	४

१०४ पृष्ठे ६—८ पङ्क्तिषु सर्वादर्शपुस्तकानुसारतो हि—

पातयामास तत्रैकं शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानोऽभवद्द्वाराघ्नो योजनत्रिंशदायतः ।

युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसो घोरविग्रहः ॥ १३ ।

पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसंयुतः ।

इत्येवं पाठोऽस्माभीरक्षितः । परं तस्मिन् पाठे—

पातयामास तत्रैकां शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।

पतमानाऽभवद्द्वाराघ्नी योजनत्रिंशदायता ।

युगान्तमेघनिर्घोषा राक्षसी घोरविग्रहा ॥ १३ ।

पतितां राक्षसीं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यः क्रोधसंयुतः ।

इत्येवं कृते सुसङ्गतिर्भवति ।

पद्यम्	पद्यम्	पृष्ठे	पङ्क्त्याम्
देवमाता सा	देवमाता सा	१२४	१२
ते नाथ	तं नाथं	१३४	१०
ततो दिति	ततोऽदिति	१३८	८
मृण्मथ	मृण्मथ	३८०	४

अध्यायानां विवरणम् ।

बृहन्नारदीयपुराणेऽस्मिन्नष्टात्रिंशदध्यायाः सन्ति, श्लोकाश्च
चतुःशताष्टसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि । तत्राह,
प्रथमाध्याये—८४, द्वितीयाध्याये—५६, तृतीयाध्याये—८६,
चतुर्थाध्याये—१०८, पञ्चमाध्याये—६८, षष्ठाध्याये—७०,
सप्तमाध्याये—८०, अष्टमाध्याये—१३८, नवमाध्याये—१५५,
दशमाध्याये—५४, एकादशाध्याये—१८६, द्वादशाध्याये—१२,
त्रयोदशाध्याये—२०६, चतुर्दशाध्याये—२२२, पञ्चदशाध्याये—
११८, षोडशाध्याये—१०५, सप्तदशाध्याये—३४, अष्टादशा-
ध्याये—१३१, नवविंशाध्याये—३०, विंशाध्याये—३३, एक-
विंशाध्याये—८७, द्वाविंशाध्याये—३५, त्रयोविंशाध्याये—६८,
चतुर्विंशाध्याये—३७, पञ्चविंशाध्याये—६७, षड्विंशाध्याये—
८४, सप्तविंशाध्याये—६५, अष्टाविंशाध्याये—११८, नव-
त्रिंशाध्याये—७१ । त्रिंशाध्याये—द्वावंशौ स्तः, कश्चिन्नवमयः,
अपरश्च पद्यमयः । तत्र नवमयांशस्य श्लोकेषु परिचमने प्राय-
स्त्रिंशच्छ्लोका भवन्ति, पद्यमयस्तु २४श्लोकात्मकः, ततश्च द्वौ
मिलित्वा प्रायः ५४ श्लोका भवन्ति । एकत्रिंशाध्याये—१६४,
द्वात्रिंशाध्याये—७६, त्रयस्त्रिंशाध्याये—७१, चतुस्त्रिंशाध्याये—
६३, पञ्चत्रिंशाध्याये—६८, षट्त्रिंशाध्याये—५८, सप्तत्रिंशा-
ध्याये—१२८, अष्टात्रिंशाध्याये—१४४ श्लोकाः सन्ति ततश्च

भित्तिना चतुःशताष्टसप्तत्यधिकानि त्रीणि सहस्राणि ३४७८
श्लोका भवन्ति ।

अथेदानीं प्रत्यध्यायालोचितविवरणं सङ्क्षिप्य लिख्यते ।
तत्र प्रथमाध्याये—प्रथमं मङ्गलाचरणं, ततो नैमिषारण्यवासि-
भिर्ब्रह्मवादिभिर्मुमुक्षुभिर्बुद्धैरेतोभिर्निरहकारैर्व्यासशिष्यैः षड्विं-
शतिसहस्रैर्भावितात्मभिः सशिष्यैर्मुनिभिर्भूतले कानि चेचाणि
पुस्तानि, कानि च तीर्थानि, कथं तापार्तचेतसां मानुषाणां
सुक्तिरव्यभिचारिणी हरिभक्तिश्च भवतीति पृष्ठः सुधीः शौनको
विनयावनतः प्राञ्जलिरिदं प्राह—अस्ति खलु सिद्धान्तमे पौरा-
णिकोत्तमः सर्वतत्त्वार्थकोविदो ज्ञानार्थो नारायणपरायणो
व्यासशिष्यो लौमहर्षिः सूतो नाम तमेवैतान् पृच्छन् प्रश्ना-
निति । ततस्ते ऋषयो मनोज्ञभूषणसताफलपुष्पविभूषितं
सुनिभिः परिशीभितं पुष्पं सिद्धान्तं प्राप्य सूतेन यथार्हमर्चिताः
सुखासीनं तं पौराणिकोत्तमं पप्रच्छुः—भोः सुव्रत सूत त्वमा-
तिथेयोऽसि वयश्चातिथयः प्राप्तास्तद्विद्वान् ज्ञानतत्त्वोपचारेण
यथाविधि पूजय । इदमखिलं ब्रह्माण्डं केन सृष्टं, किमा-
धारं, किमात्मकं, कस्मिन् प्रतिष्ठितं, कस्मिन् वा लयमेष्यति,
कथं विष्णुः प्रसन्नः स्यात्, कथं स नरैः पूज्यते, वर्णाश्रमाचारः
कीदृक्, कीदृक् च अतिथिपूजनं, केनोपायेन कथं सफलं
भवति, मोक्षस्य च क उपायः, पुंभिर्भक्त्या किम्प्राप्यते, भक्तिश्च
कीदृशी, सर्वमेतदसंशयं वद । इत्येवं प्रस्तावनाया अनन्तरं
सूतेनोत्तरच्छलेन ग्रन्थसारम्भः कृतः । यथा मथेदानीं पुरा

नारदेन सनत्कुमाराय गीतं ब्रह्मचारदाख्यं पुराणं कथ्यते इत्युप-
क्रम्य तेन पुराणसामान्यस्य भूयसी प्रशंसा कृता, तदध्ययन-
फलानि च कथितानि । अन्ततो हरिभक्तिसुखस्य प्रथमा-
ध्यायस्यान्तः कृतः ।

ततः सनत्कुमाराय देवर्षिणा नारदेन कथं सकला धर्मा
उक्ताः, तौ च कस्मिन् क्षेत्रे स्थितौ, कथं वा मिलिताविति
ऋषीणां प्रश्नेर्हितीयाध्यायस्य आरम्भः कृतः । ततः सूतेन
प्रत्युक्तं यथा—सन्ति खलु सनकाः, सनन्दनः, सनत्कुमारः,
सनातनश्चेति चत्वारो ब्रह्मध्यानपरायणा ब्रह्मतनयाः सत्यसन्धा
महात्मानो महर्षयः । ते खल्वेकदा ब्रह्मणः सभामीक्षितुं
मैदृशं समाजम् । तत्र विष्णुपादोद्भवां गङ्गां निरीक्ष्य
स्नातुमुद्युक्तास्ते तत्रायान्तं महर्षिं नारदं ददर्श । ततः पर-
स्परमभिवाद्य कृतकृत्येषु मुनिषु मनोरमे गङ्गातीरे समासीनेषु,
तत्र सभामध्ये सनत्कुमारो मुनिपुङ्गवं नारदं प्रोवाच—भोः
महाप्राज्ञ नारद त्वं सर्व्वज्ञोऽसि, त्वत्तोऽपरोऽधिको हरिभक्ति-
परो नास्ति । तत्कथय कथं स भगवानेतरस्यावरजङ्गमात्मका-
खिलजगत्कारणं गङ्गाप्रभवश्च विष्णुर्विघ्नातो भवति ? त्रिवि-
धानां कर्मणां कथं साफल्यं ? नृणां तपोलक्षणं ज्ञानं कथ-
मुद्भववेदिति । अथ सनत्कुमारवचसोऽवसाने नारदो नारायणं
नमस्कृत्य तुष्टाव । तेन नारायणस्तवेनैव द्वितीयाध्यायः सम्भू-
र्यतां नीतः ।

द्वितीयाध्याये—नारदेन प्रथमं नारायणमहिमानमुल्लिख्य

तस्य शक्तिः तस्या मेदाश्च कविताः, परमेश्वरस्य स्वरूपमुपाधि-
मेदाज्ञेदाश्च निरूपिताः । ततः प्रकृतिपुरुषसम्पर्काश्च हृदादि-
क्रमेण सृष्टिर्कथिता, यथा प्रकृतितो महान्, महतो बुद्धिर्बुधे-
रहङ्कारः, अहङ्कारात्तन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्यो भूतानि जातानि,
तानि च आकाशवायुग्निजलभूमयः । ततो जगद्वाता ब्रह्मा
पादपादिकान् सृष्टवान्, स हि सर्गस्तमोमयोऽनुष्टिपूर्वकश्च
विज्ञेयः । तं सर्गं स्वकीयप्रयोजनासाधकं ज्ञात्वा स विभु-
स्त्वित्यग्नौनिगतान् पशुपक्षिचगादिकान् जन्तून् सृष्टवान्,
तमपि सर्वमसाधकं मत्वा देवसर्गं समाप्तनीत् । ततश्च मानुषं
सर्गं कल्पयामास । स प्रथमं द्वादिक्कान् सृष्टिसाधकान्
कतिचिन्मनसान् पुत्रान् ससर्ज । तैश्चेदं स देवासुरमानुषं
जगद्वाप्तम् । एतस्य जगन्मण्डलस्योपरि यथाक्रमं भूर्भुवः-
सर्वमर्द्धनतपस्तत्त्वाख्याः सप्त लोका अवस्थिताः, अधश्च
यथाक्रममतल-वितल-सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पाता-
लाख्याश्च सप्त लोकाः स्थिताः । तेषु सर्वेषु लोकेषु लोक-
वासिन्, कुलाचलान्, नदीश्च सृष्टवान्, तत्तल्लोकनिवासिनां
योग्यानि वर्तनादीनि च कल्पयामास ।

भूतलस्य मध्ये सर्वदेवसमाश्रयः सुमेरुर्नाम पर्वतो भूम्यन्ते
लोकालोकश्च सृष्टः । तयोर्मध्ये सप्त सागरा हीपाश्च, प्रति-
हीपमष्टौ कुलाचला बह्वो नद्यश्च विस्त्रुताः । जम्बुद्वीप-
शास्मल-कुश-क्रौञ्च-शाक-पुष्कराः सप्त हीपाः । ते च सर्वे
प्रत्निकं सप्तभिः समुद्रैरावृताः । एते हीपाः समुद्राधीतरोत्तरं

दिगुचविस्तारा ज्ञेयाः । एषु चारोदधेरुत्तरं हिमाद्रिर्दक्षिणं
सर्वकर्माफलप्रदं भारतं नाम वर्षं विद्यते । इयं कर्मभूमि-
रन्यास भोगभूमयः । एवं दृष्टिसृजिष्य सचरितस्य प्रशंसा
सत्कर्मापरासुखस्य निन्दा च कृता । ततश्चेतस्य स्थावर-
जङ्गमरूपस्य जगतो वासुदेवात्मकत्वं निरूप्याध्यायशेषः कृतः ।

चतुर्थाध्यायप्रारम्भे—भक्तिः प्रशंसिता, भक्तिहीनानि कर्माणि
यथाविधि विहितान्यपि भक्ष्यन्ति हुतव्यवत् निष्फलान्येवेति
च कथितम् । ततः सनत्कुमारेण नारदं प्रति भगवद्भक्तिपरा-
यचानां लक्षणं, कर्म, गतिश्चोद्दिश्य प्रश्नः कृतः । नारदेन च
मार्कण्डेयस्य कथा समुदाहृता । तदाकर्ण्य नैमिषारण्यवासि-
नः प्रत्ययस्य मार्कण्डेयास्थानकथनाय सूतं नोदयामासुः । सूतो-
ऽपि तत्प्रविस्तरमवदत् । यथा—

सुकण्ठुर्नाम कश्चिन्नृपाभागी सुनिरासीत् । स च मह-
तीर्षं शालग्रामे सुमहत्तपोऽतप्यत । तत्तपःश्रद्धिता इन्द्रादयः
सर्वे देवाः क्षीराब्धेरुत्तरं तीर्थं प्राप्य परमेशं नारायणं शर-
ङ्गतास्तं बहुभिः स्तवैस्तुष्टुः । ततः सर्वदेवेशो नारायणस्तेभ्यः
प्रचतेभ्यो देवेभ्योऽभयं दत्त्वा सुकण्ठोरपि प्रत्यक्षतामगात् ।
सुकण्ठुश्च पूर्वं परमेशं समाधिना यद्रूपमन्तर्दृष्टवान्, नयने
चोक्तीन् तदेव साक्षाद्वा सोमाश्रितकलेवरोऽस्य पुरतो
भूमौ दण्डवत्प्रणमाम । ततश्चोत्थाय शिरस्यक्षलिमाधाय तं
देवदेवं तुष्टाव । तेन स्तवेन प्रीतो भगवान् तं वरं वरयेत्यनु-
ज्ञातवान् । ततो सुकण्ठुना त्वमेव मे पुत्रत्वं गच्छेति वरं

प्रार्थिते तथाऽस्त्वित्यभिधाय देवोऽन्तर्दधे । चतुर्धाध्यायस्व
चान्तोऽभूत् ।

पञ्चमाध्यायारम्भे—सूतेन मार्कण्डेयचरितमाख्यातम् ।
मार्कण्डेयः शान्तो दान्तः सर्वतत्त्वार्थकोविदो महाप्रानी
मार्कण्डेयसदृशप्रभवाऽभवत् । स ह्यच्युतप्रीतिकारणं परं तप-
स्तेपे । तत्तपसा प्रीतो जगन्नाथस्तस्मै पुराणसंहितां कर्तुं
शक्तिं ददौ । स च चिरजीवी भगवन्मारायणस्य महाभक्तो
बभूव । अथ जगत्त्रैकार्णवीभूते भगवान्मारायणस्तं स्वप्रभावं
दर्शयितुं न संव्रतवान् । अथाऽवसरे कालविभागश्च वर्णितः ।
तेन च मार्कण्डेयस्य तादृशाऽवस्थायामवस्थितिकालपरिमाणश्च
निरूपितं, तथाहि—मनुष्याणां चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिवसं
तदनुसारतो मासो वक्ष्यते भवति, तस्मिन्नेन परार्द्धहयकालसु
विष्णोर्दिशमानं रात्रिश्च तावत्त्रैव, हरिभक्त्युपहंसितेन नृकण्ठ-
तनयेन तु तद्वाच्यवसानं यावत् क्षीरं पर्वयत् तस्मिन् घोरं
जलमये हरिसन्निधौ समवस्थितम् । अथ काले समायाते
योगनिद्राविमोचितो विष्णुर्ब्रह्मरूपेण चराचरं जगदेतत्सृष्ट-
वान् । ततो जलं संव्रतं विष्णुं सृष्टश्चावलोक्य मार्कण्डेयः
परमप्रीतो विस्मितश्च हरिचरणी ववन्दे, शिरसश्चलिमाधाय तं
तुष्टाव च । ततः सुवन्तं तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं विष्णुः परया
प्रीत्या उवाच, अहं सर्वदा लोके भागवतावचामि, भगवद्ब्रह्म-
रूपेण लोकांश्च रक्षामि । अनन्तरं मार्कण्डेयेन भगवन्तं प्रति
भागवतानां लक्षणं तेषामुत्पत्तिकारणीभूतं कर्म च पृष्टम् । भग-

वता च भागवतानां सर्वभूतहितकारित्वाऽनसूयत्वामक्षरत्वा-
दीन बहून् गुणान् समुल्लिख्योक्तं मयापि नाष्कोटिशतैरपि
भागवतानां लक्ष्णान्यशेषतो गदितुं शक्यानि । तस्माद्भो
विप्रेन्द्र, त्वमपि सुशीलः सर्वभूताश्रयो दान्तो मैत्रो धर्मपरा-
यणो भव, पुनर्युगान्तपर्यन्तं मन्मूर्तिध्याननिरतः परं निर्व्याघ-
माप्नुहीति च । मार्कण्डेयश्च शालग्रामे महादेवे परन्तपस्यद्वा
हरिध्यानक्षयितायुसु परं निर्व्याघमाप्तवान् । अथाध्यायान्ते
नारदेन सनत्कुमार उक्तः, त्वया यत्पृष्टं तत्सर्वं मया निगदित-
मिदानीं किमन्यद्भगवद्भक्तिमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छसीति ।

षष्ठाध्यायारम्भे—सनत्कुमारेण तीर्थानां मध्ये किमुत्तमं
तीर्थमस्तीति नारदः पृष्टः । ततो नारदेन गङ्गायमुनयोर्योगः
देवाणामुत्तमं क्षेत्रं तीर्थानाञ्चोत्तमोत्तमं तीर्थमिति कथयित्वा
प्रयागमाहात्म्यं गङ्गामाहात्म्यञ्च कथितम् । अन्ते गङ्गाजल-
सेकेन सगरान्वयानां पापमोचनानन्तरं परमपदप्राप्तिरभि-
हिता ।

अथ सप्तमाध्यायप्रारम्भे—सूत ऋषिभिः पृष्टः, कोऽसौ
राजा सगरान्वये राक्षसभावेन मोक्षितः, सगरः कतमो राजा
कुत्र जातश्च, तत्कुलजेन भगीरथेन कथं गङ्गा महीतलमानी-
तेति ।

ततः सूतेनोक्तं, भो महर्षयः, पुरा नारदेन सनत्कुमाराय
यद्गङ्गामाहात्म्यं प्रभाषितं तच्छृणुत । सूर्यवंशे बाहुनाम
ऋषिद्राजा बभूव । स च सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः कृतज्ञः शुभ-

लक्ष्मणासीत्, पृथिवीञ्च यक्षान्यायं परिपालयामास । अत्रै-
कदा तस्य राज्ञः सर्व्वसम्पद्दिनाशकम्बहानहङ्कारो जज्ञे । स
चाहङ्कारस्तस्य समस्तानां सम्पदां विनाशहेतुरभवत् । यत-
स्तास्मादेवाहङ्कारादस्य वैहयस्तालजङ्गाश्च बलिनीऽरातयः सम-
भवन् । अथ स रिपुभिः पराजितः सहसा भ्रष्टराज्यः
स्रदारो विपिनं भेजे । तै रिपुभिश्चास्य भार्यायां गर्भस्तन्माय
महाघोरो गरो दत्तः । अत्रान्तर्ब्वीत्या भार्य्या सहितो राजा
दुःखी वताहनात्तरं परिभ्रमन्नीर्वाश्रमपदं प्रपेदे । एकदा
निदाघतापितस्तृषितः क्षुत्क्षामश्च वृषतिस्तथाविधया गर्भिण्या
भार्य्या सहितः स्वकर्म्म विलपन् किमपि महत्करो ददर्श,
तदवलोक्य च परां प्रीतिमवाप । तं दृष्ट्वा सरोगता विहङ्गा-
गर्हयामासुः । राजा सरोऽवगाह्य स्नात्वा बहुजलं पीत्वा
सभार्यां वृक्षमूलं समाश्रित्य श्रमं विजहौ । अथ बहुतिथे
काले गते स बाहुरीर्वाश्रमसमीप एव प्राणानत्याचीत् । तस्य
गर्भिणी भार्या च बहु विलप्य सह गन्तुं मनो दधे । एत-
स्मिन्नन्तरे तपस्तेजोनिधिर्मुनिरीर्ब्वः परमेष समाधिना तत्कर्म्म
विज्ञाय तस्याः समीपमाजगाम । ताञ्च चितामारोढुमुद्युक्तां
दृष्ट्वा परिसान्त्वयामास । तेन सान्त्विता सा तस्माद्भव-
सायाजिवृत्ता प्राणावरच ।

अष्टमाध्याये—अथ सा मुनिवचनादात्मानमनुगमनादभि-
रक्ष्य तेन सम्यगाश्वसिता प्रत्यहं भक्त्या तस्य शृङ्खलां चक्रे ।
ततो बहुतिथे काले गते सा त्रिवेष सहितं नटजीवितं

श्रुतमेकमसूतवती । येतो महात्मनां परिचर्यया ज्ञानाज्ञान-
कृतं सर्वमेव पापं नाशमायाति । अथ सुनिर्मरेण सहितं तं
पुत्रमालोक्य तस्य जातकर्णं चकार, तथा तं नाम्ना सगरश्च
चकार । तच्च मधुचीरादिभिः पुपोष । ततोऽस्य चौडादि-
कर्णाणि कृत्वा स मन्त्रविष्णुनीलरत्नं राजयोग्यानि शास्त्रा-
ण्यध्यापयामास । सगरं क्रमेण समर्थश्चाऽवलोक्य तस्मै मन्त्र-
वच्छस्त्राण्यपि ददौ । सगरस्तेन श्रीर्वेष सम्यक्शिक्षितो
बलवान्, धन्वी, धर्मज्ञश्च बभूव ।

कदाचित्सगरोऽसौ स्वमातरं प्रणिपत्य प्राञ्जलिः सविनय-
सुवाच । मातः, क्व मे तारतो यातस्तस्य किं नाम, सोऽपि क-
यासीदेतत्सर्वं मे यथावद्वक्तुमर्हसि । पित्रविहीना हि नरा-
श्रुतोपमा जीवन्ति, सपित्रको दरिद्रोऽपि धनदत्तुषो भवति ।
यथा लोके याज्जापरो जनो लघुतरो भवति पितृविहीनस्तु
तथैव लघुर्दुःखशतान्वितश्चेति । माता च पुत्रवचनमाकर्ण्य
दुःखिता तस्मै सर्वं न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुध आरक्त-
लोचनश्च रिपुं हनिष्यामीति प्रतिज्ञामकरोत् । ततो मुनि-
जीर्वेष स विजयार्थं प्रस्थापितः प्रतस्थे । सगरः सर्वानेव
परिपन्थिनो विजित्वा सपुत्रपौत्रान् तान् स्वर्गवासिनोऽकरोत् ।
इतावशिष्टा राजानस्तत्कुलगुहं वसिष्ठं शरवं जग्मुः । वसिष्ठ-
स्तान् जातिभ्रष्टान् कृत्वा सगरकोपाद्भरत् । अथावर्षानिधि-
र्वसिष्ठः सगरस्य राज्याभिषेककृतवान् । तस्य भार्याद्वय-
मासीत् केशिनी, सुमतिश्चेति ।

कदाचिद्वनगरं राज्याभिषिक्तमाकर्ष्य भीर्ष्वस्तत्रागतः । स
 च तस्य भूपस्य भार्याभ्यां प्रार्थितोऽपत्यार्थं वरं ददौ ।
 तत्राहि एका वंशधरं पुत्रमेकमपरा च षड्युतानि पुत्राणां
 जप्स्यते, यस्या यदभिमतं तदाष्ट त्रियतामिति । एवमुक्तवति
 च तस्मिन्नुनी केशिन्येकं वंशधरं पुत्रं वद्रे, अपरा च पुत्राणां
 षड्युतानि । केशिन्यसमञ्जससंज्ञकमेकं सुतं लेभे, सुमत्याश्च
 षष्टिसहस्राणि पुत्राणामभवन् । असमञ्जसनामा तु शीघ्रवे-
 ऽप्यसमञ्जसकर्णाणि चकार । तं तत्राभूतं दृष्ट्वाऽपरेऽपि सागराः
 तदनुसरणक्रमेण दुर्वृत्ता आसन् । असमञ्जसस्य चांशुमानाम
 सत्पद्मो गुणवान् पितामहहिते रतो धार्मिकस्तनयो जज्ञे ।
 असमञ्जसस्यास्ये वयसि परलोकं गतः । अपरे सागराश्च
 सततं पापकर्माणि कुर्वन्तः सतां महतीं पीडांमुत्पादयामासुः ।
 तान् तथा दुर्वृत्तानवलोक्य देवा इन्द्रं पुरस्कृत्य महर्षिं कपिलं
 शरणं ययुः । ते तं भूमौ दण्डवत्प्रणम्य तदुवुक्षेष्वां स्तवेन
 सन्तुष्टः कपिलो महर्षिस्ते हि सागराः शीघ्रमेव सम्प्रदायुर्यशो-
 बलैर्नाशं यास्यन्तीति तस्मादुःखं परित्यज्य यूयं स्रस्वानं
 गच्छतेति च तान् देवानुवाच । तेन महर्षिणा इत्युक्तास्ते
 त्रिदिवीकसस्तं यथान्यायं प्रणम्य त्रिदिवं गताः ।

अत्रान्तरे महाराजः सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिरनुशिष्टो-
 ऽश्वमेधं यज्ञं कर्त्तुमुद्यतो बभूव । ततो गृहीतदीक्षः स्वपुत्रान्
 सव्यानिव युगपदक्षरक्षणे नियुज्य यज्ञीयाश्वं यथान्यायं समोच ।
 अथ सुरेश्वरस्तं यज्ञयोजितं समिमपहृत्य पाताले महर्षेः कपि-

सस्य पार्श्वे स्थापयामास । ते च सगरपुत्राः सुरेश्वरेण गूढ-
मपहृतमश्वमवात्वा यद्याक्रमं सर्वानिव लोकानन्विष्य विक्षिताः
पाताले गन्तुमुद्यताः प्रत्येकं त्वेकैकयोजनं महीतलं निष्ठात-
वन्तः । तद्वारेण च ते सर्वे सगरात्मजाः पातालं गताः ।
ततस्ते समन्ताद्गतास्तस्माद्विद्यन्तः कश्चिद्वाननिरतं महर्षिं
कपिलं तदतिके चरन्तमश्वं प्रापयन् । ते ह्यविवेकिनः पाप-
निरताः सगरात्मजास्तरसा कपिलं समित्वा हन्यतां हन्यतां,
बध्यतां बध्यतां, गृह्यतां गृह्यताञ्चेति वदन्तस्त्र्यम्बुमुपचक्रमिरे ।
जहसुश्च तं बहुभिः सोत्पासवचनैः । समाधिनिरतोऽनुनिस्तु
न किञ्चिद्विवेद । ते त्वासन्नसृज्यन्ती विनष्टमतयो राजपुत्राः
स्तस्यैवं पङ्क्तिस्ताडयामासुः । तेनाघातेन परित्यक्तसमाधिः स
महर्षिः संक्रुद्धो नेत्रादग्निं सृष्टवान् । स वक्रिस्तत्पञ्चमेव तान्
सर्वान् सागरान् भस्मसादकरोत् । ततो नारदः सगराय
सर्वं वृत्तमकथयत् । सगरः पुत्रनाशेऽपि न शूरोऽयतो
दुर्वृत्तनाशनं सतामुत्साहकारणं भवति । अपुत्राणां यज्ञ-
कर्म्मस्वधिकारो नास्तीत्यसमञ्जसपुत्रं महावीर्यमंशुमन्तं पुत्र-
बद्धृहीत्वा तमश्वानयनकर्म्मणि नियुयोज । स च तद्विह-
ारा तं तेजसां राशिं कपिलं सम्प्राप्य यथाविधि सम्पूज्य
क्षताञ्जलिपुटो विनयवांश्च भूत्वा तं बहु तुष्टाव । तेन संसृते
मुनिः प्रसन्नवदनः प्रसन्नोऽस्मि वरं वरयेति तं सादरं प्राह ।
तस्मिन् मुनावेवमुक्ते स सुधीरंशुमान् स्वपितृणां ब्रह्मलोकाभि-
प्रयाशं प्रार्थितवान् । ततस्तदुक्तिसन्तुष्टेन मुनिनोक्तं तव

पीप्प्लो गङ्गामानीय तान् ब्रह्मलोकं नेष्यतीत्यत्र न संशयोऽस्ति ।
 नित्यं धर्मपरो भव तव श्रेयो भविष्यतीति । अद्यांशुमान्
 ज्वयमादाय सत्वरः सगराय न्यवेदयत् । अंशुमतः पुत्रो
 दिलीप इति विद्युतोऽभूत् । दिलीपाब्रह्मणा आहर्ता भगीरथो
 जज्ञे । भगीरथेन गङ्गामानीय पूर्वपितामहास्तारिताय ।
 भगीरथवंशे सौदासो नाम सुदासपुत्रः कश्चिन्नरपतिर्जज्ञे । स
 हि वशिष्ठयापाद्राक्षसीं तनुं सम्प्राप्य भूयो मङ्गाविन्दभिषेकेषु
 विमोक्षितः ।

नवमाध्याये आदितस्तावद्विभिः सौदासचरितं गङ्गा-
 माह्वारम्यञ्च सूतः पृष्टः । ततः सूतेन सर्वमेतदशेषेण कक्षि-
 तम् । तच्चाह सर्वधर्मज्ञः सौदासनामा नृपतिः ससागरां
 महीमेतां विधिवत्कलयामास । स त्रिंशद्वत्सहस्राणि पृथिवीं
 नुभुजे, ततो मृगयाभिरतिः सबलो वनं विवेश । स वनेषु
 विचरन् मृगसञ्चयांश्च निरुद्धयन्मध्याह्ने पिपासितो रैवां नदी-
 माजगाम । स मन्त्रिभिः सार्धं तत्र रजनीमेकां निनाय ।
 अथ प्रातः समुत्थाय मृगयार्थं पुनर्वनं बभ्राम । एकदा हवं
 मृगमनुगच्छन् गुहासंखं सुरते रतं व्याघ्रमिदुनमपश्यत् । स
 हवमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोस्तयोः सम्मुखीनो भूत्वा शरैश्च
 व्याघ्रं पातयामास । पात्यमाना व्याघ्री त्रिंशद्योजनायता
 घोरविषहा राक्षसभूत् । तां पतितां वीक्ष्य व्याघ्रः प्रतिक्रियां
 करिष्यामीत्युक्त्वा तर्दधे । ततो राजाऽपि हृदि शङ्कितः सबलः
 स्वपुरं प्राप्य धर्मतः पृथिवीमेतां शशास ।

अथ बहुतिथे काले गते स नृपतिर्वसिष्ठाद्यैर्मुनीष्वरैरनु-
 ष्ठीयमानमश्वमेधं मखमारभे । अन्नं समाप्य वसिष्ठे ज्ञानार्थं
 निष्क्रान्ते नृपेण पूर्ववाधितो राक्षसोऽसौ क्रोधमूर्च्छितस्तस्मै
 प्रतिक्रियां कर्तुमायातः । स प्रथमं वसिष्ठवेशङ्कत्वा भोजनार्थं
 मांसं समासादयेति राजानमुवाच । मूयश्च सूदवेशं समास्थाय
 रात्रे मानुषमांसं ददौ । अथ सौदासो विनयान्वितस्तस्मांसं
 हेमपात्रे निधाय समागताय गुरवे सादरं ददौ । वसिष्ठस्तु
 परमेण समाधिना तस्मानुर्ध्वं मांसमिति ज्ञात्वा विस्मयापन्नः
 प्रमन्युश्च भूत्वा तं राजानं शशाप यस्मात्त्वं महिधानामभोर्ध्वं
 दत्तं तस्मात्तवाप्येतदेव भोजनं भवतु । नृमांसं रक्षसामिव भोर्ध्वं
 तस्मात्त्वं राक्षसत्वं प्रयाहीति । तस्मिन्नुनाविति शापं ददति
 सौदासो भयविह्वलस्तं व्यजिज्ञपत् भवतैवैवमाप्नोतीति ।
 तदाकर्ण्य वसिष्ठः समाधिमास्थाय घ्राणचक्षुषा राजानं वक्षितं
 ज्ञातवान् । राजाऽपि जलमादाय वसिष्ठं शप्तमुद्यतः । अथ
 राजानं गुरुं शप्तमुद्यन्तं दृष्ट्वा राक्षी मदयन्ती तमुवाच, भो
 महाराज, कोपं संहर, त्वया यत्कर्ण्य भोक्तव्यं तत्पातमिति
 स्वभार्यया तद्योक्तो नृपतिः कोपं त्यक्त्वा तत्पत्न्येन स्वपादावभ्य-
 शेचयत् । तत्पत्न्यस्पर्शमात्रेण पादावस्थ कल्पावतां गती,
 तदाप्रवृत्तिं लोकेऽस्मिन् स कल्पावपादनामाऽभूत् । कोपाप-
 गमानन्तरं स मनसा भीतिमापन्नो गुरोश्चरन् वदन्, विन-
 यात्प्राञ्जलिर्भूत्वा भगवन् क्षमस्तेत्युवाच च । मुनिश्चात्मनो-
 ऽविवेककारितया किञ्चिदिव खज्जितो दुःखितश्च भूत्वा राजानं

प्रत्युवाच, एतदुःखं ते नात्यन्तिकं हादशाब्दमात्रं भविष्यति ।
ततश्च त्वं गङ्गाविन्दभिषिक्तो राक्षसीं तनुं त्यक्त्वा पुनः स्वरूप-
मापन्नः पृथिवीमिमां भोक्ष्यस इति च । इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो
वसिष्ठः स्वान्नमं ययौ । राजाऽपि दुःखितो राक्षसीं तनुमाशि-
न्याय । स वनादनान्तरं परिभ्रमन्नेकदा नर्म्मादातीरं प्राप्य
तत्र प्रियया सह रममाणं कमपि मुनिं दृष्ट्वा क्षुधासन्तप्तोऽसौ
तरसा तं समुपाद्रवत्, मृगशिशुं व्यान्न इव तमतिवेगेन
जयाह च । अथ ब्राह्मणी स्वपतिं निशाचरकराक्रान्तमवलोक्य
भयविह्वला विनयेन शिरस्यञ्जलिमादाय वदती तं निशाचरं
सकस्यं बह्वनुनीतवती । तथाऽनुनीयमानोऽप्यसौ तदनाकर्ष-
यन्नेव तं ब्राह्मणमभक्षयत् । ततो ब्राह्मणपत्नी क्रुधा तस्मै
श्रापद्वयं ददौ, तद्यथा—यस्मात् सुरतासक्तं मत्पतिं हिंसित-
वानसि तस्मात् त्वमपि यदा रतिं यासि तदा नाशमुपैष्यसि,
अन्यच्च तव राक्षसत्वं चिरमस्त्विति । एकस्मादपराधात् श्राप-
द्वयदानं तस्या अनुचितमिति सोऽपि राजा क्रोधेन पिशाच-
योनिं गच्छेति तां शश्राप । तथा यता सा ब्राह्मण्यपि पुन-
समन्विता पिशाचत्वं गता । ततस्ताभ्यां नर्म्मादातीरे वटवृक्षे
कश्चिन्नगराक्षसो दृष्टः । स हि ब्रह्मराक्षसस्तावागतौ दृष्ट्वा
प्रपञ्च्यौ युवामिति ।

सौदास उवाच भो महाभाग, कस्त्वं किं वा ते पुरा कृतं
कर्म्म सख्युर्मै तत्कस्त्वं वक्तुमर्हसि । यो हि नराधमो मित्रे वचनं
करोति स युगानां कीटिकीटिषु महत्प्रापफलं भुङ्क्ते इति ।

कस्याप्यपादेनेत्युक्तः स वटस्त्री ब्रह्मराक्षसोऽवादीत् । पुराऽहं
सोमदत्त इति नाम्ना धर्मपरायणो वेदपारगो ब्राह्मण आसम् ।
अहं विद्यया वयसा धनैश्च प्रमत्तो गुरोरीदासीन्यङ्गत्वेदृशीं दर्शं
प्राप्तवान् । गुर्व्ववन्ना हि मनुष्याणां राक्षसत्वप्रदायिनीति मया
षाढमनुभूतं, ततो धीमता कदापि गुर्व्ववन्ना न कार्य्येति ।
तदाकर्ण्य्य सौदास उवाच, गुरुः कीदृशः कथं त्वया आश्रितस्तत्
सर्व्वं वृत्तमा मूलात्मे वदस्व । स आह भो मित्र, सन्ति हि
बहवो गुरवस्तान् कथयामि शृणु—वेदानामध्यापयितारः,
वेदार्थानां बोधकाः, शास्त्रार्थानां धर्मस्थ नीतिशास्त्राणाञ्च
वक्तारः, मन्त्राणां वेदवाक्यानाञ्च सन्देहच्छेदिनः, व्रतानामुप-
देष्टारः, भयाक्षातारः, अन्नानां दातारः, उपनेतारः, अकार्य्या-
न्निवारयितारः, श्वशुरः, मातुलः, ज्येष्ठभ्राता, पिता, निषे-
कादिसंस्कारकर्त्ता च । एते हि गुरवः प्रीक्ताः । सौदास उवाच
अस्ति कोऽप्येतेषां वरः, अथवा सर्व्वे तुष्या इति । सोमदत्त आह
सर्व्वे ह्येते सर्व्वदा सन्मानपूजार्हास्तद्याप्येतेषु वेदानामध्यापकः,
मन्त्रव्याख्यानकृत्, पिता, धर्मवक्ता च विशेषगुरवः । तच्चापि
यो धर्म्युक्तानि पुराणानि वदति स उत्तमः । प्रसङ्गतस्त्वनेन
पुराणानां तच्छ्रवणादिकस्य च माहात्म्यं वर्णितम् । ततः
स्ववृत्तं कथितं—यथा अहं गौतमनामधेयेन ब्रह्मवादिना
मुनिना पुराणशास्त्रकथनैः सम्बोधितस्तेनोक्तानखिलान्धर्म्यान्
कृतवान् । कदाचिदहं परमेशस्य पूजां कुर्व्वन् उपस्थिताया-
ऽपि तस्मै न प्रणाममकारिषम् । स तु शान्तो महाबुद्धि-

गौतमो “मयोदितानि कर्माणि करोतीति” सुदं वयौ ।
 सर्व्वजगद्गुह्यमहादेवसु गुह्यवप्राकृतेन पापेन मां राक्षसत्वे
 नियुक्तवान् । ते परस्परमेवं धर्म्मयुक्तं वचनं कुर्व्वन्तः परपाप्मन्तिं
 स्तेभिर् । तस्मिन्नवसरे कश्चिदतिधार्म्मिकः कलिङ्गदेशसम्भूतो
 गर्गनामा ब्राह्मणः स्वस्थे गङ्गाजलं वहन् विश्वेश्वरं संसुवंश
 तत्र समायातः । तं समागतं दृष्ट्वा सा पिशाची तौ राक्षसी
 च नः पारणां प्राप्तेत्युक्त्वा भुजमुच्चम्य तमभिवयुः । परं तेन
 कीर्त्तमानानीश्वरनामान्याकर्ण्य ते तं द्विजं गन्तुमशक्ता दूरत
 एव व्यवस्थिताः प्रोक्षुः । भो विप्र पूर्व्वमस्माभिः कीटिसहस्रशो
 विप्रा भक्षिताः । इदं नामप्रावरणन्तु त्वां महाभयाद्रक्षति ।
 अहो अच्युतस्य महिमा वक्ष्याम्यवशमात्रेण गोचरस्थिता
 राक्षसा अपि परां शान्तिं समापन्नाः । सर्व्वथा त्वं रागादि-
 रहितो महाभागोऽसि तद्गङ्गाजलाभिषेकेणास्मात्पातकोत्तमात्
 नः पाहि । पृथिव्यां यानि तीर्थानि विद्यन्ते तानि सर्वाणि
 गङ्गाया जलकणस्याप्यसमानि । तुलसीदलसंमिश्रं सर्षपमात्रकं
 गङ्गाजलमेव कुलानामेकसप्ततिं पुनात्येव । तस्माद्गङ्गाजल-
 प्रदानेन पापकर्म्मणो ह्यस्मान् पाहि । ते राक्षसैरेवं गीयमानं
 गङ्गामाहात्म्यं निशम्य स ब्राह्मणो विजयाविष्टो बभूव । ततो
 विप्रः कृपाविष्टस्तेषु राक्षस्यु तुलसीदलसंमिश्रं गङ्गाजलमवे-
 चयत् । ततः सर्षपोपमेन तेन गङ्गाजलविन्दुनाभिषिक्तास्ते
 राक्षसभावं विसृज्य देवतोपमा अभवन् । सपुत्रा ब्राह्मणी
 सोमदत्तश्च हरिसारूप्यमागतौ शङ्खचक्रगदाधरौ भूत्वा ब्राह्मणं

सुवन्तौ हरिमन्दिरं जग्मतुः । कल्याणपादश्च निजरूपं समा-
गतो विश्वोर्नामानि व्याहरन् सद्योवाराणसीं गतौ । तत्र
गङ्गामागत्य वस्त्रासान् विश्वेश्वरं दृष्ट्वा पराकिर्वृतिमापन्नः
स्वकं राज्यं प्राप्तवान् । तत्र वशिष्ठेनाभिषिक्तोमनोरमान्
भोगान् भुक्त्वा सर्वान् महीश्व संरक्ष्य ततो मोक्षं प्राप्तवान् । ततः
सूतो गङ्गामाहात्म्यमुच्चार्यध्यायशेषं कृतवान् ।

दशमाध्यायप्रारम्भे ऋषिभिः सूतं प्रति गङ्गामाहात्म्य-
मुद्दिश्य प्रश्नः कृतः । ततः सूतेनोपाख्यानमेतत्कथितम् ।
यथा—इन्द्रादिदेवानां जनकः कश्यपो नाम कश्चिन्मुनिरासीत्
तस्य दद्यात्मजे द्वे भार्य्ये बभूवतुर्दितिरदितिश्च । तयोरदिति-
र्देवमाता, दितिस्तु दैत्यानां जननी । ते हि देवासुराखिरं
परस्परजयैषिणौ बभूवुः । अथ कदाचिन्मृच्छादात्मजो बलिर्नाम
दैत्यानामधीश्वरो भूत्वा पृथिवीमिमामभुनक् ।

अथ वैरोचनो बलिर्महता बलेन परितुष्टो वसुधामितां
विजित्य स्वर्गञ्चेतुष्यनो दधे । ततो देवासुराणां घोरं युद्धं प्रव-
हते । एवमब्दसहस्राणि सुदारुणं युद्धमासीत् ।

अथो रघोबले वृद्धे दिवौकसः पराभूता भीताः सुरलोकं
परित्यज्य सर्वे प्रदुद्रुवुः । ते देवा देवलोकं परित्यज्य नररूप-
परिच्छन्ना अवनीतले विचेरुः । नारायणपरायणो विरोचन-
पुत्रो महाबलो बलिश्चाव्याहृतैश्वर्य्यं विभुवनं शशास । विष्णु-
प्रीत्यनर्थं यज्ञैरियाज च । अथ देवमाता त्वदितिरतिदुःखिता
हिमालयकृत्वा शक्रस्यैश्वर्य्यं दैत्यानाञ्च पराजयमिच्छन्ती हरि-

ध्यानपरा भूत्वाऽतिदुश्चरं तपस्तेपे । सा सच्चिदानन्दसन्दोह-
मात्मानमात्मना ध्यायन्ती सहस्राब्दानतिदुश्चरं तपस्तेपे । एत-
दुत्तमाकर्ण्य मायिनी राक्षसा बलिप्रेरिता देवतारूपमास्त्राया-
दिति प्रोबुः । मातः किमर्थं तपस्तप्यते ? शरीरमतिशुष्कं ते
जातम् । इदं दुःखबहुलं शरीरगोचणकारणं यत्नं त्वज,
पण्डिता हि प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रशंसन्ति, धर्मसाधनत-
त्परेः शरीरमग्रतोरणम् । एवं क्लेशमास्त्राय पुत्तानस्मान्
खेदय । इह संसारे मादृशीनेर्महदुःखमनुभूयते तस्मादुःखा-
र्त्तानात्मजान्मान् परिचाहि । देवैरिवमुक्ताऽप्यदितिः समा-
धितो न चचास । ततस्ते क्रुधास्तां परध्यानपरायणां हन्तुं
मनोरथं चक्रुः । तत्पञ्चमग्निस्तथाय तच्छतयोजनमायतं
काननं तेः सार्धमदहत् । सा ध्यानरता सुराणां जननी त्वेकैव
विष्णुना अवरक्षिताऽभूत् ।

अथैकादशाध्यायारम्भे सूतस्तेर्त्तविभिः कथमदितिं त्यक्त्वा
सं ब्रह्मिस्तान् चचाददहदिति पृष्टः हरिभक्तानां माहात्म्यमक-
थयत् । अकथयच्च यन्नामोच्चारणादेव सर्वे उपद्रवा नश्यन्ति
ध्यानस्य तु का कथा । एतस्मादेव कारणात् सोऽग्निरदितिं
विहाय सर्वमदहत् । एतस्मिन्नन्तरे शङ्खचक्रादिभ्यत् स हरिः
प्रसन्नः सन् तस्मै कथ्यपवक्त्रभायै दर्शनं ददौ, तां करिष्ये स्पृशंश्च
प्राह । देवमातस्त्वया तपसाराधितः प्रसन्नोऽस्मि, भद्रं ते
भविष्यति, वरं वरय यत्ते मनसि वर्त्तते, दास्यामि ।

अथ सा देवमाता तं सर्वलोकमुखावहं नारायणं प्रणिपत्य

तुष्टाव । ततो देवधात्री देवं सुत्वा पुनः पुनर्नत्वा हर्षाकु-
 चालितस्तनी प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रोवाच, हे सर्व्यादिकारच देवेश
 यदि ते माम्प्रत्यगुपह्योऽस्मि तदा मत्पुत्रेभ्यो देवेभ्योऽकण्टका
 त्रियं देहि, हे अन्तर्यामिन् त्वया अघ्रातं न किञ्चिदपि विद्यते
 तत्किं मामिव मोहयसि । हे देवेश दितिजा अपि मत्पुत्रा
 एव नाऽहं ताहंसितुमिच्छामि, तानहत्वेव मत्पुत्रेभ्यः त्रियं
 देहि । एवमुक्त्वा भगवान् तां साध्वीं प्रहर्षयन् समालिङ्ग्य च
 प्रोवाच । हे देवि प्रीतोऽस्मि ते, तवैवं सपत्नीपुत्रेष्वपि वाक्साक्षं
 दृष्ट्वा तव पुत्री भविष्यामीति मे सङ्कल्पः । यो हि स्वपुत्रे
 परपुत्रे वा समत्वेन वर्त्तते न तस्य पुत्रश्रीको भवेत् । अदिति-
 चवाच हे देव तव प्रतिरोम ब्रह्माण्डकोटिसाहस्रं वर्त्तते तथा-
 भूतमखोरबीयांसं पदात्परतरं विभुं पुरुषोत्तमं त्वां कथं गर्भे
 धारयामि । भगवानुवाच सत्यमुक्तं भवत्वा, परं ये तु रागद्वेष-
 विहीना मत्परायणा मङ्गलास्ते सततमेव मां वहन्ति । हे
 देवि त्वं हि पतिप्राया साध्वी भूतहिते रता च ततस्ते पुत्रभावं
 सम्प्राप्य शत्रुकुलं नाशयिष्यामि । इत्युक्त्वा तस्यै देवमात्रे
 कण्ठगतं मालां समर्प्य भगवान्परायणस्तिरोदधे । ततो देव-
 माता दक्षनन्दिन्यदितिः कमलाकान्तं प्रणम्य स्वस्नानमगात् ।
 असूत च सा समये सर्वलोकत्रियोज्ज्वलं शङ्खचक्रधरं वामन-
 कारं सुधाकलसदध्यक्षकरं पुत्रम् । अथ कश्यपो हरिमावि-
 र्भूतं ज्ञात्वा प्राञ्जलिः प्रणम्य स्तोतुं समुपचक्रमे । कश्यपेन
 संस्तुतो लोकपावनो वामनः कश्यपस्य तुष्टिं वईयन् प्रहसंश्च

सवाच पितृसुष्टोऽस्मि तव भद्रं भविष्यति, अचिरंैव कालेन
ब्रह्मनोऽरुहं साधयिष्यामि ।

अन्तरे स्वगुरुणा शुक्रेणापरेण सुनीश्वरैर्युक्तो बलिर्दैत्यो
दीर्घसन्नमारेभे । तस्मिन्महाक्रतो वर्त्तमाने वामनरूपी विष्णु-
र्मित्रार्थमागतः । अथ वामनं सभायान्तं दृष्ट्वा दैत्यगुरुः शुक-
एकान्ते बलिमब्रवीत् । भो भो दैत्यपते तव त्रियम्पदहर्तुं
विष्णुर्दामनरूपेण समागतः । त्वयाऽसौ न किञ्चिदपि दात-
व्यम् । यस्य शत्रूणां हितकृत् विशेषतो हन्यत एव । एवं
धर्ममार्गनिरोधकं गुरोर्वचनमाकर्ण्य बलिस्त्वाच, भो गुरो
त्वयैवं न वक्तव्यं यतो लोकेऽस्मिन् विष्णुप्रीणनकारणमेव
यज्ञाः क्रियन्ते दानानि च दीयन्ते । स हि विष्णुः परया
भक्त्या स्मृतोऽपि जनान् पुनरिति । यस्य जिह्वापे हरिरित्य-
क्षरद्वयं वर्त्तते स पुनरावृत्तिवर्जितो विष्णुर्लोकं समधिगच्छ-
त्येव । दैत्येन्द्रे ह्येवं वदति वामनरूपधृग्विष्णुर्यज्ञगृहं प्रवि-
वेश । बलिसु समागताय विष्णवे किञ्चिददधं दत्त्वा हर्षाश्रु-
नयनो रोमाञ्चिततनुश्च भूत्वा प्राह—हे भगवन् अथ मे जन्म
सफलं ममस्य सफलः कृतार्थोऽस्मि संवृत्तः । तुभ्यं नमो नमः ।
तस्मिन्नेकमुक्तवति वामनोऽब्रवीत् मर्ह्यं तपसे त्रिपदसन्धितं
भूमिं देहि । एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह, कथं राज्यं, धामं, नगरं
वा न याचितवानसि ? ततो नारायणः प्राह—हे दैत्येन्द्र
मुञ्चाद्भुततरं वचः शृणु । ततो भूमिदानस्य माहात्म्यं कीर्त्त-
यामास । कीदृग्भूमिदानेन कियत्फलं लभ्यते तत्त्वार्थमशेषतो-

ऽकथयत् । काश्चिदितिहासांश्च प्रोवाच । ततो दैत्यपति-
स्तस्मै त्रिपदसन्नितां भूमिं ददौ । तदाऽसौ विश्वात्मा
आवृण्णभवनं ववृधे । ततः स हि विश्वतनुर्हरिर्द्वाभ्यां पद्भ्यां
महीं व्यास्य व्याप्तवान् । तत्पदाङ्गुष्ठायैव ब्रह्माणो द्विधा
भिन्नोऽभवत् । तद्वारा बहुधारं वाङ्मसलिलं धीतविष्णुपदं
पपात । तज्जलं ब्रह्मादीन् सुरान् पावयन् मेरुमूर्धनि पतित-
मभवत् । तदद्भुतं कर्म दृष्ट्वा ब्रह्माद्या देवास्तमसुवन् । तैः
संसृतो हरिर्ब्रह्मादिभ्यः स्वस्वपदं बलये च पातालाधिपत्वं
ददौ । अमन्त्रपूर्वकं हुतं हविरपात्राय दत्तं दानम्, अशुचिना
हुतं हविस् बलेर्भोगार्थं कल्पयामास । बलये सगन्धाय पातालं
देवेभ्यश्च नाकं दत्त्वा विष्णुः पुनर्वामनतर्पितः ।

हादृशध्यायारम्भे सूतं प्रति सुनिभिर्दानघटितास्त्रयः प्रश्नाः
कृताः । यथा दानानि कस्य देयानि, दानकालः कीदृशः,
कीदृशश्च प्रतिग्राही भवेदिति । ततः सूतेन तेषां द्वयोरेक
वधायथमुत्तरं दत्तम् । तत्राहि ब्राह्मणायैव दानानि देयानि,
ब्राह्मणश्च दानग्रहीतेति, दानकालश्च तु न कोऽपि विशेष-
उक्तः । अपिच ब्राह्मणेषु यः पुनर्हीनो दत्ताचाररतो वा, वेद-
विहेषी, देवहेषी, द्विजहेषी वा, स्वकर्मात्यागी वा, परदाररतो-
ऽपि वा, परद्रव्यापहारी वा, नक्षत्रपाठको वा, असूयाविष्टः
कृतघ्नो वाऽयान्धयाजको याज्ञापरो हिंसकः शठी वा, नाम-
विक्रयी वा, वेदविक्रयी स्मृतिविक्रयी धर्मविक्रयकारी वा,
परोपतापशीलो वा, वेदत्यागी स्वजनैर्निन्दितो वा, तस्मै दत्तं

निष्कलं भवति, तस्माच्च प्रतिग्रहोऽपि न कर्त्तव्यः । यस्तु स्वकर्म-
निरतः श्रोत्रियः आहिताग्निर्वृत्तिहीनो बहुकुटुम्बी दरिद्रः
सत्यवाग्देवभक्तश्च, तस्मै प्रयत्नतो देयं, दत्तञ्च विशेषफलप्रदं
भवति ।

तृयोदशाध्यायारम्भे कथं भगीरथो गङ्गामाहात्म्यं विज्ञात-
वान् कथञ्च तामानीतवानिति सूत ऋषिभिः पृष्टः । सूतश्च
तेषामृषीणां तादृशीं सात्त्विकीं बुद्धिं बहु प्रशंसन् सर्व्वं यथावत्
कथयामास । भगीरथो हि नृपतिरतिधर्मशीलो यायजूक-
शाभवत् । अथ कदाचिद्धर्मराजस्तं धर्मशीलं राजानं द्रष्टु-
मुपागतः । ततः समागतं धर्मराजं भगीरथो यथाचिताभिरर्ह-
णाभिरर्हयित्वा क्षितितले दण्डवत्प्रनाम ।

ततो राजा भगीरथः कृतातिथ्यक्रियं कृतासनपरिग्रहञ्च
तं धर्मं प्राक्षलिर्भूत्वा विनयेनोवाच । भो महाभाग भवदाग-
मनेन कृतार्थोऽस्मि, कथं मानुषोऽहं देवस्य भवत उपकर्त्तुं
समर्थो भवेयमिति । धर्मराजश्च परया कृपयाविष्टः प्रहसंस्त-
मुवाच । राजन् त्वं जगन्त्रये धर्मविदां श्रेष्ठतया प्रसिद्धोऽसि
ततश्च धर्मं त्वां द्रष्टुमहमागतः । यत उत्कृष्टगुणसौलुपा-
देवाः सन्मार्गनिरतं सर्व्वभूतहिते रतं मर्त्यं द्रष्टुमभिलषन्ति ।
यत्र कीर्त्तिर्नीतिः सम्पत्तयश्च वर्त्तन्ते, तत्र सन्तः सर्व्वा देवताश्च
वासं कुर्वन्ति । इत्युक्तवन्तं धर्मराजं राजा यथाविधि प्रक्षि-
पत्य पुनः प्रोवाच । भगवन् मया किञ्चित्पृच्छ्यते परया कृपया-
विष्टस्तद्ब्रूहि । धर्म्माः कतिविधाः धर्मशीलिनश्च के ? यात-

नाश्च कियत्पुत्राश्च केऽनुभवन्ति ? के च त्वया सम्मानिता भवन्ति के च शासिता इत्येतत्सर्वं विस्तराद्वक्तुमर्हसीति । एवं पृष्टो धर्मराजः प्रोवाच, पुण्यलोकप्रदायका हि धर्मा बहु-विधाः प्रोक्ताः । तथा घोररूपा यातनाश्चासंख्याताः । ताः सर्वा वर्षशतैरपि नाऽहं विस्तराद्वदितुं समर्थस्तस्मात्तमासतो वक्ष्यामि साऽवहित आकर्ण्य । ततो धर्मराजेन बहुविधानि धर्मकार्याणि तत्तत्कर्मणां फलानि च विस्तरेणोक्ताऽन्तत-उक्तम् । हे राजेन्द्र एवमाद्याः कियन्तः शतशः सहस्रशश्च महा-धर्माः शास्त्रेषूक्तास्तान् सर्वानशेषतः को वर्णयितुं समर्थः स्यात् । किन्तु विष्णुर्देवैव सर्वधर्मफलं प्रददाति । विष्णोः स्मरणमात्रेणैव सर्वाणि कर्माणि सफलानि भवन्ति । विष्णुर्हि सर्वधर्मस्वरूपः सर्वकर्मस्वरूपश्च कर्मफलानां भोक्ता च स एव, तस्माद्वातिरिक्तं न किमप्यस्तीति । अत्रैव त्रयोदशाध्याय-स्यान्तः ।

अथ चतुर्दशाध्यायप्रारम्भे तेनैव पापमैदान् खूला यात-नाश्च प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य महापातकानुपातकोपपातकप्रभृतीनि सर्वविधानि पापानि तत्तत्पापकर्मविशेषफलभूता घोररूपा नरकविशेषाश्च प्रोक्ताः । एवं सर्वपापान्युक्ता, तेनान्तत एतानि सर्वाणि पापानि धर्मशास्त्रविधानतः प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु प्रशस्यन्ति, प्रायश्चित्तानि च विष्णोरग्रे कमलापतेः कार्याणि तेन न्यूनातिरिक्तातादोषस्य परिहारो भवेत् । गङ्गा तुलसी सप्तर्षे हरिकीर्तनमनसूया ह्यहिंसा इत्येतैः सर्वेषां पापानां

ध्वंसी भवति । कर्माणि विष्णुर्पितानि चेत्सफलानि भवन्ति,
 अन्यथा भस्मानि कृतं हव्यमिव निष्फलान्येव । विष्णुभक्तिर्हि
 मनुष्याणां सर्वपापप्रणाशिनी, भक्तिमद्भिः कृतञ्च कथं सफलं
 भवति । सा च विष्णुभक्तिः प्रथमतस्तत्तावन्निविधा तामसी,
 राजसी, सात्त्विकी चेति । ताश्च प्रत्येकमधममध्यमोत्तमत्व-
 रूपेण त्रिविधा इति नवधा, अन्या च परा भक्तिरिति मिलित्वा
 दशधैव भक्तिः । तच्चापरविनाशमुद्दिश्य हरी या भक्तिः क्रियते
 सा तामसाऽधमा, या च कैतवान्विता भक्तिः सा तामस-
 मध्यमा, या च भक्तिरपरस्य भक्तिं दृष्ट्वा मात्सर्येण प्रवर्तते सा
 तामसोत्तमा । या धनधान्यादिकमुद्दिश्य भक्तिरुपजायते
 सा राजसाऽधमा, या सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य प्रव-
 र्तते भक्तिः सा राजसमध्यमा, या च सालोकादिपदमभि-
 स्रज्य भक्तिः सञ्जायते सा राजसोत्तमा । एवं या भक्तिः
 स्वकृतपापानां क्षयार्थं प्रवृत्ता सा सात्त्विकाधमा, यैवङ्गते
 हरेः प्रियं भवेदिति विचारयतो जनस्य भक्तिः सा सात्त्विक-
 मध्यमा, यस्याश्च किमप्युद्देशं न स्यात्सा सात्त्विकोत्तमा भक्तिः
 सैवान्यासां भक्तीनां प्रवरा । यया हि भक्त्या जनो विष्णुना
 सममात्मनः सर्वप्रकारेणाभेदं कल्पयति सैवेह सर्वोत्तमा
 परा भक्तिः । दशधैव भक्तिः संसारच्छेदकारिणी तच्चापि
 सात्त्विकी भक्तिर्हि सुखा, भक्तिश्च स्वकर्माणां विरोधेनैव कार्या,
 यस्य कर्माणि परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति तस्य विष्णुर्न
 तुष्यति । आचारो हि प्रथमः प्रतिपाद्यः, आचारावर्धः

प्रभवति । तस्मात् स्वकर्माविरोधिनी भक्तिरेव कार्या, यतः सदाचारविहीनानां धर्मार्थौ सुखप्रदौ न भवतः । हे महीपते, हरिं हरश्चामिदुक्त्या सम्पूजय, तयोर्भेदकञ्च कीटिकीटिशो नरकान् याति । एवमुपदेशानन्तरं धर्मराजेन प्रोक्तं राजन्, तव पितामहाः कपिलकोपतो दग्धा नरके वसन्ति, तान् गङ्गा-जलाभिषेचनैरुद्धर । गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव । केशोऽस्मि नखं दन्तो भस्म वा गङ्गाजलेन स्पृष्टं चेद्व्युत्पद्ये लभ्येत । किं बहुना गङ्गाविन्दभिषेकतः सर्वाण्येव पापानि नाशमायान्तीति । धर्मराज इत्युपदिश्यान्तर्दधे । भगीरथश्च मङ्गलामानेतुकामस्तपस्तप्तुं हिमाद्रिं जगाम । अत्रैव चतुर्थाध्यायः समाप्तः ।

पञ्चदशाध्यायारम्भे मुनिभिः पुनरेव सूतः पृष्टो भगीरथो वृषतिर्हिमाद्रिं गत्वा किञ्चकार कथं वा मङ्गलामानीतवानिति । ततः सूतेनोक्तं महीपतिर्भगीरथस्तपसे हिमाद्रिं गच्छन् पथि गोदावरीतटे महर्षिं भृगुन्दर्श्य । भृगुणा कृतातिथ्यक्रियश्च प्राञ्जलिर्भूत्वा तं प्रोवाच । हे भगवन् येन कर्मणा भगवान् भूतभावनो नारायणस्तुष्यते, येन विधिना पूज्यते च, तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति । ततो भृगुणा नारायणतोषणोपाय उक्तः । स च महाविष्णोरष्टाक्षरमहामन्त्रजपपूर्वकीपासना सत्त्वाऽहिंसादिनिरतिथेति । ततो राजाऽसौ पृष्टः कीदृशं सत्त्वं, कीदृशी चाहिंसा, सर्वभूतहितत्वं कतिविधं कीदृक् च, अनृतं कीदृशं, कीदृशा दुर्जनाः, साधवश्च कीदृशाः, पुण्यश्च कीदृशं,

विष्णुः कथं कर्तव्यः, तस्य पूजा च कीदृशी, का शान्तिः, अष्टा-
चरसंज्ञको मन्त्रश्च कीदृगिति । अथ भृगुणैतेषां सर्वेषां स्वरूप-
मुक्तम् ।

तथाहि—देशकालादिविज्ञानात् धर्माविरोधतो यथार्थ-
कथनं नाम सत्यं, सर्वेषां जन्तूनाभक्षेयजननमहिंसा, धर्म-
कार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता च सर्वलोकहितत्वं, धर्मा-
धर्माविवेकत इच्छानुवृत्तिकथनमवृत्तं, दुर्जना नाम लोक-
विहिषो मूर्खाः कुमार्गनिरताः सर्वधर्मवहिष्कृताश्च, साधवस्तु
सर्वलोकहिते रता वेदमार्गानुसारिणो जनाः । यत् हरि-
प्रीतिकरं, सद्भिः परिरक्षितं, आत्मनः प्रीतिजनकञ्च, तत्पुण्यं
परिकीर्तितम् । विष्णोः स्मरणञ्च सर्वं जगद्विष्णुप्रभवं विष्णु-
मयञ्चेति परिचिन्तनम् । भक्तिर्नाम विष्णोः सर्वमयत्वविवेकेन
तस्मिन्मनसः प्रीतिः, शान्तिश्च शत्रुमित्रेषु वशित्वं यदृच्छालाभ-
सन्तुष्टिश्च । एतानि सर्वाणि तपसः सिद्धिदायकानि समस्त-
पापराशीनां नाशहेतवश्च । इदानीमष्टाचरमहामन्त्रं शृणु ।
जमो नारायणायेति । मन्त्रमिममुच्चारयन् य आत्मस्वरूपं महा-
विष्णुमात्मनि पश्येत् स सर्वत्रेयांसि प्रयाति । मन्त्रोऽयं
वाचकः मन्त्रस्वास्त्र वाच्यो नारायणः, एव वाच्यवाचकसम्बन्धो
नित्य एव । विष्णुरेवानादिः संसारमोक्षकश्च स्मृतः एवमा-
दिष्व भृगुः स्वस्थानं गतवान् । अथ भङ्गीपालो भगीरथः
परमर्षिणा भृगुणैवमुक्तः प्रीतस्तपसे वनं प्रपदे, स हिमालय-
मासाद्य मनोरमे गङ्गातीरे नादेश्वराख्येनेतिदुषरं तपस्तेपे ।

तं तथा तपस्वन्तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च चासौ जज्ञे । ते हि देवा
अधिकारक्षयभयान्महाविष्णोः शरच्चं यदुसी चीरोदस्योत्तरं
तीरं प्राप्य तं देवदेवेशं नारायणं तुष्टुवुः । इन्द्रादिभिः संसृतो
विष्णुर्देवेभ्यस्तस्य राजर्षेः साधुचरितं प्रख्याप्याऽभयं दत्त्वा
भगीरथस्य प्रत्यक्षतां जगाम । राजा तु तमतसीपुष्पसङ्गायं
शङ्खचक्रधरं श्रीवत्सकौसुभासङ्गतं पीताम्बरं पुण्डरीकाक्षं पश्यन्
भूमौ दण्डवत्प्रणमाम् । तथा अनन्तहर्षसम्पूर्णः सगद्गदं पुनः
पुनः कृण्व कृण्वेति जगाद । विष्णुस्तस्य प्रसन्नः कृपयाविष्टश्च
प्रोवाच, अयि भो भगीरथ तवाभीष्टसिद्धिर्भविष्यति, तव
पूर्वपितामहाः मल्लोकमागमिष्यन्ति । त्वमिदानीं मम भूर्ध्व-
न्तरं शश्वं स्वशक्तितो यज, स ध्रुवं ते श्रेयांसि विधास्यति ।
इत्युक्त्वा जगतां पतिरच्युतोऽन्तर्दधे । राजाऽप्युत्थाय लोक-
कारचमीशानं सम्प्राप्यास्तीषीत् । तेन संसृतो महादेवस्तस्य
प्रत्यक्षतामगात् । राजा च साक्षादवतीर्थं महेश्वरं दृष्ट्वा
क्षितितले दण्डवत्प्रणमाम् । अथ शङ्करः प्रसन्नस्तं वरं वृषि-
त्युवाच, राजा च प्राञ्जलिर्भूत्वा गङ्गां प्रसादीकृत्यास्मत्पिता-
महानुद्धरेति प्रार्थयामास । ततो महादेवेनोक्तं तथाऽसु मया
गङ्गा प्रदत्तेति । ततः कपर्दिमुकुटस्था लोकैकपावनी गङ्गा सर्वं
जगत्पावयन्ती भगीरथमन्वगच्छत् । ततः प्रभृति लोकेषु सा
भागीरथीति विख्याता । अथ गङ्गा भगीरथमनुगच्छन्ती यत्र
सगरात्मजाः पूर्वं कपिलरोषाग्निना दग्धास्तं देशं प्रावयामास ।
अथ तेषां भस्मानि गङ्गया संग्राहिते ते गतैनसो बभूवुः । ततो

यमोऽपि तान् गतपापान्विज्ञाय प्रथम्य विधिवत्समभ्यर्च्य
 ब्राह्म, यूयं धन्याः, सुप्रदन्वये भगीरथो नाम कोऽपि जातस्तेन
 यूयमस्मात्तरकात्तारिताः । इदानीं विमानान्यासञ्च विष्णु-
 भवनं गच्छत । यमेन इत्युक्तास्ते शतकोटिकुलैर्युक्ता विष्णुलोकं
 प्रपेदिरे । एवं मन्त्रायाः प्रभावः ।

बौद्धसप्तदशाष्टादशो नविंशविंशेष्वध्यायेषु वैष्णवजनानुष्ठे-
 यानि बहुविधानि व्रतानि सनियमानि, तेषामनुष्ठानसमय-
 प्रकारादयः फलानि च सेतिहासप्रायाणि सूतेनाभि-
 हितानि ।

एकविंशाध्याये त्वेकादशीव्रतं विशिष्याभिहितम् । इद-
 मेकादशीव्रतं ब्राह्मणचन्द्रियवैश्वशूद्रेः सर्वैरेव वर्षैः कर्तव्यम् ।
 एकादशीव्रतफलेषुना हि पुरुषेण भक्तचतुष्टयं त्यक्तव्यं
 पूर्वपरदिनयोः रात्रौ, एकादशीदिने त्वहोरात्रम् । एका-
 दशीदिने यस्तु कश्चिद्भोक्तुमिच्छति स सर्वपापानि भुङ्क्ते ।
 ब्रह्महत्यादीनि यानि यानि पापानि सन्ति, तानि सर्वाणि
 हरिवासरेऽस्ममाश्रित्य तिष्ठन्ति । ब्रह्महत्यादिपापानां
 कदाचिन्निष्कृतिर्भवति एकादशां कृताहारस्य तु कचिदपि
 निष्कृतिर्नास्ति । प्रत्युत मन्त्रपातकैरतिपातकैर्युक्तो वा यदैका-
 दशां निराहारः स्वात्तदा परम्पदम्नाप्नोतीति । एकादशी-
 प्रसङ्गेन भद्रशीलस्य तत्पितुर्गालवस्य चोपाख्यानमाख्यातम् ।
 तथाहि—नर्षदातीरे कश्चित्पुण्याश्रमे गालवो नाम कश्चित्त्व-
 परायणो सुनिश्वास । तस्य भद्रशील इति नारायणपरा-

यथो जातिस्मरः पुत्रोऽभवत् । स च महामतिर्भद्रशीलो
 बाल्ये सदा विष्णोः प्रतिमां कृत्वा पूजयामास, शैशव-
 क्रीडासहचरान् द्विजशिष्यंश्च नित्यं नरेर्विष्णुः पूज्यः, एकादशी-
 व्रतञ्च कर्त्तव्यमिति बोधयति स्म । तेन प्रबोधिता द्विजशिष्य-
 वश्च नित्यं क्रीडायामपि विष्णुपूजनं कुर्वन्ति स्म । अथ पुत्र-
 मेवं सुचरितं दृष्ट्वा मुनिर्गालवो विस्मयाविष्टस्तमष्टुच्छत् । अयि
 भद्रशील कथं नैव शैशवेऽप्येवं धर्मबुद्धिर्जातेति । तदाकर्ण्य
 भद्रशील आह, पितरहं जातिस्मरोऽस्मि, तेनैव मे जन्मत एवैकं
 प्रवृत्तिः । ततो गालवोऽवदत् पूर्वस्मिन् जन्मनि त्वं कः आसीः
 कथं वा ते जातिस्मरत्वमिति । ततो भद्रशील उवाच, पित-
 रहं पुरा सोमकुलोद्भवो दत्तात्रेयशिष्यो धर्मकीर्तिरिति
 स्थातो राजा बभूव । मया नववर्षसहस्राणि कृत्स्नां महर्षि-
 बालयता बहवो धर्मा अधर्माश्च कृताः । अथ कालवशेन
 त्रिया प्रमत्तोऽहं पाषण्डजनसंसर्गाद्बद्धधर्मकार्याण्यकारिणं
 ततश्च मे पूर्वार्जितानि सुबह्वन्यपि पुण्यानि प्रनष्टानि ।
 माञ्चाधर्मनिरतं दृष्ट्वा मदीयाः प्रजाः सदैव दुष्कृतञ्चक्रुः ।
 तत्रापि च मे षष्ठांशोऽभक्तः । एकदा मृगयाऽभिरतः ससैन्यो
 वनं प्राविशम् । तत्र बहुविधान्मृगान्कृत्वा क्षुत्तृट्परिगतः
 आन्तश्च रेवातीरमुपगमम् । सैन्यञ्च मे कुत्रचिदन्यत्र गतम् ।
 अहञ्चैकाकी रेवायां स्नात्वा क्षुधा लप्सा च पीद्यमानः स्थितः ।
 अथ तत्र केचिदेकादशीव्रतपरास्तीर्थवासिनो निशामुखे
 समेताः । अहञ्च तैः सह निराहारो निशि जागरङ्कृतवान् ।

अध्वयमपरिन्नान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितोऽहं जागराम्ते तत्रैव
 पञ्चत्वमागतः । ततो महादंष्ट्राभयद्वरैर्यमभटेर्बन्धोऽहं यमा-
 न्तिकं नीतस्तं करालवदनं समवर्त्तिनं यममपश्यम् । अथ
 मां दृष्ट्वा यमश्चित्रगुप्तमाह्वयेदमवदत् । अस्य शिवाभिधानञ्च
 यथायथं वद । धर्मराजेनैवमुक्तश्चित्रगुप्तश्चिरं विचार्येदमभा-
 वत । असौ पापरतोऽपि एकादश्यां जागरश्चापवासञ्च कृत्वा
 मृतः । ततश्चानेन यानि कानिचित्पापानि कृतानि, तानि
 सर्वाण्युपवासप्रभावतः प्रगष्टानि । चित्रगुप्तेनैवमुक्त्वा धर्मराजः
 कम्पितकलेवरो ममाग्रे भूमौ दण्डवत्प्रणमाम् । मास्य भक्ति-
 भावेन पूजयामास । ततः स्वभटानाह्वयेदमवोचत । ये
 ह्यत्र विष्णुभक्तिनिरता जितेन्द्रिया एकादशीव्रतपराः सततं
 नारायणाश्रुत हरे शरणं भवेति वदन्ति च तान् तरसा यूयं
 त्यजत । ये तु मातापितृपरिभर्त्सनशीलिनो लोकहिंसो
 द्विजजनादितकारिणः लोकापवादनिरता एकादशीव्रतपरा-
 क्षुधाः पापासक्ताश्च तानेवानयत । ये च विष्णुभक्तिविमुक्ता
 विष्णवे न नमन्ति, विष्णुालयञ्च न गच्छन्ति तानप्यनयत ।
 एवं धर्मराजवचनं श्रुत्वा मम स्वकर्माणि श्रुत्वाऽनुतापो
 जातः । तद्वर्णवचनप्रभावेण, तेनानुतापेन च मम सर्वाणि
 पापानि तदैव शेषं गतानि । अथ पापविमुक्तं सहस्रादित्य-
 सङ्काशं हरिसारूप्यतां गतञ्च मां यमो ननाम । ततः कास्तो
 मां सम्पूज्य तद्विष्णोः परमम्यदं प्रेषयामास । अहञ्च कल्प-
 कोटिसहस्राणि, कल्पकोटिशतानि च विष्णुपदे स्थित्वा पश्चा-

दिन्द्रलोकं समागतः । तत्रापि तावत्कालं स्थित्वा भूमिं प्राप्य विशुद्धे ब्राह्मणकुले तव पुत्ररूपेण सञ्जातः । जातिस्मरत्वात् सर्वमेतज्जानामि ततश्च बाल्येऽपि विष्णुर्चनमेकादशी-व्रतञ्च करोमीति । गालवस्त्वेवं पुत्रवचः श्रुत्वाऽतीवसन्तुष्टस्तं हरिपूजाविधानं यथावत्समबोधयत् ।

हाविंशाध्यायारम्भे मुनिभिः सूतः प्रत्युक्तः, हे तत्त्वार्थकोविद सूत, त्वया भागीरथ्याः सुमहिमा धर्मा अधर्मा हरिपूजा-विधानं व्रतानि एकादश्या माहात्म्यञ्च सर्वांश्चेतानि सविस्तरमुक्तानि । साम्प्रतं वयं वर्णाश्रमविधिमाश्रमाचारं प्रायश्चित्तविधिञ्च श्रोतुमिच्छामः । त्वङ्कपयेतत्सर्वं यथावद्वदेति । ततः सूतेन यथावदेतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुमारब्धम् । भो मुनयः पुरा नारदेन सनत्कुमाराय यथा वर्णाश्रमनिर्णय उक्त-स्तथैवाऽहं ब्रवीमि यूयं शृणुतेत्युपक्रम्य क्रमेण स सर्वमकथयत् । तथाहि वर्णाश्रमवारः ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रा इति । एतेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याश्च द्विजाः । एतेषां प्रथमं मातृगर्भे जन्म, ततश्चोपनयनादेव द्विजत्वम् । एतैर्हि स्वस्ववर्णविहिताः सर्वे धर्माः कार्याः, स्ववर्णधर्मत्यागी तु पाषण्ड इत्युच्यते । द्विजेन स्वगृह्णादितं यावत्कर्म्म कर्त्तव्यमन्यथा स सर्वधर्मवह्निष्कृतः पतितो भवेत् । सर्वैरेव द्विजैः स्मृति-मार्गाऽविरोधतो युगधर्मा ग्रामाचाराश्च परिग्राह्याः । द्विजैर्मनोवाक्कर्म्मभिर्यत्नतः सर्वे धर्माः कार्याः परं धर्माग्रमपि किञ्चिदस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टञ्चेत् तन्नाचरणीयम् । कलियुगे हि

समुद्रयात्रा, कमण्डलुधारणम्, असवर्षकन्योपयमः, देवरेण
सुतोत्पत्तिः, मधुपर्के गोघातनं, त्राहि मांसदानं, वानप्रस्था-
न्यः, दत्ताप्ततायाः कन्यायाः पुनर्दानं, दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं,
नरमेधाश्चमेधयोरनुष्ठानं, महाप्रस्नानयमनं, गोमेधयज्ञानुष्ठानञ्च
इत्येते कर्माणि न करणीयाः । देशाचारस्तु तत्तद्देशीयेर्याङ्ग एव ।
ततः सूतेन ब्राह्मणादीनां वर्णानां क्रियाश्च यथाक्रममुक्ताः ।
यथा ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां दानं वेदाध्ययनं यजन-
चेति त्रीणि कर्माणि साधारणान्येव, ब्राह्मणानां विशेषकर्माणि
त्वध्यापनं यजनं दानग्रहणचेति त्रीणि, क्षत्रियाणां विशेष-
कर्माणि च ग्रन्थाजीवित्वं, दुष्टानां दमनं, शिष्टानां पालन-
चेति त्रीणि, वैश्यानां विशेषकर्माणि च कृषिर्वाणिज्यं पाशु-
पात्यचेति त्रीणि । शूद्राणाम्नु द्विजानां शुश्रूषेत्येककर्मा-
ग्रधानं, तेषां दानेऽप्यधिकारोऽस्ति । ऋतुकाले स्वभार्याभि-
गमनं, सर्व्वलोकहितैषित्वं, मङ्गलं प्रियवादिता, अनायासी
महोक्ताहस्तितिचाऽनभिमानितेत्येतानि सर्व्ववर्णानां सामा-
न्यानि कर्माणि । ब्राह्मणेनापत्काले क्षत्रियाचारः, क्षत्रि-
येणापत्काले वैश्यधर्मो ब्राह्मः, परमत्यापद्यपि द्विजेन न
शूद्रवृत्तिर्याङ्गा । शूद्राचारी द्विजस्तु चण्डालतुल्यो भवति ।
ब्राह्मणादीनां त्रयाणां वर्णानां चत्वार एवाश्रमा भवन्ति ।
ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ्यं भिक्षाश्रमश्चेति । एतैश्चतु-
र्भिराश्रमैरेव परमो धर्मः साध्यते विशुद्धतुष्यति । अथैव
चाविंशाध्यायावसानम् ।

त्रयोविंशाध्याये सूतेन विशेषतो वर्षात्रमाचारविधिरुक्त-
स्तथाहि वर्षात्रमाचारिभिः सर्वैरेव स्वकर्माणि कर्त्तव्यानि, तेऽ-
यः स्वकर्मा परित्यज्य परकर्मा निवेदते स सर्वधर्मावहित्कृतः पा-
षण्ड इति कथ्यते । द्विजानां हि गर्भाधानादिसंस्काराः समन्त्रकं
यथाकालं यथाशास्त्रं च कार्याः, स्त्रीणां शूद्राणां त्वमन्त्रकम् ।
तत्तु गर्भाधानं स्त्रीणां प्रथमरजोदर्शने कर्त्तव्यम् । अथ प्रथमे
गर्भे सीमन्तं कुर्यात्तस्य मुख्यः कालश्चतुर्थी मासः, अन्यत्रापि
षष्ठे, सप्तमे, अष्टमे वा मासि सीमन्तं कुर्यात्* । अथ पुत्रे
ज्ञाते पिता सचेतं ज्ञात्वा जातकर्म कुर्यात् । ततः सूत-
कान्ते नाम कुर्यात्, तच्च नाम नास्यष्टमर्धहीनमतिगुर्वक्षरा-
न्वितं विषमाक्षरं वा भवेत् । ततः स्वष्ट्योक्तमार्गतस्तृतीये,
पञ्चमे, षष्ठे, सप्तमेऽष्टमे वा चूडाकर्म कुर्यात्† । दैवयोगा-
द्गर्भाधानादिषु कर्मसु नाशुष्ठितेषु चूडाकाले कृच्छ्रपादं तदर्धं
वा प्रायश्चित्तं विधाय तानि पूर्वं कर्त्तव्यानि । अथ ब्राह्मणस्य
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽव्दे उपनयनस्य मुख्यः कालः, गौणकालस्वा-
षोडशाव्दपर्यन्तमस्ति । क्षत्रियस्योपनयनस्य मुख्यकालः
गर्भेकादशाव्दः गौणकालस्तु द्वाविंशाव्दपर्यन्तम् । वैश्यस्योप-
नयनस्य मुख्यः कालः द्वादशवत्सरः, गौणकालस्तु चतुर्विंशाव्द-
पर्यन्तम् । यस्य द्विजस्य गौणकालावधेरप्यतिक्रमो जातस्तं
सावित्रीपतितं विद्यात्, तेन सहालापस्य न विधेयः । द्विज-

* धर्मनिबन्धनिः सीमन्तात् प्राक् पुंसवर्गं नाम संस्काराक्षरं कर्त्तव्यतया विहितम् ।

† नामकरणादन्नकरमन्नप्राशनसंस्कारी विहितोऽन्यत्र धर्मशास्त्रेषु ।

श्योपनयने मुख्यकालस्यातिक्रमे यथाक्रमं द्वादशाब्दं, कच्छं,
 चान्द्रायणं, सान्तपनइयञ्च कृत्वा उपनयनमारभेत, अन्यथा
 पातित्यं, संस्कारकर्तुरपि ब्रह्महत्यासमं पापं भवति । उप-
 नयनकाले विप्रस्य मेखला मौञ्जी, चक्षियस्य धनुर्णा, वैश्यस्य
 चावी भवति, अजिनमपि ब्राह्मणस्येवेयं, चक्षियस्य रौरवं,
 वैश्यस्याजं ; एवं प्रतिवर्षं दण्डस्यापि पृथक् यथा ब्राह्मणस्य
 पालाशं, चक्षियस्यौदुम्बरं, वैश्यस्य वैष्णवं दण्डं कुर्यात् । विप्र-
 दण्डः केशप्रमाणः, चक्षियदण्डी ललाटमानः, वैश्यदण्डश्च
 नासाग्रसंस्थितो भवति । एवं वासोऽपि तेषां यथाक्रमं यथा
 विप्रस्य काषायं, चक्षियस्य माञ्जिष्ठं, वैश्यस्य हारिद्रमिति ।
 उपनीतो द्विजो वेदग्रहणपर्यन्तं गुरोः परिचर्यापरो भूत्वा
 शुक्लवैश्वानरानि निवसेत् । स ब्रह्मचर्यमाचरन् प्रातःस्नानञ्च कुर्वन्
 नित्यं कक्षं कक्षं गुर्वर्थं समित्कुशफलादीनि यन्नोपवीत-
 मजिनं दण्डश्चाहरेत् । वर्णिनो भिक्षान्नैव वर्त्तनं विहितम् ।
 भिक्षा च प्रयतेन्द्रियेण तेन श्रोत्रियागारादेवाहर्त्तव्या ।
 वर्णिना जितेन्द्रियेण सता प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निकार्यं तथा
 यथाकालं ब्रह्मयज्ञस्तर्पणञ्च कर्त्तव्यम्, अग्निकार्यपरित्वागी
 हि पण्डितैः पतित इति कथ्यते ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महेति ।
 स ब्रह्मचारी भिक्षान्नमाहृत्य सर्व्वं गुरवे निवेदयेत् । ततो
 गुर्व्वनुन्नया वाग्यतोऽग्नीयात् । स मधु, स्त्रीं, मांसं, जवणं,
 ताम्बूलं, दन्तधावनम्, उच्छिष्टभोजनं, दिवास्नापञ्च वर्ज्ययेत् ।
 तथा तेन कृष्णगन्धपादुकानुलेपनानि जलकेलियूतगीत-

वाद्यानि, परीवादा रोषस्तीक्ष्णो विप्रलापश्च वर्जनीयाः । स पाषण्डजनसंसर्गं शूद्रसङ्घश्च वर्जयेत् । नित्यं वृद्धेभ्यः अभिवादन-
शीलो भवेत्, वृद्धाश्च निविधा ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा वयोवृद्धा-
श्चेति । यश्च वेदशास्त्रोपदेशेनाध्यात्मिकानि दुःखानि वार-
यति तं गुह्यं प्रथममभिवादयेत्, अभिवादनसमये चाऽसावङ्ग-
मिति ब्रूयात् । विप्रैश्च क्षत्रियाद्याः कदाचन नाभिवाद्याः ।
तथा नास्तिकं, भिन्नमर्यादं, क्षतघ्नं, ग्रामयाजकं, पातकिनं,
पाषण्डं, पतितं, मूर्खं, नक्षत्रपाठकम्, उन्मत्तं, शठं, धूर्तं, धाव-
न्तम्, अशुचिम्, अभ्यक्ताङ्गशिरसं, जपन्तं, ज्ञानमाचरन्तं, समि-
त्पुष्पकरम्, उदपात्रधरं, भुञ्जानं, विवादशीलिनं, चण्डं, रममाणं,
जलमध्यगं, भिक्षात्रधारिणं, शयानश्च नाभिवादयेत् । स्त्रिय-
मपि भर्तृघ्नीं, पुष्पिणीं, सजारां, सूतिकां, गर्भपातिनीं, कृतघ्नीं,
चण्डाश्च कदाचिन्नाभिवादयेत् । सभायां, यज्ञशालायां, देव-
तायतनेष्वपि स्थितानां नमस्यानां प्रत्येकं नमस्कारो हि पुरा-
कृतं पुण्यं हन्ति । तथा आर्घ्यं, व्रतं, दानं, देवताभ्यर्चनं, यज्ञं,
तर्पणञ्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् । अभिवादने कृते तु यः
प्रत्यभिवादनं न कुर्व्यात् स पुनर्नाभिवाद्यो यतः स शूद्रसङ्घ-
एव । ततः परं सूतेनाध्ययनविधिरभिहितः । यथा शिष्यः
पादौ प्रक्षाल्याचम्य गुरोरभिमुखीनस्तस्य पादौ च संगृह्णाधी-
यीत । परम् अष्टकासु, चतुर्हस्तां, प्रतिपदि, पर्वणि (अमह-
वस्त्रा-पूर्णिमयोः), महाभरण्यां, अवषाहादशीदिने, भाद्र-
पदापरपक्षे, तदनन्तरद्वितीयायाञ्च, शयनीत्यानहादश्याः,

श्रीचियमरुचे, चान्द्राषाढ-कार्तिक-फाल्गुन-शुक्लपक्षीयहिती-
यांसु, माघसप्तम्यामाश्विनशुक्लनवम्यां, सूर्यस्य परिवेशाधिक्ये,
श्रीचिये पूजितब्राह्मणे च गृहमागते, प्रवृत्तकलहे, सन्ध्यायां
मेघगर्जने, चांकासमेघगर्जने, उत्काशनिप्रपाते, ब्राह्मणाऽव-
मानने, मन्वन्तरेषु, युगाद्यासु चाध्ययनं न कर्त्तव्यं, युगाद्याश्च
वैशाखी शुक्लद्वितीया, प्रेतपक्षीयत्रयोदशी, कार्तिकशुक्लनवमी,
माघी पूर्णिमा चेति चतस्रः । मन्वन्तरदिनानि च आश्विन-
शुक्लनवमी, कार्तिकशुक्लद्वादशी, चैत्रभाद्रपदयोस्तृतीया,
आषाढशुक्लदशमी, माघस्य शुक्लसप्तमी, आवस्यस्य कृष्णाष्टमी,
आषाढी, कार्तिकी, फाल्गुनी, चैत्री, ज्येष्ठी च पूर्णिमा, फाल्गु-
नस्यामावास्या, पौषस्य शुक्लैकादशी चेति चतुर्दश । एषु
दिनेषु दत्तं ह्यचयं भवति । मन्वन्तरदिनेषु युगादिषु चन्द्र-
सूर्ययोर्यहवे च ब्राह्मणैः श्राद्धं कर्त्तव्यम् । एवमयनादी,
श्रवानुगमने, चारण्यकमधीत्य, सूतके, सर्पादिदंशने, भूमि-
कम्पने चाऽनध्यायः प्रशस्यः । अनध्यायेष्वधीतानां हि यमः
स्त्रयं प्रजाः, प्रजाः, यमः, श्रियम्, आयुषं, बलमारोग्यञ्च निहन्-
न्तति, ये त्वनध्यायेष्वध्ययनं कुर्वन्ति ते ब्रह्मघातिन एव तैः
सह नासपेन्न संवसेदपि । केचित्कुण्डगोलकयोर्ब्राह्म्यादीनाञ्चोप-
नयनं व्यवस्थापयन्ति, अपरे च तत्पुत्रादीनाम् । यो यथा-
विध्यनधीत्य वेदाव्याख्याणि च पठते स शुद्धतुल्य एवास्ति च
नरकं भजते । अनधीयानविप्रस्य नित्यं, नैमित्तिकं, काव्यं
सर्वमेव कर्म निष्फलं भवति ।

चतुर्विंशध्याये स एवात्रमाचारः सूतेन निःशेषतः
 कथितः । यथा वेदाध्ययनसमाप्तिपर्यन्तं ब्रह्मचारी गुरुश्रृङ्गा-
 निरतो भवेत् । ततस्तेनानुज्ञातस्त्वौ दक्षिणां दत्त्वा च
 गृही भवेत् । सुलक्षणां सुरुपां सुकुलोद्भवां सुशीलां धर्म-
 चारिणीमसपिण्डामसगोत्राश्च कन्यामुदहेत् । रोगिणीं,
 वृत्ताचीं, सरीरकुलसम्भवाम्, अतिकेशामकेशां वा, वाचालां,
 कोपनां, वामनां, दीर्घदेहां, विरूपां, न्यूनाधिकाङ्गीम्, उन्मत्तां,
 पिशुनां, खूलगुल्फां, दीर्घजङ्घां, पुरुषाकृतिं, श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तां,
 विकारां, वृथाहास्यमुखीं, सदाऽन्यगृहवासिनीं, विवादशीलां,
 निष्ठुरां, बह्वगनीं, स्थूलदन्तां, स्थूलौष्ठीं, घर्घरस्वनाम्, अतिकृष्णां,
 रक्तवर्णां, धूर्तां, सदा रोदनशीलां, पाण्डुवर्णां, कुक्षितां, श्वास-
 कासादिसंयुक्ताम्, अनर्थमाषिणीं, लोकद्वेषपरायणां, परनिन्दा-
 रतां, तस्करां, दीर्घनासां, क्लितवां, लोमावृततनुं, वक्त्रवृत्तिं,
 सर्व्विकाश्च सर्व्वथा नोदहेत् यदि कदाचिद्दालभावादविज्ञात-
 स्वभावामुदहेदथ तां प्रगल्भामगुणां ज्ञात्वा परित्यजेत् । या
 नारी सर्व्वदा भर्त्तरि पुत्रेषु च निष्ठुरा पराऽनुकूलिनी च भवेत्
 साऽपि सर्व्वथा परित्याज्या । विवाहस्त्वष्टविध एव—तथाहि
 ब्राह्मो, दैवः, आर्षः, प्राजापत्यः, आसुरो, गान्धर्व्वी, राक्षसः,
 पैशाचश्च, एषु पूर्व्वः पूर्व्वी वरः पैशाचस्तु निकृष्ट एव । ब्राह्मो,
 दैव आर्षश्च विवाहो विप्राणामगर्हितः प्राजापत्यादयः पञ्च
 गर्हिता एव । ततो गृहिणां वेशभूषादीनि कथितानि यथा—
 गृही कृतकेशनखः शुचिरगुलेपनलिताङ्गश्च भूत्वा सोत्तरीयं

यन्मोपवीतद्वयं, सुवर्णकुण्डले, धीतवाससी, वैषवं दण्डं, सोदकं कमण्डलुं, निर्मलमुष्णीषं, कृचं, पादुकेऽप्युपानही, सुगन्धे पुष्प-
माख्ये च धारयेत् । अथ गृहस्थानामाचारः कथितो यथा—
नित्यमध्यायशीलो भवेत्, सदाचारमाचरेत्, पराश्रमं न भुञ्जीत,
परदारान् वर्जयेत्, पादेन पादं नाक्रमेत्, नोच्छिष्टं लङ्घयेत्,
पूज्यं देवालयञ्च नाऽपसव्यं व्रजेत् । शुक्लवादं, पैशुन्यमसूयां,
मत्सरं, दिवास्त्रापञ्च वर्जयेत् । परपापानि न वदेत्, स्वपुण्यञ्च
नैव कीर्तयेत्, दुर्जनैः सह न वसेदशास्त्रञ्च न शृणुयात्,
असारगीतेषु द्यूतेषु च न रतिं कुर्यात्, तथा यथाकालं आवा-
दिकं कुर्यात्, अशुचिस्पर्शं च ज्ञानमाचरेत् ।

पञ्चविंशाध्याये सूतेन गृहस्थानां सदाचारः कथितः यथा—
ब्राह्मे सुहृत्ते समुत्थानं, जगदीश्वरस्मरणपूर्विका वृत्तिचिन्ता,
पुरीषत्वागः स च कर्षस्वयन्मोपवीतेन सम्यासु दिवा चोद-
मुखेन राज्ञी च दक्षिणमुखेन वस्त्रेण शिरः प्रावृत्य दृष्ट्वैव भूमि-
मन्तर्धाय कर्त्तव्यस्तावन्मौनिना च भवितव्यम् । पथि, गोष्ठे,
नदीतीरे, तङ्गागकूपसन्निधौ, वृक्षच्छायायां, कान्तारे, वट्टि-
सन्निधौ, देवालये, उद्याने, कृष्टभूमौ, चतुष्पथे, ब्राह्मणगोऽश्वत्थ-
योषितां समीपे, तुषाङ्गारकपालेषु, तथा जलमध्ये एवमादिषु
देशेषु, मलमूत्रं न त्यजेत् । शौचे सर्व्वदा यत्रः कार्य्यः, शौचं
हि द्विजानां द्विजत्वस्य मूलं, शौचाचारविहीनस्य निखिलं
कार्य्यं निष्फलं भवति । शौचं हि प्रथमतो द्विविधं बाह्यमाभ्य-
न्तरश्चेति । तत्र वहिःशुद्धिर्मृज्जलाभ्यां भवति, अन्तःशुद्धिश्च

भावशुद्धेऽव । पुरीषत्यागानन्तरं गन्धलेपापनुत्तये शीघ्रं कुर्वीत,
गृहस्थानां यच्छौचं, ब्रह्मचारिणां ततो द्विगुणं, वनस्थानां
त्रिगुणं, यतीनान्तु चतुर्गुणम् । स्वयामे पूर्णाचारं कुर्यात्
यदि चार्द्धम्, आतुरे शीघ्रनियमो नास्ति, तथा महापदि च ।
सर्वेषां व्रतस्थानां विधवानाञ्च यतिवच्छौचं कीर्तितम् । शीघ्रं
निर्वृत्य सुसमाहितः प्राप्नुयुः उदङ्मुखो वाऽपि आचामेत् ।
ततः स्नानं कुर्यात्, तदनन्तरं मार्जनं तिलतर्पणञ्च कुर्यात्
ततः सम्यामुपासीत । गृहस्थः प्रातर्मध्यन्दिने चैव स्नान-
माचरेत् । सम्योपासना च मध्याह्ने, सायाह्ने च कार्या ततो
ब्रह्मयज्ञं वेदोदितानि कर्माणि च कुर्यात् । यो द्विजः सम्यां
नोपास्ते स सर्वकर्मावहिष्कृतः पाषण्डश्च विज्ञेयः । यस्तु
कूटयुक्तिवादेन सम्यादिकर्माणि परित्यजति तं महापात-
किना वरं विद्यात् । ततो देवार्चनं, वैश्वदेवम्, अतिथिपूज-
नञ्च कुर्यात् । यस्य गृहादतिथिर्भग्नाथः प्रतिनिवर्त्तते
सोऽतिथिस्तस्मै गृहस्थाय स्वदुष्कृतं दत्त्वा गृहस्थस्य पुण्यमादाय
गच्छति । अन्नातगोचरनामा भिन्नग्रामनिवासी चातिथि-
र्भवति । स्वग्रामवासी केवलं श्रोत्रिय एवातिथिर्भवितुमर्हति ।
गृहस्थो हि प्रयत्नतः पञ्चयज्ञान् कुर्यात् । पञ्चयज्ञा यथा—देव-
यज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः, नृयज्ञो, ब्रह्मयज्ञश्चेति । ततो भृत्य-
मित्रादिसंयुक्तः स्वयं वाग्यतो भुञ्जीत । अभोज्यं नाग्नीयात्,
पात्रं नैव परित्यजेत्, पथ्यमन्नं प्रभुञ्जीत, न वाऽन्नं कुक्षयेत् ।
भोजनानन्तरमाचम्य शास्त्रचिन्तापरो भवेत् । रात्रावपि यथा-

शक्तिं शयनाशनभोजनैरायातमतिथिं पूजयेत् । गृही प्रत्यह-
मेवं सदाचारं कुर्यात्, सदाचारपरित्यागी हि प्रायश्चित्ताहो
भवति । अथ गृही पलिताद्यैः स्नतुं दूषितां दृष्ट्वा पुत्रेषु
भार्यां निक्षिप्य तया सह एव वा वनं गच्छेत् । वनं गत्वा
अत्र त्रिषवणस्नायी, नखश्मश्रुजटाधरः, वृणशायी, ब्रह्मचारी, पञ्च-
यज्ञपरायणः, सर्वभूतेषु दयावान्, नारायणपरायणः, स्वाध्याय-
निरतश्च भवेत् । ग्रामज्जातानि पुष्पाणि फलानि च वर्जयेत् ।
अष्टौ मासान् भुञ्जीत, रात्रिभोजनं न कुर्यात् । वानप्रस्थो
ऋषावादं परीवादं मिथ्यावादं निद्रामालस्यञ्च वर्जयेत् ।
स शङ्खचक्रगदापाणिं नारायणं नित्यं स्मरन् तपश्चान्द्रायणा-
दिकं प्रकुर्वीत, शीतातपादिकं सहेत, वस्त्रञ्च परिचरेत् । यदा
जनसि वैराग्यं जायेत, तदैव सन्न्यसेदन्यथा पतितो भवेत् ।
सन्नासी हि सर्वदा शान्तो दान्तो जितेन्द्रियो निर्दम्बो निरह-
ङ्कारो निर्वैमश भवेत् । स शत्रौ मित्रे च मानापमानयोः समो
भवेत्, एकान्नाशी जितेन्द्रियो नारायणपरायणश्च स्यात् । स
सर्वदा वेदार्थातुपनिषदाक्षरञ्च पठेत्, तस्मा सहस्रशीर्षं देवे-
भ्यश्च ध्यायेत्, एवं तस्य परब्रह्माधिगमो भवति ।

षड्विंशाध्याये सूतेन आहविधिरुक्तस्तथाहि आहकर्त्ता
पितृादिसृततिथेः पूर्व्यद्युः स्नात्वैकाहारी भूत्वा त्रिप्राणिमन्द-
येत्, निशि ब्रह्मचर्यमधःशयनञ्च कुर्यात् । आहकर्त्ता दन्तधावनं,
ताम्बूलं, तैलाभ्यङ्गं, स्वाध्यायं, परास्नानि च वर्जयेत् । आह-
कर्त्ता आहभोक्ता एताभ्यामुभाभ्यामप्यध्वगमनं क्रतुहः क्रोधी

व्यवायो दिवास्वापश्च परिवर्जनीयः । यस्तु आद्ये निमग्नितो
व्यवायं कुर्यात् स ब्रह्महत्यां प्राप्य नरकाय गच्छेत् । आद्ये
स्वकुलोत्पन्नाः सदाचारयुक्ता विष्णुभक्ता वेदज्ञा गुणसम्पन्ना
हि विप्रो निमग्नयितव्याः । तत्रा न्यूनाङ्गाः, अधिकाङ्गाः,
रोगिणः, कुष्ठिनः, कुनखिनो, लम्पटाः, क्षतव्रताः, नक्षत्रपाठ-
जीविनः, शवदाहकाः, कुवादिनः, परिवेत्तारः, देवलकाः,
निन्दकाः, क्रोधना, धूर्ता, ग्रामयाजकाः, असञ्छास्त्राभि-
निरताः, वृषलीसूतिपोष्टारो, वृषलीपतयः, कुण्डा, गोलका,
अयान्ययाजका, वृथामुष्कनशीलाः, अन्येषां स्त्रीषु धनेषु
चासक्ता, विष्णुभक्तिविहीनाः, शिवभक्तिपरास्तुखा, वेदविक्र-
यिणः, स्मृतिविक्रयिणो, व्रतविक्रयिणः, मन्त्रविक्रयिणश्च,
गायकाः, काव्यकर्तारः, भिषक्शाल्मजीविनश्च, वेदनिन्दका,
विप्रनिन्दका, राजोपसेविनः, क्षतघ्नाः, क्षितवाः, नित्याभि-
मानिनो, यूतासक्ता, मिथ्यावादिनो, ग्रामारण्यदाहकाः,
क्वामुकाः, रसविक्रयिणः, कूटयुक्तिरताश्चेते आहवर्ण्याः, नैतादि-
मग्नयेत् । आद्ये पूर्व्वेद्युस्तद्दिने वा निमग्नबार्हान् विप्रान्
निमग्नयेत् । निमग्नितस्तु विप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियश्च भवेत् ।
आहकर्त्ता आहदिवसे प्रातः समुत्थाय कुतपाख्ये (दिवसस्याष्टमे
भागे) काले आहं कुर्यात् । ततः सर्व्वविधानां आहानामनु-
ष्ठानपद्धतिरशेषत उक्ता ।

सप्तविंशाध्याये तिथीनां शुभाशुभत्वादिकं तत्कार्य्यविशे-
षोपयोगित्वञ्च निरूपितम् ।

अष्टाविंशाध्याये सूतेन पापानि तद्विभीषणकारणानि प्रायश्चित्तान्यपि कथितानि । तत्र महापातकानि पञ्च—ब्रह्म-
हत्या, सुरापानं, स्त्रीयं, गुर्व्वङ्गनागमः, एतत्पापकारिभिः संस-
र्गश्च । यस्तु संवत्सरं यावत् शयनाशनभोजनैर्महापातकिसंसर्गं
कुर्वते, स सर्व्वकर्मसु पतितो भवति । अज्ञानाद्ब्रह्महत्यां
कृत्वा हरिपरायणो भूत्वा द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यात् तेनैव स
शुद्धिमाप्नोति कर्मोर्हश्च जायते । यदि व्रताचरणमध्ये सृगैर्वा
रोगैर्वा निच्छदितो भवेदथवा स्वयं गोब्राह्मणरक्षार्थं प्राणान्
परित्यजेदथवा द्विजेन्द्रेभ्यो गवामयुतमुत्तमं दद्यात् तदा
च ब्रह्महत्यापापेन मुच्यते । दीक्षितं क्षत्रियं हत्वा ब्रह्महत्या-
प्रायश्चित्तम्, अग्निप्रवेशनं, मरुत्पतनं वा कुर्यात् । दीक्षितं
ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्, आचार्यादिवधे चतुर्गुणं
व्रतमुत्तमम् । विप्रमात्रं हत्वा तु संवत्सरं व्रतं चरेत्, एवं विप्रस्य
प्रायश्चित्तविधिः, क्षत्रियस्य ब्राह्मणाद्विगुणं प्रायश्चित्तं विहितं,
वैश्यस्य तु त्रिगुणम् । यः शूद्रो ब्राह्मणं हन्ति तं पण्डिता
मुपश्रुत्वा कथयन्ति, राज्ञैव तस्य शिक्षा कर्त्तव्या । ब्राह्मणीनां
वधे ब्रह्महत्यार्षप्रायश्चित्तं, कन्यकावधे तु पाद एव । अनुप-
नीतान् ब्राह्मणान् हत्वा च पादव्रतं चरेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियं
हत्वा पादद्विकं छच्छं व्रतमाचरेत्, वैश्यं हत्वा च संवत्सरचयं
छच्छव्रतं कुर्यात्, शूद्रं हत्वा तु वत्सरमात्रं छच्छव्रतं कुर्यात् ।
दीक्षितस्य ब्राह्मणीं स्त्रियं हत्वाऽऽवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतं कार्यम् ।
वृषातुरस्त्रीबालानां सर्व्वत्रैव पापेष्वर्षप्रायश्चित्तमुत्तमम् । सुरा नाम

त्रिविधा—गौड़ी, माध्वी, पैष्टी चेति । इयं चातुर्वर्ण्यैः स्त्रीभि-
श्चापेया । सुराप्रायी ब्राह्मणो हि ज्ञात्वाऽर्द्धवासा नियतञ्च भूत्वा
चीरद्वृतगोमूत्रेष्वन्यतमं पक्ताऽग्निसन्निभं कृत्वा लोहेनायसेन
ताम्रैश्च वा पात्रैश्च पीत्वा मरणं व्रजेत् तेनेवाऽस्य शुद्धिर्भवति ।
अज्ञानाज्जलबुद्ध्या तु सुरां पीत्वा ब्राह्मणश्चिह्नपरिर्वर्जितं ब्रह्म-
हत्याव्रतं चरेत् । यदि स रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं वा सुरां
पिबेत्तदा तेन भूय उपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च कार्यम् । सुरा-
संसृष्टमक्षं, सुराभाण्डोदकञ्च सुरासमं प्रोक्तम् । तालं, पानसं,
द्राक्षं, खर्जूरसम्भवं, माधुकं, शैलममारिष्टं, मीरेयं, नारिके-
लजं, गौड़ी, माध्वी, सुरा चेति मद्यमेवमेकादशप्रकारं भवति ।
ब्राह्मण एतेष्वन्यतमं कदाचिदपि न पिबेत् । यस्तु हिज एते-
ष्वन्यतममज्ञानतः पिबेत्, तेन भूय उपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्च
कार्यम् । स्त्रियं नाम समक्षं परोक्षं वा बलात् चौर्येण वा
परस्त्रानामुपादानम् । सुवर्णं हि स्वनामपरिमाणपरिमितं हेम ।
ब्राह्मणस्य सुवर्णं हत्वा पूर्ववत् कपालध्वजहीनं ब्रह्महत्याव्रतञ्च-
रेत् । गुरुणां, यज्ञकर्तृणां, धर्मिष्ठानां, त्रिज्याणां द्विजानाञ्च
सुवर्णं हत्वा कृतानुतापो देहञ्च सम्पूर्णं घृतेर्लेपयेत्ततः कारीव-
च्छादितं कृत्वा, दग्ध्वा च स्त्रियपापाहिमुच्यते । क्षत्रियो ब्रह्मस्त्रं
हत्वाऽश्वमेधेन शुध्यति, अथवा आत्मतुल्यं सुवर्णं गोशतत्रयं वा
दद्यात् । यस्तु ब्रह्मस्त्रं हत्वा पश्चात्तापमवाप्य पुनः प्रत्यर्पयति
स सान्तपन्नं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः शुद्धिमाप्नोति । अन्यथा
पतितो भवति । रत्नासन-मनु य-स्त्री-धेन्वादीनां सुवर्णसदृशाना-

मपहरणे सुवर्णस्तेयार्थं प्रायश्चित्तम् । चसरेणुसमं सुवर्णमपहृत्य
समाहितः प्राणायामद्वयं कुर्यात् तेनैव शुद्धिर्भवेत् । निष्क-
प्रमाणं सुवर्णं हत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् । राज-
सर्वपमाणं सुवर्णं हत्वा चतुरः प्राणायामान् कृत्वा विशुध्यति ।
सर्वपमाणं सुवर्णं हत्वा तु विधिवत्कृत्वाऽष्टसहस्रशो
गायत्रीं जप्त्वा शुद्धिर्भवति । यवमाणसुवर्णस्य स्तेये प्रातरारभ्य
वेदमातरं गायत्रीं जप्त्वा शुद्धो भवति । कण्णलप्रमाणं सुवर्णं हत्वा
सान्तपनं कार्यम् । माषप्रमाणसुवर्णं हत्वा नारायणपरायणो
मासत्रयं गोमूत्रपक्वयवभुक् शुद्धो भवति । क्षिप्रिग्रूनसुवर्ण-
परिमितहेक्कः स्तेये संवत्सरं यावत् गोमूत्रपक्वयवभक्षणेन
शुध्यति । सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेये तु द्वादशाब्दान् समाहितो
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् । सुवर्णमानाग्रूनरजतस्तेये सान्तपनं
कार्यमन्यथा पातित्यं भवति । दशनिष्कपथ्यन्तमर्धनिष्कचतु-
ष्टयश्च रजतं हत्वा चान्द्रायणहत्वा शुद्धो भवति । दशादि-
शतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि विशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणद्वयं
प्रोक्तम् । शतादूर्ध्वं सहस्रनिष्कपथ्यन्तरजतस्तेये तत्पापपरि-
शोधकं चान्द्रायणत्रयमेव । सहस्राधिकनिष्करजतस्तेये ब्रह्म-
हत्याव्रतं प्रायश्चित्तं विहितम् । सहस्रनिष्कमानकांस्त्र-
पित्तलायस्कान्तानामपहरणे पाराक्वं प्रायश्चित्तमुक्तम्, रत्नानां
स्तेये च रजतवत्प्रायश्चित्तम् । इदानीं गुरुतत्पगतानां प्राय-
श्चित्तमुच्यते । अज्ञानान्मातरं तत्पत्नीमपि वा गत्वा पाप-
मुदाहरन् स्वमुष्कं क्षिप्यात्, तच्छिन्नमुष्कं हस्ते गृहीत्वा च

नेर्ऋतीं दिशं गच्छेत्, गच्छन्तं तं कश्चित्कादाचित् न निवारयेत् ।
 एवं स प्राचान्तं यावत्पृष्ठतोऽपश्यन्नेव गच्छेत् । एवं प्राणान्त-
 कृत्वा शुध्यति, अथवा स्वपापं समुदाहरन् मरुत्पतनं कुर्यात् ।
 अघ्नानात्स्वोत्तमवर्णस्त्रीगमने समाहितो द्वादशाब्दं ब्रह्महत्या-
 व्रतं कुर्यात् । यद्यघ्नानात् अभ्यासतः सवर्णोत्तमां गच्छेत्
 तदा कारीषवह्निना दग्धः शुचिं व्रजेत् । मातृगमने यदि रेतः-
 सेकात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेत् तदा ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, रेतः-
 सेके त्वग्निना स्वदेहं दहेत् । सवर्णोत्तमवर्णागमने वीर्यसेच-
 नात्पूर्वमेव निवृत्तो भवेद्यदि, तदा षड्दण्डं कृच्छ्रं ब्रह्महत्याव्रतं
 कुर्यात् । ब्राह्मणो यदि पितुः क्षत्रियां भार्यां सज्जह्यात्
 तदा नवाब्दान् विष्णुतत्परो ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्, पितुर्वैश्य-
 जातीयां भार्याकृत्वा षड्दण्डमाचरेत्, तथा पितुः शूद्र-
 जातीयां भार्याकृत्वा चाब्दं व्रतमाचरेत् । यदि कश्चित्कामतो
 मातृस्वसारं पित्रस्वसारम् आचार्यभार्यां मातुलानीं श्वश्रूश्च
 गच्छेत्तस्य प्रायश्चित्तं शृणुत । दिनद्वयं गत्वा यथाविधि ब्रह्म-
 हत्याव्रतं कुर्यात्, एकस्मिन्दिने बहुवारं रेतस्सेके तु त्रिवर्षव्रतं
 कुर्यात् । एकवारगमने त्वेकाब्दं व्रतकृत्वा विशुध्यति । दिन-
 द्वयगमने पुनर्वह्निनात्मानं दग्ध्वा शुचिं व्रजेत् । यस्तु कामतो
 चाण्डालीं, पुकशां, क्षुषां, भगिनीं, मित्रस्त्रियं, शिष्यपत्नीं च
 गच्छेत् स षड्दण्डं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् यस्त्वकामतो व्रजेत् स
 चाब्दं कृच्छ्रमाचरेत् । अथ महापातकसङ्गिनां प्रायश्चित्त-
 विधिः । यस्य पूर्वोक्तेषु ब्रह्महत्यादिषु चतुर्षु पातकेषु यादृशेन

पातकिना सङ्गी भवेत् स तद्वद्वतन्तु निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नुयादिति
निश्चितम् । एभिः सहाग्रानात्मचराचसंसर्गे कायवृत्तं, द्वादश-
राचसंसर्गे महासान्तपनं वृत्तं कार्यम् । अर्धमासं सङ्गृह्यत्वा
तूपवासान् दशाचरेत् । माससंसर्गे पराकं, मासद्वये चान्द्रायणं
चरेत् । षण्माससङ्के तु चान्द्रायणचयमाचरणीयम् । किञ्चि-
द्भूनाब्दसङ्के तु षण्मासवृत्तमाचरणीयं, ज्ञानसङ्के तु यथायथं
पूर्वोक्तानां व्रतानां द्विगुणं त्रिगुणं वा प्रायश्चित्तं कार्यम् ।
काक-मण्डूक-नकुल-वराह भूषिक-माज्जीराजाविक-भ्र-कुक्कुटा-
दीनां वधे कृच्छ्राहं व्रतमनुष्ठेयम् । अथवा तु त्रिकृच्छ्रवृत्त-
माचरेत्, हस्तिवधे तप्तकृच्छ्रं, गोवधे च पराकं व्रतं कार्यं,
कामतां गोवधे तु न युद्धिरस्ति । यान-शय्यासन-पुष्प-मूल-
फल-भक्ष-भोग्यापहारपापस्य पञ्चगव्यं विशेषकम् । शुष्ककाष्ठ-
दण्डम-गुह-चर्मभस्त्रामिषाणामपहरणे चिराचं न भुञ्जीत ।
टिड्ढिभ-चक्रवाक हंस-कारणबोलूक-सारस-कपोत-जालपादक-
कृकवाकु-बलाक-शिशुमार-कच्छपेभ्यन्यतमं हत्वा द्वादशदि-
नानि न भुञ्जीत । रेतोविस्मृत्तभोजने प्राजापत्यवृत्तं
कुर्यात्, शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने तु चान्द्रायणचयं कार्यम् ।
रजस्वला-बाण्डाल-महापातकि-सूतिका-पतितोच्छिष्ट-रजका-
दीनां स्पर्शं सचेलं ज्ञायीत, घृतस्य प्राशनञ्च कार्यं, तथाविशुद्ध-
आष्टयतं गायत्रीं जपेत् । अग्रानादेतेभ्यन्यतमं स्पृष्ट्वा यदि
भोजनं कुर्यात्, तदा चिराचोपोषितः पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो
भवेत् । यदि ज्ञानदानजपादीनां भोजनाध्वरयोश्च मध्ये

पूर्वोक्तानां जन्तूनां यद् यद् शृणोति तदाऽष्टोत्तरसहस्रवारं
गायत्रीं जपेत् । यदि ज्ञानादीनां मध्ये भुक्तमन्नमुदमेत्
तदा ज्ञात्वा तद्दिनमुपोष्य द्वितीयेऽङ्गि घृतं प्राश्य शुद्धि-
माप्नोति । देवद्विजनिन्दा तु सर्वेषां पापानामधिकं पापं,
कश्चिन्नपि शास्त्रे देवद्विजनिन्दाकृतां निष्कृतिर्न दृश्यते ।
एवं पापानि प्रायश्चित्तानि चोक्त्वा सूतेनान्ततो हरिस्मरणस्य
हरिभक्तेश्च सर्वपापनाशकत्वमुक्तम् ।

ऊनत्रिंशाध्याये मुनिभिः सूतो यममार्गं पृष्ठः । सूतेन च
यममार्गः सविस्तरं कथितः । ये नरा दानशीलाः ते सुखेन
यान्ति, ये तु धर्मशून्यास्ते दुःखेन यातनाः प्राप्नुवन्ति । पापिनी
हि प्रेतभूता विवस्त्राः शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः क्रन्दन्तो दीना-
स्तत्पथे यान्ति । ते हि गच्छन्तो यमभटैः पश्चि प्रतोदाद्यैरायुधै-
र्हन्यन्ते । पापिनां पश्चि च क्वचित्पद्मः, क्वचिदङ्गिः, क्वचित्
सन्तप्तकर्हमः, क्वचित् सन्तप्तसैकताः, तीक्ष्णधाराः शिलाश्च
वर्त्तन्ते । तत्र क्वचित्तमाङ्गारवृष्टिः, क्वचिच्छिलावृष्टिः क्वचि-
ज्जलवृष्टिः क्वचिच्छस्त्रवृष्टिः क्वचिदुष्णाम्बुवर्षणश्च, क्वचित्धार-
कर्मवृष्टिः, क्वचिदुष्णकर्मवृष्टिश्च भवति, क्वचिन्महानिम्ब-
वृक्षाः, क्वचित्कण्टकवृक्षाः, क्वचिदुःखारोहाः शिला, गाढान्ध-
काराः, कण्टकावृत्तिश्च महती तिष्ठति । तत्र क्वचिद्विषाया-
रोहणं, क्वचित्क्रन्दप्रवेशनं विना न गन्तुं शक्यते, क्वचि-
त्तीक्ष्णः शर्करा, लोष्ट्राः, सूचितुल्याः कण्टकाश्च सन्ति ।
क्वचिच्छैवालं, क्वचित्क्वीलकपङ्क्तयश्च सन्ति । पापिनी

हि पथेवं बहुविधान् क्रेशान् प्राप्य क्रोशन्तो रुदन्तश्च
 गच्छन्ति । तदुपरि यमभटास्तान् पापेन बद्धा विविधैः
 सुतीक्ष्णैरायुधैर्घातयन्ति च । केचित्पृष्ठतः शस्त्रास्त्रैस्ताप्य-
 मानाः, केचिन्नासायकृष्टाः, केचित्कर्णपाशैरपरे गलपाशैश्च
 कृष्णमाणा अन्ये करे चाकृष्टा यममन्दिरं नीयन्ते । पापिन
 एवं बहुविधान्यपराधि च दुःखानि भुञ्जाना गच्छन्ति ।
 ये तु धर्म्मिष्ठा दानशीलाः सुबुद्धयोऽन्नदानरता जलदायि-
 नश्च ते स्वाद्वक्त्रं भुञ्जाना उत्तमं चीरं पिवन्तश्च सुखेन
 प्रयान्ति । सूतेनाच्च तत्तद्वस्तुविशेषदानजन्यसुखविशेषा वि-
 शिष्टाभिहितः । यमस्तु चतुर्भुजः शङ्खचक्रगदापाणिर्भूत्वा पुण्य-
 कर्म्मरतान् खेहान्निबद्धदर्शयति, तथा प्रियमात्मपति च, यथा
 भो भो नरकक्रेशभीरवो यूयं बुद्धिमतां श्रेष्ठाः, यतो युष्माभिः
 परच्च सुखदायकं पुण्यं साधितम् । मनुष्यजन्म सम्प्राप्य यो न
 सुकृतं करोति, स एव पापिनां श्रेष्ठ आत्मघातकसंघ्नितः ।
 यस्त्वनित्यं मानुषं प्राप्य नित्यं धर्म्मं न साधयति, तदन्या-
 ऽचेतनः कः ? भूतेषु प्राणिनः श्रेष्ठाः, प्राणिषु बुद्धिजीविनः
 श्रेष्ठाः, बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः, नरेषु च ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः, ब्राह्मणेषु
 विद्वांसः श्रेष्ठाः, विद्वत्सु कृतबुद्धयः, कृतबुद्धिषु कर्त्तारः, कर्त्तृषु च
 ब्रह्मवादिनी, ब्रह्मवादिष्वपि निर्म्ममा एभ्यः सर्वेभ्यो नित्यध्यान-
 परायणः श्रेष्ठः । एवमादिश्रानन्तरं स पापिनः सर्वानाह्वय
 काशदण्डेन तर्ज्जयित्वा भयङ्करं रूपं धृत्वा ब्रवीति, भो भोः
 पापा यूयमत्यन्तदृष्टाः पापानि कृतवन्तस्तथैव यातना भोग्याः

तस्मिन् वृथादुःखिता भवत । युष्माभिः पुनर्मित्रकलत्रार्थं महत्
दुष्कृतमाचरितं, तत्कर्मवशादेव यूयमतिदुःखिता जाताः ।
यथा युष्माभिर्बहूनि पापानि कृतानि, तथैव दुःखस्य कारणं
प्राप्तानि । धर्मः पक्षपातस्तु न करोति, तद्युष्माभिः पुरा यत्कृतं
तदेव दुःखकारणं चिन्त्यताम् । यमो हि दरिद्रे वा, मूर्खे वा,
पण्डिते वा, धनिनि वा, आर्ये वा, धीरे वा समवर्त्येव । तानि
वचनान्याकर्ष्य ते पापिनः स्वानि कर्माणि शोचन्तो निबला-
स्तिष्ठन्ति, अथ यमाग्राकारिणो वेगेनागत्य तान् सर्वान् यथा-
पापं नरकेषु प्रक्षिपन्ति । ते च पापिनो नरकेषु कर्मफलानि
भुक्ताऽन्ते पापशेषतो महीतलं सम्प्राप्य स्थावरादयो जायन्ते ।
एतदन्तरे ऋषयः पुनरुचुः—हे दयार्थव सून, अत्रात्माकं चेतसि
सुमहान् संशयो जातस्तच्छेत्तुं त्वमेव समर्थोऽसि, यतस्त्वं स्वयं
व्यासेन बोधितः । त्वया हि विविधा धर्माः सुबहूनि च
पापानि प्रोक्तानि, चिरभीगश्च तेषां फलं प्रोक्तम् । ब्रह्मणो
दिनान्ते लोकत्रयस्य नाशोऽप्युक्तः, एवं परार्द्धदयान्ते ब्रह्माण्डस्य
च नाश उक्तः । हे महाभाग, त्वयैव ग्रामदानादिपुण्यानां
कल्पकोटिसहस्रेषु फलमुदाहृतम्, ततश्च लोकानां नाशः,
प्राकृते लये चैक एव जनार्दनोऽवशिष्यते । एवं हि पापादीनां
भीगानाञ्च समाप्तिर्न जायत एव । अथ सूतेन प्रोक्तं, भो महा-
भागः, साधु पृष्टम्, अहं वः सर्वं वदिष्यामि, सावधाना भवत ।
नारायणो ब्रह्मणोऽनन्तः, सनातनः, परं ज्योतिः, विश्वो,
निर्गुणो, महामोहविवर्जितः, परानन्दमयश्च । स निर्गुणोऽपि

सिद्धयया गुणवानिव भवति, तथा ब्रह्मविष्णुशिवाख्यया भेद-
वानिव लक्ष्यते । स च सनातनो गुणोपाधिभेदेत्येतेषु त्रिषु
स्वभावां संयोज्य निखिलं जगत्कार्यं करोति । स ब्रह्मरूपेण
सृजति, विष्णुरूपेण पाति, ततोऽन्ते रुद्ररूपेण सर्व्वमस्ति ।
प्रलये भगवान् योगनिद्रां गच्छति । प्रलयान्ते च पुनः ससुखाय
चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्व्वं कल्पयति । ततश्च पूर्व्वसृष्टौ
स्यावरादयो यत्र यत्र व्यवस्थिता, इदानीमपि ते तत्र तत्रैव
व्यपस्थापिता भवन्ति । अतएव कर्मफलमवश्यमनुभोक्तव्यम्,
अभुक्तं हि कर्म कल्पकोटिशतैरपि न क्षीयते । सर्व्वभूतान्त-
रात्मा जगन्नाथो देवः परिपूर्णः सनातनोऽपि सर्व्वकर्मफलं
शुद्धे, का कथा मादृशस्याशुद्वेष्टेति ।

त्रिंशोऽध्याये सूतेन मरणानन्तरमात्मनः संसृतिरुदाहृता ।
तथाहि कर्मपाशनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिषु पुण्यफलमनु-
भूय नरकेषु च पापफलमनुभूय क्षीणकर्मवसाने पुनरिमं
लोकमागत्य स्यावरादिषु जायन्ते । स्यावरा नाम वृक्षगुल्म-
क्षतावल्लीगिरयस्तृचानि च । स्यावरत्वेऽपि बहुकालं वाया-
दिभिर्भक्ष्यन्-च्छेदन-दावाम्निदहन-शीतातपादि-दुःख-मनुभूय
स्त्रियन्ते । ततश्च दुःखबहुलाः क्रमयो भूत्वा नित्यं क्षुधाधिता
मलमूत्रादिषु च संसरन्तो दुःखमनुभवन्ति । ततः पशूयोनिं
प्राप्नुवन्ति । तत्रापि बहून् क्लेशाननुभवन्ति । एवं बहुयोनिषु
सङ्गताः क्रमेष्वनुभूय जन्म प्राप्नुवन्ति । पुनश्च कर्मवशात्
पूर्व्ववदेव स्वर्गनरकादीनि समनुवते ।

एकविंशत्यावधारणे पुनर्हविभिः सूतः पृष्टः, एतत्संसार-
कामस्य चेदकः कृतमः, केनोपायेन मोक्षः स्यात्, तद्ब्रूहीति ।
सूतोऽब्रवीत्, भो महाभावाः, साधु, पृष्टम् । ब्रह्मात्रया ब्रह्मा
सर्वं जगत्सृजति, हरिः पात्यति, रुद्रश्च विनाशयति ; यस्य
प्रभावतो महदादिविशेषान्ता जाताः, तमनामयं नारायणं
मोक्षदं जानीत । तं मोक्षसाधकं स्वप्रकाशं निरञ्जनमवि-
कारमयं प्राहुः । ब्रह्माद्या देवतानां चास्तस्यावताररूपाणि
समर्चयन्ति । जितप्राया जिताहाराः सदा ध्यानपरायणास्तु
जनास्तं सर्वसुखावहं नित्यं हृदि पश्यन्ति । स निर्गुणो
निराधारोऽपि लोकानुग्रहाय रूपवान् भवति । स सर्व-
धर्माशामप्यसौ योगिनां हृदये तिष्ठति च, स कल्याणे सर्वं
संयुज्यते, कर्माणां वेदविदस्तं यजन्ते च । सर्वभूताना-
माधारो जगामरचनिर्मुक्तश्च । तस्य पादाब्जं सम्पूज्य देहिनी-
ऽप्यमर्त्यतां व्रजन्ति । स ब्रह्मचर्यो निर्गुणोऽद्वितीयोऽरूपः परि-
पूर्णो ज्ञानमयश्च । यस्तु योगी सर्वसङ्गपरित्यागी शमादि-
गुणसंयुतः कामादिभिर्वर्जितश्च, स एव परमं पदं लभते ।
एतदाकर्ण्य सुनयः पुनः पृष्टवन्तः, केनोपायेन योगिनां सिद्धि-
र्भवति, हे वदतां वर, तदुपायं नो ब्रूहीति । येन जन्मसङ्क्षेप-
दानानि दत्तानि, यन्ना विविधास्तीर्थयात्राश्च कृतास्तस्य हरो
भक्तिर्भवेत् । मत्तिलेशेन हि परमोऽक्षयो धर्मो जायते, परमः
श्रद्धया च सर्वपापं प्रचक्षति । सर्वपापेषु क्षीणेषु निर्मलः
बुद्धिर्जायते । सैव बुद्धिः पण्डितैर्ज्ञानमित्याख्यायते । योगिनाश्च

तत्त्वज्ञानं मोक्षदं भवति । योगसु द्विविधः प्रीक्षः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति, तत्र कर्मयोगमन्तरेण नृणां ज्ञानयोगो न भवेत् । तस्मादादौ क्रियायोगरतः सन् श्रद्धया हरिमर्चयेत् । हरिर्हि सर्वगतस्ततः प्रतिमा-हिज-भूम्यग्नि-सूर्य-चित्रादिषु तस्मार्चनां कुर्यात् । कर्मणा मनसा वाचा परपीडापरा-कुलो भक्तिसंयुतञ्च तं परिपूर्णात्मकं विष्णुमर्चयेत् । तयोः कर्मज्ञानयोगयोश्चाहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यमपरिग्रहो-उनीर्षा दया चैते समोपकारिणः । इदं विष्णुं चराचरात्मकं, विष्णुञ्च सनातन इति मनसा विचिन्त्य योगहयमभ्यसेत् । ये हि मनीषिण आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्ति, तएव देवदेवस्य शक्तिषः परं भावं जानन्ति । यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजा-ध्यानपरो भवेत्, तदा विष्णुर्न तुष्टेत्, यतः क्रोधकामादि-दुष्टात्मा हि पापिनां वर एव, तस्य पूजायामधिकारो नास्ति । यदि कश्चित्तपःपूजाध्यानरतश्चासूयापरो भवेत्, तस्य तत्तपः, सा च पूजा, तद्यगानञ्च निरर्थकं भवेत् । तस्माच्छ्रमादिगुण-तत्परः योगरतञ्च मुक्तवर्थं सर्वात्मकं विष्णुमर्चयेत् । क्रिया-योगञ्च कर्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहितरतिस्तथा जग-द्योगेः सर्वान्तर्यामिनो नारायणस्य स्तोत्राद्यैरुपवासादिभिः पुराणश्रवणादिभिः पुण्याद्यैः पूजनञ्च । इत्थं क्रियायोगरता-त्मनां विष्णौ भक्तिमतां पूर्वजन्मार्जितानि सर्वपापानि नश्यन्ति । पापक्षयाच्च शुद्धमतिर्भूत्वोत्तमं ज्ञानं वाञ्छति, ज्ञानं हि मोक्षदं ज्ञेयं, तदुपायः कथ्यते । अत्र जगति सर्वे पदार्थाः

अनित्या, हरिरैक एव नित्यः स्मृतः । अनित्यानि परित्यज्य सदा नित्यमेव समाश्रयेत् । ब्रह्मभोगेषु च विरक्तो भवेत् । यस्तु मनुष्योऽनित्येषु पदार्थेषु रागी भवेत्, तस्य कदाचिन्नैव संसारविमुक्तिर्भवेत् । सुसुद्धः श्रमादिगुणसम्पन्न एव ज्ञानमभ्यस्येत्, यतः श्रमादिगुणहीनस्य ज्ञानं न सिध्यत्येव । यो रागद्वेषविहीनः श्रमादिगुणसंयुतो नित्यं हरिध्यानपरश्च, स सुसुद्धरित्यभिधीयते । एवं सूतेन प्रसङ्गतः क्षेत्रज्ञं, योगं, योगाङ्गानि, ध्यानस्वरूपञ्च सविस्तरमुक्त्वाऽन्ततः परब्रह्मस्वरूप-मोक्षारस्वरूपञ्च प्रोक्तम् ।

द्वात्रिंशाध्याये ऋषिभिः पुनरेव सूतः पृष्टः, कथं भगवान् जनार्दनसुष्यतीति । तथा पृष्टः सूत उवाच, भो मुनिश्रेष्ठाः, पुरा सनत्कुमारिणाञ्चैव विषये पृष्टो नारदो यदुवाच, तदेवाऽस्य भवतां कथयामीति । विमुक्तिकामैर्हि सर्वैर्विष्णुरेव नित्यं पूजनीयः । विष्णुपरायणं हि जनं रिपवो ग्रहाश्च न बाधन्ते, राक्षसाश्च न ह्लादन्ति । तस्मिन्देवदेवे दृढभक्तिमतो हि जनस्य सर्वाणि श्रेयांसि सिध्यन्ति । एवं सूतेन हरिभक्तैर्हरि-पूजनस्य चोत्कर्षोऽभिहितः, हरिपूजाविहीनस्य हरिभक्तिपरा-सुखस्य चासाधुता दर्शिता । प्रसङ्गतः कामक्रोधादीनाञ्चाप-कारित्वं दर्शितम् ।

चयस्त्रिंशाध्याये सूतेन पुनरेव देवदेवस्य जनार्दनस्य माहात्म्यमुक्तम् । तत्प्रसङ्गतञ्च सर्वपापापहं यज्ञमालि सुमा-स्त्रिनोश्च पवित्रं चरित्रं कीर्तितम् । यथा पुरा कथितेदेवेदाङ्गे-

पारगो ब्राह्मणो देवमालीति नाम देवते देशे समुवास । स
हरिपूजापरायणोऽपि पुत्रमित्रकलत्रार्थं धनार्जनपरो भूत्वा-
ऽपश्यविक्रयं चाण्डालादिभ्योऽपि प्रतिग्रहश्चकार । अथ
कालेन तस्य यज्ञमाली सुमाली चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । अथ
कदाचिद्देवमाली बह्वपायैर्धनं सम्पाद्य तद्वणयामास । अथ
तदपरिमितमवलोक्याऽचिन्तयदहो मयैतानि वित्तानि समुपा-
र्जितानि, तथापि मम दृष्ट्या शान्तिं नापन्ना । किमु स्वल्पतः
परं कष्टतरं भवितुमर्हति, यत्कर्त्तव्यं कामानवाप्याऽपि पुन-
रन्यत्काङ्क्षति । जीर्ण्यतो हि जनस्य केशा दन्ताश्च जीर्णा
भवन्ति, चक्षुःश्रोत्रे च जीर्णं भवतः, एका दृष्ट्यैव तद्विषयते ।
मम सर्व्याणीन्द्रियाणि जीर्णानि, बलश्च वरसाऽपहृतमेव, केवलं
दृष्ट्या प्रत्यहं नवीना भवति । आशा हि पुंसामजेयाराति-
सन्निभा, ततः शाश्वतं सुखमिच्छता हि पुंसां साशा सर्व्वथा
परित्याज्या । एवमाशया बह्वन्दीषान् प्रख्याप्य देवमालिना
चिन्तितमहमतः परं परलोकहितमादराक्षाधयिष्यामीति ।
एवं निश्चित्य स धर्म्मकार्य्यरतोऽभवत् । स सद्य एव स्वधनं
चतुर्धा व्यभजत्, ततः स्वयमर्ज्जकत्वाद्भागद्वयं जग्राह, श्रेष्ठं
भागद्वयन्तु दाभ्यां पुत्राभ्यां ददौ । तेन धनेन स्वपापानां नाशं
कर्त्तुमनाः स गङ्गातीरे बह्वन् प्रपातङ्गागारामान्देवगृहान्
अन्नादीनां दानानि च चकार । हरिभक्तिपरः स धनानि
बह्वनि विद्याप्य तपसे नरनारायणतपःस्थानं जगाम । तत्र
प्रशान्तचेतोभिर्मुनिभिः परिशीभितं रम्यमाश्रममेकं ददर्श ।

तत्र च परमं ब्रह्म गृह्यन्तं तेजोराशिं श्रमादिगुणसंयुक्तं जानन्ति-
नामानं मुनिश्चापश्यत् । देवमाली तं दृष्ट्वा दण्डवत्प्रणमाम् ।
जानन्ति च तस्मागन्तोऽर्थधाविध्यर्हणां कल्पयामास । ततः
कृतातिथ्यक्रियो देवमाली कृताञ्जलिस्तं विनयेनोवाच, भगवन्,
कृतकृत्योऽस्मि, मम कल्पाय विगतम्, अत इदानीं ज्ञानप्रदानेन
मामुद्धर । एवमुक्तो जानन्तिः प्रहसन् तस्मै संसारच्छेदोपाय-
मुवाच । तेन प्रबोधितो देवमाली ज्ञानलेशं प्राप्य मनसि
विचारयामास, कोऽहं, का मे क्रिया, कथं वा मे ज्ञेयम् ।
ततः किमपि निश्चेतुमशक्तः स पुनर्जानन्तिं प्राप्य तानेव चोन्-
मश्रानकरोत् । ततो जानन्तिनोक्तं, ममेति यद्गदितं तत्
भ्रान्तिरेव । अहङ्कारो मनाधर्मो, नात्मनः । आत्मा हि
नाम जात्यादिशून्यो निर्गुणो नीरूपोऽप्रमेयश्च । स हि
ज्योतिःस्वरूपस्तस्य नाम क्रिया वा कथं भवेत् । स्वप्रकाश-
स्यानन्तस्याक्रियस्य कथं वा ज्ञम् । स हि ज्ञानैकवेद्यः,
तत्त्वमसीत्यादि-वाक्यार्थज्ञानं हि मोक्षस्य साधकम् । ज्ञाने
चानाहते सिद्धे सर्वं ब्रह्ममयं भवेत् । तेनैव प्रबोधित आत्म-
न्वेवात्मानं पश्यन्मुनीन् । स उपाधिवर्जितं स्वप्रकाशं ब्रह्मा-
ऽहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ।

चतुस्त्रिंशोऽध्याये तस्यैवेतिवृत्तस्यावशिष्टांशो वर्णितो—यथा-
देवमालिसुतयोऽर्थब्रह्मालि-सुमालिनोऽर्थेष्टो यन्नमाली पितृ-
सञ्चितं धनं द्विधा विभज्य कनिष्ठाय भागमेकं ददौ । सुमाली
च व्यसनाभिरतोऽसत्कृतेन सर्वमेव तद्धनं नाशयामास । अथ

पितृसञ्चिते धने नाशमायाते स परद्रव्यमपहृत्य वेश्यारतो-
ऽभवत् । अथ यज्ञमाली तं तद्याभूतं दृष्ट्वाऽतिदुःखितस्तं
तस्मात्पापान्निवारयामास । तेन निवारितोऽसौ तं हनिष्या-
मीत्युक्त्वा खड्गमग्रहीत् । तेन चास्य कर्मणा कुपिता नाग-
राक्षं बबभुः । यज्ञमाली च भ्रातृस्नेहविमोहितस्तान् पौरान्
सम्प्रार्थ्य तं बन्धनान्मोचयामास । ततो यज्ञमाली पुनरेव
स्वधनं विधा विभज्य तस्यार्धं कनीयसे ददौ । अतिमूढात्मा
सुमाली तच्चनान्यपि पूर्ववत्पापण्डकर्मभिर्नाशयामास । दुर्ज-
नानां विभूतयो ह्यसतामुपभोगाय भवति । अथ स चाण्डाल-
स्त्रीसंसक्तो मद्यपो गोमांसभोजी बभ्रुजनैः परित्यक्तो राज्ञा
बाधितश्च निर्जनं वनम्प्राप । यज्ञमाली पुष्करतो स्वधर्मानिष्ठो
विष्णुसेवनतत्परो बभूव । अथ कालेन गच्छता तावभौ
भ्रातरो वृद्धभावमुपागतौ युगपन्मृतौ । अथ हरिपूजारतो
यज्ञमाली हरिणा स्वयं प्रेषितं दिव्यं विमानमारुह्य सुरगणैः
पूज्यमानो मुनीश्वरैः स्तूयमानश्चाप्सरोभिः परिवेष्टितो दिव्या-
भरणभूषितः पश्चि गच्छन् यमभटेस्तापमानं क्षुत्तृष्णापरि-
पीडितं, प्रेतभूतं विवस्त्रं, पाशवेष्टितं, स्रक्कर्माणि विलपन्तं,
क्रोशन्तं, रुदन्तश्च सुमालिनं दृष्टवान् । स तं दृष्ट्वा दयापरः
कोऽसाविति तान् हरिद्रूतान् पप्रच्छ । ते च तव भ्राताऽयं
पापात्मा सुमालीति तमबोधयन् । यज्ञमाली विष्णुकिङ्कराणां
तादृशवचनमाकर्ण्य मनसा दुःखमापन्नः पुनस्तानप्राचीत् कथ-
मस्य स्वार्ज्जितेभ्यः पापेभ्यो मोक्षो भवेत् भो बान्धवा यूयं श्रीघ्नं

तदुपायं वदत । ते तद्वचः श्रुत्वा दयान्विताः सन्नितमूढः ।
 अथि भो महाभाग नारायणपरायण यन्नमालिन्, उपायं ते
 वक्ष्यामः, सावधानं शृणु । त्वया प्राप्तनजम्बनि सुमहत्कर्णं कृतं,
 तथाहि त्वं वैश्वजातीयो विश्वभरनामासीः । त्वं स्वजातीय-
 कर्मपरासुखतया मातापितृभ्यां बन्धुभिश्च परित्यक्तोऽभूः ।
 तथास्वजनोन्मिक्तस्त्वं शोकसन्तप्तहृदयः परिभ्रमन् कदाचित्
 क्षुधातीं हरिमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र वृष्टिसमुद्भूतं कर्म
 परिजिहीषया त्वं तन्मन्दिरभित्तेः समन्तात् निक्षिप्तवान्, स च
 उपलेपनतां गतः । त्वमुपोषितश्च तद्वाचो तस्मिन्देवालये
 सर्पेण दष्टः पञ्चत्वङ्गतः । तेनैवोपलेपनजपुष्पप्रभावेण तव
 विप्रकुले जन्म, तत्राप्यचञ्चला हरिभक्तिरजायत । तत्प्रभावेण
 च कल्पकोटिशतं हरिसालोक्यमवाप्य परं ज्ञानमासाद्यान्ते
 मोक्षं प्राप्स्यसि । स त्वं यदि पातकिश्रेष्ठं निजमनुजमुद्धर्तु-
 मिच्छसि, तदा गोचर्यमात्रभूमेरुपलेपनजं फलं तस्मै दत्त्वा
 तमुद्धर । विष्णुदूतैरेवमुक्तो यन्नमाली तत्क्षणमेव तस्मै तत्फलं
 ददौ । तस्य पापलालं विनष्टमभवत्, यमदूतास्तं विमुच्य
 प्रदुद्रुवुः, दिव्यं विमानं तदर्थमागमत्, स च तदारुण्यं देववर्गमुदे-
 ततस्तौ आतरो महर्षिभिस्तूयमानौ देववन्दनमस्कृतौ च
 विष्णुलोकमागत्य हरिसारूप्यं प्राप्तौ । तस्मात्सर्वैः सर्वप्रय-
 ज्ञेन हरिपूजा कर्तव्या । ये हि जनार्दनं प्रपन्नास्तेषां न
 नरकं मवेत् । अकामादपि ये सकलानां विष्णुपूजां कुर्वन्ति,
 तेषां कदाचिदपि भवबन्धो न जायेत ।

पञ्चत्रिंशद्वाध्याये सूतेन पुनरपि हरिमाहात्म्यं कीर्तितम् ।
 तथापि प्रसङ्गेन कणिकनाम्नी लुब्धस्योपाख्यानं वर्णितम् ।
 स हि महान्दुराचार आसीत्, स ब्राह्मणान्हतवान्, नित्यं देवस्य-
 परस्त्रायपहरणे च समुद्युक्तोऽभवत् । तस्य पापानां संख्या
 वस्तुं न कदाचिदपि शक्यते । अथैकदा स महापापी सौवीर-
 राजस्य सम्यङ् देवपुरीपदं रम्यं नगरं प्रयसी । तस्योपवनस्थं
 रम्यं सुवर्णकलसोपेतं शैशवमन्दिरं दृष्ट्वाऽसौ बहूनि सुवर्णानि
 हरिण्यामीति मुदं ययौ । ततोऽर्धस्रोतुपः स व्याधस्तत्र गत्वा
 नत्त्वार्धकोविदं विष्णोः परिचर्यापरं उतङ्गं नाम तपसां
 निधिमैकाकितं ध्याननिमग्नं ददर्श । तं चौरस्यान्तरायं मत्वा
 मदोद्धतः स हन्तुमारभे । अथ तं हन्तुमुद्यतं दृष्ट्वा स उतङ्गो-
 ऽब्रवीत्, भोः साधो, निरपराधं मां कथं हनिष्यसि । अहो
 ममताकुलचेतसां मनुष्याणां दुःखं, ते महापातकान्यपि कृत्वा
 ब्रह्मतः परान् पुण्यन्ति, तन्नाश्ववाच तदुपार्जितं सर्व्वमेव धनं
 सप्तं भुञ्जते, तत्पापफलान्तु स एक एव भुङ्क्ते । इति तस्या-
 नेकविधोपदेशगर्भविनयवचनमाकर्ण्य स व्याधो भयविह्वल इव
 प्राञ्जलिस्तं विमुच्य क्षमस्वेति पुनः पुनः प्राह । तत्संसर्गप्रभा-
 वेषु हरिसन्निधिमात्रेण चास्य लुब्धकस्य सर्व्वं पापं विनष्टं, सो-
 ऽनुतापीदमब्रवीत् । सया बहूनि सहान्ति च पापानि कृतानि,
 साध्यतं देवदर्शनाग्रनष्टानि तानि, त्वां शरणकृतः, कथं मे
 तेभ्यः पापेभ्यो निष्कृतिर्भवेद्ब्रूहि । पूर्व्वकृतैः पापैरहं लुब्धको-
 ऽभवम्, तथापि च पापजालानि कृत्वा न जाने कां गतिं प्राप्नुया-

मिति । इत्यनुतापसन्तप्तोऽसौ इत्थं बह्वनुशीचम्पञ्चत्वमागतः ।
उतङ्कसु दयापरस्तं विष्णुपादोदकेनाभ्यसिञ्चत् । विष्णुपादी-
दकस्य शार्ङ्गवृक्षकोऽसौ वीतकलषो दिव्यं विमानमारुह्य हरि-
मन्दिरं प्राप । तद्दृष्ट्वा विस्मित उतङ्कः शिरस्त्र्यम्बलिमाधाय
कमलापतिमस्तीषीत् । तेन स्तवेन सन्तुष्टो हरिः सन्तुष्टस्तस्मै
वरं ददौ, तेन वरेणोतङ्कः परमं पदं प्राप ।

षट्त्रिंशाध्याये मुनिभिः पृष्टः सृत उतङ्ककृतं स्तोत्रं तान्
श्रावयामास, ततस्तेन स्तोत्रमाहात्म्यञ्चीकृतम् ।

सप्तत्रिंशाध्याये सूतेन पुनरेव हरिमाहात्म्यं कथितं, तत्र स-
ङ्गेन नारायणपरायणस्य यज्ञध्वज इति ख्यातस्य सोमवंशीयस्य
राजर्षेश्चरितं कथयामास । स राजा कदाचिन्मनोरमे रेवा-
तीरे विचित्रं हरिमन्दिरं कृतवान्, तत्र वीतहोत्रो नाम कश्चि-
द्देवदेदाङ्गपारगः पुरोहित आसीत् । अथ कदाचित्तत्रोपविष्टं
विष्णुतत्परं राजानं दृष्ट्वा स वीतहोत्रोऽपृच्छत् । भो राजन्
त्वं विष्णुमतिमतां श्रेष्ठोऽसि, ततो हरिमन्दिरसम्भारजनस्य
तत्र दीपदानस्य च किं फलं त्वया विदितं, तस्मै ब्रूहि ।
सन्त्यन्यानि सुबह्वनि विष्णोः प्रियतराणि कर्माणि, कथं त्वं
तानि विहायैतत्कर्मादयं कर्तुं सर्व्वदीयुक्त इति । तेन पृष्टो
राजा यज्ञध्वजः स्वपूर्व्वजन्मवृत्तमकथयत् । यथा अहं जाति-
स्मरत्वात् पूर्व्वजन्मवृत्तान्तं जानामि । पुरा स्वारोचिषमन्व-
न्तरे कृतयुगे कश्चिद्देवतो नाम वेदवेदाङ्गपारगो ब्राह्मण-
आसीत्, परं स अयाज्ययाजन-ग्रामयाजन-प्रभृतीनि निषिद्ध-

कर्माप्स्यगुतिष्ठन् स्वबन्धुभिः परित्यक्तो हरिद्री दुःखितो
दुःशीलो व्याधितश्चाभवत् । स तु हिजः कदाचिद्वनार्थं पर्यटन्
नर्मदातीरे ममार । तस्मिन्मृते तस्य भार्या बन्धुमती नाम
कामाचाररततया बन्धुभिः परित्यक्ताऽभवत् । तस्यामहं
दृष्टकेतुर्नाम चण्डालो जातः । अहमपि महापापरतः
पिथुनः सर्वप्राणिहिंसकश्चाभवम् । कदाचिदहं निशि पद-
स्त्रियं रन्तुकामः भूयं विष्णुमन्दिरं प्राप्तवान् । तत्र च शय-
नार्थं मया स्ववस्त्रप्रान्तेन कियद्देशः प्रमार्जितः । तत्र तदानीं
यावन्तः पांशुकक्षा मयाऽपसारितास्तावज्जन्मकृतानि पापानि
तत्पञ्चादेव विनष्टानि । तथा तत्र मया रमणार्थं यः प्रदीपो
ज्वालितः, तेनाऽपि च मम दुष्कर्माणि निःशेषतः क्षयं गतानि ।
तस्मान्मेव रात्रौ पुरपालकाः समागत्यावां निहतवन्तः । ततः
सद्य एव दिव्यं विमानमारुह्य विष्णुलोकं प्राप्नो । तत्राऽहं
कल्पमतं स्थित्वा ततो ब्रह्मलोकोऽपि तावत्कालं स्थितवान् ।
ततः स्वर्गेऽपि दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालं स्थित्वेदानीं तेन
पुण्यप्रभावेण यदूनां वंशे जातोऽस्मि । प्राप्नोऽस्मि च सुसम्पद-
मकण्टकं राज्यम् । हे ब्रह्मन्, यतो मया पापबुद्ध्या तादृशं कर्म
कृतैव श्रेयः प्राप्तं, भक्तिपूर्वकं तद्धानुष्ठायिनां पुंसां किञ्चिद-
दिति न ज्ञायते । तत एव मया विशेषतो विष्णुमन्दिरसम्मा-
र्जनं तत्र दीपदानञ्च क्रियेते । ततो नृपतिर्विष्णुपूजनफलानि
विशेषत उक्त्वा नारदोक्तमिन्द्रवृहस्पतिसंवादमकथयत् । यथा
—कदाचिदिन्द्रो वृहस्पतिं पप्रच्छ, भो वृहस्पते, अतीतब्रह्मणः

स्वर्गः कीदृश आसीत् । इन्द्रः कीदृशः, विबुधाः कीदृशास्तेषां
 कर्म च कीदृशमासीदिति । ब्रह्मस्यतिरुवाच, नाहमेतदुत्तरं
 दातुं समर्थः । सुधर्म्यनामा कश्चिदासी, स ज्ञेतकर्म्यं जानाति,
 एहि तं गत्वा पृच्छाव इति । इत्युक्तः शक्रो ब्रह्मस्यतिपुरःसरो
 देवतागणसेवितं सुधर्म्यं प्राप्य तं पप्रच्छ, भोः सुधर्म्य, तवेदृशीं
 सम्पदं प्रति किं कारणं, दानं, तपांसि, यज्ञास्तीर्थसेवनानि वा,
 भवतु हे ब्रह्मन् त्वमतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्सि, तदस्य तच्च
 गतान्देवानिन्द्राञ्च स्वरूपेण वदेति । स होवाच, भो शक्र, चतु-
 र्युगसहस्रैर्ब्रह्मचो दिनं भवति, तस्मिन्दिने चतुर्दश मनव इन्द्राञ्च
 तावन्त एव सम्प्रजायन्ते । एवमुक्त्वा स क्रमेण तेषां मनूना-
 मिन्द्राणाञ्च यथायथं नामानि कीर्तितवान् । ते हि मनव-
 इन्द्राञ्च ब्रह्मञ्च एकस्मिन्दिनसे निःशेषं स्वाधिकारान् भुञ्जते ।
 सर्वसर्गेषु सृष्टिरेकविधैव वर्त्तते । सृष्टिकर्तारसु बहवो भवन्ति
 यतो मयि विष्णुलोके स्थिते कति ब्रह्माणोऽतीतास्तेषां संख्यां
 न कोऽपि वेत्ति । अथ मयि स्वर्गं समामते मदद्यत एव
 चत्वारो मनवः समतीताः, मम त्रीणातिविस्तृतिङ्गता । मया-
 ऽत्र स्वर्गे कल्पकोटिशतं स्वातथ्यं, ततः परं कर्मभूमिं गमि-
 ष्यामि । इदानीं मम पुराकृतं सुकृतं शृणु । अहं पुरा गृध्र-
 आसम् । कदाचिद्विष्णुमन्दिरप्राकारे स्थितो व्याधयस्त्रेण
 पतितोऽभवम् । तेन च कण्ठगतप्राणे मयि केनचिन्मांसलो-
 पेन शुना गृहीतोऽहम् । स च खाऽन्यैः श्वभिरभिद्रुतो विष्णु-
 मन्दिरस्य प्रदक्षिणं चकार । तेनैव कर्मणा जगन्मयोऽन्तराकाश

विष्णुसृष्टिमापन्नो मङ्गं तस्मै शुने च परमं पदं प्रदत्तवान् ।
यथाकथञ्चिन्नदक्षिणीकरणेनेदृशं फलं गतवान्, न जाने पुनः
सम्यगर्चनात्कीदृशं फलं भवेदिति । देवराजस्वेतदाकर्ण्य
हरिपूजापरोऽभवत् । यज्ञध्वजश्च कथाशेषकृत्वा पुनरपि हरि-
पूजनस्य महान्ति फलानि कीर्त्तयामास ।

अष्टात्रिंशदध्यायारम्भे सुनिभिः सूतो युगावस्थाः पृष्टः ।
सूतेन च सत्यादिक्रमेष युगानामवस्था वर्णिताः । अथ
महर्षिभिः कलिं विस्तरतः श्रोतुमनुरक्तः सूतः प्रोवाच ।
कलिर्हि महाघोरः सर्वेषां पापानां साधकोऽस्मिन् सर्वे धर्मा
विनश्यन्ति । ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा धर्मपरास्तुष्टा दम्भा-
चारपरायणा लोलुपाः कृतघ्ना भण्डकास्ततश्चात्यायुषो भवि-
ष्यन्ति । मनुष्याणामत्यायुष्टास्तत्र वेदग्रहणं न भवेत् । प्रजाश्च
सर्वाः पापतत्परा व्युत्क्रमेण मृतिमाप्स्यन्ति । तथा सर्वे
मनुजाः कामक्रोधपरा मूढा वृथाऽहङ्कारपीडिताः परस्य धन-
लिप्सवो बहुवैरा भविष्यन्ति । अपि च सर्वे दरिद्रास्तपः-
सत्त्ववर्जिताश्च भविष्यन्ति । तस्मिन् घोरे कलियुगे धनवन्त-
एव राजानो भविष्यन्ति, द्विजातयश्च शूद्रसेवां करिष्यन्ति ।
प्रायस्सर्वे परदाररता स्वधर्मपत्नीं न गमिष्यन्ति, पुत्राः पितरं
श्रिण्याश्च गुहं द्वेक्ष्यन्ति । वनिताश्च स्वपती न रतिं यास्यन्ति ।
द्विजातयो लोभाभिभूताः पराचलोलुपा भविष्यन्ति । धर्म-
परायणो नरश्च तन्नोपहास्यतां यास्यति । ग्रस्यानां फलमर्त्यं
भविष्यति, कुलस्त्रियश्च वेष्टाचारशीलेभ्यः स्पृहां, तथा स्त्रपुङ्-

घाणां धर्माचारेषु विघ्नकरिष्यन्ति । नरा अपात्रेषु दानं, दुग्धार्थञ्च गोसेवाकरिष्यन्ति । ब्राह्मणाश्च वेदनिन्दकाः सन्तो न व्रतानि चरिष्यन्ति, न यज्ञान् यष्यन्ति च । ज्ञानशीलादीनां नियमो न स्यात् । ब्राह्मणाद्याख्यालादिभ्योऽपि प्रतिग्रहं कुर्युः । शूद्रा ब्राह्मणधर्मान्, ब्राह्मणाश्च शूद्रधर्मांश्चरन्तो महान्तं धर्मविप्लवं जनयिष्यन्ति । तत्र न कश्चिदाता, किन्तु सर्वे हर्तार एव भविष्यन्ति । सर्वे स्वल्पप्राणा बहुप्रजाश्च भविष्यन्ति । किम्बहुना, कलियुगे सर्वविधानामेव पापानां वृद्धिर्भविष्यति । एवञ्चूतेऽपि कलौ यो विष्णुभक्तः शिवभक्तो वा भवेत्, तस्मैव सर्वाणि श्रेयांसि भविष्यन्तीति ।

बृहन्नारदीयसाध्यायानां विवरणं सम्पूर्णम् ।

—

अथ विषयाणां सूची ।

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्ता
मङ्गलाचरणम्	१	३
सूतशौनकसंवादः	१	१०
सूतं प्रति सुनीनां हरिकथाप्रश्नाः	५	३
सूतस्थोत्तरम्	६	१
पुनर्ऋषीणां प्रश्नः	१४	२
सूतेन सनत्कुमार-नारद-संवाद-कथनम्	१४	५
नारदेन नारायणमाहात्म्यकीर्तनम्	२३	२
नारदेन भक्तिमाहात्म्यकथनम्	३५	२
नारदं प्रति सनत्कुमारस्य भागवतादिविषयकः		
प्रश्नः	२८	१४
नारदकृत-तदुत्तरं	४०	३
पुनः सूतं प्रति ऋषीणां प्रश्नः	४१	४
सूतेन मार्कण्डेयोपाख्यानं कथितम्	४१	११
नारदेन प्रयागमाहात्म्यकीर्तनम्	६१	८
नारदेन गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम्	६२	१२
सूतं प्रति ऋषीणां गङ्गानयनविषयकप्रश्नः	७१	२
सूतेन गङ्गानयनवृत्तकथनम्	७१	७
बाह्यपाख्यानम्	७२	१
सगरोपाख्यानम्	७४	२

विषयाणां सूची ।

६५

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
अंशुमदुपाख्यानम्	८८	१८
सौदासोपाख्यानम्	१०२	१२
गङ्गामाहात्म्यम्	१२३	४
बलिदैत्योपाख्यानम्	१२४	३
वामनोपाख्यानम्	१३८	१०
भूमिदानप्रशंसा	१४७	१०
बलिनियमनम्	१५५	१४
दानफलकथनम्	१५८	१
भगीरथोपाख्यानम्	१५८	१४
धर्मराजभगीरथयोः संवादः	१६१	७
पापसूक्ष्मरूपतत्तत्पापफलकथनम्	१८८	१
भगीरथतपोवृत्तम्	२२१	१३
भगीरथस्य सिद्धिलाभः	२३०	१३
सगरसुतानामुद्धरणम्	२३१	१०
द्वादशीव्रतमाहात्म्यम्	२३२	७
पौर्णमासीव्रतमाहात्म्यम्	२४६	६
ध्वजारोपणव्रतमाहात्म्यम्	२५१	६
सुमत्युपाख्यानम्	२५८	१०
हरिपञ्चकवतम्	२७०	२
मासव्रतम्	२७४	२
एकादशीव्रतम्	२७८	२

विषयाः	पृष्ठ	पङ्क्त्यां
गालवभद्रशीलयोरुपाख्यानम्	२८३	४
वर्णाश्रमविधानम्	२८३	२
समुद्रयात्रादिनिषेधः	२८४	१२
वर्णाश्रमाचारविधिः	२८७	१२
गृहस्थाश्रमप्रवेशकालः	३०७	६
विवाहे विहितकन्या	३०७	७
विवाहे निषिद्धकन्या	३०७	१२
विवाहभेदकथनम्	३०८	१५
शिष्टाचारकथनम्	३०८	७
गृहस्थानां सदाचारकथनम्	३१४	३
ब्रानप्रस्थानामाचारकथनम्	३२०	५
भिक्षूणामाचारकथनम्	३२१	६
श्राद्धविधिः	३२३	२
श्राद्धे निमन्त्रणार्हब्राह्मणाः	३२३	१२
श्राद्धे निमन्त्रणानर्हब्राह्मणाः	३२४	७
श्राद्धकालादिनिरूपणम्	३२६	५
व्रतदानादियोग्यतिथिनिर्णयः	३३५	२
प्रायश्चित्तविधिः	३४४	२
महापातकमेदाः	३४४	१३
अज्ञानकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	३४४	१६
दीक्षितश्चित्तियवधप्रायश्चित्तम्	३४६	५

विषयाणां सूची ।

६७

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्तां
दीक्षितब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	७
आचार्यादिवधप्रायश्चित्तम्	३४६	८
विप्रमात्रवधप्रायश्चित्तम्	३४६	९
चक्षुर्युक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१०
वैश्ययुक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१०
शूद्रयुक्तब्राह्मणवधप्रायश्चित्तम्	३४६	११
ब्राह्मणीवधप्रायश्चित्तम्	३४६	१२
कन्यकावधप्रायश्चित्तम्	३४६	१३
अनुपनीतब्राह्मणपुत्रवधप्रायश्चित्तम्	३४७	१
ब्राह्मणयुक्तचक्षुर्यवधप्रायश्चित्तम्	३४७	२
ब्राह्मणयुक्तवैश्यवधप्रायश्चित्तम्	३४७	३
ब्राह्मणयुक्तशूद्रवधप्रायश्चित्तम्	३४७	३
दीक्षितब्राह्मणसजातीयपत्नीवधप्रायश्चित्तम्	३४७	४
वृद्धातुरादीनां प्रायश्चित्तव्यवस्था	३४७	७
सुरामेदकथनम्	३४७	८
सुरापानप्रायश्चित्तम्	३४७	१०
अज्ञानकृतसुरापानप्रायश्चित्तम्	३४८	१
श्रीवधार्थं द्विजहृत्कृतसुरापानप्रायश्चित्तम्	३४८	३
सुरासंसृष्टान्नभक्ष्यस्य सुराभाण्डीदकस्यार्थस्य		
च प्रायश्चित्तम्	३४८	५
मद्यमेदनिरुपणम्	३४८	७

विषयः	पृष्ठ	पङ्क्ता
मद्यपाननिषेधः	३४८	१०
अन्नानकृतमद्यपानप्रायश्चित्तम्	३४८	१२
स्तेयस्वरूपकथनम्	३४८	१७
असुरेणप्रमाथकथनम्	३४८	१
निष्कप्रमाथकथनम्	३४८	३
राजसर्वपप्रमाथकथनम्	३४८	३
गोसर्वपप्रमाथकथनम्	३४८	४
धनप्रमाथकथनम्	३४८	४
कृष्णस्रप्रमाथकथनम्	३४८	५
माषप्रमाथकथनम्	३४८	५
सुवर्णप्रमाथकथनम्	३४८	६
अन्नानाह्नस्न-सुवर्णहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	७
शुद्ध-यज्ञकर्तृ-धर्षिष्ठयोऽपि-स्नामिकसुवर्ण- स्तेयप्रायश्चित्तम्	३४८	८
अह्नस्नहरणप्रायश्चित्तम्	३४८	१५
स्नासन-मनुष्य-स्त्री-भूमि-धेन्वादि-हरण-प्राय- श्चित्तम्	३५०	२
असुरेणसमसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	३
निष्कप्रमाथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
राजसर्वपमाथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	५
गोसर्वपमाथसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	७

विषयाणां सूची ।

३८

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
यवमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	८
काण्डलमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	११
माषमात्रसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५०	१२
किञ्चिद्भूतसुवर्णपरिमितसुवर्णहरणप्रायश्चित्तम्	३५०	१५
सुवर्णमात्ररजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१
सुवर्णमानाभूतनरजतस्तेयकर्मणि प्रायश्चित्तम्	३५१	३
रजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	६
दद्यादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	७
शतादूर्ध्वं सहस्रनिष्कपर्यन्तरजतस्तेय- प्रायश्चित्तम्	३५१	८
तदूर्ध्वं निष्कपरिमितरजतस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१०
सहस्रनिष्कमितकांस्यपित्तलायष्कान्तादि- स्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	११
रत्नस्तेयप्रायश्चित्तम्	३५१	१३
शुक्रतल्यगमनप्रायश्चित्तम्	३५१	१४
अज्ञानकृतमादृगमनप्रायश्चित्तम्	३५१	१५
अज्ञानकृतस्तेयमवर्णस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	३५२	३
तदभ्यासप्रायश्चित्तम्	३५२	५
रेतःशेकात्पूर्वमादृगमनानिष्ठत्तौ प्रायश्चित्तम्	३५२	७
मातरि रेतःशेकप्रायश्चित्तम्	३५२	८

विषयाः	पृष्ठे	प्रकृत्या
रतःसेकात्पूर्वं स्त्रीसमवर्णस्त्रीगमनाच्चित्तौ		
प्रायश्चित्तम्	३५२	८
पितुः क्षत्रियजातीयभार्यायां गमने प्राय-		
श्चित्तम्	३५२	११
पितुर्वैश्यजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	१३
पितुः शूद्रजातीयभार्यायां गमने प्रायश्चित्तम्	३५२	१४
मातृसहस्र-पितृसहस्राचार्यभार्या-मातुलानी-		
पुत्री-स्वस्र-गमनप्रायश्चित्तम्	३५२	१५
चाण्डाली-पुण्डरी-सुषा-भगिनी-मित्रस्त्री-		
शिशुपत्नी-नमनप्रायश्चित्तम्	३५३	७
महापातकसंसर्गप्रायश्चित्तम्	३५३	११
मण्डूक-नकुल-काक-वराह-मूषिक-		
मार्जारजाविक-ख-वधप्रायश्चित्तम्	३५४	८
हस्तिवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
गोवधप्रायश्चित्तम्	३५४	१२
यानासनादिपुष्पमूलफलभक्ष्यभोज्यापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१४
शष्पकाष्ठवधुमगुडवर्चभक्ष्यामिषापहार-		
प्रायश्चित्तम्	३५४	१६
टिट्ठिभ-सारस-कपोत-वल्गाहक-कच्छप-		

विषयाणां सूची ।

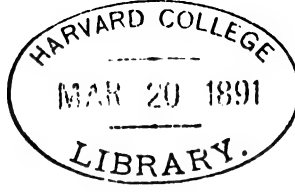
७१

विषयः	पृष्ठे	पङ्क्तां
जालपादक-ककवाकु-चक्रवाक-		
शिशुमार-वधप्रायश्चित्तम्	३५५	२
शूद्रोच्छिष्टविस्मृन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५५	६
रजस्वला-चाण्डाल-महापातकि-सूतिका-		
पतितोच्छिष्ट-रजकादि-स्पर्शप्रायश्चित्तम्	३५५	८
एतदन्यतमस्यष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	३५५	१२
दानज्ञानादिसमये चैषां नामश्रवणप्रायश्चित्तम्	३५५	१४
ज्ञानानन्तरोद्दमनप्रायश्चित्तम्	३५६	१
व्रतादिसमये पूर्वोक्तजन्तूनां नामश्रवण-		
प्रायश्चित्तम्	३५६	३
व्रतादिमध्ये भुक्तान्निहमनप्रायश्चित्तम्	३५६	३
महापातकतुल्यपापानां प्रायश्चित्तम्	३५६	७
विष्णुस्मरणफलम्	३५६	१२
ऋषीणां यममार्गं प्रति प्रश्नः	३६१	१
सूतेन यममार्गकथनम्	३६१	८
ऋषिभिः पापभोगसमाप्तिजिज्ञासा	३६८	७
सूतेन पापभोगकथनम्	३६८	३
संसारवर्णनम्	३७१	२
ऋषिभिर्मोक्षोपायजिज्ञासा	३८१	२
सूतेन मोक्षोपायकथनम्	३८१	१५
ऋषिभिर्नारायणतुष्ट्युपायजिज्ञासा	४०२	१०

विषयाः	पृष्ठे	पङ्क्त्यां
सूतेन नारायणतुल्युपायकथनम्	४०३	१
सूतेन नारायणमाहात्म्यकथनम्	४१२	६
देवमातृपाख्यानम्	४१३	७
यज्ञमालि-सुमालिनीरूपाख्यानम्	४२१	१०
विष्णुपादोदकधारणफलम्	४३०	१५
कनिकनाम्नी व्याधस्योपाख्यानम्	४३१	४
सतद्वक्तनारायणस्तोत्रम्	४३८	६
यज्ञध्वजीपाख्यानम्	४४८	१०
बृहद्वहस्यसिंहसंवादः	४५५	१८
युगमाहात्म्यवर्णनम्	४६४	८
कलिस्वरूपवर्णनम्	४६८	१
कलियुगे हरिभक्तिमाहात्म्यकथनम्	४७८	६

विषयाणां सूची समाप्ता ।

बृहन्नारदीयपुराणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीं गणपतये नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीक्षैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ।
वन्दे वृन्दावनासीनमिन्दिरानन्दमन्दिरम् ।
उपेन्द्रं सान्द्रकारुण्यं परानन्दं विभुं परम्* ॥ २ ।
ब्रह्मविष्णुमहेशाया यस्यां सालोकसाधकाः† ।
तमादिदेवं चिद्रूपं विशुद्धं परमं भजे ॥ ३ ।

सूत उवाच ।

शीनकाया महात्मान ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
नैमिषाख्ये महारख्ये तपस्तेपुः‡ मुमुक्षवः ॥ ४ ।

* “विभु प्रभुं” इति (ग) ।

† यक्षाद्या लोकासाधकाः (ग) ।

‡ तपःकर्षकस्य तपसातीरात्मनेपदविधानात्तपस्तेपुरिति परस्मैपदमाशङ्कम् ।

जितेन्द्रिया जिताहाराः सन्तः सत्त्वपरायणाः ।
 यजन्तः परया भक्त्या विष्णुमाद्यं जगद्गुरुम् ॥ ५ ।
 अनीर्षाः सर्वधर्मज्ञा लोकानुग्रहतत्पराः ।
 निर्द्विषा निरहङ्काराः परेश्वरतमानसाः ॥ ६ ।
 ध्वस्तकामादिद्विजिनाः* सत्त्वादिगुणसंयुताः† ।
 क्षणाजिनोत्तरीयास्ते जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ७ ।
 गृह्यन्तः परमं ब्रह्म जगच्चेतुं जगद्गुरुम्‡ ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञास्तस्मिन्नैमिषकानने ॥ ८ ।
 यन्नैर्यन्नपतिं केचिन्नानैर्नानात्मकं परे§ ।
 केचिच्च परया भक्त्या नारायणमपूजयन् ॥ ९ ।
 एकदा ते महात्मानः समाजश्चक्रुस्तमाः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणामुपायं ज्ञातुमिच्छवः ॥ १० ।
 षड्विंशतिसहस्राणां सुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 तेषां शिष्यप्रशिष्याणां संख्या वक्तुं न शक्यते ॥ ११ ।
 मुनयो भावितात्मानो मिलितास्ते महीजसः ।
 लोकानुग्रहकर्त्तारो वीतरागा विमलराः ॥ १२ ।

* असकामादिद्विजिनाः इति (घ) ।

† सत्त्वादिगुणसंयुताः इति (घ) ।

‡ जगद्गुरुः समीजसः इति (घ) ।

§ परम् इति (ग) ।

¶ सहस्राणि इति (घ) ।

कानि चेवापि पुण्यानि कानि तीर्थानि भूतले ।
 कथं वा लभ्यते मुक्तिः* नृणां तापार्त्तचेतसाम् ॥ १३ ।
 कथं हरी मनुष्याणां भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 केन सिध्येत† च फलं कर्मणस्त्रिविधात्मनः ॥ १४ ।
 इत्येवं प्रष्टुमात्मानमुद्यताग्नेश्च शीनकः ।
 प्राञ्जलिर्वाक्यमाहृदं विनयावनतः सुधीः‡ ॥ १५ ।

शीनक उवाच ।

आस्ते सिद्धान्त्रमे पुण्ये सृतः पौराणिकोत्तमः ।
 यजन्मखैर्बहुविधैर्विश्वरूपं जनार्दनम् ॥ १६ ।
 स एतदखिलं वेत्ति व्यासशिष्यो यतोमुनिः ।
 पुराणसंहितावक्ता शान्तो वै लौमहर्षणिः ॥ १७ ।
 युगे युगेऽल्पकान्धर्माग्निरीक्ष्य मधुसूदनः ।
 वेदव्यासस्वरूपेण वेदभागं करोति वै ॥ १८ ।
 वेदव्यासो मुनिः साक्षाद्वारायण इति द्विजाः ।
 शुश्रुमः§ सर्व्यशास्त्रेषु सूतसुगं ब्रह्मसाधितः ॥ १९ ।

* (क) पुनश्च “कथं वा लभ्यते मुक्तिः” इति पाठो वर्तते ।

† सिध्येत इति आत्मनेपदमात्रे, सिधेयम् इति साधु ।

‡ विनयावनतस्तितः इति (ग) ।

§ शुश्रुमः इति चार्धे, शृण्वन् इति साधु । छिटि निर्विसर्गान् शुश्रुम इति पदं
 भवतीति चेत् सन्दीपकः ।

¶ सूतसु व्याससाधितः इति (ग) (घ) ।

तेन संसाधितः* सूतो वेदव्याख्येन धीमता ।
 पुराणानि स वेत्स्येव नाम्नी लोके ततः परः ॥ २० ।
 यः पुराणार्थविज्ञोके स सर्वज्ञः सुबुद्धिमान् ।
 स गान्ती मोक्षधर्मज्ञः कर्मभक्तिकलापवित् ॥ २१ ।
 वेदवेदाङ्गशास्त्राणां सारभूतं सुनीम्बराः ।
 जगद्वितार्थं तत्सर्वं पुराणेषूक्तवाङ्मुनिः ॥ २२ ।
 ज्ञानार्थवो वै सूतस्तु सर्वतत्त्वार्थकोविदः ।
 तस्मान्तमेव पृच्छाम† इत्युच्ये श्रौतको सुनीन् ॥ २३ ।
 ततस्ते श्रौतकं सर्वं सुनयो वाग्विदां वरम् ।
 समाश्लिष्य सुवन्तस्ते साधु साध्विति चाहुवन् ॥ २४ ।
 अथ ते सुनयो जम्मुः पुष्पं सिन्धुश्रमं वनम् ।
 स्रग्वज्रजसमाकीर्णं सुनिभिः परिशोभितम् ॥ २५ ।
 मनोज्ञभूरुहलताफलपुष्पविभूषितम् ।
 अष्टौदसरसां वृन्दमतिथ्यातिथ्यसङ्कुलम् ॥ २६ ।
 तत्र नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।
 यजन्तमग्निष्टोमेन ददृशुर्लौमहर्षिभिः ॥ २७ ।
 यथाहर्मर्षितास्तेन सूतेन प्रथितो जसः ।
 द्रष्टव्यस्तदादवस्यथ‡ तत्र तत्सुर्मन्त्रालये ॥ २८ ।

* संसाधितः इति (न) (घ) ।

† पृच्छामि इति (घ) ।

‡ ददृशुर्लोमहर्षिभ्यम् इति (न) ।

§ अवस्यतम् इति (घ) ।

अध्वरावस्थस्रातं मुनिं पौराणिकोत्तमम् ।
पप्रच्छुस्तौ सुखासीनं नैमिषारण्यवासिनः ॥ २८ ।

मुनय जशुः ।

वयश्चातिथयः प्राप्ता आतिथेयोऽसि सुव्रत ।
ज्ञानतत्त्वोपचारेण* पूजयास्मान् यथाविधि ॥ ३० ।
दिवीकसो हि जीवन्ति पीत्वा चन्द्रकलामृतम् ।
ज्ञानामृतम् पिवसि† मुने त्वन्मुखनिःसृतम्‡ ॥ ३१ ।
येनेदमखिलं जातं यदाधारं यदात्मकम् ।
यस्मिन्प्रतिष्ठितं तात यस्मिन्§ वा लयमेष्यति ॥ ३२ ।
केन विष्णुः प्रसन्नः स्वात्स कथं पूज्यते नरैः ।
कथं वर्णाश्रमाचारखातिथेः पूजनं कथम् ॥ ३३ ।
सफलं स्वाद्यथा कर्म मोक्षोपायः कथं वृणाम् ।
भक्त्या किं प्राप्यते पुंभिस्तथा भक्तिश्च कीदृशी ॥ ३४ ।
वद स्रुत मुनिश्रेष्ठ सर्व्वमेतदसंशयम् ।
कस्य नो॥ जायते तुष्टिः श्रोतुं त्वद्वचनामृतम् ॥ ३५ ।

* ज्ञानदानोपचारेण इति (घ) ।

† वदसि इति (ग) ।

‡ (क)पुस्तके परैरन्वेष निःसृतम् इति पाठो वर्तते, स चासङ्गतः ।

§ तस्मिन् इति (क) ।

॥ कथ्यतां जायते इति (क) ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वंसप्तयः सर्वे यदिष्टं वी वदाम्यहम् ।
 गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ ३६ ।
 पुराणं नारदीयाख्यं वृहद्देवार्थसम्भितम्* ।
 सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम् ॥ ३७ ।
 दुःखप्रनाशनं धन्यं भक्तिसुक्तिफलप्रदम् ।
 नारायणकक्षोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ ३८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम् ।
 अपूर्वपुण्यफलदं शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ३९ ।
 महापातकयुक्तो यो युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 शुलैतद्दीर्घं दिव्यं हि पुराणं सुक्तिमाप्नुयात्† ॥ ४० ।
 यदन्वाध्यायपठनाद्वाजपेयफलं लभेत् ।
 अध्यायद्वयपाठेन अग्निष्टोमफलं द्विजाः ॥ ४१ ।
 ज्यैष्ठमासे पौर्णमास्यां मूलर्क्षे प्रयतीनरः ।
 ज्ञात्वा च यमुनायाञ्च मधुरायामुपोषितः ॥ ४२ ।
 अभ्यर्च्य विधिवद्विष्णुं यत्फलं लभते द्विजाः ।
 तत्प्रवक्ष्यामि वः सम्यक् शृणुध्वं गदतो मम ॥ ४३ ।

* वृहत्त्वे स्तौत्रसम्भितम् इति (क) ।

† शुलैतदाद्यै दिव्यं हि पुराणं सुक्तिमाप्नुयात् इति (घ) । शुलैतदादि क्वाच्यं हि पुराणं सुक्तिमाप्नुयात् इति (न) ।

जन्मायुतार्जितैः पापैर्मुक्तः कोटिकुलान्वितः ।
 ब्रह्मचरः पद्मासाय तत्रैव परिमुच्यते ॥ ४४ ।
 श्रुत्वा तु दश साध्यायानेतदाप्नोति भक्तितः ।*
 सन्देही नात्र कर्त्तव्योऽप्युतो वै स्मूयते यतः ॥ ४५ ।
 आध्यासां परमं आर्यं पवित्राणामनुत्तमम् ।
 दुःखप्रनाशनं पुण्यं श्रोतव्यं यत्नतस्ततः ॥ ४६ ।
 नरोऽत्र अक्षया युक्तः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 पठित्वा मुच्यते सद्यश्चोपपातककोटिभिः ॥ ४७ ।
 सतामेव प्रयोक्तव्यं गुह्याद्गुह्यतमं यतः ।
 वाचयेद्विष्णुभवने पुण्यक्षेत्रे च संसदि ॥ ४८ ।
 ब्रह्मदेवरतानाञ्च दशाचाररतात्मनाम् ।
 श्लोकयाजकहस्तीनां† न ब्रूयाद्विजसत्तमाः‡ ॥ ४९ ।
 त्वत्तकामादिदोषाणां विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 गुरुभक्तिरतानाञ्च वक्तव्यं मोक्षसाधनम् ॥ ५० ।
 सर्वदेवमयी विष्णुः स्मरजार्त्तिप्रणाशनः§ ।
 स भक्तवत्सलो देवो भक्त्या तुष्यति नान्यथा ॥ ५१ ।

* श्रुत्वाऽत्र तु दशाध्यायान् तदाप्नोति च भक्तितः इति (घ) । श्रुत्वा तत्र
 दशाध्यायान् तदाप्नोति भक्तितः इति (ग) ।

† श्लोकयाजकहस्तीनामिति (क) । श्लोकापह्निहस्तीनामिति (ग) ।

‡ न ब्रूयादित्युत्तममिति (ग) (घ) ।

§ स्मरतामार्त्तिनाशन इति (ग) ।

परमेनापि* यन्नास्ति कीर्त्तिते वा सुतेऽपि च ।
 विसृक्तपातकः सोऽपि परमं पदमश्नुते ॥ ५२ ।
 संसारघोरकान्तारदावाग्निर्मधुसूदनः ।
 श्रुतानां सर्वपापानि नाशयत्याशु सत्तमाः ॥ ५३ ।
 तदर्पकमिदं पुण्यं पुराणं श्राव्यसुत्तमम् ।
 अवचात्पठनाद्यापि सर्वपापविनाशकम् ॥ ५४ ।
 यस्याश्च अवधे बुद्धिर्वर्त्तते भक्तिसंयुता ।
 स एव कृतकृत्यश्च सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ ५५ ।
 तदर्जितं तपःपुण्यं, तद्भयः सफलं हिजाः ।
 यदत्र अवधे बुद्धिरन्यथा न हि वर्त्तते† ॥ ५६ ।
 सत्कथासु प्रवर्त्तन्ते यज्ज्ञातमतिरुत्तमाः‡ ॥
 निन्दायां कलहे वापि ह्यसन्तः पापतत्पराः ॥ ५७ ।
 पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः ।
 तैरर्जितानि पुण्यानि तद्देव भवन्ति वै ॥ ५८ ।
 समस्तकर्मानिर्मूलसाधनानि नराधमः ।
 पुराणान्यर्थवादेन श्रुत्वा नरकमश्नुते§ ॥ ५९ ।

* अवधेनापीति (ग) (घ) ।

† जायते इति (घ) ।

‡ सज्जना ये जनहिताः इति (ग) । सज्जना ये जनहिताः इति (घ) ।

§ तुषम् इति (घ) ।

यावद्ब्रह्मा सृजत्येतज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

तावत्स पश्यते पापी नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ६० ॥

अहे हि वाक्ये चतुरसरे द्वे

पुण्यस्य पापस्य निदानभूते ।

उच्चारणादेव मुनीन्द्रनाम्नो*

नारायणचेति तथार्थवादः ॥ ६१ ॥

पुराणेषु द्विजश्रेष्ठाः सर्वधर्मप्रवक्तृषु ।

प्रवदन्त्यर्थवादत्वं ये ते नरकभाजनाः ॥ ६२ ॥

अनायासेन यः पुण्यानीच्छतीह† द्विजोत्तमाः ।

आध्यानि भक्त्या तेनैव पुराणानि न संशयः ॥ ६३ ॥

पुरार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वै ।

पुराणश्रवणे बुद्धिस्तस्यैव भवति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥

पुराणे वर्त्तमानेऽपि पापपाशेन यन्मृतः ।

अनादृत्य‡ वृथागाथासक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते ॥ ६५ ॥

सम्पन्नदेवार्चनसत्त्वादाय

परोपदेशे च रतो मनुष्यः ।

* एषा मुनीन्द्राः इति (ग) (घ) ।

† ये पुण्यानीच्छन्तीह इति (घ), एवपाठीऽसङ्गतः परार्हे तेनेत्येकवचननिर्देशान् ।

‡ अनादृत्वाचनादाय सक्तबुद्धिः प्रवर्त्तते इति (ग) ।

स याति विष्णोः परमं पदं यत्*
 देहावसानेऽप्युत्तुष्यतेजाः ॥ ६६ ।
 तस्मादिदं नारदनामधेय†
 परं पुराणं शृणुत द्विजेन्द्राः ।
 यस्मिन् श्रुते जन्मजरादिनाशो
 भवत्यदोषश्च नरोऽप्युतः स्यात् ॥ ६७ ।
 वरं वरेष्णं वरदं पुराणं
 निजप्रभाभासितसर्व्वलोकम् ।
 सङ्गृह्यितार्थं परमादिदेवं
 श्रुत्वा ब्रजेभ्योऽपदं मनुष्यः ॥ ६८ ।
 ब्रह्मेशविष्णुस्थशरीरभेदै-
 र्विष्यं सृजत्यन्ति च पाति यच्च ।
 तमादिदेवं परमं परेश-
 माधाय‡ चेतस्युपयाति मुक्तिम् ॥ ६९ ।
 योगात्मा ज्ञात्वादिविकल्पाहीनः
 परः पराणां परमः परस्मात् ।
 वेदान्तवेद्यः स्वरूपा प्रकाशः
 सङ्गृह्यते§ सर्व्वपुराणवेदैः ॥ ७० ।

* तत् इति (घ) ।

† तस्माद्बृहन्नारदनामधेय इति (घ) ।

‡ भाषाति इति (ङ) ।

§ समिन्ध्यते इति (न) ।

तस्मात्तमीयं भजतां विमुक्ति-

रूपासनायास्तमिदं सुरारिः ।

परं रहस्यं पुनरुच्यते

श्रुत्वा नरो याति परावरेणम्* ॥ ७१ ।

वक्तव्यं धार्मिकायैतच्छ्रद्धानाय पण्डिताः ।

सुसुखे च यतये वीतरागाय धीमते ॥ ७२ ।

वक्तव्यं पुण्यदेशे च सभायां देवतागृहे ।

पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे न सन्ध्यासु विचक्षणाः ॥ ७३ ।

उच्छिष्टदेशे वक्तारः संवादमिदमुत्तमम्† ।

पश्यन्ते नरके घोरे यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ७४ ।

श्रुत्वा शृणोति यो मूर्खो दम्भाङ्गतिविवर्जितः ।

सोऽपि तस्मिन्महाघोरे नरके पश्यते क्षये ॥ ७५ ।

नरोयः सत्कथामध्येऽन्यददति पातकी‡ ।

स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ७६ ।

तस्माच्छ्रोता च वक्ता च समाहितमना भवेत् ।

असमाहितचित्तस्तु न जानातीह किञ्चन ॥ ७७ ।

* पराऽपरेणम् इति (ग) ।

† आसतामिदमुत्तमम् इति (ग) ।

‡ (च) पुण्यक्षेत्रे “सत्कथामध्ये अन्यददति पातकी” एवं विसृज्य कृत्वाऽपि अन्यो-
भक्तो निवारितः ।

नान्यचित्तोन्नरो भूत्वा पिवेत्तरिकघाततम् ।
 कार्यं सन्धान्तचित्तस्य स्वादाभेदः प्रजायते ॥ ७८ ।
 किं सुखं प्राप्यते लोके सदा सन्धान्तचेतसा ।
 तत एकमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम्* ॥ ७९ ।
 नृणां सन्धान्तचित्तानां सुखं वैषयिकं यथा† ।
 न ज्ञायते बुधश्रेष्ठाः योगसिद्धिः कथञ्चवेत् ॥ ८० ।
 तस्मात्सर्वं परित्यज्य कामं दुःखस्य साधनम् ।
 समाहितमना भूत्वा कुर्यादच्युतचिन्तनम्‡ ॥ ८१ ।
 येन केनाप्युपायेन§ ऋतो नारायणोऽव्ययः ।
 अपि पातकयुक्तस्य प्रसन्नः स्यान्न संशयः ॥ ८२ ॥ १
 यस्य देवे परा भक्तिर्विष्णौ नारायणेऽव्यये ।
 तस्य स्यात्सफलं जन्म मुक्तिश्चैव करे स्थिता ॥ ८३ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्था द्विजोत्तमाः ।
 हरिभक्तिपराणां वै संपद्यन्ते न संशयः ॥ ८४ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे प्रथमोऽध्यायः ।

-
- * तत एकमना भूत्वा पिवेत्तरिकघाततम् इति (ग) (घ) ।
 † सुखं वैषयिकमेव वा इति (क) (ग) । एतत्पाठे हन्दीमन्नीऽति ।
 ‡ (क) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।
 § वेन केन प्रकारेण इति (ग) ।
 १ (ग) पुस्तके वक्ष्यमाणोक्तव्यं नास्ति ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

कृषय ऊचुः ।

कथं सनत्कुमाराय देवर्षिर्नारदी मुनिः ।
प्रेक्षितवान् सकलान्धर्मान्, कथं तौ मिलितावुभौ ॥ १ ।
कस्मिन् क्षेत्रे स्थितौ तात तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
यदुक्तं नारदेनास्मै* तन्नो ब्रूहि दयार्णव ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सनकाद्या महात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ।
निर्गमा निरहङ्काराः सर्व्वे ते ऊर्द्धरेतसः ॥ ३ ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि सनकश्च सनन्दनः ।
सनत्कुमारश्च विभुः सनातन इति स्मृताः ॥ ४ ।
विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ।
सहस्रसूर्य्यसङ्काशाः सत्यसन्धा सुमुखवः ॥ ५ ।
एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनकाद्या महौजसः ।
मैत्रेयङ्ग* समाजमुरीक्षितुं† ब्रह्मणः सभाम् ॥ ६ ।

---

* यदुक्तो नारदेनाऽस्मी इति (घ) । (ग) पुनश्च “तावुभौ ब्रह्मवादिनौ”
इत्यतीन्द्रनर “यस्य देवे परा भक्ति” रित्यादिकोक्तव्यं लेखकप्रमादतएव लिखितम् ।

† (घ) पुनश्च समाजमुर्वीचिपुनिति पाठः ।

तत्र गङ्गां महापुष्पां विष्णुपादोद्भवां नदीम् ।
 निरीक्ष्य ज्ञातुमुद्युक्ताः सीतास्थां प्रथितौजसः ॥ ७ ।
 एतस्मिन्नन्तरे विप्रा देवर्षिर्गौरदो मुनिः ।
 आजगामोत्तरवाम हरे नारायणादिकम् ॥ ८ ।
 नारायणाभ्युताऽनन्त वासुदेव जनार्दन* ।
 यन्मेष यन्मपुत्रव छण्य विष्णो नमोऽसु ते ॥ ९ ।
 पद्माक्ष कमलाकान्त गङ्गाजनक वीरव ।
 श्रीरोदयायिन्द्रेवेश नारायण नमोऽसु ते† ॥ १० ॥
 श्रीछण्य विष्णो नृहरे सुरारे
 प्रद्युम्न सङ्कर्षण वासुदेव ।
 अजानिबद्धाभ्युत विश्वरूप‡
 त्वं पाहि नः सर्वभयादजस्रम् ॥ ११ ॥
 हस्तुत्तरन् हरेर्नाम पावयन्स्थितं जगत् ।
 आजगाम सुवन् गङ्गां मुनिर्बौद्धैकपावनीम् ॥ १२ ॥
 अध्यायान्तं§ समुद्दीक्ष्य सनकाद्या महीजसः ।
 यथार्हमर्हणाच्चक्रुर्वन्दे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ १३ ॥

* जनन्यव इति (ग) ।

† हामीहर नमोऽसु ते इति (ग) (घ) ।

‡ अजानिबद्धाच्छिन्नविश्वरूप इति (ग) (घ) ।

§ अध्यायान्तमिति (घ) ।

कृतकृत्येषु मुनिषु गङ्गातीरे मनोरमे ।
 आसीनेषु च सर्वेषु प्राद्वीपीनारदोऽहरिम् ॥ १४ ।
 अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम् ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १५ ।

सनत्कुमार उवाच ।

सर्व्वेन्द्रोऽसि महाप्राज्ञ मुनिमानद नारद ।
 हरिभक्तिपरो यस्मात्स्वतो नास्वपरोऽधिकः ॥ १६ ।
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 गङ्गा यद्योद्भवा येन कथं स ज्ञायते हरिः ॥ १७ ।
 कथञ्च त्रिविधं कर्म सफलं जायते मुने ।
 ज्ञानं यथा भवेन्मृणां तपसां लक्षणं यथा ॥ १८ ।
 यथातिथेः पूजनञ्च येन विष्णुः प्रसीदति ।
 एवमादीनि शुद्धानि हरिभक्तिकराणि च ।
 अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ १९ ।

नारद उवाच ।

नमः पराय देवाय परात्परतराय च ।
 परात्परनिवासाय सगुणायागुणाय च ॥ २० ।
 ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्माधर्मस्वरूपिणे ।
 विद्याऽविद्यास्वरूपाय स्वरूपाय ते नमः ॥ २१ ।

० चक्षुषीम् इति (ग) (घ) ।

१ नारायणपरायणः इति (घ) ।

अमायायामसंज्ञाय मायिने योगरूपिणि ।
 योगेश्वराय योगाय योगगम्याय ते नमः ॥ २२ ।
 ज्ञानाय ज्ञानगम्याय सर्वज्ञानैकहेतवे ।
 ज्ञानेश्वराय दिव्याय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ २३ ।
 ध्यानाय ध्यानगम्याय ध्यानात्पापहराय च ।
 ध्यानेश्वराय सुधिये तस्मै शुभात्मने नमः ॥ २४ ॥*

आदित्य-वेन्द्राग्नि†-विधातु-देवाः

सिन्धो यक्षासुर-नागसङ्गाः ।

यच्छन्ति‡ कार्य्यास्तमजं पुराणं

स्तव्यं§ सुतीक्ष्णं सततं नतोऽस्मि ॥ २५ ॥

यन्नामसंकीर्तनपुण्यशीलाः

स्वप्नेऽपि पश्यन्ति न यं सुनीन्द्राः ।

जानन्ति नाद्यापि विरिञ्चिसुख्या-

स्तमीशमाद्यं॥ सततं नतोऽस्मि ॥ २६ ॥

यो ब्रह्मरूपी जगतां विधाता

तदेव पाता हरिरूपभाग् यः ।

* (ख) पुरुषे अमायायिवादि लोकावयवं नास्ति ।

† वेन्द्राग्नि इति (ख) ।

‡ रच्छन्ति इति (ख) (न) ।

§ सुप्तं इति (ख), सुतं इति (न) ।

॥ तामीशमीश इति (ख) ।

कल्याणतद्वद्राख्यतनुश्च* विश्वं
 संगृह्यते तमजं भजामि ॥ २७ ।
 यन्नामसंकीर्तनतो गजिन्द्रे
 ग्राहीप्रवन्धास्तुमुचे स एव ।
 परत्र विष्णोः परमं पदं यत्
 पश्यन्ति सन्तस्तमजं प्रपद्ये ॥ २८ ।
 शिवस्वरूपी शिवभावितानां
 हरिस्वरूपी हरिभावितानाम् ।
 सङ्कल्पपूर्वार्जकमूर्तिहेतुं
 वरं वरेष्ठं शरणं प्रपद्ये ॥ २९ ।
 यः केशिहता नरकान्तकश्च
 भुजाग्रमात्रेण† दधार गोत्रम् ।
 भूभारविच्छेदविनोदकामं
 नमामि देवं वसुदेवसूनुम् ॥ ३० ।
 जित्वा हयग्रीवासुरं‡ वेदानुवृत्तवान् पुनः ।
 मत्स्वरूपेण यो देवस्तमस्मि शरणं गतः ॥ ३१ ।

* (क) पुस्तके कल्याणतद्वद्राख्यतनुश्च विश्वमिति पाठः, एवं हि छन्दोभङ्गः ; (ग)
 पुस्तके कल्याणतद्वद्राख्यतनुश्चेति पाठोऽस्ति, तत्र च नार्थसङ्गतः । (ख) पुस्तके कल्याण-
 तद्वद्राख्यतनुश्च वीर्यात् इति तमजं नमामीति च पाठो वर्तते ।

† भुजेकमात्रेणेति (ख) ।

‡ 'हयग्रीवासुरं' इत्यत्र छन्दोभङ्गः । (घ) पुस्तके जित्वा हिमाख्यनसुरमिति पाठो
 वर्तते, तत्र नैव दीपः । (ङ, न) पुस्तकयोः एतदारभ्य त्रैकत्रयं नास्ति ।

दधार मन्दरं पृष्ठे क्षीरोदेऽस्य तमन्यने ।

देवतानां हितार्थाय तं कूर्मं प्रणमाम्यहम् ॥ ३२ ।

दंष्ट्राकुशेन बीजान्तः समुद्रतुल्यार्णवाक्षराम् ।

तस्यावेवं* जगत्कृत्स्नं तं वराहं नमाम्यहम् ॥ ३३ ।

प्रह्लादं रक्षितुं दैत्यं शिलायकठिनोरसम् ।

विदार्य हतवान्दैत्यं तं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥ ३४ ।

* तन् स्यान्नरजगत्कृत्स्नं इति (क), एषोऽपि क्रियाभावादसङ्गतः पाठः । (ख) (घ)
पुस्तकयोर्दंष्ट्राकुशेनेत्यत्र दन्ताकुशेति पठितम् ।

† (ख) पुस्तके क्षीरोऽयमन्यचेव पठितो यथा—

सन्नेऽवतीर्यैव वृसिंहकपी हिरण्यवचः कठिनं शिलायत् ।

विदार्य संरक्षितवान् स्वभक्तं प्रह्लादमीशं तमहं भजिष्ये ॥

यथास्थाने तु जगदावेव हिरण्यस्य स्ववीर्यवचनमना ।

प्रह्लादं रक्षितुं दैत्यं तं वृसिंहं नमाम्यहम् ।

तथाऽप्यन्ये क्षीका अधिकाः सन्ति । यथा—

क्षीमादिभिर्भूषितमात्मसङ्गं निरुद्धं चित्तममूर्तमनाम् ।

जनसमुद्धारककार्थिञ्च परं पुराणं पुराणं नतोऽसि ॥

ब्रह्मेन्द्रब्रह्माग्निमरुतानुव्यनन्यैयथाऽसुरसिद्धभेदैः ।

सर्वैश्च विठव्यनिष्ठं यद्वैभक्तमादिमात्मानमहं भजिष्ये ॥

यतोभिन्नमिदं सर्वं यतोभूमिचराचरम् ।

यजिन्नेति त्वयं पञ्चादमुष्मिन् ब्रह्मं नतः ॥

युमरुपेव वः शिला सङ्गवानिति कथ्यते ।

असङ्गः परिपूर्णताममीशं ब्रह्मं नतः ॥

सङ्ख्या वैरोचनाङ्गमिं पद्मं हाभ्यामतीत्य यः ।
 आग्रह्य भुवनं* कान्तं वामनं तं नमाम्यहम् ॥ ३५ ।
 हेतुयस्यापराधेन चैकविंशतिसंख्यया ।
 चत्रियानाजघानैव† जामदग्न्यं नतोऽस्माहम् ॥ ३६ ।
 आविर्भूतस्तुर्था यः कपिभिः‡ परिवारितः ।
 हतवान्नाचसानीकं रामं दाशरथिं भजे ॥ ३७ ।
 मूर्त्तिद्वयं समान्वित्य भूभारमपहृत्य यः ।
 सुषलेन हस्ताग्रेण तं रामं सततं भजे ॥ ३८ ।

सर्वसङ्गनिवृत्तानां ध्यानयोगरतात्मनाम् ।

सर्वे भवति ज्ञानात्मा तमसि शरणं गतः ॥

इति स्त्रियोऽपि योदेवी मायया मोहितात्मनाम् ।

अवेद्यः परमः पञ्चसमसि शरणं गतः ॥

जगतामुपकाराय कृपाय विविधानि यः ।

समकपोऽजरीह्वेय तमसि शरणं गतः ॥

जित्वा संख्याख्यमसुरं वेदानुवृत्तवान् पुनः ।

मन्त्रकपेय योदेवसमसि शरणं गतः ॥

* आग्रह्यभुवनाकान्तं इति (ख) । भुवनाकान्तं इति (ग) । भवनाशान्तं इति (घ) ।

† (क) पुस्तके—‘चत्रियान्वययोक्तेना जामदग्निं नतोऽस्माहम्’ इति पाठो विद्यते,
 तदसङ्गमिति मत्वा (ग) पुस्तकस्य पाठोऽत्र गृहीतः । चत्रियान्वयमेता य इति (ख) ।
 चत्रियान्वयहेतारं इति (घ) ।

‡ हरिभिरिति (ख) ।

§ मूर्त्तिद्वयं समान्वित्य भूभारमपहृत्य च ।

सुषुप्तं च हस्ताग्रेण तं वलं सततं भजे ॥

इति (ख), (ग घ) तं वलं सततं भजे इत्येतदपहायान्यः पाठः (क)सद्वत् एव ।

भूम्यादिसौक्यमित्यं संवृत्त्यात्मानमात्मना* ।
 पश्यन्ति योगिनः सर्वे तमीशानं भजाम्यहम् ॥ ३८ ।
 युगान्ते पापिनोऽऽशुचान्छिन्वा तीक्ष्णासिधारया ।
 स्वापयामास यो धर्मं कृतादौ तं नमाम्यहम् ॥ ४० ।
 एवमादीन्यनेकानि रूपाण्यस्य महात्मनः ।
 येषां नामानि संख्यातुं शक्नन्ते नाब्दकोटिभिः ॥ ४१ ।
 महिमानन्तु यन्मात्रं पारंऽ गन्तुमनीश्वराः ।
 मुनयोऽपि मुनीन्द्राश्च कथं तं क्षुब्धको भजे ॥ ४२ ।
 यन्नामश्रवणेनाऽपि महापातकिनोऽपि ये ।
 पावनत्वं प्रपद्यन्ते कथं स्तोष्यामि क्षुब्धधीः ॥ ४३ ।
 सुरापरोऽपि यन्नाम कीर्त्तयित्वा ह्यजामित्यः ।
 प्रपेदे परमं स्थानं कथं स्तोष्यामि क्षुब्धधीः** ॥ ४४ ।

* संवृत्त्यात्मानमात्मनि । पश्यन्ति निर्वाचं तत्त्वं इति (ग) । (ख) पुस्तके तत्त्वं-स्थाने तुल्यं पठितम् ।

† प्राणिनः इति (ग) । (ख) पुस्तके हिम्ना स्थाने भिक्षेति पठितम् ।

‡ तेषां इति (ख) ।

§ पारं नन्तु मुनीश्वरा इति सार्वभिकः पाठः, सचाऽसंमतः, पारं नन्तुमनीश्वराः एवं कृते तु संगतो भवति ।

¶ क्षुब्धधीः इति (ख) ।

॥ श्रवणेनापीति (ख) (ग) ।

●● मन्दधीः इति (ख) ।

यथाकथञ्चिद्यत्नान्नि कीर्त्तिते वा श्रुतेऽपि वा* ।
 पापिनः परिशुद्धाः स्युः शुद्धा मोक्षमवाप्नुयुः† ॥ ४५ ।
 आत्मन्यात्मानमाधाय योगिनी गतकल्मषाः ।
 पश्यन्ति यं ज्ञानरूपं तमस्मि शरणं गतः ॥ ४६ ।
 सांख्याः सर्वत्र पश्यन्ति परिपूर्णात्मकं हरिम् ।
 तमादिदेवमजरं ज्ञानरूपं नतोऽस्म्यग्रहम् ॥ ४७ ।
 अग्ना जानन्ति विश्वेशं‡ पाषाणादिषु सर्वदा ।
 सर्वत्र संस्थितं देवं§ तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ४८ ।
 कर्माणि यस्य रूपाणि तपांसि च॥ महात्मनः ।
 ज्ञानरूपः॥ सदा काम्यस्समीशं सततं भजे ॥ ४९ ।
 सर्वतत्त्वमयं ज्ञानं सर्वस्त्रष्टारमीश्वरम् ।
 सहस्रशिरसं देवं तं वन्दे भावनामयम् ॥ ५० ।
 यद्भूतं यच्च वै भाव्यं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 दशाङ्गुलं योऽत्यतिष्ठत्तमीशमजरं भजे## ॥ ५१ ।

* श्रुतेऽपि वा इति (ख) ।

† पापिनीऽपि विषुद्धाः क्षुण्णैश्चापि अवाप्नुयुः इति (ख) ।

‡ देवैर्भूत इति (ग) । अग्ना यजन्ति मूर्तेर्भूतं पाषाणादिषु सर्वदा इति (ख) ।

§ ज्ञानं तं चैवं इति (ख), ज्ञानं तं वन्दे इति (ग) ।

॥ यथासि च इति (घ) ।

॥ ज्ञानरूपीय एकाग्रः इति (ख), ज्ञानरूपी सदा काम्यः इति (घ) ।

सर्वतत्त्वमयेत्यादि त्रीन्वयं (ख)पुस्तके नास्ति । (ग)पुस्तके दशाङ्गुली योऽत्य-
 तिष्ठदिति पाठो वर्तते ।

अक्षीरक्षीर्यासमर्जं महताश्च महत्तरम् ।
 शुद्धाहुञ्जतमं देवं प्रणमामि पुनः पुनः ॥ ५२ ।
 ध्यातः स्मृतः पूजितो वा सुतो वा नमितोऽपि वा* ।
 स्वपदं† यो ददातीशस्तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ ५३ ।
 इति‡ सुवन्तं परमं परेशं
 हर्षांशुसंरुचविक्षोचनास्ते§ ।
 सुनीश्वरा नारदनामधेयं
 सन्तुष्टुवुः प्राञ्जलयो महाशतम् ॥ ५४ ।
 इदं वै॥ नारदस्तीर्णं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥ ५५ ।**
 इति दत्त्वा वरं तस्मै नारदाय सुनीश्वराः ।
 व्याहरन्तो हरिर्नाम तुष्टुवुर्नारदं सुनिम् ॥ ५६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे त्रितीयोऽध्यायः ।

-
- * नमितोऽपि पुनः पुनः इति (क) ।
 † अपादं यो दधाति इति (क) । स्वसायं यो ददातीशः इति (ख) ।
 ‡ (ख)पुस्तके इतः पूर्व्यं सप्त उवाच इति पाठो वर्तते ।
 § हर्षांशुसंरुचविक्षोचना इति (ख) । हर्षांशुसंरुचविक्षोचना इति (क) ।
 ¶ यद्वदं नारदस्तीर्णं इति (क) ।
 ॥ स मण्डति इति (ख) ।
 ** श्रीकौण्डिन्यं (ख)पुस्तके नास्ति ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

नारद उवाच ।

नारायणोऽक्षरोऽमन्तः सर्व्वव्यापी निरञ्जनः ।
तेनेदमखिलं व्याप्तं जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥ १ ॥
आदिसर्गे महाविष्णुः स्वप्रकाशो जगन्मयः* ।
गुणभेदमधिष्ठाय मूर्त्तिद्वयमवाप्तवान् ॥ २ ॥
सृष्ट्यर्थमसृजद्देवो दक्षिणाङ्गाग्रजापतिम् ।
मध्ये रुद्राख्यमीशानं जगदन्तकरं सुमेधं ॥ ३ ॥
पालनायास्य जगतो वामाङ्गाद्विष्णुमव्ययम् ।
आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवान् ॥ ४ ॥
तमादिदेवमजरं केचिद्रुद्रं वदन्ति वैधः ।
केचिच्च विष्णुमपरे धातारं ब्रह्म चापरे ॥ ५ ॥
तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यपरिभ्रया ।
भावाभावस्वरूपा सा विद्याऽवियेति गीयते ॥ ६ ॥
यदा विश्वं महाविष्णोर्भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
तदा ह्यविद्या संसिद्धा तदा दुःखस्य साधनी ॥ ७ ॥

* (ख)पुस्तके आदिसर्गे महाविष्णुरेवं त्रित्वमवाप्तवानिति श्लोकार्धमात्रं विद्यते ।

तत्र सार्धश्लोकद्वयं परित्यक्तम् ।

† जगदन्तकरकार्चं इति (क) । जगदन्तकरं सुमेधं इति (ग) ।

‡ केचिदिन्द्रं वदन्ति वै इति (ख) ।

आदन्नेयाद्युपाधिसु यदा नश्यति सप्तमाः ।
 सर्वैकभावना बुद्धिः सा विद्येत्यभिधीयते ॥ ८ ।
 एवं माया महाविष्णोर्भिन्ना संसारदायिनी ।
 अभेदबुद्ध्या दृष्टा चेत्संसारक्षयकारिणी ॥ ९ ।
 विष्णुशक्तिसमुद्भूतमेतत्सर्वं चराचरम् ।
 यस्याभिन्नमिदं सर्वं यच्चेदं यच्च नेहतेः ॥ १० ।
 उपाधिभिर्यथाकाशो भिन्नत्वेन प्रतीयते ।
 अविद्योपाधिभेदेन तथेदमखिलं जगत् ॥ ११ ।
 यथा हरिर्जगद्ग्रापी तस्य शक्तिस्तथा मुने ।
 दाहशक्तिर्यथाङ्गारे स्वाश्रयं व्याप्य तिष्ठति ॥ १२ ।
 उमेति केचिदाहुस्तां शक्तिं लक्ष्मीति† चापरे ।
 भारतीत्यपरे चैनां गिरिजेत्यम्बिकेति च ॥ १३ ।
 दुर्गेति भद्रकालीति चण्डी माहेश्वरीति च ।
 कौमारी वैष्णवी चेति वाराहेश्वरीति चापरे ॥ १४ ।
 ब्राह्मीति विद्याऽविद्येति मायेति च तथापरे ।
 प्रकृतिश्च परा चेति‡ वदन्ति परमर्षयः ॥ १५ ।

● इत्थं नृतामिष्यस्तेष्वीति रूपं भवति, इहते इत्यारम्भम् ।

† लक्ष्मीति चार्थे, लक्ष्मीरिति साधु ।

‡ प्रकृतिश्च तथा चैवेति (क) । प्रकृतिश्च पुमांचेवीति (ख) । (ख)पुस्तके
 निष्कारं प्राप्यते नतिं (गतिः ?) इति पाठो वर्तते ।

वेद्यं शक्तिः परा विष्णोर्जगत्सर्गादिकारिणी ।
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेषु जगद्व्याप्य व्यवस्थिता ॥ १६ ॥
 प्रकृतिश्च पुमांश्चैव काशयेति त्रिधा स्थिता* ।
 सृष्टिस्थितिविनाशानामेका कारयताङ्गता ॥ १७ ॥
 येनेदमखिलं जातं ब्रह्मरूपधरेण वै ।
 तस्मात्परतरो देवो नित्य इत्यभिधीयते ॥ १८ ॥
 रक्षां करोति यो देवो जगतां परमः पुमान् ।
 तस्मात्परतरं यत्तदव्ययं परमं पदम् ॥ १९ ॥
 भक्षरो निर्गुणः शुद्धः परिपूर्णः सनातनः ।
 यः परः काशरुद्राख्यो योगिध्येयः परात्परः ॥ २० ॥
 परमात्मा परानन्दः सर्वोपाधिविवर्जितः ।
 ज्ञानैकवेद्यः परमः सच्चिदानन्दविग्रहः† ॥ २१ ॥
 योऽसौ शुद्धोऽपि परमस्वहृद्द्वारेण संयुतः‡ ।
 देहीति प्रीत्यते मूढैरहो ज्ञानं हि भेदनम् ॥ २२ ॥
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्बलतेजसि§ ।
 प्रीत्यते ह्युपचारेण वाचा मानसगोचरेण ॥ २३ ॥

* (ग) (घ) पुस्तकयोः त्रिधा स्थितः, एकः कारयताङ्गता इति पाठो वर्तते, (ख) पुस्तके स्थित इत्यत्र कृत इति पठितम् ।

† सच्चिदानन्दरूपकः इति (ख) ।

‡ परमसमहृद्द्वारसंयुतः इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ ब्रह्माभिधानन्तु परं यस्मिन्निर्बलतेजसि इति (ख) ।

¶ अवासानसगोचरे इति (ख) । स अवासानसगोचरः इति (घ) ।

स देवः परमः शुद्धः सत्त्वादिगुणभेदतः ।
 मूर्त्तिर्नयं समापन्नः सृष्टिस्त्रित्यन्तकारणम् ॥ २४ ॥
 यस्यायुतायुतांशांशं ब्रह्माद्यास्त्रिदिवीकसः ।
 तेनेदमीदृशं व्याप्तं जगदेतच्चराचरम् ॥ २५ ॥
 योऽसौ ब्रह्मा जगत्कर्त्ता* यन्नाभिकमलोद्भवः ।
 स एवानन्दरूपात्मा तन्मात्रान्यः परात्मवान्† ॥ २६ ॥
 अन्तर्यामी जगद्रूपी सर्वसाक्षी‡ निरञ्जनः ।
 भिन्नाभिरस्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः ॥ २७ ॥
 यस्य शक्तिर्महामाया जगद्विग्रहकारिणी§ ।
 विश्वोत्पत्तिनिदानत्वात्प्रकृतिः प्रोच्यते बुधैः ॥ २८ ॥
 आदिसर्गे सहाविष्णुर्लोकान् कर्त्तुं समुद्यतः ।
 प्रकृतिः पुनश्चेति काश्चेति विधाऽभवत् ॥ २९ ॥
 पश्यन्ति भावितात्मानः परं ब्रह्माभिसंज्ञितम् ।
 शुद्धं तत्परमं धाम॥ तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ३० ॥
 परं ब्रह्माभिधानन्तु यस्मिन्निर्गुणवस्तुनि ।
 प्रोच्यते श्रुपचारैश्च स विष्णुर्ज्ञानगोचरः ॥ ३१ ॥

* योऽसौ चिन्मयः कर्त्ता इति (न) ।

† तन्मात्रान्यः परो मुने इति (क) । (ख) पुनश्चेन्नान्य इत्यत्र नाय इति पठितम् ।

‡ सर्वसाक्षी इति (ख) । यत्र भिन्नीऽभिरस्वरूपेणेति च पाठो वर्तते ।

§ जगद्विग्रहकारिणी इति (ख) (न) ।

॥ ज्ञानं इति (क) ।

एष शुचोऽधरोऽमन्तः कालरूपी महेश्वरः ।
 गुणरूपी गुणाधारो जगतामादिकृद्भिः* ॥ ३२ ।
 प्रकृतौ† चोभमापन्ने पुरुषाख्ये‡ जगद्गुरौ ।
 महाग्रादुरभूद्विऽस्ततोऽहं समवर्त्तत ॥ ३३ ।
 अहङ्काराच्च सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 तन्मात्रेभ्यो हि भूतानि जातानि जगतः कृते ॥ ३४ ।
 आकाशवायुग्निजलभूमयोऽजभवात्मज ।
 यथाक्रमं कारणतामेकैकस्थोपयान्ति वै॥ ॥ ३५ ।
 ततो ब्रह्मा जगद्वाता सृष्टवान् पादपादिकान् ।
 तमोमयः स विज्ञेयो यः सर्गोऽनुक्तिपूर्वकः । ॥ ३६ ।
 असाधकमिति ज्ञात्वा तं ब्रह्मा सृष्टवान् विभुः॥ ।
 तिर्यग्योनिगतास्त्रस्तून् पशुपक्षिमृगादिकान् ॥ ३७ ।
 तमप्यसाधकं मत्वा देवसर्गं समातनोत् ।
 ततो वै मानुषं सर्गं कल्पयामास पद्मजः ॥ ३८ ।
 ततो दद्यादिकान्पुत्रान्मानसान्सृष्टिसाधकान् ।

* आदिकृद्भुवः इति (ख) । आदिकृत् प्रभुः इति (ग) ।

† प्रकृत्वा इति (ख) ।

‡ पुरुषाख्यो जनकुरः इति (घ) ।

§ विभुः इति (ख) ।

॥ (ख) यथाकारणतामेकैकस्थोपयान्ति वै इति पाठो वर्त्तते ।

॥ पुनः इति (ख) ।

षट्स्रजसैरिदं व्याप्तं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३८ ॥
 भूर्भुवश्च* स्तरस्यैव महस्यैव जनस्तथा ।
 तपश्च सत्यमित्येवं लोकाः समीपरिस्थिताः ॥ ४० ॥
 अतस्तं वितलस्यैव सुतलस्य तलातलम् ।
 महातलस्य विप्रेन्द्र ततोऽधश्च रसातलम् ॥ ४१ ॥
 पातालश्चेति समेति पातालानि क्रमाद्धः ।
 एषु सर्वेषु लोकेषु लोकनाम्नां च सृष्टवान् ॥ ४२ ॥
 कुलाचलानदीनासौ तत्र लोकनिवासिनाम् ॥
 वर्तनादीनि योग्यानि§ यथायोग्यमकारयत् ॥ ४३ ॥
 भूतले मध्यमेण मेरुः सर्वदेवसमाश्रयः ।
 लोकालोकश्च भूम्यन्ते तन्मध्ये समं सागराः ॥ ४४ ॥
 द्वीपाश्च समं विप्रेन्द्रा द्वीपे द्वीपे कुलाचलाः ।
 नद्यश्च बहवस्तत्र जनायामरसनिभाः ॥ ४५ ॥
 जम्बुद्वीपाभिधानौ च शाक्यलश्च कुम्भस्तथा ।
 क्रौञ्चः शक्रः पुष्करश्च ते सर्वे देवभूमयः ॥ ४६ ॥

* ततस्तु तेः इति (ख) ।

† भूर्भुवश्च महस्यैव स्तरस्यैव जनस्तथा इति (ख) ।

‡ लोकनिवासिनः इति (घ) ।

§ सर्वोचि इति (ख) (ग) (घ) ।

¶ मध्यतः इति (ख) ।

एते द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 सप्तशेस्तुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः* सह ॥ ४७ ।
 एते द्वीपाः समुद्राश्च पूर्वस्यादै परस्वराः† ।
 त्रेया द्विगुणविस्तारा आलोकालोकपर्वतात् ॥ ४८ ।
 क्षीरोदधेरुत्तरं यद्विमाद्रेयैव दक्षिणम् ।
 त्रेयं तद्भारतं वर्षं सर्व्वकर्म्मफलप्रदम्‡ ॥ ४९ ।
 अत्र कर्म्माणि कुर्व्वन्ति त्रिविधान्यजमन्दन ।
 तत्फलं भुज्यते ब्रह्मन् भोगभूमिष्वनुक्रमात् ॥ ५० ।
 भारते तु कृतं कर्म्म शुभं वाऽशुभमेव वा ।
 आफलचयणं कर्म्म भुज्यतेऽन्यत्र जन्तुभिः§ ॥ ५१ ।
 अद्यापि देवा इच्छन्ति॥ जन्म भारतभूतले ।
 सञ्चितं सुमहत्पुण्यमच्युतममलं शुभम् ॥ ५२ ।
 कदा वयं हि लप्स्यामो जन्म भारतभूतले ।
 कदा पुण्येन महता प्राप्स्यामः परमं पदम् ॥ ५३ ।
 दानैर्व्वा विविधैर्यज्ञैस्तपोभिर्व्वाऽव्धिशायिनम् ।
 पूजयित्वा कदा यामो यदै पश्यन्ति सूरयः ॥ ५४ ।

-
- * क्षीरजलैः समम् इति (ग) ।
  - † परस्वरम् इति (ख) (ग) ।
  - ‡ कालफलप्रदमिति (ख), कामफलप्रदमिति (ग) ।
  - § आफलचयणं विप्र इति (ग) ।
  - ॥ वाञ्छन्ति इति (ख) ।

भक्ता वा कर्मभिर्वाऽपि ज्ञानेनाऽप्यथवा हरिम् ।
 जगदीशं कदा यामो नित्यानन्दमयं विभुम्* ॥ ५५ ।
 यो भारतभुवं प्राप्य विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 न तस्य सदृशसाक्षिः† यथा वै रवितेजसः ॥ ५६ ।
 हरिकीर्तनशीलो वा तद्भक्तानां प्रियोऽपि वा ।
 शुश्रूष्व्वाऽपि महतां स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५७ ।
 हरिपूजारतो वाऽपि हरिपूजायुतोऽपि वा ।
 हरिध्यानपरो वाऽपि स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५८ ।
 नारायणेति कथ्येति वासुदेवेति वा हुवन् ।
 अहिंसादिपरः शान्तः स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ५९ ।
 शिवेति नीलकण्ठेति शङ्करेति च यो हुवन् ।
 सर्वभूतहितो नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६० ।‡
 शुद्धभक्तः शिवध्यानी आश्रमाचारतत्परः ।
 अनसूयः सदा शान्तः§ स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६१ ।
 ब्राह्मणानां हितकरः सद्भावात्सर्वकर्मसु ।
 वेद्वादरतो नित्यं स बन्धोऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६२ ।

* प्रभुम् इति (ख) (ग) ।

† सदृशः कोऽपि इति (ख), सदृशसाक्षि इति (ग) ।

‡ (ग) पुस्तके हरिपूजारत इत्यादि जीकर्मणं नास्ति ।

§ सदा शान्तः इति (ख) ।

अमेद्दर्शी देवेशे नारायणप्रियाकक्षे ।
 स वन्द्यो ब्राह्मणो नित्यमस्माभिः किमु सत्तमः ॥ ६३ ।
 गोषु चान्तो* ब्रह्मचारी परनिन्दाविषर्जितः ।
 अपरिग्रहशीलश्च स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६४ ।
 स्त्रियादिदोषरहितः† छतन्नः सत्यवाक् शुचिः ।
 परोपकारनिरतः स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६५ ।
 तद्भागोऽयमकान्तारनिरतो यो निरन्तरम् ‡
 वेदार्थग्रहणे बुद्धिः पुराणश्रवणे तथा ।
 सत्सङ्गेऽपि च यस्य स्यात्स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६६ ।
 एवमादीन्यनेकानि धर्माणि§ अक्षयान्वितः ।
 करोति भारते वर्षे स वन्द्योऽस्माभिरुत्तमः ॥ ६७ ।
 एतेष्वन्यतमेनापि नाम्नां भावयेन्नरः ¶
 स एव दुष्कृतिर्मूढः कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ६८ ।
 संप्राप्य भारते जन्म सुकर्म्मसु पराङ्मुखः ।

* गौडकान्तः इति (ग) ।

† स्त्रियादिदोषविमुक्तः इति (ख) ।

‡ तद्भागोऽयमकान्तारनिरतो यो नरोत्तमः इति (घ), एष श्लोकः (ग)पुस्तके नास्ति ।

§ चर्म्मब्रह्म पुंसि प्रयोग एव सार्धान्वितः ।

¶ एतैर्दुर्गुणैः अन्यतमेनापि नाम्नां भावयेन्नरः इति (क), एतैर्दुर्गुणैः अन्यतमेनापि नाम्नां भावयेन्नरः इति (ख), उभयत्र वन्द्योत्तमः ।

पीयूषकससं त्वन्ना विषभाण्डं* स मार्गति ॥ ६८ ।
 श्रुतिनोदितधर्मैस्तु नात्मानं भावयेन्नरः ।
 स एवमात्मघाती स्वात्पातकिनामनुत्तमः ॥ ७० ।†
 कर्मभूमिं समासाद्य न धर्मं कुरुते नरः‡ ।
 स एव सर्वथा दुःखी कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ७१ ।
 स्वकर्मफलदे स्त्रित्वा दुष्कर्मैषि करोति यः§ ।
 कामधेनुमतिक्रम्य च्छर्कचौरं स मार्गति॥ ७२ ।
 एवं भारतभूभागं प्रशंसन्ति दिवीकसः॥ ।
 सनत्कुमारमग्रायाः स्वभोगक्षयभीरवः ॥ ७३ ।
 तस्मात्पुण्यतमो ज्ञेयः सर्वकर्मफलप्रदः ।
 भारताख्यो महाभाग देवानामपि दुर्लभः ॥ ७४ ।
 तस्मिन् वै पुण्यभूभागे** यस्तु सत्कर्मसूयतः†† ।
 न तस्य सदृशः कश्चित्पि लोकेषु विद्यते ॥ ७५ ।

* विषकुण्डं इति (ख) । मार्गतीति चावे, सम्यतीति साधु ।

† श्रुतिनोदितधर्मैस्तु नात्मानं तारयेन्नरः । स एव सर्वदाह्वयः कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ इति (ख) ।

‡ एकोऽर्धशतः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके, स्वकर्मफलमे स्त्रित्वा दुःखतामि करोति यः' एष चपदः पाठोऽस्ति ।

¶ सम्यतीति साधु ।

॥ मनीषिणः इति (ख) ।

•• तस्मिन् भारतभूभागे इति (घ) ।

†† यः सुकर्म समाचरेत् इति (ख) ।

अस्मिन्नातो नरो यस्तु स्वकर्माद्यधीयतः * । ।
 नररूपपरिच्छिन्नो हरिरिव न संशयः ॥ ७६ ।
 परलोकफलं प्रेषुः कुर्यात्कर्माप्यतन्म्रितः ।
 हरेर्निवेद्येत्तानि तत्फलं त्वक्षयं भवेत् ॥ ७७ ।
 विरागी चेत्† कर्माफलेष्वपि किञ्चिन्न कारयेत् ।
 अर्पयेत्स्वकृतं‡ कर्म प्रीयतामिति मे हरिः ॥ ७८ ।
 आम्नश्चभुवनालोकाः पुनरुत्पत्तिदायकाः§ ।
 तत्रागृह्णुः परं धाम निष्कामं॥ प्राप्यते पुनः ॥ ७९ ।
 वेदोदितानि कर्माणि कुर्यादीश्वरतुष्टये ।
 यथाश्रमं त्यक्तुकामः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ८० ।
 निष्कामी वा सकामी वा॥ कुर्यात्कर्म यथाविधि ।
 आश्रमाचारहीनस्तु पतितः प्रीयते बुधैः ॥ ८१ ।
 सदाचारपरो विप्रो वर्धते ब्रह्मतेजसा ।
 तस्य विष्णुश्च तुष्टः स्वात्स इहामुत्र पुण्यभाक् ॥ ८२ ।
 वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरन्तपः ।
 वासुदेवपरं ज्ञानं तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ८३ ।

* स्वकर्माद्यधीयतः इति (घ), सुकर्माद्यधीयतः इति (ख) ।

† न रागी चेत् इति (घ) ।

‡ स्वकृतं इति (ख) ।

§ पुनरावृत्तिदायकाः इति (ख) ।

॥ निष्कामी इति (ग) ।

॥ निष्कामी वा सकामी वा इति (ख) ।

वासुदेवात्मकं सर्वं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।

आब्रह्मस्तत्त्वपर्यन्तं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ८४ ।

स एव धाता त्रिपुरान्तकश्च

स एव देवासुरवचसिष्ठाः ।

स एव ब्रह्माण्डमिदं ततोऽन्य-

त्र किञ्चिदस्ति व्यतिरिक्तरूपम् ॥ ८५ ।

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद-

यस्मादणीयांश्च तथा महीयान् ।

व्याप्तं हि तेनेदमिदं विचित्रं

तं देवमीशं प्रणमेन्मुखार्थी ॥ ८६ ।

इति त्रीहन्नारदीये पुराणे तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

नारद उवाच ।

अद्यापूर्वाः सर्वधर्मा मनोरथफलप्रदाः ।
अद्यया साध्यते सर्वं अद्यया तुष्यते हरिः ॥ १ ।
भक्तिर्भक्त्यैव कर्त्तव्या तथा कर्माणि भक्तितः ।
कर्माणि अद्याहीनानि न सिध्यन्ति* द्विजोत्तमाः ॥ २ ।
यथाऽऽलोको हि जन्तूनां चेष्टाकारणतां गतः ।†
तथैव सर्वसिद्धीनां भक्तिः परमकारणम् ॥ ३ ।
यथा समस्तलोकानां जीवनं सलिलं स्मृतम् ।
तथा समस्तसिद्धीनां‡ जीवनं भक्तिरिष्यते ॥ ४ ।
यथा भूमिं समाश्रित्य§ सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ५ ।
अद्यावाज्जंभते धर्मान्अद्यावानर्थमाप्नुयात् ।
अद्यया साध्यते कामः अद्यावाज्जोद्यमाप्नुयात्॥ ६ ।

---

* कर्माणि अद्यया हीनान्यसिध्यन्तीति (क) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स चा-
द्य एव ।

† (ख) पुस्तके कारणतामित्यत्र धारणतामिति पाठो वर्तते, तत्र चोपरार्हं नास्ति ।

‡ (ख) पुस्तके पूर्वार्हे यथा जलीकसां नित्यमिति पाठो वर्तते, सिद्धानां इति(घ) ।

§ समाश्रित्य इति (ख) ।

¶ अद्यया मोक्षमाप्नुयादिति (ख) (ग) ।

न दानैर्न तपोभिर्वा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः ।
 भक्तिहीनैर्मुनिश्रेष्ठ तुष्यते भगवान् हरिः ॥ ७ ।
 मेरुमात्रसुवर्णानां कोटिः कोटिसहस्रशः ।
 दत्ता चाप्यर्थनाशाय यतो भक्तिर्विवर्जिता ॥ ८ ।
 अभक्त्या यत्तपस्तप्तं केवलं कायशोषणम् ।
 अभक्त्या यद्युतं हव्यं भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥ ९ ।
 यत्किञ्चित्कुरुते कर्म अक्षयाऽप्यणुमात्रकम्* ।
 तन्नाम जायते पुंसां शाश्वतप्रीतिदायकम् ॥ १० ।
 अश्वमेधसहस्रं वा कर्म वेदोदितं क्षतम् ।
 तत्सर्वं निष्फलं ब्रह्मन् यतो भक्तिविवर्जितम् ॥ ११ ।
 हरिभक्तिः परा नृणां कामधेनूपमा स्मृता† ।
 तस्यां सत्यां पिवन्त्यग्नाः संसारगरलं ह्यहो ॥ १२ ।
 असारभूते संसारे सारमेतदजात्मज ।
 भगवद्भक्तसङ्घश्च हरिभक्तिस्तितिच्छ्रुता ॥ १३ ।
 असूयोपेतमनसां भक्तिदानादि कर्म यत् ।
 अवेहि निष्फलं ब्रह्मन्तेषां दूरतरो हरिः ॥ १४ ।
 परश्रिया‡भितप्तानां दम्भाचाररतात्मनाम् ।
 यथा तु कुर्वतां कर्म तेषां दूरतरो हरिः ॥ १५ ।

* अल्पमात्रकमिति (ग) ।

† कामधेनुः परा स्मृतेति (ग) ।

‡ परश्रिया इति (क) । परश्रियेत्यादिश्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

पृच्छताञ्च महाधर्मान् वदतां वै शृषा च तान् ।
 धर्मेष्वभक्तिमनसा तेषां दूरतरो हरिः ॥ १६ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मो वेदो नारायणः परः ।
 तन्नाश्रयापरा ये तु तेषां दूरतरो हरिः ॥ १७ ॥
 यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
 स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ १८ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुत्रपार्थाः सनातनाः ।
 अद्यावतां हि सिध्यन्ति नान्यथा ब्रह्मनन्दन ॥ १९ ।
 स्वाचारमनतिक्रम्य हरिभक्तिपरो हि यः ।
 स याति विष्णुभवनं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ २० ।
 कुर्वन्वेदोदितान्धर्मान्मुनीन्द्र स्वाश्रमोचितान् ।
 हरिध्यानोपरो यस्तु स याति परमं पदम् ॥ २१ ।
 आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरश्रुतः ।
 आश्रमाचारयुक्तेन पूजितः सर्व्वेदो हरिः ॥ २२ ।
 यः स्वाचारपरिभ्रष्टः साङ्गवेदान्तगोऽपि वा ।
 स एव पतितो ज्ञेयो यतः कर्मवह्निष्कृतः ॥ २३ ।

* (घ) पुस्तके एतौ श्लोकौ 'परश्रिया' इत्येतस्य पुरातान् स्तः, तत्रापि च प्रथमं
 ं देत्यादिश्लोकः । (ख) पुस्तके पृच्छताञ्चेत्यादि श्लोकवर्ध नास्ति ।

† भक्ति इति (घ) ।

‡ धर्मा इति (ख) ।

§ यथाचारपरिभ्रष्टः इति (घ) ।

हरिभक्तिपरो वाऽपि हरिध्यानपरोऽपि वा ।
 अष्टो यः स्वाश्रमाचारात्पतितः सोऽभिधीयते ॥ २४ ।
 वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेम्बरे ।
 आचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तम ॥ २५ ।
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं पुण्यतीर्थनिषेवनम् ।
 यज्ञो वा विविधो ब्रह्मस्यक्ताचारं न रक्षति* ॥ २६ ।
 आचारात्प्राप्यते स्वर्ग†माचारात्प्राप्यते सुखम् ।
 आचारात्प्राप्यते मोक्ष‡माचारात्किं न लभ्यते§ ॥ २७ ।
 आचाराणान्तु सर्वेषां योगानाश्चैव सत्तम ।
 हरिभक्तेरपि तथा निदानं भक्तिरिष्यते ॥ २८ ।
 भक्तैव पूज्यते विष्णुर्वाञ्छितार्थफलप्रदः ।
 तस्मात्समस्तलोकानां भक्तिर्मातेति गीयते ॥ २९ ।
 जीवन्ति जन्तवः सर्वे यथा मातरमाश्रिताः ।
 तथा भक्तिं समाश्रित्य सर्वे जीवन्ति धार्मिकाः ॥ ३० ।
 स्वाश्रमाचारयुक्तस्य हरिभक्तिर्यदा भवेत् ।
 न तस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्यजननन्दन ॥ ३१ ।
 भक्त्या सिध्यन्ति कर्माणि कर्मभिसुव्यते॥ हरिः ।

* पतितं नाभिरक्षतीति (ख) ।

† स्वर्गमित्यर्थं तस्य पुंलिङ्गत्वात् ।

‡ मोक्षमित्यर्थं तस्य पुंलिङ्गत्वात् ।

§ आचारात्किं न लभ्यते इति (ख) (ग) ।

॥ सुव्यते इत्यत्र चात्मनेपदमायम् ।

तस्मिंस्तुष्टे भवेज्ज्ञानं ज्ञानाभ्योक्षमवाप्यते ॥ ३२ ।
 भक्तिसु भगवद्भक्तसङ्गेन परिजायते ।
 तत्सङ्गं* प्राप्यते पुंभिः सुकृतैः पूर्वसञ्चितैः ॥ ३३ ।
 वर्षाश्रमाचाररता भगवद्भक्तमानसाः ।
 कामादिदोषनिर्मुक्तास्ते सन्तो लोकशिक्षकाः ॥ ३४ ।
 सत्सङ्गः परमो ब्रह्मज्ञ लभ्येतात्ततात्मना† ।
 यदि लभ्येत विज्ञेयं पुण्यं जन्मान्तरार्जितम् ॥ ३५ ।
 पूर्वार्जितानि पापानि नाशमायान्ति यस्य वै‡ ।
 सत्सङ्गतिर्भवेत्तस्य नान्यथा घटते हि सा ॥ ३६ ।
 रविर्हि रश्मिजालेन दिवा हन्ति वह्निस्तमः ।
 सन्तः सूक्तिमरीच्योवैखान्तर्ध्वान्तं हि सर्व्वदा ॥ ३७ ।
 दुर्लभाः पुरुषा लोके भगवद्भक्तिमानसाः§ ।
 तेषां सङ्गो भवेद्यस्य तस्य शान्तिर्हि प्राप्नोती ॥ ३८ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

किंलक्षणा भागवतास्ते च किं कर्म कुर्य्यते ।
 तेषां लोको भवेत्कीदृक् तत्सर्व्वं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ३९ ॥

* सङ्गमित्यत्र स्त्रीवर्षित्वमात्रम् ।

† (ख) पुस्तके सत्सङ्गः परमो ब्रह्मज्ञेयते च ज्ञतात्मनामिति पाठो वर्तते, स च पाठो न पराङ्मनः सङ्गकृते ।

‡ तस्य वै इति (घ) ।

§ भगवद्भक्तमानसा इति (ग) ।

त्वं हि भक्तो महेशस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।

एवं निगदितुं शक्तस्त्वत्तो नास्त्यधिकोऽपरः* ॥ ४० ।

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मणपरं गुह्यं मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

यदुवाच जगन्नाथो योगनिद्राविमोचितः ॥ ४१ ।

योऽसौ विष्णुः परं ज्योतिर्देवदेवः सनातनः† ।

जगद्रूपी जगत्कर्त्ता शिवब्रह्मस्वरूपवान् ॥ ४२ ।

युगान्ते रौद्ररूपेण ब्रह्माण्डासंवृद्धितः‡ ।

जगत्प्रकार्षणीभूते नष्टे स्यावरजङ्गमे ।

भगवानेव शेषात्मा श्रेते वटदले§ हरिः ।

असंख्यातामजज्जायैः॥ आभूषिततनूरुहः ॥ ४३ । ४४ ।

पादाङ्गुष्ठान्निर्यातगङ्गाशेषाङ्गुपावनः॥ ।

सूक्ष्माङ्गुष्ठमतरो देवो ब्रह्माण्डासंवृद्धितः** ॥ ४५ ।

* नास्त्यपरोऽधिकः इति (घ) । त्वतोनास्ति परोऽधिक इति (ग) ।

† देवदेवो जगद्गणः इति (ग) ।

‡ ब्रह्माण्डासंवृद्धितः इति (घ) ।

§ वटदले इति (घ) । भगवानपि शेषात्माः श्रेते चित्ताङ्गुली हरिः इति (ग) ।

भगवानप्रसेयात्मा इति (ख) ।

॥ असंख्यातैश्च ब्रह्माष्टैः इति (ख) ।

॥ पादाङ्गुष्ठान्निर्याता गङ्गाऽशेषाङ्गुपावनी इति (घ) । पादाङ्गुष्ठान्निर्यात इति (क) ।

** ब्रह्माण्डासंवृद्धित इति (घ) ।

वटच्छदे शयानोऽभूत्सर्वशक्तिसमन्वितः ।

तस्मिंस्थाने महाभागो* नारायणपरायणः ।

मार्कण्डेयः स्थितस्तस्य लीलाः पश्यन्महेशितुः† ॥ ४६ ॥

अपश्य जनुः ।

तस्मिंस्काले महाघोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

हरिरेकः स्थित इति मुने पूर्वं हि शृणुमः‡ ॥ ४७ ॥

जगत्प्रेकार्णवीभूते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।

सर्वग्रस्तेन हरिणा किमर्थं सोऽवशेषितः ॥ ४८ ॥

परं कौतूहलं ह्यत्र वर्ततेऽतीव सूत नः § ।

हरिकीर्त्तिमुधापाने कस्यालस्य प्रजायते ॥ ४९ ॥

सूत उवाच ।

आसीन्मुनिर्महाभागो मृकण्डुरिति विद्युतः ।

शालग्रामे महातीर्थे¶ सोऽतप्यत महत्तपः ॥ ५० ॥

युगानामयुतं ब्रह्मगृहग्नं॥ समातनम् ।

निराहारः क्षमायुक्तः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥

* तस्मिन् काले महाभागः इति (ख) ।

† मार्कण्डेयः स्थितां सर्वां तस्य लीलामपश्यत इति (ख) । अपश्यत इति चार्पणम् ।

‡ मुने पूर्वं हि शृणुम इति (क) (घ) ।

§ सूत मे मनः इति (घ) ।

¶ महातीर्थे इति (ख) (ग) (घ) ।

॥ यत्नं ब्रह्म इति (ख) ।

केशिहन्त्रे नमस्तुभ्यं मधुहन्त्रे परात्मने ।
 नमो भूम्यादिरूपाय नमश्चेतन्यरूपिणे ॥ ५८ ।
 नमो ज्येष्ठाय शुद्धाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
 अरूपाय स्वरूपाय बहुरूपाय ते नमः ॥ ६० ।
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
 जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ६१ ।
 नमो हिरण्यगर्भाय नमो ब्रह्मादिरूपिणे ।
 नमः सूर्यादिरूपाय हव्यकव्यभुजे नमः ॥ ६२ ।
 नमो नित्याय* वन्द्याय सदानन्दैकरूपिणे ।
 नमः स्मृतार्तिनाशाय भूयो भूयो नमो नमः ॥ ६३ ।
 एवं देवस्तुतीः† श्रुत्वा भगवान्कमलापतिः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तेषां शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ६४ ।
 विकचाम्बुजपत्राक्षं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् ।
 सर्व्वालङ्कारसंयुक्तं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ६५ ।
 पीताम्बरधरं सौम्यं स्वर्णयज्ञोपवीतिनम्‡ ।
 हेमाम्बुजसपत्राङ्घ्रिं स्तूयमानं मुनीश्वरैः ।
 दृष्ट्वाप्रतो देवहृन्दो§ ववन्दे चरणौ हरेः ॥ ६६ ।

• नित्यायेत्यत्र (ख) पुस्तके पूज्याय, (ग) पुस्तके पूजाय, इति पठितम् ।

† (ख) (ग) पुस्तकयोः स्तुतिमिति पठितम् ।

‡ हेमयज्ञोपवीतिनमिति (ख), तत्र परार्द्धे सुहेमाम्बुजपत्राक्षमिति च पाठो वर्तते ।

§ हृन्दश्चन्द्रस्य नपुंसकत्वात् देवहृन्दमिति साधु ।

मेघगभीरनिनदपरिभूताब्जिनिस्त्रनः ।

सवाच भावगभीरं दयोदन्वान्मुरीखरान्* ॥ ६७ ।

श्रीभगवानुवाच ।

जाने वो मानसं दुःखं सकण्डुतपसोन्नवम् ।

युष्माकं बाधते नूनं सकण्डुः सज्जनो यतः ॥ ६८ ।

सम्पन्निः संयुता वापि विपन्निर्व्यापि सज्जनाः ।

सर्व्वधान्यं न बाधन्ते क्षतपःक्षयितैनसः† ॥ ६९ ।

सततं बाध्यमानो यो विषयाख्यैररातिभिः ।

अविधायाम्नो रक्षामन्यान्नेष्टि हि मूढधीः‡ ॥ ७० ।

तापक्षयाभिधानेन बाध्यमानोऽरिषा नरः ।

अन्यन्तु पीडितुं शक्तः कथञ्चवति सत्तमः ॥ ७१ ।

कर्मणा मनसा वाचा बाधयेद्यः सदापरान्§ ।

स शङ्कते ह्यात्मनोऽपि वधं स्वेनापि निर्ज्जितैः¶ ॥ ७२ ।

लोभाभिभूतमनसामत्त्वत्पथनसम्पदाम् ।

साध्वसं नियतं तेषां महामायाविमोहिनाम् ॥ ७३ ।

* दयोदन्वान्शु तान् सुरान् इति (क) ।

† सर्व्वधान्यान् बाधन्ते क्षत्रेऽपि क्षयितैनसः इति (ख); (क) (ग) पुस्तकयोः एव एव पाठः, क्षेत्रसमन्वितेष्वपि क्षयितैः ।

‡ अन्धं वेष्टीह मूढधीः इति (ख) ।

§ सदा नरान् इति (क), (ख), (घ) ।

¶ बाध्यमानोऽपि निर्ज्जितैः इति (क), बाधां स्वेनैव निर्ज्जितैः इति (ख) ।

सशङ्कः सर्वदा दुःखी निःशङ्कः सर्वदा सुखी ।
 सर्वभूतहितो दान्तो निःशङ्कः सर्वदैव हि ॥ ७४ ।
 यो लोकहितकृत्यार्थो गतासूयो विमत्सरः ।
 निःशङ्कः प्रोच्यते सन्निरिहामुत्र च सत्समाः ॥ ७५ ।
 गच्छध्वममराः सर्वे युष्मानो बाधते मुनिः ।
 करोम्यहं सदा रक्षां विरमध्वं† यथासुखम् ॥ ७६ ।
 इति दत्त्वा वरं तेषामतसीकुसुमप्रभः ।
 पश्यतामेव देवानां पुरतोऽन्तर्दधे हरिः ॥ ७७ ।
 तुष्टात्मानः सुरगणा ययुर्नाकं यथागताः ।
 मृकण्डोरपि तुष्टात्मा हरिः प्रत्यक्षतामगात् ॥ ७८ ।
 स्वरूपं परमं ब्रह्म स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
 मृकण्डुर्दृष्टवान् पूर्वं परमेश समाधिना ॥ ७९ ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवासःसमन्वितम् ।
 दिव्याम्बरधरं‡ दृष्ट्वा मृकण्डुर्विस्मितोऽभवत् ॥ ८० ।
 पञ्चादुन्मील्य नयने अपश्यत्परिमागतम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं सर्वधातारमच्युतम् ॥ ८१ ।
 रोमाञ्चविग्रहो विप्रः सानन्दान्शुविलोचनः ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ देवदेवस्य शक्तिणः ॥ ८२ ।

* इहामुत्र च जीयते इति (ख) ।

† विरमध्वमिति चार्धं, विरमत इति साधु ।

‡ पीताम्बरधरमिति (क), (घ) ।

चात्तर्यंश्चरणी तस्य सृकण्डुर्हर्षवारिभिः* ।
शिरस्त्रिजलिमाधाय स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ८३ ।

सृकण्डुरुवाच ।

नमः परिशाय परस्वरूपिणे
परात्परस्तात्परमात्पराय ।
अपारपाराय परात्मकर्त्रे†
नमः परिभ्यः परपावनाय‡ ॥ ८४ ।
यो नाम§ जात्यादिविकल्पहीनः
शब्दादिदोषव्यतिरेकरूपः ।
बहुस्वरूपोऽपि॥ निरञ्जनश्च
तमीशमाद्यं परमं भजामि॥ ॥ ८५ ।
वेदान्तवेद्यं पुरुषं पुराणं
हिरण्यगर्भोद्दिजगत्स्वरूपम् ।
स्वरूपसंभुक्तकलत्रसङ्गं
भजामि सर्वेश्वरमीशमाद्यम्** ॥ ८६ ।

* हर्षविन्दुभिः इति (ख) । हर्षितानुभिः इति (ग) ।

† परात्मकर्त्रे इति (क), (घ) ।

‡ परपारपाय इति (ख), (ग) ।

§ यो जन्मजात्यादि इति (ख) ।

॥ बहुस्वरूपोऽपि इति (क) ।

॥ तमीशमाद्यं परमं भजामि इति (ख) ।

** सर्वेश्वरमीशमाद्यं इति (ख), (ग) ।

पश्यन्ति यं वीतसमस्तदोषाः*
 ध्यानैकनिष्ठा विगतस्पृहाश्च ।
 निवृत्ततर्षाः परमं पवित्रं
 नतोऽस्मि संसारविनाशहेतुम् ॥ ८७ ।
 स्मृतार्त्तिनाशनं† विष्णुं शरणागतपालकम् ।
 सर्वश्रेष्ठं जगन्नाम परेशं करुणामयम्‡ ॥ ८८ ।
 नमोऽस्वनन्ताय सहस्रमूर्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ ८९ ।
 श्रुत्वा सुतिं महाविष्णुरिति तस्य महात्मनः ।
 अवाप परमां तुष्टिं शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ९० ।
 अद्यालिङ्ग्य मुनिं देवस्यतुर्भिर्दीर्घबाहुभिः ।
 उवाच परया§ प्रीत्या वरयेति वरं मुदा ॥ ९१ ।
 देव उवाच ।
 प्रीतोऽस्मि तपसा विप्र स्तोत्रेणानेन चानघ ।
 मनसा यदभिप्रेतं वरं वरय सुव्रत ॥ ९२ ।

* वीतसमस्तदोषं इति (क), (घ) ।

† स्मृतार्त्तिनाशनं इति (ग), स्मृतार्त्तिनाशनं इति (ख) ।

‡ शेषश्रेष्ठं । करुणाकरम् इति च (ख), (ग) ।

§ परमप्रीत्या इति (ग) ।

सृकाण्डवाच ।

देव देव जगन्नाथ कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।
 त्वद्दर्शनमपुष्पानां यतोऽपूर्वतरं स्मृतम् ॥ ८३ ।
 ब्रह्माद्या यं न पश्यन्ति यं न पश्यति च श्रुतिः ।
 तत्पश्येयम्परं ब्रह्म किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८४ ।
 यन्न पश्यन्ति सङ्गतास्तथैव समदर्शिनः ।
 तत्पश्येयं परं वस्तु वक्ष्यामि किमतः परम्* ॥ ८५ ।
 सूरयो यन्न पश्यन्ति यन्न पश्यन्ति योगिनः ।
 तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८६ ।
 परोपकारनिरता यन्न पश्यन्त्यनिष्टुराः ।
 तत्पश्येयं परं धाम किमस्मादधिकं परम्* ॥ ८७ ।
 एतेनैव कृतार्थोऽस्मि जनार्दन जगद्गुरो ।
 त्वद्दर्शनमपुष्पानां स्वप्नेऽपि हि न सभ्यते ॥ ८८ ।

* किमस्मादधिकं परं इति (ख), (ग) ।

यन्न पश्यन्ति शक्तिं यन्न पश्यन्ति शीघ्रताः ।

यं पश्येयमनाद्यन्तं किमस्मादधिकं परम् ॥ इति (घ) ।

(ग) पुस्तके परमित्यस्य स्थाने वरमिति पाठः । तच्च (न पुस्तके)

वज्रिनी यन्न पश्यन्ति वीतरागा विमलवराः ।

चिद्रूपं परमं वस्तु पश्येयं किमतः परम् ।

इत्यधिकः शीघ्रो वर्धते । (ख) पुस्तके च एव शीघ्रोऽस्ति ।

त्वन्नामः*स्मृतिमात्रेण महापातकिनोऽपि ये ।

यत्पदं परमं यन्ति दृष्टानां किमुताच्युत ॥ ८८ ।

श्रीभगवानुवाच ।

सत्यमुक्तं त्वया ब्रह्मग्रीतोऽस्माद्यापि† पण्डित ।

महर्षेणं हि विफलं न कदाचिन्नविष्यति ॥ १०० ।

विष्णुभक्तः कुटुम्बीति वदन्ति विबुधाः सदा‡ ।

तदेव§ पालयिष्यामि सज्जनो नादृतं वदेत् ॥ १०१ ।

तस्माद्दृष्ट्वा विप्रेन्द्र यास्यामि तव पुत्रताम् ।

समस्तगुणसंयुक्तो दीर्घजीवी सुरूपवान्॥ ॥ १०२ ।

मम जन्म कुले यस्य तत्कुलं मोक्षगामि वै ।

मयि तुष्टे सुनिश्चेष्ट किमसाध्यं वदस्व ते*** ॥ १०३ ।

मयि भक्तिपरो यस्तु मद्याजी मत्परायणः†† ।

महयानी स्वकुलं‡‡ सर्वं नयत्यच्युतरूपताम् ॥ १०४ ।

* वन्नाम इति (क), (ख), (ग) ।

† ग्रीहितोऽस्मापि इति (घ) ।

‡ वदन्ति परमर्षयः इति (ख) ।

§ तत्पदं इति (क) ।

¶ तस्माद्दृष्ट्वा इति (क), (घ) ।

॥ स्वरूपवान् इति (क), (ख), (घ) ।

*** वदस्व मे इति (ख) ।

†† मर्यादापर इति (ग) ।

‡‡ महर्षेण इति (क) ।

मदर्थं कर्म कुर्वीषी मन्त्रचामपरो नरः ।
 मन्त्रनाः स्वकुलं* सर्वं नयत्वच्युतरूपताम् ॥ १०५ ।
 तस्मात्प्रीतोऽस्मि ते विप्र स्तोत्रेण तपसा तथा† ।
 आदृष्टं पुनर्भावेन गमिष्यामि न संशयः ॥ १०६ ।
 इत्युक्त्वा‡ स्वकरं न्यस्य सृक्कण्ठोर्मस्तकोपरि§ ।
 सृष्ट्वाङ्गानि च सर्वाणि॥ तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १०७ ।
 सृक्कण्ठुः परमप्रीत आत्मानं पुष्करपिचम् ।
 मन्यमानो हरिं नत्वा स्वान्त्रमं पुनराययौ ॥ १०८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे षष्ठोऽध्यायः ।

-
- * मन्त्रनाच कुलं इति (क) ।
 † तथा इति (क), (घ) ।
 ‡ (ख) पुस्तके इत्युक्त्वादिस्त्रीकात् पूर्वं 'इत उवाच' इति पाठो वर्तते ।
 § मसके हरिः इति (क), (ग) । मसकेऽप्यय इति (ख) ।
 ॥ सप्त नामाणि सर्वाणि इति (ख) ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

मुनिर्लब्धवरो विष्णोः परिचर्यापरः सदा ।
मार्कण्डेयं नाम सुतमवाप हरिसन्निभम् ॥ १ ।
मार्कण्डेयो महाभागो दयावान्धर्मवत्सलः* ।
आत्मवान्सत्वसन्धश्च मार्तण्डसदृशप्रभः ॥ २ ।
वशी शान्तो महाश्रामी सर्वतत्त्वार्थकोविदः ।
तपस्वचार परममच्युतप्रीतिकारणम् ॥ ३ ।
आराधितो जगन्नाथो मार्कण्डेयेन धीमता ।
पुराणसंहितां कर्तुं दत्तवान्वरमच्युतः ॥ ४ ।
मार्कण्डेयो मुनिस्तस्मान्नाारायण इति स्मृतः ।
चिरजीवी महाभक्तो देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ५ ।
जगत्प्रेकार्णवीभूते स्वप्रभावं जनार्दनः ।
तस्य दर्शयितुं विप्रास्तं न संहृतवान्हरिः† ॥ ६ ।
मृकण्डुतनयो धीमान्विष्णुभक्तिसमन्वितः ।
तस्मिन्मले महाघोरे स्थितवान्शीर्षपत्नवत्‡ ॥ ७ ।

---

* भक्तवत्सल इति (ख) ।

† तत्रमल्लतवायुनिः इति (ग), तत्रालं कृतवान्मुनिः इति (ख) ; उभयत्रापि न सङ्गतिः ।

‡ तस्मिन् काले महाघोरे स्थितवान् शीर्षपत्नये इति (ख) ।

मार्कण्डेयः स्थितस्तावद्यावच्छेते हरिः स्वयम् ।
 तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि कालस्य वदतः शृणु ॥ ८ ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव निमेषैः परिकीर्तिता ।
 काष्ठा, तन्निशता ज्ञेया कला पञ्चजनन्दन ॥ ९ ।
 तन्निशता क्षणो ज्ञेयस्तैः षड्भिर्घटिका स्मृता ।
 तद्वयेन सुहर्षतः स्याद्दिनं तन्निशता भवेत् ॥ १० ।
 त्रिंशद्दिनैर्भवेन्मासः पञ्चदशतयसंयुतः* ।
 ऋतुर्मासद्वयेन स्यात्, तत्तयेषायनं स्मृतम् ॥ ११ ।
 तद्वयेन भवेद्वर्षः, स देवानां दिनं भवेत् ।
 उत्तरं दिवसं ग्राह्यं रात्रिर्वै दक्षिणायनम् ॥ १२ ।
 मातुषेणैव† मासेन पितृणां दिनमुच्यते ।
 तस्मात्सूर्येन्दुसंयोगे ज्ञातव्यं कल्पमुत्तमम् ॥ १३ ।
 दिव्यैर्वर्षसहस्रेर्द्वादशभिर्देवतं युगम् ।
 देवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मणः कल्पौ तु तौ नृणाम्‍॥ १४ ।
 एकसप्ततिसंख्यातैर्दिव्यैर्मन्वन्तरं युगैः ।
 चतुर्दशभिरेतैश्च ब्रह्मणो दिवसं सुते ॥ १५ ।
 यावत्प्रमाणं दिवसं तावद्वाचिः प्रकीर्तिता ।
 नाशमायाति विप्रेन्द्र तस्मिन्काले जगत्त्रयम् ॥ १६ ।

* त्रिंशद्दिनैर्भवेन्मास इति (ग), पञ्चमुत्तममन्वितः इति (ख) ।

† मातुषेणैति (घ) ।

‡ कल्पः क्षणी इति (ख), (ग), (घ) ।

मानुषेण सहस्रेण यत्प्रमाणं भवेच्छृणु ।
 चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवसं मुने ॥ १७ ।
 तद्वत्मासो वत्सरश्च त्रैयस्तस्यापि वेधसः ।
 परार्धद्वयकालस्तु तन्मतेन भवेद्विजाः ॥ १८ ।
 विष्णोरहस्तु विज्ञेयं तावद्रात्रिः प्रकीर्तिता ।
 सृकण्डुतनयस्तावत्स्वितः संजीर्णपर्णवत् ॥ १९ ।
 तस्मिन्धोरे जलमये विष्णुश्चतुर्गुणवृद्धितः ।
 आत्मानं परमं ध्यायन्स्थितवाग्हरिसन्निधौ ॥ २० ।
 अथ काले समायाते योगनिद्राविमोचितः ।
 सृष्टवाग्ब्रह्मरूपेण जगदेतच्चराचरम् ॥ २१ ।
 संद्वतन्तु जलं वीक्ष्य सृष्टं विश्वं सृकण्डुजः ।
 विस्मितः परमप्रीतो बबन्धे चरणी हरिः ॥ २२ ।
 शिरस्यञ्जलिमाधाय मार्कण्डेयो महामुनिः† ।
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिः‡ सदानन्दैकविग्रहम् ॥ २३ ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सहस्रशिरसं देवं नारायणमनामयम्§ ।
 वासुदेवमनाधारं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २४ ।

• विद्वतः परमं प्रीत इति (क), (घ) ।

† महामतिः इति (ग) ।

‡ गौर्भिरिष्टाभिः इति (ख) ।

§ सहस्रश्रीर्न वे देवं इति (ग), सहस्रश्रीर्न स देवं इति (ख) ।

परं ज्योतिः* परं धाम पवित्रं परमं पदम् ।
 सर्वैकरूपं परमं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २५ ।
 तं सदानन्दचिन्मात्रं पराक्षां परमं परम् ।
 सर्व्य† सनातनं श्रेष्ठं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २६ ।
 सगुणं निर्गुणं शान्तं मायाऽतीतं सुमायिनम्‡ ।
 अरूपं बहुरूपं तं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ २७ ।
 यच्च तद्भगवान्विष्णुं सृजत्यवतिष्ठन्ति च ।
 तमादिदेवमीशानं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम्§ ॥ २८ ।

* (क) पुस्तके परं ज्योतिरित्यादि स्त्रीलक्षणेन नास्ति । (ख) (ग) पुस्तकयोः
 परं ज्योतिरित्येकात् पूर्वं एते स्त्रीका वर्तन्ते—

“अनेयमजरं नित्यं सदानन्दचिन्मयम् ।
 अमरतत्त्वमिहैकं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 अक्षरं परमं नित्यं विद्याचं विद्वत्प्रभवम् ।
 सर्वतत्त्वमयं शान्तं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥
 पुराचं पुरचं सिद्धं सर्वज्ञानैकभाजनम् ।
 परात्परतरं रूपं प्रचतोऽस्मि जनार्दनम् ॥

तथापि च पाठभेदाः यथा अनेयमित्यत्र (ख) पुस्तके अनेयमिति पाठः, अक्षर-
 मित्यत्र अक्षरमित्याद्याः ।

† (ग) पुस्तके सर्वमित्यत्र पूर्वमिति पाठः ।

‡ सुमायिनमिति (क), (ख), (ग) ।

§ प्रचतोऽस्मि अगद्वयम् इति (ग) ।

परेश परमानन्द शरणागतवत्सल ।

आहि मां करुणासिन्धो मनोऽतीत नमोऽस्तु ते ॥ २८ ।

एवं सुवन्तं विप्रेन्द्रं मार्कण्डेयं जगद्गुरुम्* ।

उवाच परया प्रीत्या शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३० ।

श्रीभगवानुवाच ।

लोके भागवता ये च† भगवद्भक्तमानसाः ।

तेषां तुष्टो न सन्देहो रक्षाम्येतांश्च सर्वदा ॥ ३१ ।

अहमेव द्विजश्रेष्ठ नित्यं प्रच्छन्नविग्रहः ।

भगवद्भक्तरूपेण लोकावचामि सर्वदा ॥ ३२ ।

मार्कण्डेय उवाच ।

किंलक्षणा भागवता जायन्ते केन‡ कर्माणा ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलपरो यतः ॥ ३३ ।

श्रीभगवानुवाच ।

लक्षणं भागवतानां शृणुष्व मुनिसत्तम ।

वक्तुं तेषां प्रभावं हि शक्यते नाब्दकोटिभिः ॥ ३४ ।

ये हिताः सर्वजन्तूनां गतासूया अमत्तराः§ ।

वशिनो निस्पृहाः शान्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३५ ।

* जगद्गुरुः इति (ग)

† भागवतादौ इति (ग) ।

‡ केन कर्माणा इति (ख), (ग), (घ) ।

§ विमत्तरा इति (ग) ।

कर्षणा मनसा वाचा परपीडां न कुर्वते ।
 अपरिग्रहशीलाश्च ते वै भागवताः* स्मृताः ॥ ३६ ।
 सत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्विकी मतिः† ।
 तद्भक्तविष्णुभक्ताश्च‡ ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३७ ।
 मातापित्रीश्च§ शत्रूणां कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः ।
 गङ्गाविष्णेश्वरधिया ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३८ ।
 ये तु देवार्चनरता ये तु तत्साधकाः स्मृताः¶ ।
 पूजां दृष्टानुमोदन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ३९ ।
 व्रतिनाश्च॥ यतीनाश्च परिचर्यापराश्च ये ।
 वियुक्तपरनिन्दाश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४० ।
 सर्व्वेषां हितवाक्यानि ये वदन्ति नरोत्तमाः ।
 ये गुणवाहिनी लोके ते वै भागवताः स्मृताः** ॥ ४१ ।
 आत्मवत्सर्व्वभूतानि ये पश्यन्ति नरोत्तमाः ।
 तुल्याः शत्रुषु मित्रेषु ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४२ ।

* भागवतोत्तमाः इति (ख), (ग), (घ) ।

† सत्कथाश्रवणे येषां इति (क), (घ) ।

‡ तद्भक्तविष्णुभक्ताश्च इति (घ) ।

§ मातापित्रीरित्यादि स्त्रीकरणं (घ) पुस्तके नास्ति । कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः इति (ख), (ग) ।

¶ तत्साधका नरा इति (ख) ।

॥ व्रतिनाश्च इति (ग) ।

** एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

धर्मशास्त्रप्रवक्तारः सत्यवाक्परताश्च ये ।
 सतां शृण्वेष्वेव ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४३ ।
 व्याकुर्वन्ते पुराणानि* तानि शृण्वन्ति ये तथा ।
 तद्वक्तारि च भक्ता ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४४ ।
 ये गोब्राह्मणशूद्रा कुर्वन्ते सततं नराः ।
 तीर्थयात्रापरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४५ ।
 अग्रेषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
 हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४६ ।
 आरामारोपणरतास्तङ्गागपरिरक्षकाः ।
 काशारकूपकर्त्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४७ ।
 ये वै तङ्गागकर्त्तारो देवसन्तानि कुर्वन्ते ।
 गायत्रीनिरता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४८ ।
 येऽभिनन्दन्ति नामानि हरेः श्रुत्वाऽतिहर्षिताः ।
 रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ४९ ।
 तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृष्यन्ते नराः ।
 तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५० ।
 तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
 तन्मूलमृत्तिका ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५१ ।
 आश्रमाचारनिरतास्तथैवातिथिपूजकाः ।
 ये च वेदार्थवक्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५२ ।

* ये कुर्वन्ति पुराणानि इति (च) ।

शिवप्रियाः शिवासक्ताः शिवपादार्चने रताः ।
 त्रिपुष्पधारिणी ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५३ ॥
 व्याहरन्ति च नामानि हरेः शम्भोर्महात्मनः * ।
 वद्राक्षालङ्कृता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५४ ॥
 ये यजन्ति महादेवं क्रतुभिर्बहुदक्षिणैः ।
 हरिं वा† परया भक्त्या ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५५ ॥
 विदितानि च शास्त्राणि परार्थं प्रवदन्ति ये ।
 सर्व्वं च गुणभाजो ये ते वै भागवताः स्मृताः‡ ॥ ५६ ॥
 शिवे च§ परमेशे च विष्णौ च परमात्मनि ।
 समनुष्ठा प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवताः स्मृताः¶ ॥ ५७ ॥
 शिवाग्निकार्य्यनिरताः पञ्चाक्षरजपे रताः॥ ।
 शिवध्यानरता## ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५८ ॥

* ये शम्भोः महात्मनः इति (क) (ग), ये शम्भोः परमात्मनः इति (ख) ।

† हरिश्च इति (ख) ।

‡ ते वै भागवतोत्तमाः इति (क), (ख), (ग) ।

§ शिवे च परमेशाने इति (ख) (ग), (ख)पुस्तके च विष्णुविलम्बे हरविमि पाठः ।

¶ भागवतोत्तमाः इति (ख), (ग) ।

॥ पञ्चाक्षरपराय ये इति (ख) ।

शिवध्यानपरा ये च इति (क), (ख), (ग); (ख), (ग), (घ) पुस्तकेषु एत-
 न्नाश्वीकादनन्तरं विदितानीति स्वीक्री वर्त्तते । (ख) पुस्तके तु तत्र 'विदितानि सर्व्व-
 शास्त्राणि' इति पाठो वर्त्तते ।

पानीयदाननिरता येऽन्नदानरतास्तथा ।
 एकादशीव्रतरता* ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ५९ ।
 गोदाननिरता ये च कन्यादानरताश्च ये† ।
 मर्द्धं कर्मकर्त्तारस्ते वै भागवतोत्तमाः ॥ ६० ।
 एते भागवता विप्र केचिदत्र प्रकीर्त्तिताः‡ ।
 मयाऽपि गदितुं शक्या नाब्दकोटिशतैरपि ॥ ६१ ।
 तस्मात्त्वमपि विप्रेन्द्र सुशीलो भव सर्व्वदा ।
 सर्व्वभूतान्नयो दान्तो मैत्रो धर्मपरायणः§ ॥ ६२ ।
 पुनर्युगान्तपर्य्यन्तं॥ धर्मं सर्व्वं समाचरन्॥ ।

* एकादशीव्रतपराः इति (ख) ।

† कन्यादानरतास्तथा इति (ग) ।

‡ (घ) पुस्तके एतच्छ्लोकस्थानेऽन्यदेव श्लोकरथं वर्त्तते—

मन्त्रानसाय मन्त्रज्ञा मन्त्रज्ञमन्योषुपाः ।

मन्त्रामयवचासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

वहुनाऽत्र किमुक्तेन संक्षेपात्तु ब्रवीत्यहम् ।

मद्गुणा यत्र वर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥

(ख) पुस्तके मन्त्रानसा इत्याद्येक एवाधिकः श्लोको वर्त्तते ; (ग) पुस्तके तु एतस्मा-
 दधिकाश्लोकादनन्तरं आत्मवदित्वारभ्य तुष्टसीमन्ममित्याद्यन्ताः सर्व्वे श्लोकाः पठिताः,
 सतश्च बहुनेत्यधिकः श्लोकः ।

§ सर्व्वभूतदयाशीलो धर्मकर्मपरायणः इति (ख) ।

॥ पुनः सर्गान्तपर्य्यन्तमिति (क) ।

॥ धर्मं सर्व्वं समाचर इति (ख), (ग) ।

मन्मूर्त्तिध्याननिरतः परं निर्वाणमाप्नुहि ॥ ६३ ।

एवं शृङ्खलपुत्रस्य भक्तस्य कथयानिधिः* ।

इति दत्त्वा वरं देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६४ ।

मार्कण्डेयो महाभागो हरिभक्तिरतः सदा ।

चत्वार परमान्वर्णानियाज विधिवन्मृशान् ॥ ६५ ।

शालग्रामे महादेवे स तताप परन्तपः† ।

तद्भयानघयितायुस्तु परं‡ निर्वाणमाप्तवान् ॥ ६६ ।

तस्माज्जन्तुषु सर्वेषु हितज्ञहरिपूजकः ।

ईक्षितं मनसा यस्तु तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ ६७ ।

नारद उवाच ।

सनत्कुमार यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितमया ।

भगवद्भक्तिमाहात्म्यं किमन्यच्छीतुमिच्छसि§ ॥ ६८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे पञ्चमोऽध्यायः ।

* कथयानिधिः इति (ख) ।

† तताप परन्तपः इति (क), (ख), (ग), तेषे इति साधु ।

‡ निर्वाणं परमाप्तवान् इति (घ) ।

§ किमन्यच्छीतुमर्हसि इति (ग) ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भगवद्भक्तमाहात्म्यं श्रुत्वा प्रीतो मुनीश्वरः ।

सनत्कुमारः पप्रच्छ नारदं मुनिसत्तमम् ॥ १ ।

सनत्कुमार उवाच ।

चेत्राणामुत्तमं चेत्रं तीर्थानामुत्तमोत्तमम् ।

परया दयया तथ्यं ब्रूहि देवर्षिसत्तम ॥ २ ॥*

नारद उवाच ।

शृणु ब्रह्मन् परं गुह्यं सर्व्वसम्पत्कारं शुभम् ।

दुःखप्रणाशनं पुण्यं सर्व्वपापहरं शुभम्† ॥ ३ ।

आव्यञ्च मुनिभिर्नित्यं दुष्टग्रहनिवारणम् ।

सर्व्वरोगप्रशमनमायुर्वर्धनकारणम् ॥ ४ ।

चेत्राणामुत्तमं चेत्रं‡ तीर्थानामुत्तमोत्तमम्§ ।

गङ्गायमुनयोर्वीर्यं वदन्ति परमर्षयः ॥ ५ ।

---

* एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । (ख) पुस्तके पूर्वार्धे शुभमित्यस्य स्थाने भुतमिति पाठः । परार्धे दुःखप्रणाशनमित्यस्य स्थाने दुःखप्रणाशनमिति पाठः ।

‡ (ख) पुस्तके चेत्राणामधिकं चेत्रमिति पाठः ।

§ तीर्थानामुत्तमं तीर्थे चेत्राणामुत्तमोत्तममिति (क) । पुण्यानामधिकं पुण्यं तीर्थानाञ्च तथोक्तमिति (ख) ।

सितासितोदकं तीर्थं ब्रह्माद्याः सर्वदेवताः ।
 मनुयो मनवश्चैव सेवन्ते पुण्यकाङ्क्षिणः* ॥ ६ ।
 गङ्गा पुण्यनदी ज्ञेया यतो विष्णुपदीद्भवा ।
 रविजा† यमुना ब्रह्मन् तयोर्योगमनुत्तमम्‡ ॥ ७ ।
 ऋतार्त्तिनाशिनी गङ्गा नदीनां प्रवरा शुभा ।
 सर्वपापक्षयकरी सर्वोपद्रवनाशिनी ॥ ८ ।
 यानि क्षेपाणि पुण्यानि समुद्रान्ते महीतले ।
 तेषां पुण्यतमं ज्ञेयं प्रयागाख्यं महासुने ॥ ९ ।
 इयाज वेधा यज्ञेन स्त्रपितामहमथ्युतम् ।
 तथा च सुनयः सर्वे चक्रुश्च विविधात्मखान् ॥ १० ।
 सर्वतीर्थाभिषेकाणि यानि पुण्यानि तानि वै ।
 गङ्गाविन्दभिषेकस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ११ ।
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनायुतदूरगः ।
 विमुच्यते सोऽपि पापैः§ किमु॥ गङ्गासमीपगः ॥ १२ ।

* वसन्ते पुण्यकाङ्क्षिण इति (ग) ।

† विरजा इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ अगयोर्योगमुत्तममिति (घ) ।

§ सर्वपापैः इति (घ) ।

॥ किमु इति (ग) ।

विष्णुपादोद्भवा देवी विश्वेश्वरसमीपगा* ।
 संखेव्या मुनिभिर्दिव्यैः का स्वादन्योत्तमा नदी ॥ १३ ।
 यत्सैकतं ललाटे तु प्रियते येन सत्तमाः ।
 तत्रैव नेत्रं शिरसि विधोरर्धे च धारयेत् ॥ १४ ।
 यन्मङ्गलं महापुण्यं दुर्लभं सुकृतात्मनाम्† ।
 सारूप्यदायकं विष्णोः किमस्मात्कथ्यते परम्‡ ॥ १५ ।
 यत्र स्नाताः§ पापिनोऽपि सर्वपापविवर्जिताः ।
 महहिमानमारुढाः प्रयान्ति हरिमन्दिरम्॥ ॥ १६ ।
 यत्र स्नाता महात्मानः पितृमातृकुलानि तु॥ ।
 समस्तानि** समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥ १७ ।
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु गङ्गां स्मरति यः सदा ।
 पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु स्थितवान्नात्र संशयः†† ॥ १८ ।

* एतदर्थं (ग) पुस्तके नास्ति ।

† दुष्कृतात्मना इति (क), अकृतात्मनामिति (ख) ।

‡ किमस्मात्स्वद्वयवैयर्थ्यमिति (ख) ।

§ स्नात्वा इति (घ) ।

॥ परमं पदं इति (ख), (ग) ।

॥ कुलान्विता इति (घ) ।

** समुद्धृष्टा इति (ख) ।

†† स कृतार्थो न संशयः (ग) ।

यत्र स्नातं नरं दृष्ट्वा पापोऽपि स्वर्गभूमिभाक्* ।
 यदङ्गस्पर्शमात्रेण देवानामधिपो भवेत् ॥ १८ ।
 यन्मृदं मस्तके धृत्वा जटाजूटधरो भवेत् ।
 देहे तु लेपनं कृत्वा शिवसान्निध्यमाप्नुयात् ॥ २० ।
 दृष्ट्वाऽपि पापिनो यान्ति यन्मृदाक्षितमस्तकम् ।
 यत्पश्यन्ति महात्मानस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ।
 तुलसीमूलसंभूता हरिभक्तपदीश्रवाः† ।
 गङ्गोद्भवा च सृजेस्वा नयत्यश्रुतरूपताम् ॥ २२ ।
 गङ्गा च तुलसी चैव हरिभक्तिरचक्षला ।
 अत्यन्तदुर्लभा नृणां भक्तिर्धर्मप्रवर्तारि ॥ २३ ।
 सङ्गर्भवत्तुः पदसम्भवा सृद-§
 गङ्गोद्भवा चैव तथा तुलस्याः ।
 मूलोद्भवा चैव तथा च भक्ति-
 रेषा नयत्याशु हरेः पदं यत् ॥ २४ ।
 कदा यास्याम्यहं गङ्गां कदा पश्यामि तामहम् ।
 अनुतापीति यो नित्यं स विष्णुपदमश्रुते ॥ २५ ॥

* पापिनः स्वर्गगामिनः इति (ख) ।

† साक्ष्यं इति (ग) ।

‡ (ख) पुस्तके यस्य तात हरी भक्तिः स अर्थादेव पापशुद्धिं दत्तविकारं वर्तते ।

§ खलु पादचपिका इति (ग) ।

गङ्गाया महिमा ब्रह्मन् बहु वर्धयतेरपि* ।
 वक्तुं† न शक्यते विष्णुः किमन्यैर्वहुभाषितैः ॥ २६ ॥
 अहो माया जगत्सर्वं मोहयत्याशु सत्तमाः ।
 यतस्तत्परकं याति गङ्गानाम्नि स्थिते सति ॥ २७ ॥
 संसारपाथविच्छेदि गङ्गानाम प्रकीर्तितम् ।
 तथा तुलस्यां भक्तिश्च हरिभक्तिप्रवक्तारि‡ ॥ २८ ॥
 सक्तदुश्चरते यस्तु गङ्गा गङ्गेति मानवः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो§ विष्णुलोकं समनुते ॥ २९ ॥
 योजनत्रितयं यस्तु गङ्गां यामीति गच्छति ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वलोकाऽधिपो भवेत्॥ ३० ॥
 सेयं गङ्गा महापुण्या नदीनां प्रवरा शुभा॥ ।
 भिषादिषु च मासेषु पावयत्यखिलं जगत् ॥ ३१ ॥
 गोदावरी भीमरथी छण्णा रेवा सरस्वती ।
 तुङ्गभद्रा च कावेरी कालिन्दी बाहुदा तथा ॥

-
- * वक्तुं वर्धयतेरपीति (ग) ।
 † न शक्यते विष्णुनाऽपीति (ग) ।
 ‡ हरिर्कीर्तिप्रवक्तारि इति (ख) ।
 § स सर्वपापविनिर्मुक्त इति (ग) ।
 ¶ सर्वलोके मोहयते इति (ख) ।
 ॥ नदी रस्या प्रविशन् वै इति (ख), (ग) ।

वेचवती ताम्रपर्णी शतद्रुक्षु द्विजोत्तमाः ।
 एवमादिषु सर्वाषु नदीषु सततं स्थिता ॥ ३२ । ३३ ।
 या पुच्छतिघ्नयः प्रोक्ताः शास्त्रेषु मुनिभिर्हिजाः ।
 तामु सर्वजलस्था सा पावयत्यखिलं जगत् ॥ ३४ ।
 यथा सर्वगतो विष्णुर्यथा विष्णुपदं हिजाः ।
 तथेयं व्यापिनी गङ्गा सर्वपापप्रणाशिनी* ॥ ३५ ।
 अहो गङ्गा जगद्वात्री ज्ञानपानादिभिर्जगत् ।
 पुनाति पावयत्येषा न कथं सेव्यते नृभिः ॥ ३६ ।
 तीर्थानामुत्तमं तीर्थं चेन्नाद्याश्च तद्योत्तमम्† ।
 वाराणसीति विख्यातं सर्वदेवनिषेवितम् ॥ ३७ ।
 गङ्गायमुनयोयोगो ज्ञेयस्तस्य ज्ञानुत्तमः ।
 यस्य दर्शनमात्रेण नरा यान्ति परां गतिम् ॥ ३८ ।
 मकरस्थे रवी गङ्गा जलमात्रव्यवस्थिता ।
 पुनाति ज्ञानपानाद्यैर्नयतीन्द्रपदं‡ जगत् ॥ ३९ ।
 यो गङ्गां भजते नित्यं शङ्करो लोकशङ्करः ।
 लिङ्गरूपी कथं तस्य महिमा परिकीर्त्यते ॥ ४० ।
 हरिरूपधरं लिङ्गं लिङ्गरूपधरो हरिः ।
 ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदस्तत्पापममृते ॥ ४१ ॥

* सर्वपापविनाशिनी इति (ग), सर्वेषां पापनाशिनी इति (ख) ।

† चेन्नाद्यामुत्तममथा इति (ख) ।

‡ नयतीन्द्रपुरं इति (क, ग), पुरीं इति (ख) ।

अनादिनिधने देवे हरिशङ्करसंज्ञिते* ।
 अज्ञानसागरे मग्ना भेदं कुर्वन्ति पापिनः ॥ ४२ ।
 यो देवो जगतामीशः कारणानाञ्च कारणम् ।
 युगान्ते जगदत्येतद्गुरुरूपधरोऽव्ययः† ॥ ४३ ।
 रुद्रो वै विष्णुरूपेण पालयत्यखिलं जगत् ।
 ब्रह्मरूपेण सृजति तदत्येव स्वयं हरिः‡ ॥ ४४ ।
 हरिशङ्करयोर्मध्ये ब्रह्मणसाऽपि यो नरः ।
 भेदकन्नरकं भुङ्क्ते यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ४५ ।
 हरं हरिं विधातारं यः पश्येदेकरूपिणम् ।
 स याति परमानन्दं शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ४६ ।
 योऽसावनादिः सर्व्वज्ञो जगतामादिकृद्भिः§ ।
 नित्यं सन्निहितस्तत्र लिङ्गरूपी जनार्दनः ॥ ४७ ।
 काशीविश्वेश्वरं लिङ्गं ज्योतिर्लिङ्गं तदुच्यते ।
 तं दृष्ट्वा परमं ज्योतिराप्नोति मनुजोत्तमः ॥ ४८ ।
 शिलासृष्टारुपापाबलेस्थजाना मूर्तिरुत्तमा ।
 शिवस्याऽप्यच्युतस्याऽपि तत्र सन्निहितो हरिः ॥ ४९ ॥

* अनादिनिधनी देवो हरिशङ्करसंज्ञितो इति (ख) ।

† ऽच्युतः इति (ग) ।

‡ ४३, ४४ ओक्तव्यं (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ गुरुः इति (ख) ।

¶ शिलासृष्टारुपापाबलेस्थजाना इति (ख) ।

तुलसीकाननं यच्च यच्च पद्मवनानि च ।
 पुराचपाठनं* यच्च तच्च सन्निहितो हरिः ॥ ५० ।
 यो वदेत्सततं भक्त्या पुराणानि द्विजोत्तमाः ।
 आत्माधे वा परार्थे वा स हरिर्नाम संग्रहः ॥ ५१ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यो विष्णुं भजते सदा ।
 शिवं वा पूजयेन्नित्यं तच्च सन्निहितो हरिः ॥ ५२ ।
 पुराचसंहितावक्ता हरिरित्यभिधीयते ।
 तत्कृतिं कुर्वता नृणां गङ्गास्नानं दिने दिने ॥ ५३ ।
 पुराचश्रवणे भक्तिर्गङ्गास्नानीपमा स्मृता ।
 तद्गतिरि† च या भक्तिः सा प्रयागोपमा स्मृता ॥ ५४ ।
 पुराचैर्धर्मैकधनेर्यः समुद्धरते जनम् ।
 संसारसागरे मग्नं स हरिर्नाम संग्रहः‡ ॥ ५५ ।
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति विष्णुसमो देवो§ नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥ ५६ ।

* पुराचपाठनमिति (ग), पुराचश्रवणमिति (ख) ।

† तद्गतिरिति (ख) ।

‡ पुराचधर्मैकधनान् यः समुद्धरते जनान् ।

संसारसागरे मग्नान्—

इति (ग) पुस्तकस्य न चतुर्दशः पाठः ।

§ नास्ति विष्णोः परो देवः इति (ख) ।

यथा वेदः* परो मन्त्रो यथा स्वात्माधिदेवता ।
 यथा परं धनं विद्या तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५७ ।
 वर्णानां ब्राह्मणाः श्रेष्ठास्ताराणां श्वौर्यद्योत्तमः ।
 यथा पयोधिः सिन्धूनां तथा गङ्गा परा स्मृता ॥ ५८ ।
 नास्ति शान्तेः परो बन्धुर्नास्ति सत्यात्परन्तपः ।
 नास्ति मोक्षात्परो लाभो नास्ति गङ्गासमा नदी ॥ ५९ ।
 गङ्गायाः परमं नाम पापारण्यदवानलः ।
 भवव्याधिहरा गङ्गा तस्मात्सेव्या प्रयत्नतः ॥ ६० ।
 गायत्री जाह्नवी चोभे सर्वपापहरे स्मृते ।
 एतयोर्भक्तिहीनो यस्य विद्यात्पतितं हिजाः ॥ ६१ ।
 गायत्री छन्दसां माता लोकस्याऽस्य च जाह्नवी ।
 उभे ते सर्वपापानां नाशकारणतां गते ॥ ६२ ।
 यस्य प्रसन्ना गायत्री तस्य गङ्गा प्रसीदति ।
 विष्णुभक्तियुते ते तु सर्वकामार्थसिद्धिदे ॥ ६३ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां फलरूपे निरञ्जने ।
 सर्वलोकानुग्रहार्थं प्रवर्त्तते महोत्तमे† ॥ ६४ ।
 अतीवदुर्लभा नृणां गायत्री जाह्नवी तथा ।
 तथैव तुलसीभक्तिर्हरिभक्तिश्च सात्विकी‡ ॥ ६५ ।

* यथानादः परो मन्त्रः इति (ख), (ग) ।

† निरञ्जने इति (ग) ।

‡ शान्तौ इति (ख) ।

अहो गङ्गा महाभागा स्मृता पापप्रणाशिनी ।
 हरिसौक्यप्रदा दृष्टा पीता सारूप्यदायिनी ॥ ६६ ।
 यत्र स्नाता नरा यान्ति विष्णोः पदमनुत्तमम् ।
 स्नाता पीता च परमा वरमोक्षप्रदायिनी* ॥ ६७ ।
 नारायणो जगन्नाता वासुदेवः सनातनः† ।
 गङ्गानामपराधान्तु वाञ्छितार्थफलप्रदः ॥ ६८ ।
 गङ्गाजलकक्षेनाऽपि यः सिक्तो मनुजोत्तमः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ६९ ।
 यद्विन्दुसेवनादेव सगरान्वयसम्भवाः‡ ।
 विस्मज्य राक्षसं भावं प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ७० ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे षष्ठीऽध्यायः ।

-
- परमीशः प्रदायिनी इति (ख) ।
  - † जगार्हण इति (ग) ।
  - ‡ सगराक्षय्ये वै सुताः इति (घ) ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कोऽसौ राक्षसभावेन मोक्षितः सगरान्वये* ।

सगरः कतमो राजा कुत्र जातो मुनीश्वर ॥ १ ।

भगीरथस्तत्कुलजो गङ्गामाहृतवान् किल ।

सूत तत्सर्व्वमस्माकं विस्तराद्वक्तुमर्हसि† ॥ २ ।

सूत उवाच ।

ऋणध्वंसयः सर्व्वे नारदेन प्रभाषितम् ।

सम्यक् सनत्कुमाराय गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ३ ।

सर्व्वे यूयं महाभागाः कृतार्था नात्र संशयः ।

यतः प्रभावं गङ्गाया भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ४ ।

माहात्म्यश्रवणं‡ यस्या गङ्गायाः सुकृतात्मनाम् ।

दुर्लभं प्राप्नुयन्तं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५ ।

ऋणध्वंसयस्त्रिंशं सगरान्वयमुत्तमम् ।

गङ्गाजलाभिषेकेण गतं विष्णुपदं यथा§ ॥ ६ ।

---

* सगरान्वयः इति (क) ।

† कृतार्थं वक्तुमर्हसि इति (क) ।

‡ माहात्म्यश्रवणमिति (ग) ।

§ तथा इति (ख) ।

आसीद्विकुले प्राप्नो बाहुर्नाम* वृकाम्बजः† ।
 मुमुजे पृथिवीं सर्व्यां धर्षतो धर्षतत्परः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च जन्तवः ।
 पालिताः स्वस्ववृत्त्यैव‡ तस्माद्बाहुर्विशाम्पतिः§ ॥ ८ ।
 इयाज सोऽम्बमेधान्यै सप्तद्वीपेषु सप्ततिम् ॥
 अतर्पयत्सुराग्मसर्वान् गेहे माय्यादिभिर्हिजाः ॥ ९ ।
 अरंस्त नीतिशास्त्रेषु व्यजेष्ट परिपन्थिनः ।
 मेने क्षतार्थमात्मानमनन्यमुपकारिणम् ॥ १० ।
 चन्दनानि मनीषानि अनुलिम्प्यरः** सदा ।
 विभूषणानुरपस्कृष्वंस्तद्राष्ट्रे सुखिनो जनाः ॥ ११ ।
 अक्षयपण्या पृथिवी फलपुष्पसमन्विता ।
 ववर्ष वृष्टिं देवेन्द्रः†† काले काले मुनीम्बराः ॥ १२ ।

* बाहुर्नामा इति (ग) ।

† वृकाम्बजः इति (ख), (ग) ।

‡ स्वस्ववृत्त्यैव इति (ग) ।

§ तस्माद्बाहुर्विशाम्पतिम् इति (क), तस्मात् प्राहुर्विशाम्पतिम् इति (ग) ।

॥ इयमेधान् प्रकर्तुं द्वे सप्तद्वीपेण सप्ततीन् इति (ख) ।

॥ अमन्यत परायचमिति (घ), अनन्यतपचारं इति (ख) । पाठस्यासौ न सम्यक् सङ्गच्छते ।

** अनुलिम्प्य इति (घ), चन्दनानि मनीषान्वनुलिम्प्येरन् इति (ग) ।

†† द्वेभ्यः इति (क); (ख) पुण्ये अक्षयपण्या इत्येतेऽनन्तरम् अक्षयपण्यातपन् साधु इत्यर्थे दृश्यते ।

मनो दधुर्नाऽपराधे प्रजा धर्मेण पालिताः ।
 ऋषयश्चातपन् साधु निष्प्रत्यूहेन सर्व्वदा ॥ १३ ।
 सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः क्षतज्ञः शुभलक्षणः ।
 अरक्षज्ञां महाभागां समानानुरतिं गुणाम्* ॥ १४ ।
 एकदा तस्य राज्ञो वै सर्व्वसम्पद्दिनाशकृत् ।
 अहङ्कारो महाक्षत्रे सासृयो लोभहेतुकः ॥ १५ ।
 अहं राजा समस्तानां लोकानां शासको बली ।
 मयाऽकारि क्रतुचयो मत्तः पूज्योऽस्ति कः परः† ॥ १६ ।
 अहं विचक्षणः श्रीमाश्रिताः सर्व्वे ह्यरातयः ।
 पाता समस्तद्वीपानां विश्वजिष्णुश्चको गुणी‡ ॥ १७ ।
 अहङ्कारस्थितो यस्तु रक्षिता शिष्यको गुणी§ ।
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ १८ ।
 अजेयोऽपि व्याहृतैश्चर्य्यो मत्तः कोऽन्योऽधिको विभुः ।
 एवं तस्य महीपस्य ह्यहङ्कारो विमोहजः ।
 नाशहेतुः समस्तानां सम्पदामभवन्मुने ॥ १९ ।

* समानां नवतिं गुणान् इति (क), अरक्षज्ञां सहस्राणां समानां नवतिं गुणान् इति (ग) ।

† कोऽपरः इति (ग) ।

‡ सम्पदामभवन्मुने इति (क), (ग) ।

§ एतदर्थं (घ) प्रस्तावो नास्ति ।

¶ अज्ञाय इति (ग) ।

अहङ्कारः स्थितो यत्र तत्र कामादयो भुवम् ।

येषु* स्थितेषु स नरो विनश्यति न संशयः ॥ २० ।

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता† ।

एकैकमप्यनर्घाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥ २१ ।

असूया महती जाता सर्वलोकविरोधिनी‡ ।

स्वदेहनाशिनी पापा सर्वसम्पद्दिनाशिनी ॥ २२ ।

विवेकहीने पुरुषे यदि सम्पन्नवर्त्तते ।

अतीव चक्षुषा ज्ञेया तटिनी शारदीव सा ॥ २३ ।

असूयाविष्टमनसा§ यदि सम्पन्नवर्त्तते ।

तुषाम्निवायुसंयोगमिव जानीध्वसुत्तमाः॥ ॥ २४ ॥

असूयोपेतमनसां दशाचारवताम्तथा** ।

परस्पोक्षिरतानाञ्च सुखं नेह परत्र च ॥ २५ ।

* एषु स्थितेषु इति (ख) ।

† अविवेकिता इति (ख), (ग) ।

‡ तस्याऽसूया सुमहती जाता लोकविरोधिनी इति (ख), तस्याऽच महती जाता सर्वलोकविरोधिनी इति (ग) ।

§ असूयाविष्टमनसि इति (घ) ।

॥ जानीत सुत्तमाः इति (ग) ।

॥ (घ) पुरुषे १४३ः श्लोको नास्ति ।

** दशाचारवताम्तमां इति (ग) ।

असूयाविष्टमनसां सदा मिथुरभाषिणाम् ।
 प्रिया वा तनया वाऽपि बान्धवा वाऽप्यरातयः ॥ २६ ।
 योसूयां कुरुते नित्यं समीक्ष्य च परन्त्रियम् ।
 सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठारो नात्र संशयः* ॥ २७ ।
 यः स्वश्रेयोविनाशाय कुर्याद्यत्नं नरो यदि ।
 सर्वेषां श्रेयसां दम्भात् कुर्यान्मत्सरं सदा† ॥ २८ ।
 मित्राऽपत्यगृहक्षेत्रधनधान्ययशःसु च ।
 हानिमिच्छन्तः कुर्यादसूयां सततं द्विजाः ॥ २९ ।
 अथ तस्य स्त्रिरापत्यादसूयाविष्टचेतसः ।
 हेहयास्तालजङ्घाश्च बलिनोऽरातयोऽभवन् ॥ ३० ।
 यस्यानुकुलः पद्मेष्टः सौभाग्यन्तस्य वर्धते ।
 स एव विमुखो यस्य सौभाग्यन्तस्य ह्रीयते ॥ ३१ ।
 तावत्पुत्राश्च पौत्राश्च धनधान्यगृहादयः ।
 यावदीक्षित लक्ष्मीशः कृपापाङ्गेन सत्तमाः ॥ ३२ ।
 अपि मूर्खान्धबधिरजङ्घाः शूराऽविवेकिनः‡ ॥
 स्नाय्या भवन्ति विप्रेन्द्राः प्रेक्षिता माधवेन ये ॥ ३३ ॥

* सर्वस्वपक्षच्छेदाय कुठारात् न संशयः इति (क) ।

† सर्वेषां श्रेयसां दम्भा इति (ख), (ग) ।

‡ जङ्घासूयाऽविवेकिनः इति (घ) । अपि मूर्खान्धबधिरादि जीवन्तं (ख)

प्रकाशे नास्ति ।

सौभाग्यं यस्य ह्यीयेत तस्याऽसूयादिदुर्गुणाः* ।
 भवन्ति नाऽत्र सन्देहो जन्तुहेषोऽविशेषतः ॥ ३४ ।
 यस्य कस्याऽपि यो हेषं कुरुते मूढधीर्भरः ।
 तस्य सर्वाणि नश्यन्ति त्रियांसि मुनिसत्तमाः ॥ ३५ ।
 असूया वर्त्तते यस्मिन्† तस्य विष्णुः पराङ्मुखः ।
 तस्य त्रियांसि सर्वाणि विनश्यन्ति ततो ध्रुवम् ॥ ३६ ।
 विवेकं हन्त्यहङ्कारो ह्यविवेकोऽनुजीविनः‡ ।
 आपदः सम्भवन्त्येव अहङ्कारं त्यजेत्ततः ॥ ३७ ।
 अहङ्कारो भवेद्यस्य तस्य नाशोऽतिवेगतः§ ।
 असूयाया अहङ्कारमनुगच्छन्ति ये द्विजाः ॥ ३८ ।
 असूयाविष्टमनसस्तस्य रात्रः परैः सह ।
 आयोधनं घोरमासीत्पासमेकं निरन्तरम् ॥ ३९ ।
 ह्येहयैस्तालजहैश्च रिपुभिः स पराजितः ।
 सजायो विपिनं भेजे सहसा भ्रष्टपिष्टपः ॥ ४० ।
 तैरेव रिपुभिस्तस्य भार्यायां विबुधोत्तमाः ।
 दत्तो गदो महाघोरो गर्भस्तथाश्च भीरुभिः ॥ ४१ ।

---

* तस्याऽसूयादिवीऽगुणाः इति (घ) ।

† यस्य इति (ग) ।

‡ अविवेकः सजीविनं इति (ख), अविवेकात्मजीविनी इति (ग) ।

§ तस्य नाशः स्त्रियोऽपतः इति (ख) ।

स बाहुः सहितो दुःखी अन्तर्व्वन्त्रा च भार्यया ।
 वनावनान्तरं गच्छन्नीर्व्वीयमपदं ययौ ॥ ४२ ।
 निदाघतापितो बाहुः पादचार्य्यतिदुःखितः ।
 स्वकर्म्म विलपंस्तत्र क्षुत्क्षामस्तृपितोऽभवत्* ॥ ४३ ।
 क्षुत्क्षामया तया युक्तो गर्भिण्या भार्यया सह ।
 अवाप परमां तुष्टिं तत्र दृष्ट्वा महत्सरः ॥ ४४ ।
 असूयोपेतमनसस्तस्य भावं निरीक्ष्य च† ।
 सरोगता विहङ्गास्ते लीनास्त्रिमिदं जगुः‡ ॥ ४५ ।
 अहो कष्टमसौ§ नूनं पापकर्म्मा समागतः ।
 विशध्वमण्डजा वासमित्यूचुस्ते विहङ्गमाः¶ ॥ ४६ ।
 असूयोपेतमनसं तं दृष्ट्वा चुक्रुशुः खगाः॥ ।
 अहोऽसूयां कष्टतरां धिग्जगत्कष्टहेतुकीम्** ॥ ४७ ।
 सोऽवगाह्य सरो भूपः स्नात्वा पीत्वा जलं बभूव†† ।

* स्वयञ्च कर्म्म विलपन् क्षुत्क्षामी विपिने चरन् इति (ख) ।

† निरीक्ष्य वै इति (ग) ।

‡ लीनास्त्रिमिदं महत् इति (ग), लीनास्त्रिमिदं महत् इति (ख) ।

§ अहो नूनं इति (क), (घ) ।

¶ वासमित्यूचुर्विहङ्गमा इति (ख) ।

॥ विजा इति (ग) ।

** प्रैष्यहेतुकीम् इति (ग), त्रिजगद्देवहेतुकीम् इति (ख) ।

†† सुकृः इति (ग) ।

वृक्षमूलं समान्वित् सभार्यः प्रजहौ अमम् ॥ ४८ ।
 तस्मिन् बाहौ वनं याते तेनैव परिरक्षिताः ।
 दुर्गुणान् संगच्छ्यास्य* धिग्धिगित्त्ववदन् जनाः ॥ ४९ ।
 यो वा को वा गुणी मर्त्यः सर्वज्ञाध्यतरो हिजाः †
 सर्वसम्पत्समायुक्तोऽप्यगुणी निन्दितोजनैः‡ ॥ ५० ।
 अहोऽकीर्त्तिसमो मृत्युस्त्रिषु लोकेषु नो वृक्षाम् § ।
 तथा कीर्त्तिसमा माता त्रिषु लोकेषु नो वृक्षाम् ॥ ५१ ।
 यदा बाहुर्वनं यातस्तदा तद्वाङ्मया जनाः ।
 सन्तोषं परमं याताः स्वरिपी निहतं यथा ॥ ५२ ।
 निन्दितो बाहुजो बाहुर्मृतवल्कानने स्थितः ।
 न हन्ति कमपयशो लोके विबुधसत्तमाः ॥ ५३ ।
 नाख्यकीर्त्तिसमो मृत्युर्नास्ति क्रोधसमो रिपुः ।
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति मोहसमं भयम् ॥ ५४ ।

* ततोऽगुणान् संगच्छ्यास्य इति (क), ततोऽगुणान्संगच्छ इति (घ) ।

† एव हीनः (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ योऽगुणी निन्दितोजनैः इति (क) ।

§ (घ) पुस्तके उभयत्र वी वृक्षमिति पाठो वर्तते, स तु भाव एव । (ख) पुस्तके पराहं नास्ति पूर्वार्धे यो वृक्षमिति पाठः ।

॥ (ख) पुस्तके स्वरिपो विनते यथा इति पाठः । तत्र जन इति भविष्येव एवमवधानात् ।

॥ मोहसमी रिपुः इति (ख) ।

नास्त्वसूयासमाऽकीर्त्तिर्नास्ति कामसमोऽनलः ।
 नास्ति रागसमः पाथो* नास्ति सङ्गसमं विषम् ॥ ५५ ।
 एवं विलप्य बहुधा बाहुरत्यन्तदुःखितः ।
 जीर्ष्वाङ्गो मनसस्तापाद्दृष्टभावमुपागतः ॥ ५६ ।
 गते बहुतिथे काले श्रीर्व्याग्रमसमीपगः ।
 स बाहुर्व्याधिसंयुक्तो† ममार सुनिसत्तमाः ॥ ५७ ।
 तस्य भार्यातिदुःखार्त्ता गर्भिणी विजने वने ।
 विलप्य‡ बहुधा तत्र सहगन्तुं मनोदधे ॥ ५८ ।
 आनीय सा ततस्त्रिव्यान्§ चितां कृत्वाऽतिदुःखिता ।
 आरोप्य पतिमारोक्तुं स्वयं समुपचक्रमे ॥ ५९ ।
 एतस्मिन्नन्तरे धीमानौर्व्वस्तेजोनिधिर्मुनिः॥ ।
 एतद्विज्जातवाग्दर्शं परमेश समाधिना ॥ ६० ।
 भूतञ्च वर्त्तमानञ्च भावि चाऽपि मुनीश्वराः ।
 गताऽसूया महात्मानः पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ ६१ ।
 तपोधिस्तेजसां राशिरीर्व्वः पुण्यतमो मुनिः ।

* पाप इति (ख), (ग) ।

† व्याधिभिर्युक्तः इति (ग) ।

‡ चिरं विलप्य बहुधा इति (ख), (ग) ।

§ ततस्तेषां इति (ख), (ग) ।

॥ निधिर्द्विजः इति (ख) ।

प्राप्तवांस्तरसा* साध्वी यत्र बाहुप्रिया स्थिता ॥ ६२ ।

चितामारोढुमुद्युक्तां तां दृष्ट्वा मुनिसत्तमः ।

प्रोवाच धर्ममूलानि वाक्यानि विबुधर्वभाः ॥ ६३ ।

ऋषिरवाच । †

राजवर्यप्रिये साध्वि मा कुरुष्यातिसाहसम् ।

तवोदरे चक्रवर्त्ती शत्रुहन्ता हि तिष्ठति‡ ॥ ६४ ।

बालापत्याश्च गर्भिण्यो दृष्टष्टकृतवस्तथा ।

रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ॥ ६५ ।

ब्रह्महत्यादिपापानां प्रोक्ता निष्कृतिरुत्तमैः ।

दम्भस्य निन्दकस्याऽपि भूषणस्य न निष्कृतिः ॥ ६६ ।

नास्तिकस्य कृतघ्नस्य धर्मोपेक्षारतस्य च ।

विश्वासघातकस्याऽपि निष्कृतिर्नास्ति सुप्रते ॥ ६७ ।

तस्मादेतन्महापापं कर्तुं नार्हसि भाविनि ।

तदेतद्दुःखमुत्पन्नं तत्सर्वं शान्तिमेष्यति ॥ ६८ ।

इत्युक्त्वा मुनिना साध्वी निशम्य तदनुग्रहम्§ ।

विललापातिदुःखार्त्ता निगृह्य चरणौ मुनेः ॥ ६९ ।

* तपसा इति (क), (घ) ।

† (ख) पुस्तके ऋषिरवाचस्थाने श्रीर्य उवाच इति पाठः ।

‡ बभूवन्नाभितिष्ठति इति (क), (ख) ।

§ विनम्य तदनुग्रहम् इति (ख), (ग) ।

श्रीर्व्योऽपि तां पुनः प्राह सर्वशास्त्रार्थकोविदः ।
 मा रोदी राजतनये श्रियमन्यां गमिष्यसि ॥ ७० ।
 मा मुञ्चान्मु महाबुधे* प्रेतं दहति तत्त्वतः ।
 तस्माच्छोकं परित्यज्य कुरु कासोषितां क्रियाम् ॥ ७१ ।
 पण्डिते वाऽतिमूर्खे वा दरिद्रे वा श्रियान्विते ।
 दुर्वृत्ते वा यतौ वाऽपि मृत्योः सर्वत्र तुल्यता ॥ ७२ ।
 नगरे वा वने वाऽपि समुद्रे पर्वतेऽपि च† ।
 यत्कृतं जन्तुना येन‡ तद्गोक्तव्यं न संशयः ॥ ७३ ।
 अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथा मन्ये दैवमन्त्रातिरिच्यते ॥ ७४ ।
 यद्यत्पुरातनं§ कर्म तत्तदेवेह भुज्यते ।
 कारणं दैवमेवाऽत्र नान्योऽस्यौपाधिको जनः ॥ ७५ ।
 गर्भे वा बाल्यभावे वा यौवने वाऽपि वार्षके ।
 मृत्योर्व्यशं¶ प्रयातव्यं जन्तुभिः कमलानने ॥ ७६ ।
 हन्ति पाति च गोविन्दो जन्तून् कर्मवशस्त्रितान् ।

-
- * महाभागे इति (क) ।
 † पर्वतेऽपि वा इति (ग) ।
 ‡ प्राणिना येन इति (ख) ।
 § पुरातनं इति (घ) ।
 ¶ वयमिति (क), (घ) ।

प्रवादं रोपयन्त्यग्राः* हेतुमात्रेषु जन्तुषु ॥ ७७ ।
 तस्मादेतन्महद्दुःखं परित्यज्य सुखीभव ।
 कुर्व पत्युश्च कर्माणि विवेकीषु स्थिरा भवन् ॥ ७८ ।
 एतच्छरीरं दुःखानां व्याधीनामयुतैर्युतम् ।
 दुःखभोगमहत्तुल्यं कर्मपाशेन यन्वितम् ॥ ७९ ।
 इत्याश्रय्य महाबुद्धिस्तथा कर्मास्त्यकारयत् ।
 त्यक्तशोका च सा तन्वी ववन्दे चान्नवीशुनिम् ॥ ८० ।
 किमत्र चित्रं यत्नतः† परार्थफलकाङ्क्षिणः ।
 नहि ब्रूमाः स्वभोगार्थं फलन्ति पृथिवीतले ॥ ८१ ।
 योऽन्यदुःखानि विघ्नाय साधुवाक्यैः प्रबोधयेत् ।
 सएव विष्णुसत्वस्थो यतः सर्व्वहिते रतः ॥ ८२ ।
 अन्यदुःखेन यो दुःखी योऽन्यद्वर्षेण हर्षितः ।
 सएव जगतामीशो नररूपधरो हरिः ॥ ८३ ।
 सङ्गिः श्रुतानि शास्त्राणि सुखदुःखविमुक्तये॥ ।
 सर्व्वेषां दुःखनाशाय यदि सन्तो॥ वदन्ति हि ॥ ८४ ।

* प्रवादं रोपयन्त्यग्रा इति (ग), चद्र चारोपयन्त्यग्रा इति (ख) ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ सुखतीव्रमहत्तुल्यं इति (घ), सुखं लोके महत्तुल्यं कर्मपाशेन तत्पर इति (ख) ।

§ ये सन्तः इति (क), (घ) ।

॥ न खदुःखविमुक्तये इति (क) ।

॥ भवन्ति हि इति (क) ।

यत्र सन्तः प्रवर्त्तन्ते तत्र दुःखं न बाधते ।
वर्त्तते यत्र मार्त्तच्छः कथं तत्र तमो भवेत्* ॥ ८५ ।
इत्थेवं वादिनी सा तु स्वपत्युचीतराः क्रियाः ।
प्रचकार सरित्तीरे† मुनिचोदितमार्गतः‡ ॥ ८६ ।
तस्मिन्मुनी श्वे दृष्टे स राजा देवराडिव ।
ज्वलद्दिमानकीटीशः प्रपेदे परमं पदम् ॥ ८७ ।
कलेवरं वा तद्गन्ध तद्बूमन्वाऽपि§ सत्तमाः ।
यदि पश्यति पुण्यात्मा स याति परमं पदम्॥ ८८ ।
महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
परं पदं प्रयात्येव महद्भिरवलोकितः ॥ ८९ ।
पत्युः क्षतक्रिया सा तु गत्वान्धमपदं मुनेः ।
चकारानुदिनं तत्र शून्यामादरात्पराम्॥ ९० ।

इति श्रीवृत्तारदीये पुराणे सप्तमोऽध्यायः ।

-
- * (ख) पुस्तके इत्यतः श्रीकादम्बरं सूत उवाच इति पाठो वर्त्तते ।
† चकार तस्मिन्तीरे इति (ग), चकार सरित्तीरे इति (ख) ।
‡ मुनिचोदितमानसा इति (ग) ।
§ तद्बूमन्वाऽपि इति (ग) ।
¶ एव श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । (ख), (ग) पुस्तकयोरेव श्लोको महापातक-
युक्तो वेत्यादि श्रीकादम्बरं दृश्यते ।
॥ एव श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति । परम् इति (ख), (ग) ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सा तस्यानुदिनं चक्रे शुश्रूषां भक्तिसंयुताम् ।
भूलेपनादिभिः सम्यक् साध्वी सद्भावसंयुता ॥ १ ॥
गते बहुतिथे काले गरेण सहितं सुतम् ।
लेभे पुण्यतमे* काले शुश्रूषागतकल्पाया ॥ २ ॥
अहो सत्सङ्गतिर्लोकं किं विषं न निवारयेत् ।
न ददाति शुभं† किं वा नराणां मुनिसत्तमाः ॥ ३ ॥
ज्ञानाज्ञानकृतं पापं यच्चाऽपि कारितं परैः‡ ।
तत्सर्वं नाशयत्साशु परिचर्या महात्मनाम् ॥ ४ ॥
जङ्घोऽपि याति पूज्यत्वं सत्सङ्गाज्जगतीतले ।
कलामाचोऽपि यश्चन्द्रः शम्भुना स्वीकृतो यथा ॥ ५ ॥
सत्सङ्गतिः परासृष्टिं ददाति हि नृणां सदा ।
इहामुच च विप्रेन्द्राः सन्तः पूज्यतमाः स्मृताः§ ॥ ६ ॥

---

* पुण्यतमा इति (ग) ।

† सुखं किं वा इति (ख), (ग) ।

‡ यच्चात्यकारितं परैः इति (क) ।

§ पूज्यतरासतः इति (ख), (ग) ।

अहो महद्गुणान्वत्तं कः समर्थो मुनीश्वरः ।
 गर्भस्थितो गरो नष्टः सत्त्वेष्वपि समान्नयः* ॥ ७ ।
 गरेण सहितं पुत्रं दृष्ट्वा तेजोनिधिर्मुनिः ।
 जातकर्म्म चकाराऽसौ नान्ना च सगरस्तथा ॥ ८ ।
 पुपोष सगरं बालं मधुघीरादिभिर्मुनिः ।
 तपःप्रभावसम्पन्नैरौर्वस्तेजोनिधिस्तथा† ॥ ९ ।
 कृत्वा चीडादिकर्माणि सगरस्य मुनीश्वरः ।
 शास्त्राण्यध्यापयामास राजयोग्यानि मन्त्रवित् ॥ १० ।
 समर्थं सगरं दृष्ट्वा किञ्चिदुल्लिख्य शैशवम्‡ ॥
 मन्त्रवत्सर्वशस्त्राणि§ दत्तवान्मुनिसत्तमः ॥ ११ ।
 सगरः शिषितस्तेन सम्यगौर्व्येण सत्तमाः ।
 बभूव बलवान्धन्वी कृतज्ञो गुणवान्शुचिः ॥ १२ ।
 धर्मज्ञः सोऽपि सगरोऽग्रे मुनेरमितविक्रमः ।
 समित्कुशादिकं सोऽद्य कल्यं कल्यमुपानयत्॥ ॥ १३ ।
 स कदाचिद्गुणनिधिः प्रणिपत्य स्वमातरम् ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा सगरो विनयाऽन्वितः ॥ १४ ।

-
- * सप्तसप्तिसमान्नयः इति (घ), सप्तसप्तिसमान्नयः इति (ख), (ग) ।
 † और्व्यं तेजसा निधिः इति (ख) ।
 ‡ रोमञ्चं इति (ख) ।
 § मन्त्रवत् सर्वकर्माणि इति (घ) ।
 ¶ सर्वज्ञः सोऽपि सगर इति (ख), धर्मज्ञः सोऽपि तत्त्वज्ञः इति (ग) ।
 ॥ समित्कुशादिकं साधु काले कालेमुपानयत् इति (ख) ।

सगर उवाच ।

मातः क्व यातो मत्तातः कुत्रास्ते नाम तस्य किम्* ।
 सोऽपि कः सर्व्वमेतन्मे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १५ ।
 पित्रा विहीना ये लोके जीवन्तोऽपि मृतोपमाः ।
 दरिद्रोऽपि पिता यस्य आस्ते स धनदोपमः† ॥ १६ ।
 यस्य माता पिता नास्ति सुखन्तस्य न विद्यते ।
 धर्महीनो यथा मूर्खः परचाऽमुत्र सप्तमे‡ ॥ १७ ।
 मातः§ पित्रविहीनस्याप्यन्नस्याप्यविवेकिनः ।
 अपुत्रस्य वृथा जन्म कृष्णग्रस्तस्य चैव हि ॥ १८ ।
 चन्द्रहीना यथा रात्रिः पद्महीनं यथा सरः ।
 पतिहीना यथा नारी तथा पित्रवियोजितः ॥ १९ ।
 धर्महीनो यथा॥ जन्तुर्धनहीनो यथा॥ गृही ।
 शिशुहीनं** यथा वेष्म तथा पित्रवियोजितः ॥ २० ।

* तस्य नाम किम् इति (ख) ।

† आस्ते स लनदोपमः इति (ख) ।

‡ (क) पुत्रान्मे लोकागामेतेषां स्थाने सपादैकः शीघ्रो हस्यते, यथा, “मातः क्व यातो मत्तातः कुत्रास्ते धनदोपमः । यस्य माता पिता नास्ति सुखं तस्य न विद्यते । यथा हीनो यथा मूर्खः परचाऽमुत्र सप्तमे ॥” इति । यथा सक्तुः इति (क) ।

§ मातापित्रविहीनस्तेति (ख), (ग) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख) ।

॥ धर्महीनो यथा इति (ख), (ग) ।

** पद्महीनं इति (ख), (ग) ।

हरिमक्तिविहीनस्तु यथा धर्मा मुनीश्वराः ।
 न फलेत मनुष्याणां तद्याऽपिष्टकजीवनम्* ॥ २१ ।
 अस्त्राध्यायो यथा विप्रोऽनातिषेयो यथा गृही ।
 दानशून्यं यथा द्रव्यं तद्या पिष्टवियोजितः ॥ २२ ।
 सत्त्वहीनं यथा वाक्वं मन्त्रिहीना यथा सभा† ।
 तपो यथा दयाहीनं तद्या पिष्टवियोजितः‡ ॥ २३ ।
 गुचहीना यथा नारी जलहीना यथा नदी ।
 अशान्तिदा§ यथा विद्या तद्याऽपिष्टकजीवनम् ॥ २४ ।
 यथा सप्ततरोलीके मातर्याज्यापरो नरः ।
 तद्या पिष्टविहीनस्तु सप्तर्दुःस्वयताम्बितः¶ ॥ २५ ।
 सूत उवाच ।
 इतीरितं सुतेनैषा श्रुत्वा निश्चस्य दुःखिता ।
 आदितस्तु यथा वृत्तं सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ २६ ।

* तद्या पिष्टवियोजितः इति (घ), (ग) पुस्तके पूर्वार्धे हरिमक्तिविहीनस्तु
 यथा धर्ममपीश्वर इति पाठो वर्तते । (ख) पुस्तके लोकोऽप्यनेन पठितः

‘हरिमक्तिविहीनास्तु यथा धर्मा मुनीश्वराः ।

न फलेत मनुष्याणां तद्याऽपिष्टकजीवनम् ॥’

† सत्त्वहीना यथा सभा इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ तद्याऽपिष्टकजीवनं इति (क) ।

§ आनिहीना यथा विद्या इति (ख) ।

¶ दुःस्वयताम्बितः इति (ख), (ग) ।

तच्छ्रुत्वा सगरः क्रुद्धः कोपसंरक्तलोचनः* ।
 हनिष्यामि रिपून्सद्यः† प्रतिघ्नामकरोत्तदा ॥ २७ ।
 प्रदक्षिणीकृत्य पुनः‡ जर्जननीक्ष प्रशम्य सः ।
 प्रस्थापितः प्रतस्थे च तेनैव मुनिना तदा ॥ २८ ।
 श्रीर्व्याश्रमाद्दिनिष्क्रान्तः सगरः सत्यवाक् शुचिः ।
 वशिष्ठं प्राप्तवान् श्रीमं स्ववंशस्य पुरोहितम् ॥ २९ ।
 प्रशम्य कुलगुरवे§ वशिष्ठमुनये सुधीः ।
 सर्व्वं विज्ञापयामास ज्ञानदृष्ट्या विजानतः ॥ ३० ।
 ऐन्द्राऽस्त्रं वारुणं ब्राह्ममाग्नेयं सगरो नृपः ।
 तेनैव मुनिनावाप॥ खड्गञ्चातुपमं धनुः ॥ ३१ ।
 ततस्तेनाऽभ्यनुष्णातः सगरः सौमनस्यवान् ।
 आशीर्भिः प्रेषितः सद्यः प्रतस्थे प्रणिपत्य तम् ॥ ३२ ।
 एकेनैव तु चापेन सगरः परिपन्थिनः॥ ।
 सपुत्रपौत्रान्सगणानकरोत्स्वर्गवासिनः ॥ ३३ ।

* कोपसंरक्तलोचनः इति (ग) ।

† हनिष्यामीत्यरातीन् स इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ प्रदक्षिणीकृत्य पुनः इति (क), (ख) ।

§ खलु गुरवे इति (ख) ।

॥ तेनैव मुनिना वाचं इति (क) । खड्गं वक्षीपमं धनुः इति (ग) । तस्मादेव
 मुनेराप खड्गं वक्षीपमं धनुरिति (ख) ।

॥ स सूरः परिपन्थिन इति (ग), एकेनैव तु वाचेन स सूरः परिपन्थिन इति (ख) ।

तच्चापमुक्तवाचाभिसन्तप्तास्तो ह्यरातवः ।
 केचिद्दिनष्टाः संचस्तास्तथा चान्ये प्रदुष्टवुः ॥ ३४ ।
 केचिद्दिकीर्षकेशाश्च वल्लीकोपरि संस्थिताः ।
 त्वचान्यभक्षयन् केचित्* नग्नाश्च विविश्वर्जसम् ॥ ३५ ।
 शकाश्च यवनाश्चैव तथा चान्ये महीश्वतः ।
 तद्गुहं शरच्चं जम्बुर्वशिष्ठं प्राचक्षीतुपाः ॥ ३६ ।
 जितचित्तिर्बाहुपुत्रो रिपून् गुरुसमीपमान् ।
 चारैर्विघ्नातवान् सख्यः प्रपेदे गुरुसन्निधिम् ॥ ३७ ।
 तमागतं बाहुसुतं निशम्य
 मुनिर्वशिष्ठः शरचागतांस्तान् ।
 चातुश्च शिष्याभिमतश्च कर्तुं[†]
 विचारयामास तदा क्षणेन ॥ ३८ ।
 चकार पार्श्विकान्मुष्काञ्चवनान् सम्बन्धून्[‡]चान् ।
 अन्याश्च स्मश्रुसांश्चुष्कानन्यान्वेदवह्निष्कृतान् ॥ ३९ ।
 वशिष्ठमुनिना तेन हतप्रायान्निरीक्ष्य सः ।
 प्रहसन्नाह[†] सगरस्तं गुहं तपसां निधिम् ॥ ४० ।
 सगर उवाच ।
 भो भो गुरो दुराचारानेताग्रचसि किं वृथा ।
 सर्वथाऽहं हनिष्यामि मद्गाद्वृद्धरथोद्यतान् ॥ ४१ ।

* त्वचान्यभक्षन् केचित् इति (च), (घ) ।

† प्राच इति (ग) ।

‡ सम्बन्धून् इति (ग) ।

दृष्ट्वा तु य उपैक्षेत धर्मस्वः परिपन्थिनः ।

स एव सर्वनामाय हेतुभूतो न संशयः ॥ ४२ ॥

बाधन्ते प्रथमं मत्ता दुर्जनाः सकलं जगत् ।

तएव बलहीनाद्येद्वजन्तेऽत्यन्तसाधुताम् ॥ ४३ ॥

अहो मायाकृतं कर्म खलाः कस्मिन्नेतसः ।

तावत्कुर्वन्ति क्षार्पण्यं यावद्व्याप्यवसं बलम् ॥ ४४ ॥

दासभावश्च गन्धूषा वारस्त्रीषाश्च स्त्रीहृदम् ।

साधुभावश्च सर्पाणां[†] श्रेयस्कामी न विम्वरेत् ॥ ४५ ॥

प्रहासं कुर्वते पूर्वं यान्दन्तान्दर्शयन् खलाः[‡] ।

तामैव दर्शयन्वाश्रयं ससामर्थ्यविपर्यये ॥ ४६ ॥

पिशा नाजिह्वया पूर्वं पश्यं ह्रवदन् यया ।

अतीव कदम्बं वाक्यं वदन्त्येव तयाऽबलाः[§] ॥ ४७ ॥

श्रेयस्कामी गुरोरा यस्य नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

साधुत्वं दासभावश्च खलानां नैव विम्वरेत् ॥ ४८ ॥

• लपर्थ इति (न) ।

† सर्पाणां इति (घ) ।

‡ यान्दन्तान्दर्शयन् इति (क) ।

§ (न) पुस्तके एतच्छ्रीकोविदः “यया” “तया” स्थाने तथाकस्मिन् “यया” “तया” वर्तते ।

¶ कुदम्बेण इति (घ) ।

मा कुरुष्व मनःप्रीतिं दुर्जने प्रवृत्तिरुते ।

अवलम्ब्य खलाः कोपादाहरन्तेऽव जीवन्मनु॥ ४८ ।

दुर्जनं प्रवृत्तिं यातं, मैत्रं कैतवशीलिनम् ।

दुष्टाच्च भार्यां विप्रस्तो मृत एव न संशयः ॥ ५० ।

मा रक्ष तस्मादेतान् गोरूपान् व्याघ्रकर्णिकः ।

हृत्वेतानखिलान् ग्रन्थून् त्वत्प्रसादात्तर्ही भुजे ॥ ५१ ।

वशिष्ठस्तद्वचः श्रुत्वा मनसि प्रीतिमाप्तवान् ।

कराभ्यां सगरस्याङ्गं स्पृशन्नेदमभाषत ॥ ५२ ।

वशिष्ठ उवाच ।

साधु साधु महाभाग सत्त्वमात्यङ्गं न संशयः ।

तथाऽपि महचः श्रुत्वा परां शान्तिं लभस्व तत् ॥ ५३ ।

मयैता निहताः पूर्वं तत्प्रतिष्ठाविरोधिनः ।

हतानां हनने कीर्तिः का समुत्पद्यते ॥ तव ॥ ५४ ।

पृथीश जन्तवः सर्वे कर्मपाशेन यन्त्रिताः ।

तथाऽपि पापैर्निहताः ॥ किमर्थं तान् हनिष्यसि ॥ ५५ ॥

• (ग) पुनश्च श्रीकौण्डिन्यः—“माहं च सुमनःप्रीतिं दुर्जने प्रवृत्तिरुते । अवलम्ब्य
खलां कोपादाहरन्तेऽव जीवन्मनु” —इत्येवं पठितः ।

† भार्या सजारां इति (ग), (घ) ।

‡ सर्वान् इति (ग) ।

§ सचमाह न संशयः इति (घ) ।

¶ समुत्पद्यते इति (क), (घ) ।

॥ निहतान् इति (ग) ।

देहसु पापजनितः पूर्वमेवैनसा हतः ।
 आत्मा ज्ञमेवः पूर्वत्वाच्छास्त्राचामेव निर्णयः ॥ ५६ ।
 स्वकर्माफलभोगानां हेतुमात्रा हि जन्तवः ।
 कर्माणि देवमूलानि देवाधीनमिदं जगत् ॥ ५७ ।
 तस्मादेव हि साधूनां रचिता दुष्टमिचिता ।
 ततो नरैरस्वतन्त्रैः किं कार्यं साध्यते वद ॥ ५८ ।
 शरीरं पापसम्भूतं पापेनैव प्रवर्तते ।
 पापमूलमिदं ज्ञात्वा कथं जन्तुं संश्रयतः ॥ ५९ ।
 आत्मा शुद्धोऽपि देहलो देहीति प्रीयते बुधैः ।
 तस्मादिदं वपुर्भूयः पापमूलं न संशयः ॥ ६० ।
 पापमूलं वपुर्जन्तुः का कीर्तिस्तव बाहुज ।
 भविष्यतीति निश्चित्यऽ तान्न हिंस ततः परम् ॥ ६१ ।
 सूत उवाच ।

प्रति श्रुत्वा शुरीर्षाक्षं विरराम स कोपतः ।
 स्रग्धन् करिष्य सगरं नमन्द च मुनिस्तदा ॥ ६२ ।

* पूर्वत्वादिति (घ), (च) ।

† प्रवर्तते इति (घ) ।

‡ वपुर्भूय इति (घ) ।

§ निश्चित्येतान् इति (न) ।

अवाचर्षनिधिस्तस्य सगरस्य महात्मनः ।
 राणाभिषेकं कृतवान्मुनिभिः सह सुव्रतैः ॥ ६३ ।
 भार्याद्वयञ्च तस्मासीलेशिनीं सुमतिस्तथा ।
 कौशिकस्य† विदर्भस्य तनये मुनिसत्तमाः ॥ ६४ ।
 राण्ये प्रतिष्ठितं श्रुत्वा‡ मुनिरौर्ध्वस्तपोनिधिः ।
 वनादागत्य राजानं सन्धाञ्च स्वान्नमं ययौ ॥ ६५ ।
 कदाचित्तस्य भूपस्य भार्याभ्यां प्रार्थितो मुनिः ।
 वरं ददावपत्त्यार्थमौर्ध्वं भार्गवमन्त्रवित् ॥ ६६ ।
 और्ध्वः संप्रार्थितस्ताभ्यां परमेष्ठ समाधिना ।
 केशिनीं सुमतिश्चैव प्रोक्तवान् हर्षयन्मुनिः ॥ ६७ ।

मुनिरवाच ।

एका वंशधरं पुत्रमन्या षड्युतानि च ।
 यस्याश्च§ यदभिमतं तदाशु त्रियतामिति ॥ ६८ ।
 केन्नित्येकसुतं वने वंशहेतुं विचक्षणा ।
 अन्या हि मूढा पुत्राणां वने षड्युतानि च ॥ ६९ ।
 केन्नित्येकसुतं लेभे असमञ्जससंज्ञकम् ।
 सुमत्याः षट्पुत्राणां सहस्राण्यभवन्मुने ॥ ७० ।

● अवाचर्षनिधिः इति (ग) ।

† आश्वपत्न इति (ग), (घ) ।

‡ इडा इति (ग), (घ) ।

§ यथा च यदभिमतं इति (ग), यस्याश्च यदभिमतं इति (घ) ।

असमञ्जसनामा तु बालत्वेनाऽपि सत्तमाः ।
 असमञ्जसकर्माणि चकारोऽसत्तपश्चितः ॥ ७१ ।
 तं दृष्ट्वा सागराः सर्वे ह्यासन्दुर्बृत्तचेतसः ।
 तद्बालभावकर्मेति* मेने बाहुसुतो नृपः ॥ ७२ ।
 अहो कष्टतरा लोके दुर्जनानां हि सङ्गतिः ।
 कारकैस्ताप्यते वज्रिरयः संयोगमात्रतः ॥ ७३ ।
 अंशुमात्राम तनयो जप्ते वै ह्यसमञ्जसः ।
 सत्यघो गुणवाश्वर्णी पितामहहिते रतः ॥ ७४ ।
 दुर्बृत्ताः सागराः सर्वे लोकोपद्रवकारिणः ।
 अनुष्ठानवतां नित्यमन्तराया भवन्ति ते ॥ ७५ ।
 हुतानि यानि यज्ञेषु हवींषि विधिवद्विजैः ।
 बुभुक्षुस्तानि सर्व्याणि निराकृतदिवीकसः ॥ ७६ ।
 स्वर्गादाहृत्य सततं रश्माद्यप्सरसः स्त्रियः ।
 विमानिताः सागरैस्तैर्वस्त्रात्कारकचग्रहेः ॥ ७७ ।
 पारिजाताद्भिषाणां पुष्पाश्वादाय ते खलाः ।
 स्वशरीराण्युपस्कुर्वन्मद्यपानपरायणाः† ॥ ७८ ।
 आजङ्गुः साधुवित्तानि सर्व्वधर्माननाशयन् ।
 पिबैव योऽब्रुमारब्धा बलिनोऽत्यन्तपापिनः ॥ ७९ ।

* तं बालभावकर्मेति (क) ।

† मद्यपानरताः सदा इति (ग) ।

एतद्दृष्ट्वाऽतिदुःखार्ता देवा इन्द्रादयस्तथा# ।

विचारं परमं चक्रुरेतेषां नाशहेतवे ॥ ८० ॥

निश्चित्य विबुधाः सर्वे पातालान्तरगोचरम् ।

कपिलं विष्णुसदृशं ययुः प्रच्छन्नरूपिणम् ॥ ८१ ॥

ध्यायन्तं निर्मलं विष्णुं परानन्दैकरूपिणम् ।

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ तुष्टुवस्त्रिदशास्तदा ॥ ८२ ॥

देवा ऊचुः ।

नमस्तपोनिधे तुभ्यं त्वत्परागादिशालिने ।

नररूपपरिच्छन्नविष्णवे जिष्णवे नमः ॥ ८३ ॥

नमः परेशभक्ताय लोकानुग्रहहेतवे ।

संसाराऽरण्यदावाग्निज्ञानसम्पन्न ते नमः ॥ ८४ ॥

महते वीतकामाय तुभ्यं भूयो नमो नमः ।

सागरैर्दुःखितानस्मान्नायस्त्र शरणागतान् ॥ ८५ ॥

इति सुतः कपिलर्षिः सर्वशास्त्रविशारदः ।

उवाच-हर्षयन्देवान्यथावत्परिपूजितान् ॥ ८६ ॥

कपिल उवाच ।

ये नाशं तरसा यान्ति सम्प्रदायुर्धर्मशीबलैः ।

त एव लोकान् बाधन्ते नात्राश्चर्यं सुरोत्तमाः ॥ ८७ ॥

• तदा इति (ग) ।

† सम्प्रदाये. इति (ग) ।

यसु बाधितसुसुक्ती जनाविरपराधिनः ।
 तं विद्यात्सर्वलोकेषु पापभोगरतं बुधाः ॥ ८८ ।
 कर्षणा मनसा वाचा यस्त्वन्यान् बाधते सदा ।
 तं हन्ति दैवमेवाद्य नाऽत्र कार्या विचारणाः ॥ ८९ ।
 आयुःसन्तानतेजोभिर्यः शीघ्रं नाशमेष्यति ।
 स बाधते जनं सर्वमिति सन्तो वदन्ति हि ॥ ९० ।
 अहोभिरस्यैरेवाद्य तेषां नाशो भविष्यति ।
 तस्माद्दुःखं परित्यज्य गच्छध्वं नाकमुत्तमाः ॥ ९१ ।
 इत्युक्त्वा मुनिना तेन कपिलेन महात्मना ।
 प्रशम्य तं यद्यान्यायं गता नाकं दिवौकसः ॥ ९२ । *
 अत्रान्तरे तु सगरो वशिष्ठाद्यैर्महर्षिभिः ।
 आरेभे हयमेधास्यं यज्ञं कर्तुमनुत्तमम् ॥ ९३ ।
 तं यज्ञयोजितं सतिमपहृत्य सुरेश्वरः ।
 पाताले स्थापयामास कपिलो यत्र तिष्ठति ॥ ९४ ।
 गूढविग्रहशक्तेषु† हतमश्वत्सु सागराः ।
 अग्रात्वा बभ्रुसुर्लोकान् भूरादीन् सप्त विस्मिताः ॥ ९५ ।
 अदृष्टसप्तयस्तत्र पाताले गन्तुमुद्यताः ।
 चक्षुःकर्म्महीतसं सर्वे त्वेकैकयोजनं पृथक् ॥ ९६ ।

* (८९) (८९) एतौ श्रीकौ (क) पुस्तके न स्यः ।

† वृहविग्रहशक्तेषु इति (घ) ।

‡ चेदः इति (क), (घ) ।

मृत्तिकां खनितां काञ्चिद्वितीरे समाकिरन् ।
 एकैकयोजनोद्भूतां प्रत्येकं ते ह्यतक्षयन् ॥ ८७ ।
 तद्वारेण गताः सर्वे पातालं* सगरात्मजाः ।
 विचेष्टन्तो† हयं तत्र ययुः श्रीमं रसातलम् ॥ ८८ ।
 तत्रापश्यन्महात्मानं कीटिसूर्यसमप्रभम् ।
 कपिलं ध्याननिरतं सत्तिष्ठैव तदन्तिके ॥ ८९ ।
 प्रमत्ताः पापनिरताः सागरा अविवेकिनः‡ ।
 सर्वे ते सहसा ह्येत्य मुनिं बन्धुं समुद्यताः§ ॥ ९० ।
 हन्यतां हन्यतामेष बध्यतां बध्यतामिति ।
 गृह्यतां गृह्यतामाशु इत्युच्यते परस्परम् ॥ ९१ ।
 हत्वाश्च साधुवदसौ वक्थ्यानपरायणः ।
 आङ्ग्वरमहो लोके कुर्वन्ति सततं खलाः ॥
 इत्युक्तवन्तो** जहसुः कपिलं ते मुनीश्वरम् ॥ ९२ ।
 समस्तेन्द्रियसन्मोहं नियम्यात्मानमात्मनि ।
 पश्यन्मुनिवरस्तेषां तत्कर्माग्नीऽभवन्नहि†† ॥ ९३ ॥

* पाताले इति (घ) ।

† विचेष्टन् इति आर्षे, विचेष्टमाना इति साधु ।

‡ अतिपापिनः इति (क) ।

§ तं मुनिं बन्धुसमुद्यताः इति (क) । एतदर्थं (घ) पुनश्च नास्ति ।

¶ एष श्लोकश्च (घ) पुनश्च नास्ति ।

॥ (क)(ग) पुनश्चयोः परस्मै जायते येन जायते परजीवनम् इत्यधिकमस्ति ।

** इत्युच्यते इति (क) ।

†† तत्कर्माग्निवामहि इति (क) ।

आसन्नसृत्थवस्तु विनष्टमतयो मुनिम् ।
 पद्भिः संताडयामासुर्बाहुश्च जगद्भुः परे ॥ १०४ ॥
 परित्यक्तसमाधिसु ताम्बूद्धा विस्मितो मुनिः* ।
 उवाच भावगम्भीरं लोकोपद्रवकारिणः ॥ १०५ ॥
 ऐश्वर्यमदमत्तानां क्षुधितानाञ्च कामिनाम् ।
 अहङ्काररतानाञ्च विवेको नहि जायते ॥ १०६ ॥
 निधेराधारमात्रेण मही ज्वलति सर्व्वदा ।
 तमेव मानवो भूत्वा ज्वलतीति† किमद्भुतम् ॥ १०७ ॥
 किमत्र चिचं सृजनान् बाधन्ते यदि दुर्ज्जनाः ।
 महीरुहास्तटरुहान् पातयन्ति नदीरयाः ॥ १०८ ॥
 यत्र श्रीर्यौवनं वाऽपि परदारोऽपि‡ तिष्ठति ।
 तत्र सर्व्वान्धता नित्यमौघाश्चाऽपि प्रजायते ॥ १०९ ॥
 अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
 नामसाम्यादहो चिचं धूसूरोऽपि मदप्रदः ॥ ११० ॥
 भवेद्यदि खलस्य श्रीः सैव लोकाविनाशिनी ।
 यथा सखाग्नेः पवन उरगस्य पयो यथा ॥ १११ ॥
 अहो धनमदान्धसु पश्यन्नपि न पश्यति ।
 यदि पश्यत्यात्महितं स पश्यति न संग्रयः ॥ ११२ ॥

* ताम्बूहान् प्रेत्य विस्मितः इति (क), (ग) ।

† तमेव मानवा भूत्वा ज्वलन्तीति इति (ग), ज्वलतीति इति (घ) ।

‡ परदारापि तिष्ठति इति (ग) । परदारा अपि तिष्ठन्ति इति साधु, दारश्चक्षुः
 पुंसं बहुलम् ।

इत्युक्त्वा कपिलः क्रुद्धो नेत्रादग्निं विसृष्टवान् ।
 स वक्रिः सागराग्नसर्वाग्भस्मसादकरोत्तदा* ॥ ११३ ।
 तन्नेत्रजानलं† दृष्ट्वा पातालतलवासिनः ।
 अकालप्रलयं मत्वा चुक्रुधुः सकला जनाः‡ ॥ ११४ ।
 तदग्नितापिताः सर्वे दग्धशूकाश्च राक्षसाः ।
 सागरं विविशुः सर्वे सतां कोपी हि दुःसहः ॥ ११५ ।
 अथ तस्य महीपस्य समागम्याध्वरन्तदा ।
 नारदः सागरायैतद्यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ ११६ ।
 एतत्सर्वं समाकर्ण्य सगरः सर्वविग्रहः ।
 दैवेन शिञ्जिता दुष्टा इत्युवाचातिहर्षितः ॥ ११७ ।
 माता वा जनको वाऽपि भ्रातरस्तनयोऽपि वा ।
 अधर्मं कुरुते नित्यं स एव रिपुरुच्यते ॥ ११८ ।
 यः स्वधर्मेष्वनिरतः सर्वलोकविरोधकृत् ।
 तं रिपुं परमं विद्याच्छास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ११९ ।
 सगरः पुत्रनाशेऽपि न कदाचिच्छुशोच ह ।
 दुर्वृत्तनिधनं यस्मात्सतामुत्साहकारणम् ॥ १२० ।
 यन्नेष्वनधिकारत्वाद्पुत्राणां महीपतिः ।
 असमञ्जसपुत्रं तं पौत्रं जयाह पुत्रवत् ॥ १२१ ।
 अंशुमन्तं महावीर्यं सुधियं वाग्विदां वरम् ।

● चयात् इति (ग) ।

† यद्विद्वत्साग्नं इति (क), (घ) ।

‡ श्रीकृष्णायः इति (ग) ।

युयोज सारविभूषो ब्रह्मानयनकर्त्तृषि ॥ १२२ ।
 स गत्वा तद्विलक्षारा दृष्ट्वा तं मुनिपुङ्गवम् ।
 कपिलं तेजसां राशिं संपूज्य च ननाम च* ॥ १२३ ।
 क्षताक्षलिपुटो भूत्वा विनयात्† पार्श्वसंस्थितः ।
 अर्घ्यादिपूजितं शान्तं मुनिमेतदुवाच सः ॥ १२४ ।
 अंशुमानुवाच ।

दौःशीर्षं यत्कृतं ब्रह्मभक्त्या तैस्तत्त्वमस्य मे॥ ।
 परोपदेशनिरताः क्षमासारा हि साधवः ॥ १२५ ।
 दुर्जनेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः‡ ।
 न हि संहरते जगोत्स्रां चन्द्रबाणालवेष्मनि ॥ १२६ ।
 बाध्यमानोऽपि मुजनः सर्वेषां हितकृत्वेत् ।
 ददाति परमां तुष्टिं मुज्यमानोऽमरैः शशी ॥ १२७ ।
 दारितॄष्टेदितो॥ वास्यामोदेनैव तु॥ चन्दनः ।
 सौरभं कुरुते सर्वं तथैव मुजनो जनः ॥ १२८ ।
 स्वशान्त्या तपसाचारैः सनुचन्ना** मुनीश्वराः ।

* सः इति (ग) ।

† विनयो इति (ग) ।

‡ चमस्य च इति (क), (घ) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ दारितः सदितः इति (क), दारितः स्त्रीदितः इति (ख) ।

॥ मोदेनैव च इति (क), मोदते चैव इति (ख), एव पाठो न युक्तः ।

** सनुचन्ता इति (ख) ।

सञ्ज्ञाताः शासितुं लोकांस्तान्विदुः पुरुषोत्तमान्* ॥ १२८ ।
 नमो ब्रह्मन्मुने तुभ्यं नमस्ते ब्रह्ममूर्त्तये ।
 नमो ब्रह्मस्थग्रीलाय ब्रह्मध्यानपराय ते† ॥ १२९ ।
 इति सुतो मुनिस्तेन प्रसन्नवदनस्तदा ।
 वरयेति वरं प्राह प्रसन्नोऽस्मीति सादरम् ॥ १३० ।
 एवमुक्ते मुनी तस्मिन्नंशुमागप्रणिपत्य तम् ।
 प्रापयास्मत्पितॄन् ब्रह्मलोकमित्यभ्यभाषत ॥ १३१ ।
 ततस्तस्योक्तिसन्नुष्टो मुनिस्तं प्राह सादरम्‡ ॥ १३२ ।
 गङ्गामानीय पौत्रस्ते नयिष्यति न संशयः ॥ १३३ ।
 त्वत्पौत्रेण समानीता गङ्गा पुण्यजला नदी ।
 कृते तान् कृतपापान्वै नयिष्यति परं पदम् ॥ १३४ ।
 प्रापयेमं ह्ययं पुत्र पितामहमखीचितम् ।
 भव धर्मपरो नित्यं तव श्रेयो भविष्यति§ ॥ १३५ ।
 इत्युक्तस्तु ॥ प्रणम्याशु हयमादाय सत्वरः ।
 सगरं तं पुनः प्राप्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १३६ ।
 जन्ने ह्यंशुमतस्तस्माद्विलीप इति विन्वृतः ।
 तस्माद्गङ्गीरथो जातो गङ्गामाकृतवान् हि यः ॥ १३७ ।

* स्वं विदुः परमेश्वरः इति (ख) ।

† (ख) पुस्तके एतच्छ्रीकादम्बरं “तुत उवाच” इति पाठो वर्तते ।

‡ (ख) पुस्तके एतदम्बरं “कपिल उवाच” इति पाठो वर्तते ।

§ नित्यमतः श्रेयो भविष्यति इति (ख) ।

॥ इत्युक्तः स प्रणम्याशु इति (ख) ।

भगीरथाऽन्वये जातः सुदासाख्यो महाबली ।
 तस्य पुनो मित्रसहः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः ॥ १३८ ।
 वशिष्ठभापतः प्राप्तः सीदासो राक्षसीं तनुम् ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेन कथं भूयो विमोचितः* ॥ १३९ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणेऽष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

भूतः* कथं वशिष्ठेन सीदासो सुनिसत्तम ।
 गङ्गाविन्दभिषेकेन कथं भूयो विमोचितः† ॥ १ ।
 सर्व्वमेतदशेषेण सूत नो वक्तुमर्हसि ।
 शृण्वतां वदताश्चैव गङ्गा प्रापप्रयागिनी‡ ॥ २ ।

सूत उवाच ।

सीदासः सर्व्वधर्ममग्नः सर्व्वज्ञो गुणवान् शुचिः ।

* विस्तृतिं प्राप्तवान् पुनः इति (ख) ।

• प्राप्त इति (घ) ।

† विमोचितः इति (क), (घ) ।

‡ आख्यायं वदताश्चैव गङ्गा प्रापविनागिनी इति (घ) ।

बुभुजे पृथिवीमितां धर्मैकरसनिष्ठितः* ॥ ३ ।
 सगरेण यथापूर्वं महीयं सप्तसागराणां ।
 रक्षिता तेन विधिवत्तथा धर्माविरोधिना‡ ॥ ४ ।
 पुत्रपौत्रसमायुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 त्रिंशद्वत्सहस्राणि बुभुजे पृथिवीं पुरा§ ॥ ५ ।
 सौदासं एकदा राजा मृगयाभिरतिर्वनम् ।
 विवेश सबलः सम्यक् शोधितं ह्याशु मन्त्रिभिः॥ ॥ ६ ।
 वने स विचरन्॥ राजा निरुदन् मृगसञ्चयान् ।
 आजगाम नदीं रेवां मध्याह्नेऽतिपिपासितः** ॥ ७ ।
 सुदासतनयस्तत्र कृत्वा कर्माप्यतन्द्रितः ।
 भुक्ता च मन्त्रिभिः सार्धं निशां तत्र निनाय सः ॥ ८ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कर्ष्यं कर्म समाप्य च ।
 बभ्राम मन्त्रिभिः सार्धं मृगयाभिरतिर्वने†† ॥ ९ ।

* धर्मैकरसनिष्ठितान् इति (ग) । धर्मैकिकरसंस्थितान् इति (ख) ।

† सगरेण मही सख्या यथेवं सप्तसागरा इति (क), (घ) । चरितौ सप्तसागरा इति (ख) ।

‡ धर्माविरोधिनी इति (ग) ।

§ पृथिवीं युवा इति (ख) ।

॥ शोधितं ह्याशु मन्त्रिभिः इति (क) । शोधितं ह्याशु मन्त्रिभिः इति (ख) । शोधितो ह्याशु मन्त्रिभिः इति (घ) ।

॥ व्यचरन् इति (घ) ।

** क्षतिमात्रपिपासितः इति (ख) ।

†† शीकोऽयं (ख) पुस्तके नास्ति ।

वनाद्वनान्तरं गच्छन्नेक एव महीपतिः* ।
 आकर्णाकृष्टवाणः सन्† कृष्णसारं समुन्नयन् ।
 एकदाऽदृष्टसैन्योऽसावनुगच्छन् स्रगं वरम् ।
 व्याघ्रद्वयं गुह्यसंस्थं दृष्टवान्मुरते रतम् ॥ १०।११ ।
 वरमार्गं परित्यज्य व्याघ्रयोः सम्मुखे‡ ययौ ।
 पातयामास तत्रैकं शरेण शरमन्त्रवित् ॥ १२ ।
 पतमानोऽभवद्दग्राघ्नो योजनत्रिंशदायतः ।
 युगान्तमेघनिर्घोषो राक्षसो घोरविग्रहः ॥ १३ ।
 पतितं राक्षसं वीक्ष्य व्याघ्रोऽन्यो वेगसंयुतः॥ ।
 प्रतिक्रियां करिष्यामीत्युक्त्वा चान्तर्दधे ततः ॥ १४ ।
 राजाऽपि भयसंविमो दृष्टः सैन्येन तद्वने॥ ।
 कथयन्मन्त्रिणां सर्वं स्वां पुरीं संन्यवर्त्तत ॥ १५ ।
 स राजा स्वपुरं प्राप्य सर्वालङ्कारसंयुताम्** ।
 धर्म्मतः पृथिवीमेतां शशास हृदि शङ्कितः ॥ १६ ।
 गते बहुतिथे काले अश्वमेधमखं नृपः ।

* एकदा स महीपतिः इति (घ) ।

† आकर्णाकृष्टवाणश्च इति (न) । कृष्णसारं समुन्नयान् इति (ख) ।

‡ समुखं इति (क), (ख) । संयुगे इति (न) ।

§ पतमान इति चार्धं, पतन् पातमानो वा साधुः ।

॥ व्याघ्रस्यान्यो वेगेन संयुतः इति (ख) ।

॥ राजाऽपि समवीचिघो दृष्टः सैन्येन सखान् इति (घ) । सैन्येर्दृष्टुं तदने इति (ख) ।

** सर्वालङ्कारसंयुतः इति (क), (ख), (घ) ।

आरेभे परमप्रीतो वशिष्ठादौर्मनीश्वरैः ॥ १७ ।
 तत्र ब्रह्मादिदेवानां हविर्दत्त्वा यथाविधि* ।
 समाप्य यज्ञं निष्क्रान्तो† वशिष्ठः ज्ञानकारणात् ॥ १८ ।
 भवान्तरे राक्षसोऽसौ नृपेणानेन बाधितः‡ ।
 कर्त्तुं प्रतिक्रियामन्त्रैः ज्ञायातः§ क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ।
 सुरते क्रियमाणे तु सुरतां॥ हतवानृपः ।
 तेनैव दुःखितो दैत्यः समायातोऽतिकोपनः ॥ २० ।
 स राक्षसस्तस्य गुरौ प्रयाते
 वशिष्ठवेशन्तु तथैव कृत्वा॥ ।
 राजन्समासादय भोजनार्थं
 मांसं समेषाम्यज्जमित्युवाच ॥ २१ ।
 भूयः समाख्याय स स्रुद्वेशं
 राज्ञे ददौ मानुषमांसमाशु ।
 खितश्च राजाऽपि हिरण्यपात्रे
 धृत्वा गुरोरागमनं प्रतीक्ष ॥ २२ ।

-
- * हविर्दत्तं यथाविधि इति (घ) । (ख) पुस्तके श्रीकृष्ण प्रथमात्यादयः नास्ति ।
 † समाप्तयज्ञो निष्क्रान्तः इति (घ) ।
 ‡ नृपबाधेन बाधितः इति (घ) । नृपेणानेन यी हतः इति (ख) ।
 § प्रयातः इति (क), (घ), ज्ञागत इति (ख) ।
 ॥ सुरतिमिति (क), (ग), युवतिमिति (ख) । अत्र न पूर्वोपरसङ्गतिः, पूर्व्येन
 हतस्य पुंस्त्वसुक्तमत्र स्त्रीत्वमिति ।
 ॥ धृत्वा इति (क), (घ), तदेव धृत्वा इति (ख) ।

तन्मांसं हेमपाचक्यं सौदासी विनयान्वितः ।
 समागताय गुरवे ददौ तस्मै स सादरम् ॥ २१ ।
 तद्वद्वा* चिन्तयामास किमेतदिति विस्मितः ।
 अपभ्यन्मानुषं मांसं परमेष समाधिना ॥ २४ ।
 अहोऽस्य राज्ञो दौःशील्यमभोज्यं दत्तवान्मम† ।
 इति विस्मयमापन्नः प्रमथ्युरभवन्मुनिः‡ ॥ २५ ।
 अभोज्यं महिषाणाञ्च§ दत्तं यस्मात्पितृभ्यश्चर ॥
 तस्मात्तवाऽपि भवतु एतदेव हि भोजनम् ॥ २६ ।
 नृमांसं रक्षसामिव भोज्यं दत्तं त्वया मम ।
 तथाहि राक्षसत्वं त्वं तदाहारीचितं श्वम् ॥ २७ ।
 इति श्रापं ददत्यस्मिन्सौदासी भयविह्वलः ।
 आन्नसो भवतैवेति॥ सङ्कल्लोऽस्य व्यजिघ्रपत् ॥ २८ ।
 भूयश्च चिन्तयामास वशिष्ठस्तेन चोदितः ।
 रक्षसा वञ्चितं भूर्प ज्ञातवान् ज्ञानचक्षुषा ॥ २९ ।

* इहा तदिति (घ) ।

† मामभोज्यं प्रदत्तवानिति (ग) ।

‡ समन्युरभवन्मुनिः इति (ख) । अथ श्रीकादितकादगनरं वशिष्ठ उवाच इति पाठश्च वर्तते ।

§ अभोज्यं महिषाणां वदिति (ग) ; महिषाणार्धमिति (घ) ।

॥ तथाहारीचितं परमिति (घ), तथाहि राक्षसश्च त्वं तदाहारी भविष्यसि इति (ख) ।

॥ भवता चेति इति (घ) ।

राजाऽपि जलमादाय वशिष्ठं शप्तमुद्यतः ।
 अविवेकी वृथा शपमुत्ससर्ज मयीति सः* ॥ ३० ।
 गुरुं शप्तं समुद्यन्तं राजानं क्रोधमूर्च्छितम् ।
 मदयन्तीति विख्याता प्रिया तस्येत्युवाच तम् ॥ ३१ ।
 मदयन्त्युवाच ।†
 भो भोः क्षत्रियदायाद् कोपं संहर्तुमर्हसि‡ ।
 त्वया यत्कर्त्तव्यं भोक्तव्यं तत्प्राप्तं नान्यदुत्तम§ ॥ ३२ ।
 गुरुं हूँक्षत्य हूँक्षत्य यो वदेन्मूढधीर्नरः ।
 अरण्ये निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ३३ ।
 जितेन्द्रियास्तपोनिष्ठा गुरुशुश्रूषवस्तथा ।
 प्रयान्ति ब्रह्मसदनमिति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ ३४ ॥ ¶
 तयोक्तो भूपतिः कोपं त्यक्त्वा भार्यां ननन्द च ।
 जलं कुचं क्षिपामीति॥ चिन्तयामास चात्मना ॥ ३५ ।
 तज्जलं यत्र संसिक्तं भवेत्तद्ब्रह्म निश्चितम् ।
 इति मत्वा जलं तत्तु स्वपादावभ्यसेचयत् ॥ ३६ ।
 तज्जलस्पर्शमात्रेण पादौ कल्पप्रतां गतौ ।

-
- * मयीति च इति (घ) ।
 † एष पाठः (ग) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ संहर्तुमिच्छति इति (क) ।
 § नात्यदुत्तममिति (क), (ख) ।
 ¶ अतः परं (ख) पुस्तके तुल्य उवाच इति पाठोऽस्ति ।
 ॥ जलं क क्षिपामीति (ख) ।

तदाप्रवृत्तिं लोकेऽस्मिन् स कस्माच्च इति श्रुतः* ॥ ३७ ।
 कस्माच्चपादो मतिमान् प्रियया श्रमिस्तदा† ।
 मनसा भीतिमापन्नो ववन्दे चरणीं गुरोः‡ ॥ ३८ ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयाच्चयकोविदः ।
 क्षमस्व भगवन्सर्वं नापराधः कृतो मया ॥ ३९ ।
 पुनश्चोवाच भूपाक्षं सुनिर्निश्चयं दुःखितः ।
 आत्मानं गर्हयामास अविवेकपरायणम् ॥ ४० ।
 अविवेको हि सर्व्वासां परमं पदमापदाम्§ ।
 विवेकरहितो लोके पशुरेव न संशयः ॥ ४१ ।
 रात्रस्तु ज्ञानशून्यत्वादेतत्कर्णोचितं कृतम् ।
 विवेकसहितोऽहं वै महापापं समाचरम् ॥ ४२ ।
 विवेकनिरतो याति यो वा को वाऽपि निर्वृतिम् ।
 विवेकरहितो याति यो वा कोवाऽप्यनिर्वृतिम्॥ ॥ ४३ ।
 प्रत्युवाच सुनिर्भूषः॥मित्युक्त्वात्मानमात्मना ।

* इति कृतः इति (क), (ग), (घ) ।

† श्रमिस्तदा इति (ग), (घ) । आश्रित इति (ख) । आश्रित इति (ङ) ।

‡ सुनिरिति (ग) ।

§ आपदां परमं पदमिति (घ) ।

॥ रहितोऽहमिति (क), (ख), (ग) ।

॥ (ग), (ङ) पुस्तकयोः केवलं शीकाहं पठितम् । यथा—“विवेकरहितो याति यो वा को वाऽप्यनिर्वृतिम् ॥” (ख) पुस्तकं पूर्णार्हमात्रं पठितम् ।

॥ पुनर्भूषमिति (ख) । तच्च एतस्माच्छ्रीकाशीक्षेत्रम् वसिष्ठ उवाच इति पाठो वर्तते ।

नात्यन्तिकमेतदिति द्वादशार्धं भविष्यति ॥ ४४ ।
 गङ्गाविन्दभिषिक्तस्तु त्यक्त्वा वै राक्षसीं तनुम्* ।
 त्वं पुनारूपमापन्नो भोक्ष्यसे पृथिवीमिमाम्† ॥ ४५ ।
 तद्विन्दुषेकसम्भूतज्ञानेन हतकल्मषः‡ ।
 हरिसेवापरो भूत्वा परां शान्तिं गमिष्यसि§ ॥ ४६ ।
 इत्युक्त्वा धर्मसम्पन्नो वशिष्ठः स्वाश्रमं ययौ ।
 राजाऽपि दुःखसम्पन्नो राक्षसीं तनुमाश्रितः ॥ ४७ ।
 क्षुत्पिपासाविशेषार्त्तो नित्यं क्रोधपरायणः ।
 कृष्णपादयुतिर्भीमो बभ्राम विजने वने ॥ ४८ ।
 शृगांश्च विविधांस्तच्च मानुषांश्च सरीसृपान् ।
 विहङ्गांश्च भ्रूवङ्गांश्च प्रमत्तस्तानभक्षयत् ॥ ४९ ।
 अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राः पीतरक्तकलेवरैः ।
 रक्तान्धप्रेतकेशैश्च॥ तेनासीद्भूभयङ्करा ॥ ५० ।
 ऋतुत्रये** स पृथिवीं शतयोजनविस्तृताम् ।

* एतदर्थं (ग) पुनारूपमापन्नो (४५) श्लोकादत्रान्वयः ।

† मेदिनीमिमामिति (ग) । अपूर्वरूपमापन्न इति (क) ।

‡ गतकल्मष इति (क), (ख) ।

§ शान्तिमवाप्नोतीति (ख) । तत्रातः परं सूत उवाचेति पाठो वर्तते ।

¶ (घ) पुनारूपं श्लोकार्थमात्रं वर्तते । यथा—“क्षुत्पिपासाहंतो भीमो बभ्राम विजने वने ।”

॥ रक्तान्धप्रेतकेशैश्च (क) ।

** ऋतुत्रये इति (क), (ग) ।

कृत्वा विदूषितां* पश्चादनान्तरमगात्पुनः† ॥ ५१ ।
 तत्राऽपि कृतवानित्यं नरमांसाशनः सदा ।
 जगाम गर्भदातीरं मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ५२ ।
 विचरन्मर्षदातीरे सर्वलोकभयङ्करः ।
 अपश्यत्कञ्चन मुनिं रमन्तं‡ प्रियया सह ॥ ५३ ।
 क्षुधातपनसन्तप्तऽस्त्वं मुनिं ससुपाद्रवत् ।
 जगद्वा चातिवेगेन व्याघ्रो मृगशिशुं यथा ॥ ५४ ।
 ब्राह्मणी स्वपतिं वीक्ष्य निशाचरकरस्थितम् ।
 शिरस्त्रज्जलिमाधाय प्रोवाच भयविह्वला ॥ ५५ ।

ब्राह्मण्युवाच ।

भो भोः क्षत्रियदायाद् ब्राह्मि मां भयविह्वलाम् ।
 प्रियप्राणप्रदानेन सुसम्पूर्णमनोरथाम्॥ ॥ ५६ ।
 नाम्ना भिन्नसहस्रं हि रविवंशससुहवः ।
 न राक्षसस्ततोऽनाथा॥ पाहि मां विजने वने ॥ ५७ ।
 या नारी भर्तृरहिता जीवन्त्यपि मृतोपमा ।
 तथाऽपि बालवैधव्यं किं वक्ष्याम्यरिमर्दन ॥ ५८ ।

* कृत्वाऽस्त्रिभूषितामिति (घ), कृत्वाऽतिदूषितामिति (ख), (ङ) ।

† वनान्तरमुपागमदिति (ख) ।

‡ रमन्मिति चार्धे, रमन्मात्रमिति साधु ।

§ सुधानखेन संतप्तः इति (ग), (ख) ।

॥ क्षुधि पूर्णमनोरथामिति (घ), असम्पूर्णमनोरथामिति (ख) ।

॥ जगोनाथ इति (घ) ।

न मातापितरौ जाने नाऽपि बन्धुं कथञ्चन ।
 पतिरेव परो बन्धुः परमं जीवनं मम ॥ ५८ ।
 भवान्वेत्स्वखिलान्धर्मान्योषितां वर्त्तनं तथा* ।
 चायस्व बन्धुरहितां बालाऽपत्यां जनेश्वर ॥ ६० ।
 कथं जीवामि पतिना हीनाऽस्मिन् विजने वने ।
 दुहिद्वत्वं तव गता पाहि मां पतिदानतः ॥ ६१ ।
 प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 वदन्तीति† महाप्राज्ञाः प्राणदानं कुरुष्व मे ॥ ६२ ।
 इत्युक्त्वा राक्षसस्यास्य सा पपात पदद्वये ।
 पतिदानेन मां पाहि त्वत्सुताऽस्मि न संशयः ॥ ६३ ।
 इति संप्रार्थमानोऽपि राक्षसो ब्राह्मणन्तु तमुक्त्वा ।
 अभक्षयत्कृष्णसारशिशुं व्याघ्रो यथा बलात् ॥ ६४ ।
 ततो विलप्य बहुधा तस्य पत्नी पतिव्रता ।
 पूर्वश्रापहतं दुष्टमशपत्क्रोधिता पुनः§ ॥ ६५ ।
 मत्पतिं सुरतासक्तं यस्माद्विसितवाग्बलात् ।
 तस्माद्यदा रतिं यासि तदा नाशमुपैष्यसि ॥ ६६ ।
 शयैवं ब्राह्मणी क्रुधा पुनः श्रापान्तरं ददौ ।

* वधा इति (ग) ।

† वदन्ति च इति (घ) ।

‡ ब्राह्मणं इति (घ) ।

§ (घ) पुनश्च एष श्लोकः परश्लोकस्य पूर्वार्द्धं च न दृश्यते । श्रीमिता पुनः
 इति (ख) ।

राक्षसत्वं ध्रुवं तेऽसु मत्पतिं हतवान्यतः ॥ ६७ ॥*
 सोऽपि शापद्वयं श्रुत्वा तथा दत्तं निशाचरः ।
 प्रमन्युः प्राह विसृजन्मुखादङ्गारसञ्चयम् ॥ ६८ ॥
 दुष्टे कथं प्रदत्तासि† उवा शापद्वयं मम ।
 एकस्वैवाऽपराधस्य शापस्त्वेकस्तथोचितः ॥ ६९ ॥
 यस्माच्छ्रुत्वाऽसि दुष्टाग्ने मयि शापान्तरं ततः ।
 पिशाचयोनिमस्यैव याहि पुनसमन्विता‡ ॥ ७० ॥
 इति शप्ता ब्राह्मणी सा पिशाचत्वं गता तदा ।
 क्षुधार्तां सुखरं भीता दरोदापत्यसंयुता ॥ ७१ ॥
 राक्षसश्च पिशाची च क्रोशन्ती विजने वने ।
 जग्मतुर्नर्म्मादातीरे वटं राक्षससेवितम् ॥ ७२ ॥
 उदासीनं गुरोः कृत्वा§ राक्षसीं तनुमाश्रितः ।
 तत्रास्ते दुःखबहुलः¶ कश्चिन्नोकविरोधकृत् ॥ ७३ ॥
 राक्षसश्च पिशाचीश्च दृष्ट्वा स्ववटमागती ।
 उवाच क्रोधबहुलो वटस्त्री ब्रह्मराक्षसः ॥ ७४ ॥

वटस्त्रराक्षस उवाच ।

किमर्थमागती भीमी युवां मदूपधारिणी ।

* (ख) पुनसो एतस्माच्छ्रीवादनन्तरं सत उवाच इति पाठो वर्धते ।

† दुष्टे कस्मात्प्रमन्योति (क), (घ), (ङ) । कस्मात्प्रदत्तासीति (ख) ।

‡ तत्रातः परं सत उवाच इति पाठो वर्धते ।

§ उदासीनं युक्तं कृत्वा इति (घ) ।

¶ धर्मबहुलः इति (घ) ।

ईदृशौ केन पापेन जातौ तत्सम्यगुच्यताम् ॥ ७५ ॥*

सौदासस्तद्वचः श्रुत्वा तथा तेन च यत्कृतम् ।

तत्सर्वं कथयित्वाऽस्मै पश्चादेतदुवाच ह ॥ ७६ ॥

सौदास उवाच ।

कस्त्वं भद्र महाभाग त्वया वै किं कृतं पुरा ।

सख्युर्ममातिस्नेहेन तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७७ ॥

करोति वञ्चनं मित्रे यो वा को वा नराधमः ।

स हि पापफलं भुङ्क्ते युगानां कीटिकोटिषु† ॥ ७८ ॥

नराणां सर्वदुःखानि ह्रियन्ते मित्रदर्शनात्‡ ॥

तस्मान्मित्रेषु सुमतिर्न§ कुर्याद्वञ्चनं सदा ॥ ७९ ॥

व्याधितस्य दरिद्रस्य वञ्चितस्यातिदुःखिनः¶ ॥

मित्रस्य दर्शनादेव सर्वं दुःखं विनश्यति ॥ ८० ॥

कल्पावपादेनेत्युक्तौ वटस्थो ब्रह्मराक्षसः ।

उवाच प्रीतिमापन्नो धर्मवाक्यानि सत्तमाः॥ ८१ ॥

* तत्सर्वं सम्यगुच्यतामिति (क) । (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

† कीटिकोटिभ्यः इति (घ) ।

‡ ह्रियन्ते न कदाचन इति (क) ।

§ मतिमान् इति (ख) ।

¶ अतिदुःखित इति (ख), (ग), (घ) ।

॥ एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । (ख) पुस्तके श्रीकादम्बार्पण्यं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

वटस्वमन्त्रराक्षस उवाच* ।

अहमासं पुरा विप्रो मागधो वेदपारगः ।

सोमदत्त इति ख्यातो नाम्ना धर्मपरायणः ॥ ८२ ।

प्रमत्तोऽहं महाभाग विद्यया वयसा धनैः ।

उदासीनं गुरोः कृत्वा† प्राप्तवानीदृशीं दशाम् ॥ ८३ ।

न खभामि‡ सुखं किञ्चिन्निराहारोऽतिदुःखितः ।

तथापि भक्षिता विप्राः यतयोऽथ सहस्रयः ॥ ८४ ।

क्षुत्पिपासातुरो नित्यं मनस्तापेन पीडितः§ ।

जगन्नासकरो नित्यं मांसाशनपरायणः ॥ ८५ ।

गुर्व्ववन्ना मनुष्याणां राक्षसत्वप्रदायिनी ।

मयैव दृष्टा सा वाङ्ं ततो धीमान्न कारयेत् ॥ ८६ ।

सौदास उवाच॥ ।

गुरुस्तु कीदृशः प्रोक्तः कस्त्वया ज्ञाक्षितः पुरा॥ ।

सखे वदस्व तत्सर्व्वं परं कौतूहलं हि मे*** ॥ ८७ ।

* एव पाठः (न) पुस्तके नास्ति ।

† उदासीनं गुरुं कृत्वा इति (क), (घ) ।

‡ खभामीति चार्हे, कमे इति साधु ।

§ जगन्नासेन पीडितः इति (घ) । मांसाशनपरायण इति (न), तत्र श्रीकृष्णस्य द्वितीयाहं नास्ति ।

॥ कञ्चावपाद उवाच इति (क), (ख), (ग) ।

॥ कस्त्वया ज्ञाक्षिते पुनः इति (ख) ।

*** महत्कौतूहलं हि मे इति (क) ।

सोमदत्त उवाच ।

गुरवः सन्ति बहवः पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।
 तानहं कथयिष्यामि शृणु नान्यमनाः सखे ॥ ८८ ।
 अध्येतारश्च वेदान्ये वेदार्थानाञ्च बोधकाः ।
 ये च शास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मस्य यः सदा* ॥ ८९ ।
 नीतिशास्त्रार्थवक्तारो वक्ता धर्मस्य यः सदा† ॥
 मन्त्राणां वेदवाक्यानां सन्देहच्छेदिनस्तथा ॥ ९० ।
 व्रतानि वदते यस्तु भयन्नाता तथैव च ।
 अन्नदातोपनेता च‡ यस्त्वकर्म निवारयेत्§ ॥ ९१ ।
 श्वशुरो मातुलश्चैव ज्येष्ठभ्राता तथा पिता ।
 निषेकादीनि कर्मणि कृतवाञ्च महीपते ॥ ९२ ।
 एते वै गुरवः प्रीक्ताः केचिदुक्ता मया तव ।
 एते वन्द्याश्च पूज्याश्च नाऽत्र कार्य्या विचारणा ॥ ९३ ।

सौदास उवाच ॥

बह्वो गुरवः प्रीक्ता एतेषां कतमो वरः॥ ।
 तत्र सर्व्वे च तुल्या वा यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ९४ ।

* एतदर्थं (च) पुस्तके नास्ति । वक्ता धर्मस्य यः सदा इति (ङ) ।

† मन्त्रव्याख्याकृतश्च यः इति (ख) ।

‡ उपनीतंति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

§ वस्तु कर्मणि निवारयेत् इति (ख) ।

¶ कथावपाद उवाच इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ गुरवः इति (ग) ।

सीमदत्त उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ यत्पृष्टं तद्वदाम्यहम् ।
 अस्माकमपि वेगेन* महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ८५ ।
 वयं राक्षसभावस्थाः क्षुत्पिपासातुरा अपि ।
 गुरुमाहात्म्यनिरतास्ततः श्रेयो भविष्यति ॥ ८६ ।
 एते सम्मानपूजार्हाः सर्व्वदा नात्र संशयः ।
 तथापि शृणु वक्ष्यामि शास्त्राणां सारसुत्तमम् ॥ ८७ ।
 अध्यापकसु वेदानां मन्त्रव्याख्यानकृत्तथा ।
 पिता च धर्मवक्ता च विशेषगुरुवः स्मृताः ॥ ८८ ।
 एतेषामपि भूपाल शृणुष्व परमं गुरुम् ।
 सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्भाषितं प्रवदामि ते ॥ ८९ ।
 यः पुराणानि वदति धर्म्ययुक्तानि पण्डितः† ।
 संसारपापविच्छेदकारणानि स उत्तमः‡ ॥ ९० ।
 वेदपूजार्हकर्माणि देवतापूजने फलम् ।
 धर्मोपायश्च वदति§ स गुरुः परमः स्मृतः¶ ॥ ९१ ।
 सर्व्ववेदार्थसाराणि पुराणानीति देवताः ।
 वदन्ति सुनयश्चैव तद्वक्ता परमो गुरुः ॥ ९२ ।

* अतिवेगेन इति (ख), (ग), (घ), (ङ) ।

† स गुरुः परमः स्मृत इति (ख) ।

‡ संसारपापविच्छेदकारकं सुनिश्चयना इति (ख) ।

§ योगोपायश्च वदति इति (ख) ।

¶ परमो मतः इति (ग) ।

यः संसारार्णवं तर्जुमुद्योगं कुरुते नरः ।
 शृणुयाच्च पुराणानि इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ १०३ ।
 सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति* पुराणानि द्विजोत्तमाः† ।
 तस्माद्विचक्षणे‡ र्ज्ञेयस्तद्वक्ता परमो गुरुः ॥ १०४ ॥
 वेदव्यासस्तु धर्मात्मा वेदशास्त्रविभागकृत् ।
 प्रोक्तवान्सर्वधर्माणि पुराणेषु महीपते ॥ १०५ ॥
 तर्कश्च वादहेतुः स्यान्नीतिस्त्वैहिकसाधनम् ।
 पुराणानि महाबुद्धे ब्रह्मासुत्र सुखाय वै§ ॥ १०६ ॥
 यः शृणोति पुराणानि¶ सततं भक्तिसंयुतः ।
 तस्य स्याद्विमला बुद्धिर्भूष धर्मपरायणा ॥ १०७ ॥
 यः शृणोति पुराणानि भक्तिमान् प्रणतः सदा॥ ।
 हरिभक्तिर्भवेत्तस्य समस्तगुणदायिनी ॥ १०८ ॥
 पुराणश्रवणानृणां बुद्धिर्धर्मैः प्रवर्त्तते ।
 धर्मात्पापानि नश्यन्ति ज्ञानं** शुद्धञ्च जायते ॥ १०९ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां ये फलान्यभिलिप्सवः ।
 शृणुयुस्ते महात्मानः पुराणानि न संशयः ॥ ११० ॥

* सर्वधर्माणि वक्ष्यन्ति इति (घ) ।

† पुराणेषु महीपते इति (छ) । अत्र इतः साहेबः श्रीक्री नामि ।

‡ विलक्षणेः इति (क), (ग) ।

§ सुखाय हि इति (क), (घ) ।

¶ महाबुद्धे इति (क) ।

॥ प्रणतः सदा इति (ग) ।

** ज्ञानमिति (घ) ।

भङ्गस्तु गीतमाख्येन मुनिना ब्रह्मवादिना ।
 श्रुतवाग्सर्व्वधर्मांश्च गङ्गातीरे मनोरमे ॥ १११ ॥
 पुराणशास्त्रकथनैस्तेन सम्बोधितो ब्रह्मम् ।
 कृतवाग्सर्व्वधर्मांश्च तेनोक्तानखिलानहम् ॥ ११२ ॥
 कदाचित्परमेष्ठस्य पूजां कुर्व्वन्नहं सखे ।
 उपस्थितायाऽपि तस्मै प्रणामं न ह्यकारिषम्* ॥ ११३ ॥
 स तु शान्तो महाबुद्धिर्गीतमस्तेजसां निधिः ।
 मयोदितानि कर्माणि करोतीति सुदं ययौ ॥ ११४ ॥
 स त्वर्चिंती महादेवः शिवः सर्व्वजगद्गुरुः ।
 शुर्व्ववन्नाकृतं पापं राक्षसत्वे नियुक्तवान् ॥ ११५ ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भवन्नां कुरुते तु यः† ॥
 महत्सु तस्य नश्यन्ति श्रेयोऽपत्यधनक्रियाः ॥ ११६ ॥
 शुश्रूषां कुरुते यस्तु महतां सादरं नरः ।
 तस्य सम्पन्नवेत्ताध्वी इति प्राहुर्विपश्चितः‡ ॥ ११७ ॥
 तेन पापेन दह्यामि अन्तश्चैव क्षुधाग्निना§ ।
 मोक्षं कदाऽहं यास्यामि॥ न जाने नृपसत्तम ॥ ११८ ॥

* न ह्यकारयम् इति (ग) ।

† (न) पुनश्च ज्ञानतोऽज्ञानतो वाप्यवन्नां कुरुते तु यः एवं पाठोऽस्ति, तत्रच कन्धो-
 भङ्गः । अज्ञानतो ज्ञानतो वाप्यवन्नां कुरुते तु यः एवं कृती न कश्चिद्दीयः ।

‡ विपश्चिताः इति (ग) ।

§ युतश्चैव क्षुधाग्निना इति (घ) ।

॥ मोक्षं कदाहं यासीतीति (क), (ग), कदा हि यास्यामीति (घ) ।

सूतस्वीकृतिः* ।

एवं वदति विप्रेन्द्रा वटस्थेऽस्मिन्निशाचरे ।
 धर्मशास्त्रप्रसङ्गेन तयोः पापं चयं गतम् ॥ ११८ ।
 एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तः कश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ।
 कलिङ्गदेशसम्भूतो नाम्ना गर्ग इति श्रुतः ॥ १२० ।
 वहन् गङ्गाजलं स्तम्भे सुवन्निश्चेश्वरं प्रभुम् ।
 गायन्नामानि तस्यैव समायातोऽतिहर्षितः ॥ १२१ ।
 तमागतं मुनिं दृष्ट्वा पिशाची राक्षसी च तौ ।
 प्राप्ता नः पारणेत्युक्ता भुजमुद्यम्य† तं ययुः ॥ १२२ ।
 तेन कीर्तितनामानि श्रुत्वा दूरे व्यवस्थिताः ।
 अशक्तास्तं द्विजं गन्तुमिदमूचुश्च राक्षसाः ॥ १२३ ।

राक्षसा जघुः‡ ।

अहो भद्र महाभाग नमस्तुभ्यं महात्मने§ ।
 नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसा अपि दूरगाः ॥ १२४ ।
 अस्माभिर्भक्षिताः पूर्वं विप्राः कीटिसहस्रशः ।
 नामप्रावरणं विप्र रक्षति त्वां महाभयात्॥ १२५ ।
 नामश्रवणमात्रेण॥ राक्षसा अपि गोचराः ।

* एष पाठः (ग) पुस्तके नास्ति ।

† मुजावुद्यम्य इति (क), मुजावुद्यम्य इति (ग) ।

‡ एष पाठः (क), (ग) पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ परात्मने इति (क), महात्मने इति (घ) ।

¶ एष श्लोकः (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ अरक्षमानेष इति (घ) ।

परां शान्तिं समापन्ना महिमाऽहोऽच्युतस्य कः ॥ १२६ ।
 सर्व्वथा त्वं महाभाग रागादिरहितो हिजः ।
 गङ्गाजलाभिषेकेण पाञ्चस्मात्* पातकोत्तमात् ॥ १२७ ।
 हरिर्सेवापरो भूत्वा यद्यात्मानन्तु तारयेत् ।
 स तारयेज्जगत्सर्व्वमिति शंसन्ति सूरयः ॥ १२८ ।
 अघापहं हरेर्नाम घोरसंसारभेषजम् ।
 आत्मनो लभते मुक्तिं तेनोपायेन पण्डितः† ॥ १२९ ।
 लौहोदुपेन‡ प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा ।
 तथैवाकृतपुण्यास्तु तारयन्ति कथं परान्§ ॥ १३० ।
 अहो चरित्रं महतां सर्व्वलोकसुखावहम् ।
 यथाहिण॥ सर्व्वजगतां ह्लादको वै कलानिधिः ॥ १३१ ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि पवित्राणि हिजोत्तम॥ ।
 तानि सर्वाणि गङ्गायाः कणस्याप्यसमानि वै ॥ १३२ ।
 तुलसीदलसंमिश्रमल्यं सर्व्वपमाचकम् ।
 गङ्गाजलं पुनात्येव कुलानामेकसप्ततिम्** ॥ १३३ ।

* पाञ्चस्मानिति (क) ।

† आत्मानं लभते मुक्तिमिति (क), तेनोपायेन पण्डित इति (ग) । एतदहं (ख)
 पुनश्च नास्ति ।

‡ लौहोदुपेन इति (क) ।

§ परमिति (क), (ग) ।

॥ तथापीति (ग), तथाहीति (ख), (क) ।

॥ सरांसि जलदा नदा इति (क) ।

** एकविंशतिमिति (ख), (ग) ।

तस्माद्ब्रह्मन्महाभाग सर्वशास्त्रार्थकोविद* ।
 गङ्गाजलप्रदानेन पाद्वस्त्रान् पापकर्षणः† ॥ १३४ ॥
 इत्याख्यातं राक्षसैस्तेर्गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ।
 निश्चयं विस्मयाविष्टो बभूव द्विजसत्तमः ॥ १३५ ॥
 एषामपीदृशीः‡ भक्तिर्गङ्गायां लोकमातरि ।
 किमु ज्ञातप्रभावाणां महतां पुण्यशालिनाम् ॥ १३६ ॥
 अथाऽसौ मनसा धर्मं निश्चित्य§ ब्राह्मणोत्तमः ।
 सर्वभूतहिते युक्तः प्राप्नोति॥ परमम्पदम् ॥ १३७ ॥
 ततो विप्रः क्षपाविष्टो गङ्गाजलमनुत्तमम् ।
 तुलसीदलसंमिश्रं तेषु रक्षःस्वयेचयत् ॥ १३८ ॥
 राक्षसास्तेन सिक्तास्ते सर्वपोषमविन्दुना ।
 विस्मृत्य राक्षसं भावमभवन्देवतोपमाः ॥ १३९ ॥
 ब्राह्मणी पुत्रयुक्ता सा सोमदत्तस्तथैव च ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नौ विबुधर्षभाः ॥ १४० ॥
 शङ्खचक्रगदाधारौ हरिसारूप्यमागता ।
 सुवन्तो ब्राह्मणं सम्यग्जग्मतुर्हरिमन्दिरम् ॥ १४१ ॥
 स तु कल्पावपादसु निजरूपं समागतः ।

* सर्वशास्त्रविशारद इति (घ), (ङ) ।

† पापकर्षणं च इति (छ) ।

‡ येषामपि इति (ग) ।

§ निश्चित्य इति (ग) ।

॥ प्राप्नोतीति परम्पदमिति (घ) ।

ततोऽपि मनसा चिन्तां महतीमाप्तवांस्तदा ॥ १४२ ।
 तस्मिन्नाजनि दुःखार्ते गूढरूपा सरस्वती ।
 धर्ममूलं महावाक्यं वभाषे विप्रसत्तमाः ॥ १४३ ।
 भो भो राजन्महाभाग न दुःखं गन्तुमर्हसि ।
 तवाऽपि राज्यभोगान्ते महच्छ्रेयो भविष्यति ॥ १४४ ।
 सत्कर्मधूतपापा ये हरिभक्तिपरायणाः ।
 प्रयान्ति नाऽत्र सन्देहस्तद्विण्णोः परमम्पदम् ॥ १४५ ।
 सर्वभूतदयायुक्ताः श्रुतिमार्गप्रवर्तिनः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं गुरुपूजापरायणाः* ॥ १४६ ।
 इतीरितं समाकर्ष्य सौदासो नृपसत्तमः† ।
 मनसा निर्वृतिं प्राप्य सन्नार च गुरोर्वचः‡ ॥ १४७ ।
 सुयन् गङ्गाञ्च तं विप्रं विश्वेश्चाऽतिहर्षितः ।
 पूर्ववृत्तन्तु विप्राय सर्वं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १४८ ।
 ततोऽनृपस्तं कालिङ्गं प्रषम्य विधिवद्विजाः§ ।
 नामानि व्याहरन्विण्णोः सद्यो वाराणसीं ययौ ॥ १४९ ।
 आगत्य गङ्गां वत्सासान्दृष्ट्वा विश्वेश्वरं विभुम्॥

* बुद्धभक्तिपरायणाः इति (घ) । (ख) पुस्तकेऽतः परं सूतस्यैवमिति पाठो वर्तते ।

† मुनिसत्तमा इति (घ) । भारता नृपसत्तम इति (ङ) ।

‡ गुरोर्वचमिति (घ) ।

§ द्विजमिति (ख), (घ) ।

॥ अयं वत्सावपादशुद्धा विनेश्वरं प्रभुमिति (ख) । तत्र (१५१) श्रीको नास्ति ।
 प्रभुमिति (घ) ।

परां निर्वृतिमापन्नः स्वकां राज्यमवाप्तवान् ॥ १५० ॥
 अभिषिक्तो वशिष्ठेन भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
 सर्व्वां महीञ्च संरक्ष्य ततो निर्वृतिमाप्तवान् ॥ १५१ ॥

सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुष्वं विप्रेन्द्रा गङ्गाया महिमोत्तमम् ।
 ब्रह्मविष्णुशिवैर्वाऽपि पारं गन्तुं न शक्यते ॥ १५२ ॥
 यन्नामश्रवणादेव* महापातककोटिभिः ।
 विमुक्तो ब्रह्मसदनं नरो याति न संशयः ॥ १५३ ॥
 गङ्गा गङ्गेति यन्नाम सक्तदुश्चार्यते† यदा ।
 तदैव पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५४ ॥
 ये पठन्तीममध्यायं भक्त्या शृण्वन्ति ये नराः ।
 गङ्गास्नानफलं पुण्यं भूयात्तेषां न संशयः‡ ॥ १५५ ॥

इति श्रीवृद्धभारद्वाजे पुराणे नवमोऽध्यायः ।

* यन्नामश्रवणादेव इति (घ) ।

† सक्तदुश्चरते यदा इति (ग), सक्तदुश्चरते यदा इति (ग) ।

‡ (१५४) (१५५) एतौ श्रीकौ (क) पुनः न सः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

विष्णुपादार्घ्यसम्भूता येयं गङ्गेति गीयते* ।
सुनिभस्तन्महाभाग सूत नो वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे विष्णुध्यानपरायणाः ।
गीतं सनत्कुमाराय नारदेन महात्मना ॥ २ ।
उपाख्यानं महापुण्यं वदतां शृण्वतां तथा ।
सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३ ।
आसीदिन्द्रादिदेवानां जनकः कश्यपो द्विजः ।
दक्षात्मजे तस्य भार्ये दितिश्चादितिरेव च ॥ ४ ।
अदितिर्देवमाता सा† दैत्यानां जननी दितिः‡ ।
तेऽपि देवासुराः सर्वे परस्परजयैषिणः ॥ ५ ।
प्रज्ञादात्मजपुत्रस्तु श्रीमान्वैरोचनो बली ।
बलिर्नाम§ राक्षसेन्द्रो बुभुजिणः पृथिवीमिमाम् ॥ ६ ।
बलेन महता युक्तो बलिर्वैरोचनोऽसुरः ।

* कीर्त्यते इति (घ) । (ख) पुस्तके एव सोक्तो नास्ति ।

† अदितिर्देवतामाता इति (ग) ।

‡ दैत्यानां दितिरेव च इति (ख) ।

§ बलिर्नाम आसुरेन्द्र इति (ङ) ।

॥ बुभुजे पृथिवीमिमामिति चार्धं, बुभुजे पृथिवीमिमामिति साधु ।

विजित्व वसुधामेतां* स्वर्गञ्चेतुमनो दधे ॥ ७ ।

गजाश्च यस्याऽयुतकीटिलक्षा-

स्त्रावन्त एवाश्वरथा मुनीन्द्राः ।

गजे गजे पञ्चशती पदातिः †

किं वर्धते तस्य बलेः प्रशस्तिः‡ ॥ ८ ।

अमात्यकीटिप्रवरावमात्मी

कुम्भाख्यनामाऽप्यथ कूपकर्णः ।

पिता समः शास्त्रपराक्रमाभ्यां§

वाणो बलेः पुञ्चशताग्रजोऽभूत् ॥ ९ ।

बलिः सुराञ्चेतुमनाः प्रमत्तः

सैन्येन युक्तो महता प्रतस्थे ।

ध्वजातपत्रैर्गगनाम्बुराशि-

स्तरङ्गविद्युत्स्मरणं प्रकुर्वन् ॥ १० ।

अवाप्य वृत्राऽरिपुरं सुरारी

हरीध दैत्यैर्मृगराजगाढैः ।

सुराश्च युद्धाय पुरात्तदैव

विनिर्ययुर्वज्रकरादयश्च ॥ ११ ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं घोरं गीर्वाणरक्षसाम् ।

* एनामिति (ग) ।

† पञ्चशतं पदातिः इति (घ) । (ख) पुञ्चशे परः शीघ्रो नास्ति ।

‡ तस्य च मूदताग्रोः इति (क), (ख), (घ) ।

§ सत्त्वपराक्रमाभ्यामिति (ग) ।

कल्पान्तमेघनिर्घोषडिण्डिमध्वानविभ्रमम्* ॥ १२ ।
 सुमुमुः शरजालानि राक्षसा देवतागणे ।
 देवाश्च राक्षसाऽनीके संग्रामेऽत्यन्तदारुणे ॥ १३ ।
 जहि जह्यसुरं भिन्धि भिन्धि दारय दारय ।
 वध्यतामिति विप्रेन्द्रा महान् घोषः समुन्नतः ॥ १४ ।
 सुरदुन्दुभिनादैश्च सिंहनादैश्च रक्षसाम् ।
 फीक्कारैश्च† रथानाञ्च बाणटङ्कारनिस्सनैः ॥
 अश्वानां क्रुषितैश्चैव गजानां वृंहितैस्तथा ।
 टङ्कारैर्धनुषाश्चैव लोकः शब्दमयोऽभवत् ॥ १५ । १६ ।
 सुरासुरविनिर्मुक्तवाणनिष्पेषजानलम् ।
 अकालप्रलयं मेने निरीक्ष्य सकलं जगत् ॥ १७ ।
 बभौ सा राक्षसी सेना स्फुरच्छस्त्रीघधारिणी ।
 चलद्दियुविभा रात्रिच्छादिता जलदैरिव ॥ १८ ।
 तस्मिन्नुद्ये महाघोरे गिरीन् क्षिप्ताम्सुरारिभिः ।
 नाराचैश्चूर्णयामास मघवान्मेघनिस्सनः ॥ १९ ।
 केचिक्कन्ताङ्गयामासुर्नागैर्नागाग्रधैरवान् ।
 अश्वैरग्रांस केचिच्च दण्डान्दण्डैश्च केचन‡ ॥ २० ।
 परिवैस्ताडिताः केचित्पेतुः शोषितकर्हमे ।

* सङ्क्रमानिति (न) ।

† फीक्कारैश्च इति (ख), (ग) ।

‡ गदादण्डैश्च केचन इति (घ) ।

समुत्क्रान्तास्ततः* केचिद्विमानानि समान्विताः ॥ २१ ।

राक्षसा निहता देवैर्ये त एव तदैव हि ।

देवभावं समुत्पन्ना असुराग्समुपाद्रवन् ॥ २२ ।

अथ ते राक्षसाः सर्व्ये ताव्यमानाः सुरैर्भृशम् ।

सर्व्य एव समाजघ्नः शस्त्रैर्वहुविधैः सुरान् ॥ २३ ।

हृषणैर्भिन्दिपालैश्च खड्गैः परशुतीमरैः ।

परिवैष्णुरिकाभिर्य दण्डैश्चकैश्च शङ्खभिः† ॥ २४ ।

मुषलैरङ्गुशैश्चैव लाङ्गलैः पट्टिशैस्तथा ।

शक्त्युपलशतस्त्रीभिः प्रासायोदण्डमुष्टिभिः ॥ २५ ।

शूलैः कुठारैः पाशैश्च क्षुद्रायष्टिहृहच्छरैः‡ ॥

अयोमुखैश्च तुण्डैश्च चक्रदण्डैर्भयङ्करैः ॥ २६ ।§

क्षुद्रपट्टिशनाराचैः क्षेपणीयास्त्रसंकुलैः ।

रथाश्वनागपादातसङ्कुलो बह्वधे रणः ॥ २७ ।

देवाश्च विविधास्त्राणि राक्षसेभ्यः समान्विपन् ।

एवमव्यसहस्राणि युद्धमासीत्क्षदारणम् ॥ २८ ।

अथो रघोर्बले हवे पराभूता दिवौकसः ।

सुरलोकं परित्यज्य भीताः सर्व्येण प्रदुद्रुवुः ॥ २९ ।

* -समुत्क्रान्तास्ततः इति (ङ) ।

† चक्रेर्भयङ्करेति (ख) ।

‡ एतदर्थं (ग) पुलके नास्ति । शूलैः परशुपाशैश्च क्षुद्रायष्टिपरश्वरैरिति (घ) ।

§ क्षुद्रायष्टिहृहच्छरैरिति (ङ) ।

§ (ख) पुलके (१५) (१६) (१७) श्लोका न सन्ति ।

¶ सर्व्ये भीताः इति (घ), (ङ) ।

देवाः स्वर्गे परित्यज्य रक्षोभिः परिशङ्किताः ।
 नररूपपरिच्छिन्नाः विचेरुरवनीतले ॥ ३० ॥
 वैरोचनिस्त्रिभुवनं नारायणपरायणः ।
 बुभुजेऽव्याहृतैश्वर्यं प्रवृद्धश्रीर्महाबलः ॥ ३१ ॥
 इयाज यज्ञैर्देत्येन्द्रो विष्णुप्रीणनतत्परः ।
 इन्द्रत्वञ्चाकरोल्लोके दिक्पालत्वन्तथैव च ॥ ३२ ॥
 देवानां प्रीणनार्थाय येऽऽक्रियन्ते द्विजैर्मखाः ।
 तेषु यज्ञेषु सर्वेषु हविर्भुङ्क्ते स राक्षसः ॥ ३३ ॥
 अदितिः स्वात्मजान्वीक्ष्य देवमाताऽतिदुःखिता ।
 वृथापुनाऽहमस्मीति जगाम हिमवद्गिरिम् ॥ ३४ ॥
 शक्रस्यैश्वर्यमिच्छन्ती दैत्यानाञ्च पराजयम् ।
 हरिध्यानपरा भूत्वा तपस्तेपेऽतिदुश्चरम् ॥ ३५ ॥
 कश्चित्कालं समासीना तिष्ठन्ती च ततः परम् ।
 पादेनैकेन तिष्ठन्ती ततः पादाग्रमाचतः ॥ ३६ ॥
 कश्चित्कालं फलाहारा ततः शीर्षदलाश्रया ।
 ततोदक्रमरुहन्तिर्निराहारा क्रमादिति ॥ ३७ ॥
 सच्चिदानन्दसन्दोहं ध्यायन्त्यात्मानमात्मना ।

* नररूपमिति निर्वा इति (ग) ।

† येः इति (ख), (ग), (घ) ।

‡ अतिदुश्चरमिति (ख) ।

§ तव उदके इति साधु ।

¶ निराहारा कृताहिता इति (घ) ।

दिव्याब्जानां सहस्रं सा तपस्तेऽतिदुश्चरम्* ॥ ३८ ।
 उदन्तमेतं श्रुत्वा तु राक्षसा मायिनो दितिम् ।
 देवतारूपमास्थाय संप्रोबुर्बलिनोदिताः ॥ ३९ ।
 किमर्थं तप्यते† मातः शरीरमतिशोषितम् ।
 यदि जानन्ति रक्षांसि महद्दुःखं भविष्यति ॥ ४० ।
 त्वजेदं दुःखबहुलं कायशोषणकारणम् ।
 प्रयाससाध्यं सुकृतं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ॥ ४१ ।
 शरीरं यत्नतो रक्ष्यं धर्मसाधनतत्परैः ।
 ये शरीरमुपेक्षन्ते ते स्युरात्मविघातिनः ॥ ४२ ।
 तत्तावत्तिष्ठतु शुभे पुत्रानस्मान्न खेदय ।
 मात्रा हीना जना मातर्मृता एव न संशयः ॥ ४३ ।
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरक्ष्यं तेन गन्तव्यं यथारक्ष्यं तच्चा गृहम् ॥ ४४ ।
 खगा वा पशवो वाऽपि पन्नगा वा महीरुहाः ।
 न लभन्ते सुखं किञ्चिन्मात्रा हीना मृतोपमाः ॥ ४५ ।
 दरिद्रो वाऽपि रोगी वा देशान्तरगतोऽपि वा ।
 मातुर्हर्षनमानेण लभन्ते परमं सुखम् ॥ ४६ ।
 अन्ने वा सलिले वाऽपि धनादौ वा प्रियासु च ।
 कदाचिद्विमुखो वाऽपि जनो मातरि कोऽपि न ॥ ४७ ।
 यस्य माता गृहे नास्ति पुत्रा धर्मपरायणाः ।

* अतिदुश्चरमिति (ख) । सुदुश्चरमिति (घ) ।

† तप्यसे इति (घ) ।

साध्वी च स्त्री पतिप्राप्ता यातव्यं तेन वै वनम्* ॥ ४८ ।

धर्माच्च नारायणभक्तिहीना

धनञ्च सम्भोगविवर्जितञ्च ।

मृदञ्च भार्यातनयैर्विहीनं

यथा तथा मादविहीनमर्थः† ॥ ४९ ।

तस्मादेवि परिचाहि दुःखार्त्तनामजास्तव ।

इत्युक्त्वाऽप्यदितिदैत्यैर्न चचाल समाधितः ॥ ५० ।

एवमुक्त्वाऽसुराः सर्वे परध्यानपरायणाम् ।

निरीक्ष्य क्रोधितास्ते तु हन्तुं चक्रुर्मनोरथम् ॥ ५१ ।

कल्याणमेघनिर्घोषाः क्रोधसंरक्तलोचनाः ।

दंष्ट्रापैरस्रजन्वङ्गिं दग्धुं तत्काननं चचात् ॥ ५२ ।

अदहत्काननं सोऽग्निः शतयोजनमायतमम्‡ ।

तेनैव राक्षसा दग्धा सा न जानाति किञ्चन ॥ ५३ ।

सैकाऽवशिष्टा जननी सुराणां

तेनाऽनलेनाप्युतसक्तचित्ता ।

संरक्षिता विष्णुसुदर्शनेन

नारायणध्यानपरायणा सा ॥ ५४ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे दशमोऽध्यायः ।

—:—

* वनार्थं तेन वै वनमिति (घ) ।

† मादविहीनमर्थः इति (न) ।

‡ विस्तृतमिति (न) ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

कृषय ऊचुः ।

अहो चित्रमिदं प्रीतमस्माकं सूत यस्त्वया ।
स वञ्चिरदिति त्वज्जा कथं तानददृक्षत्वात् ॥ १ ॥
वदादितेर्महासत्त्वं त्वमद्याचर्य्यकारणम्* ।
परोपदेशनिरताः† सज्जना हि मुनीश्वराः ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

विप्राः शृणुध्वं माहात्म्यं हरिभक्तिरतात्मनाम् ।
हरिध्यानपराचाक्ष कः समर्थः‡ प्रवाधितुम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिपरो यत्र तत्र ब्रह्मा हरिः शिवः ।
तत्र देवाश्च सिद्धाश्च नित्यं तिष्ठन्ति सत्तमाः ॥ ४ ॥
हरिरास्ते महाभागा हृदये शान्तचेतसाम् ।
हरिनामरतानाञ्च§ किमु ध्यानरतात्मनाम् ॥ ५ ॥
शिवपूजापरो वापि हरिपूजापरोऽपि वा ।
यत्र तिष्ठति तत्रैव सङ्गीः सर्व्वेभ्य देवताः ॥ ६ ॥
यत्र पूजापरो विष्णोस्तत्र विघ्नो न बाधते ।
राजाऽपि तस्करो वाऽपि व्याधयश्च न सन्ति हि ॥ ७ ॥

* एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

† परोपकारनिरता इति (ग) ।

‡ कः शक्तश्च इति (क) ।

§ हरिनामपराचाक्षेति (क), (ग) । (क) पुस्तकेऽतः परं चत्वारः श्लोका न सन्ति ।

प्रेताः पिशाचाः कुशाण्डा ग्रहा बालग्रहास्तथा ।
 छाकिन्यो राक्षसाश्चैव न बाधन्तेऽप्युतार्चकम् ॥ ८ ।
 परपीडारता ये च भूतवेतालकादयः ।
 नश्यन्ति* यत्र सङ्गतो हरिलिङ्गार्चने रतः ॥ ९ ।
 जितेन्द्रियः सर्वहितो मृदुर्विष्णुर्चने रतः ।
 यत्र तिष्ठति तत्रैव सभार्य्याश्चैव देवताः ॥ १० ।
 निमिषं निमिषार्धं वा यत्र तिष्ठन्ति योगिनः ।
 तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥ ११ ।
 यन्मामोच्चारणादेव सर्वं नश्यन्मुपद्रवाः ।
 स्तोत्रैर्व्याघ्रैश्चैर्व्याहिसु ध्यानेन कथ्यते ॥ १२ ।
 तस्मान्न बाधते चाग्निर्देव्या चान्ये च सप्तमाः ।
 नश्यन्ति सर्वदुःखानि हरिस्मरणमात्रतः ॥ १३ ।
 ततः प्रसन्नवदनः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
 प्रादुरासीकमीपेऽस्याः शङ्खचक्रादिभृच्चरिः ॥ १४ ।
 ईषदासस्फुरद्दन्तप्रभाभासितदिङ्मुखः† ।
 स्पृशन् करेण पुण्येन प्राञ्च कश्यपवज्रभाम् ॥ १५ ।

श्रीभगवानुवाच ।

देवमातः प्रसन्नोऽस्मि तपसाराधितस्त्वया ।
 चिरं आन्तासि भद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥ १६ ।
 वरं वरय दास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ।

* न सन्ति इति (घ) ।

† प्रभुभासितदिङ्मुखः इति (घ) ।

मा भैर्भद्रे महाभागे भ्रुवं त्रयो भविष्यति ॥ १७ ।

इत्युक्ता देवमाता सा देवदेवेन चक्रिणा ।

तुष्टाव प्रणिपत्यैनं सर्व्वलोकसुखावहम् ॥ १८ ।

अदितिरुवाच ।

नमस्ते देवदेवेश सर्व्वव्यापिस्त्वनाह्न ।

सत्त्वादिगुणभेदेन लोकव्यापारकारण ॥ १९ ।

नमस्ते बहुरूपाय नीरूपाय महात्मने* ।

सर्व्वैकरूपरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥ २० ।

नमस्ते लोकनाथाय परमज्ञानरूपिणे ।

सङ्गत्तजनवात्सल्यशीलिने मङ्गलात्मने ॥ २१ ।

यस्यावताररूपाणि अर्चयन्ति मुनीश्वराः ।

तमादिदेवं पुरुषं नमामीष्टार्थसिद्धये ॥ २२ ।

यन्न जानन्ति मुनयो यन्न जानन्ति सूरवः ।

तं नमामि जगद्धेतुं मायिनस्तममायिनम् ॥ २३ ।

यस्याऽवलोकनं† चित्रं मायोपद्रवकारणम्‡ ।

जगद्रूपं जगद्धेतुं तं वन्दे सर्व्ववन्दितम् ॥ २४ ।

यत्पादास्त्रुजकिञ्चल्कसेवारक्षितमस्तकाः ।

अवापुः परमां सिद्धिं तं वन्दे पद्मजापतिम्§ ॥ २५ ।

* विश्वे परमात्मने इति (क) ।

† तस्यावलोकनमिति (घ) ।

‡ मायोपद्रवकारणमिति (ङ) ।

§ पद्मजापतिमिति (क), (ग), (ङ) ।

श्रुतयोऽपि* न जानन्ति महिमानन्तु यद्वरः ।
 अत्यासक्तश्च† भक्तानां तं वन्दे भक्तिसङ्गिनम् ॥ २६ ।
 देवो यस्यस्तसङ्गानां शान्तानां करुणार्णवः ।
 करोति ह्यात्मनः सङ्गं तं वन्दे सङ्गवर्जितम् ॥ २७ ।
 यन्नेश्वरं यन्नभुजं यन्नकर्म्मसु निष्ठितम् ।
 नमामि यन्नफलदं यन्नकर्म्मप्रबोधकम्‡ ॥ २८ ।
 अजामिहोऽपि पापात्मा यन्नामीश्वरशोभुतः§ ।
 प्राप्तवाग्वरमं धाम तं वन्दे लोकसाक्षिणम्॥ २९ ।
 हरिरूपी महादेवः शिवरूपी जनार्दनः ।
 इति लोकस्य ते नाथ नताऽस्मि जगतां गुरुम्॥ ॥ ३० ॥
 ब्रह्माद्या अपि ये देवा यन्मायापाशयन्विताः ।
 न जानन्ति परं भावं तं वन्दे सर्वनायकम् ॥ ३१ ।
 हृत्पद्मनिलयोऽन्नाना*#हूरस्य इव†† भाति यः ।
 प्रमाणाऽतीतसङ्गावं तं वन्दे ज्ञानसाक्षिणम् ॥ ३२ ।
 यन्मुखाद्वाङ्मनो जातो बाहुभ्यां चक्षियोऽजनि ।

* श्रुतयोऽपि इति (क), (घ) ।

† अत्यासक्तश्च इति (क), अत्यासक्तश्च इति (घ), (ङ) ।

‡ (क) प्रसक्तं शेषलौकिक पूर्वार्थे नास्ति । यन्नकर्म्मविनीयकमिति (ङ) ।

§ यन्नामीश्वरशोभुतः इति (घ) ।

॥ सङ्गवर्जितमिति (ग) ।

॥ तं नताऽस्मि जगद्गुरुमिति (क), (ग) ।

*# हृत्पद्मनिलयो ज्ञानमिति (ग) ।

†† इति इति (घ) ।

तथैव चोक्तो वैश्वः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायत* ॥ ३३ ॥
 मनसश्चन्द्रमा जातो जातः सूर्यश्च चक्षुषः ।
 सुखादग्निरथेन्द्रश्च† ओताह्रायुरजायत‡ ॥ ३४ ॥
 ऋग्यजुःसामरूपाय सप्तस्वरगतात्मने§ ।
 षडङ्गरूपिणे तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ३५ ॥
 त्वमिन्द्रः परमः सोमस्त्वमीशानस्त्वमन्तकः॥ ॥
 त्वमग्निर्वरुणश्चैव निर्ऋतिस्त्वं दिवाकरः ॥ ३६ ॥
 देवाश्च स्यावराश्चैव पिशाचाश्चैव राक्षसाः ।
 गिरयः सिद्धगन्धर्व्वास्तथा भूमिश्च सागराः ॥ ३७ ॥
 त्वमेव जगतामीशो यस्मान्नास्ति परात्परः॥ ॥
 यद्रूपमखिलं देव तस्मान्नित्यं नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥
 अनाथनाथ सर्वज्ञ** भूतादिर्वेदविग्रहः†† ॥
 रक्षोभिर्बाधितान् पुत्रान्मम चाहि जनार्दन ॥ ३९ ॥
 इति सुत्वा देवधात्री देवं नत्वा पुनः पुनः ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा हर्षाशुचालितस्तनी ॥ ४० ॥

* चक्षुष्यायत इति (क), व्यजायत इति (ग), अजायत इति (ङ) ।

† सुखादिन्द्रश्च वज्रश्च इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ ओताह्रायुरजायत इति (क), (ङ), पाञ्चैभ्यः इति साधु ।

§ सप्तस्वर्गात्मने नम इति (क) ।

॥ एतदर्थं (ग) पुनर्नमो नास्ति ।

॥ त्वत्तो नास्ति परात्परः इति (ग) ।

** अनाथानां सर्वज्ञ इति (क) ।

†† देवविग्रह इति (घ) ।

अदितिर्वाच ।

अनुग्रहोऽस्ति देवेश यदि सर्वादिक्कारच ।
 अकण्ठकां त्रियं देहि मक्षुतानां दिवौकसाम् ॥ ४१ ।
 अन्तर्यामिन्नगद्रूप सर्व्वं परमेस्वर ।
 अघ्रातं किं त्वया देव किं मां मोहयसि प्रभो ॥ ४२ ॥
 तथापि तव वक्ष्यामि यन्मे मनसि रोचते ।
 वृथापुत्राऽस्मि देवेश रक्षोभिः परिपीडिता ॥ ४३ ।
 ताव हिंसितुमिच्छामि मक्षुता दितिजा यतः† ।
 तानहत्वा त्रियं देहि मक्षुतायेति‡ चामवीत् ॥ ४४ ।
 इत्युक्तो देवदेवेशः पुनः प्रीतिसुपागतः ।
 उवाच हर्षयन्सार्धं समाक्षिप्य महोक्त्वात्§ ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽस्मि देवि भद्रन्ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 यतः॥ सपत्नीपुत्रेषु अपि वात्सल्यशालिनी ॥ ४६ ।
 त्वया तु यत्कृतं स्तोत्रं पठन्ति भुवि ये नराः॥ ।
 तेषां पुत्रा धनं सम्पन्नं ह्रीयन्ते कदाचन ॥ ४७ ॥

* (ख) पुत्रान्मे प्रवसतो द्वाचत्वारिंशच्छ्रीका न सन्ति ।

† दितिजादयः इति (क), दितिजातयः इति (ग), (ङ) ।

‡ मक्षुतायेतीति (ख), तत्राज्जाच्छ्रीकादनन्तरं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

§ महोक्त्वामिति (ख), (ङ) ।

॥ यथा इति (ग) ।

॥ मानवाः इति (क), (ग) । पठिष्यन्ति च मानवा इति (ख) ।

आत्मजे वाऽन्यपुत्रे वा यः समत्वेन वर्त्तते ।

न तस्य पुत्रशोकः स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥ ४८ ।

अदितिरुवाच ।

नाहं वोढुं* क्षमा देव त्वामाद्यं पुरुषोत्तमम्† ।

ब्रह्माण्डकोटिसाहस्रं रोम्णि रोम्णि तवाऽव्ययः‡ ॥ ४९ ।

यस्य भावं न जानन्ति श्रुतयः सर्वदेवताः ।

तमहं देवदेवेशं धारयामि कथं प्रभो ॥ ५० ।

अणोरणीयांसमजं परात्परतरं विभुम्§ ।

धारयामि कथं देव त्वामहं पुरुषोत्तमम्॥ ५१ ।

महापातकयुक्तोऽपि यन्नामस्मृतिमात्रतः॥ ।

प्रयाति मुक्तिं देवेश तं कथं धारयाम्यहम् ॥ ५२ ।

सूत उवाच ।

तयोक्तं वचनं श्रुत्वा देवदेवो जनार्दनः ।

दत्त्वाऽभयं देवमातुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ।

सत्यमुक्तं महाभागे त्वया नास्त्यत्र संशयः ।

* सीदुमिति (ग) ।

† पुरुषं प्रभुमिति (ग) ।

‡ तवाऽव्यय इति (क) । एतदहं (ख), (ग) पुस्तकयोः एवं पठितं “ब्रह्माण्डकोटि-
साहस्रं रोम्णि रोम्णि तवाऽव्यय ।”

§ प्रभुमिति (क), (घ) ।

॥ पुरुषोत्तम इति (क) । तत्र (५०) श्लोको नास्ति ।

॥ यन्नामोच्चारमात्रत इति (क) ।

तथापि तव वक्ष्यामि* गुह्यानुद्घातरं शुभे ॥ ५४ ॥

रागद्वेषविहीना ये भक्तता मत्परायणाः ।

वहन्ति सततं ते मां गतास्तथा अदाश्रिताः ॥ ५५ ॥

परोपतापविमुखाः शिवार्चनपरायणाः ।

भक्त्याश्रयणासक्ता वहन्ति सततं हि माम् ॥ ५६ ॥

पतिव्रताः पतिप्राणाः पतिभक्तिपरायणाः† ।

वहन्ति सततं बाले स्त्रियोऽपि त्यक्तमत्सराः ॥ ५७ ॥

मातापित्रोश्च शत्रूषुर्गुरुभक्तोऽतिथिमियः ।

हितकृद्वाङ्मनानां यः स मां वहति सर्वदा ॥ ५८ ॥

सक्त्याश्रयणे सक्तो यतिशत्रूषुरेव च‡ ।

स्वाश्रमाचारनिरतः स मां वहति सर्वदा ॥ ५९ ॥

पुण्यतीर्थरता नित्यं सत्सङ्गनिरताः सदा ।

लोकानुग्रहशीलाश्च वहन्ति सततं हि माम्§ ॥ ६० ॥

परोपकारनिरताः परद्रव्यपराङ्मुखाः ।

नपुंसकाः परस्त्रीषु वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६१ ॥

तुल्यपुपासनरताः सदा नामपरायणाः ।

गौरवचरता॥ ये च वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६२ ॥

* तथापि शत्रु वक्ष्यामि इति (क), (ख), (ग) ।

† पतिभक्तिसमन्विताः इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ शत्रूष्वेव च इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ एतच्छ्लोकपूर्वादे (ख) पुस्तके नास्ति ।

॥ गौरवचरताः इति (घ), (ङ) ।

प्रतिग्रहविहीना ये परार्थविमुखास्तथाः ।
 अन्नोदकप्रदातारो वहन्ति सततं हि माम् ॥ ६३ ।
 त्वं हि देवि पतिप्राणा साध्वी भूतहिते[†] रता ।
 संप्राप्य पुत्रभावं ते नाशयाम्यरिसङ्कुलम् ॥ ६४ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशः अदितिं देवमातरम् ।
 दत्त्वा कण्ठगतां मालामभयञ्च तिरोदधेः ॥ ६५ ।
 साऽपि तं तुष्टमनसा[‡] देवसू[§]र्दशनन्दिनी ।
 प्रणम्य कमलाकान्तं पुनः स्वस्नानमन्वगात् ॥ ६६ ।
 ततो दितिर्दक्षसुता[¶] प्रक्षिता लोकवन्दिता ।
 असूत समये पुत्रं सर्व्वलोकत्रियोज्ज्वलम् ॥ ६७ ।
 शङ्खचक्रधरं शान्तं चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।
 सुधाकलसदध्यवकरं वामनसंज्ञितम् ॥ ६८ ।
 सहस्रादित्यसङ्काशं व्याकीर्षकभलेक्षणम् ।
 सर्वाभरणसंयुक्तं पीताम्बरधरं हरिम् ।
 सुत्यं मुनिगणैर्युक्तं सर्व्वलोकैकनायकम् ॥ ६९ ।
 आविर्भूतं हरिं ज्ञात्वा कश्यपो हर्षसंभ्रमः ।
 प्रणम्य प्राञ्जलिर्भूत्वा स्तोतुं समुपचक्रमे ॥ ७० ।

* पराग्रविमुखाश्च ये इति (ख), (घ), (ङ) ।

† सर्व्वभूतहिते रता इति (ग) ।

‡ (ख) पुलके एतज्जातं पुन्यं तत् उवाच इति पाठो वर्तते ।

§ सापि सन्तुष्टमनसा इति (क), (ग) ।

¶ देवमाता इति (क), प्रतीता इति (ङ) ।

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय

नमो नमस्तेऽखिलपालकाय* ।

नमो नमस्तेऽखिलनायकाय†

नमो नमो दैत्यविनाशनाय ॥ ७१ ॥

नमो नमो भक्तजनप्रियाय

नमो नमः सज्जनरक्षिताय ।

नमो नमो दुर्जननाशकाय

नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय ॥ ७२ ॥

नमो नमः कारणवामनाय‡

नारायणायामितविक्रमाय ।

श्रीशार्ङ्गचक्राऽसिगदाधराय

नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥ ७३ ॥

नमः पयोराशिनिवासनाय

नमोऽस्तु ते हृत्कमलासनाय ।

नमोऽस्तु सूर्यायनिभप्रभाय

नमोनमः पुष्पकधागताय§ ॥ ७४ ॥

नमो नमोऽर्केन्दुविलोचनाय

* पादनाय इति (ग) । पाखनाय इति (ङ) ।

† चमरनायकाय इति (ख) ।

‡ कारणकारणाय इति (क) ।

§ पुष्पकधागताय इति (घ) ।

नमोऽस्तु ते यज्ञफलप्रदाय ।
 नमोऽस्तु यज्ञाङ्गविराजिताय
 नमोऽस्तु ते सज्जनवत्सभाय ॥ ७५ ।
 नमो नमः कारणकारणाय*
 नमोऽस्तु शब्दादिविवर्जिताय† ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसुखप्रदाय
 नमो नमो भक्तमनोगताय ॥ ७६ ।
 नमोऽस्तु तस्मै‡ भ्रमनाशनाय
 नमोऽस्तु ते मन्दरधारणाय ।
 नमोऽस्तु ते यज्ञवराहमान्ने
 नमो हिरण्माख्यविदारणाय ॥ ७७ ।
 नमोऽस्तु ते वामनरूपभाजे
 नमोऽस्तु ते चक्रकुलान्तकाय ।
 नमोऽस्तु ते रावणमर्द्धकाय§
 नमोऽस्तु ते नन्दसुताग्रजाय ॥ ७८ ।

नमस्ते कमलाकान्त नमस्ते सुखदायिने ।
 स्मृतात्तिर्नाशिने तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥ ७९ ।

-
- * कारणवामनाय इति (क), (ङ) ।
 † सत्त्वादिविवर्जिताय इति (ख) ।
 ‡ नमो नमस्ते भ्रमनाशनाय इति (ग) ।
 § रावणमर्द्धनाय इति (ङ) ।

य इदं वामनस्तोत्रं त्रिसन्ध्यं* पठते नरः ।

बलारोग्यार्थसन्तानै†स्तस्य नित्योत्सवो भवेत् ॥ ८० ॥

इति सुतः स देवेशो वामनो लोकपावनः‡ ।

उवाच प्रहसन्तुष्टिं वर्हयन् कश्यपस्य सः ॥ ८१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तात तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितं§ ।

अचिरात्साधयिष्यामि अखिलं त्वन्मनोरथम्॥ ८२ ॥

अहं जन्मद्वयेऽप्येवं युवयोः पुत्रतां गतः ।

भाविजन्मन्यपि तथा साधयाम्युत्तमं सुखम्॥ ८३ ॥

अत्रान्तरे बलिर्देव्यो दीर्घसत्रं महामखम् ।

आरभे गुह्येण युक्तः काव्येन च मुनीश्वरैः ॥ ८४ ॥

तस्मिन्मखे** समाहृतो विष्णुर्लक्ष्मीसमन्वितः ।

हविःस्वीकरणार्थाय ऋषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ८५ ॥

प्रवृत्तैश्चर्य्यदैत्यस्य वर्त्तमाने महाक्रतौ ।

* त्रिसन्ध्यासु पठेन्नरः इति (क), (ख), (घ) । त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः इति (ङ) ।

† धनारोग्यार्थसन्तानैरिति (ख) ।

‡ लोकपालकः इति (ग), (घ) ।

§ भविष्यति सुरार्चितः इति (ग) । अहं तुष्टोऽस्मि भद्रं ते भविष्यति सुरार्चितम् इति (ख) ।

॥ सम्यक् त्वन्मनोरथमिति (ग) ।

॥ भविष्याम्युत्तमं सुखमिति (क) । भावयाम्युत्तमं सुखमिति (ङ) । अतः परं (ख) पुनश्च सुत उवाच इति पाठोऽस्ति ।

** यत्र इति (ग) ।

वामनाख्यो महाविष्णुराजगाम बलेर्भस्त्रम् ॥ ८६ ।

स्मितेन मोहयन्तीकं वामनो भक्तवत्सलः ।

बलेः प्रत्यक्षतां गत्वा हविर्भोक्तुमुपाययौ ॥ ८७ ।

दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा जङ्घी* वा पण्डितोऽपि वा ।

भक्तियुक्तो भवेत्तस्य सदा सन्निहितो हरिः ॥ ८८ ।

आयान्तं† वामनं दृष्ट्वा ऋषयो ज्ञानचक्षुषः ।

प्रात्वा नारायणं देवमुद्ययुर्मन्त्रावादिनः‡ ॥ ८९ ।

एतज्प्रात्वा दैत्यगुरुरेकान्ते बलिमब्रवीत् ।

स्वसारमविचार्यैव§ खलाः कार्य्याणि कुर्वते ॥ ९० ।

भार्गव उवाच ।

भो भो दैत्यपते सौम्य अपहर्तुं तव त्रियम् ।

विष्णुर्वामनरूपेण अदितेः पुत्रतां गतः ॥ ९१ ।

तवाध्वरं समायाति त्वया तस्मात्सुरेश्वर ।

न किञ्चिदपि दातव्यं मन्मतं॥ शृणु पण्डित ॥ ९२ ।

आत्मबुद्धिः शुभकरी गुरुबुद्धिर्विशेषतः ।

परबुद्धिर्विनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयङ्करी ॥ ९३ ।

शत्रूणां हितक्षयस्तु स हन्तव्यो विशेषतः ।

* जङ्घी वा इति (ख) ।

† आयातमिति (क), (ङ) ।

‡ गुरुबुर्भन्त्रावादिन इति (क) । गुरुबुर्भन्त्रावादिन इति (ङ) ।

§ सारं बलं विचार्यैव इति (ङ) ।

॥ तन्मतमिति (घ) ।

सहाये नाशमायाते किं कार्यं साध्यते वद ॥ ८४ ।

वलिरुवाच ।

एवं गुरो न वक्तव्यं धर्ममार्गविरोधकम्* ।

यद्यादत्ते स्वयं विष्णुः किमस्मादधिकं परम्† ॥ ८५ ।

कुर्वन्ति विदुषो यन्नाविष्णुप्रीणनकारणम्‡ ।

स चेन्नाचाद्विभुञ्जीत इतः§ कोऽप्यधिको भुवि ॥ ८६ ।

दरिद्रेणाऽपि यत्किञ्चिद्विष्णवे दीयते गुरो ।

तदेव परमं दानं दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ८७ ।

स्मृतोऽपि परया भक्त्या पुनाति पुरुषोत्तमः ।

येन केनाप्यर्चितस्तु ददाति परमां गतिम् ॥ ८८ ।

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥ ८९ ।

जिह्वाये वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितः॥ १०० ।

गोविन्देति सदा ध्यायेद्यस्तु रागादिवर्जितः ।

स याति विष्णुभवनमिति प्राङ्मुर्मनीषिणः ॥ १०१ ।

* विरोधतः इति (ख), (ग) ।

† अधिकं फलमिति (ख) ।

‡ कारणात् इति (ख) ।

§ साक्षाद्विभुञ्जीत इति (ग), (घ) । भुञ्जीदर्थं भुञ्जीत इति साधु । इविभुञ्जीदत
कीदृशधिकोभुवि इति (ङ) सचेन्नाचाद्विभुञ्जीत इतः कीदृशधिको भुवीति (ख) ।

॥ पुनरावृत्तिदुर्लभमिति (घ) ।

अग्नौ वा ब्राह्मणे वाऽपि ह्यते* यद्विर्गुरो ।
 हरिबुद्ध्या महाभाग तेन विष्णुः प्रसीदति ॥ १०२ ।
 अहन्तु हरितुष्टार्थं करोम्यध्वरसुत्तमम् ।
 स्वयमायाति चेद्दिष्णुः कृतार्थोऽस्मि न संशयः† ॥ १०३ ।
 एवं वदति दैत्येन्द्रे विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
 प्रविवेशाध्वरगृहं हुतवक्त्रिमनोरमम् ॥ १०४ ।

सूत उवाच ।

विष्णवेऽस्मै जगद्दाने दत्त्वाऽर्घ्यं विधिवद्वलिः ।
 रोमाक्षिततनुर्भूत्वा हर्षान्मुनयनोऽब्रवीत् ॥ १०५ ।
 बलिरुवाच ।‡

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलो मखः ।
 जीवनं सफलं मेऽद्य कृतार्थोऽस्मि न संशयः ॥ १०६ ।
 अमोघाऽमृतदृष्टिर्मे समायाताऽतिदुर्लभा ।
 त्वदागमनमात्रेण अनायासी महोत्सवः ॥ १०७ ।
 एते च ऋषयः सर्वे कृतार्था नात्र संशयः ।
 यैः पूर्वं यत्तपस्तप्तं तदद्य सफलं प्रभो ॥ १०८ ।
 कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि कृतार्थोऽस्मि न संशयः ।
 तस्मात्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥ १०९ ।

* चिद्यते इति (ग) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

‡ एषपाठः (ग), (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

त्वदान्नया त्वन्नियोगं* साधयामीति मे मनः ।
 इत्युक्त्वाहसमायुक्तं समान्नापय मां विभो† ॥ ११० ।
 इत्युक्ते दीक्षिते तस्मिन् प्रहसन्वामनोऽभवीत् ।
 देहि मे तपसि स्यातुं भूमिं क्षिपद्सन्धिताम्‡ ॥ १११ ।
 एतच्छ्रुत्वा बलिः प्राह राज्यं याचितवान्हि ।
 ग्रामं वा नगरं वाऽपि धनं वा किं कृतवत्याऽ§ ॥ ११२ ।
 तन्निश्चय्य बलिं प्राह विष्णुः कपटवेशधृक्॥ ।
 आसन्नभ्रष्टराज्यस्य वैराग्यं जनयन्निव॥ ॥ ११३ ।
 शृणु दैत्येन्द्र वक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं परम् ।
 सर्वसङ्गविहीनानां किमर्थैः साध्यते वद ॥ ११४ ।
 अहन्तु सर्वभूतानामन्तर्यामीति भावयः॥ ।
 मयि सर्वमिदं दैत्य किमन्यैः साध्यते धनैः ॥ ११५ ।
 रागद्वेषविहीनानां शान्तानां त्यक्तमायिनाम्॥†† ।

* वदान्नया त्वन्नियोगमिति (क) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

‡ संयुतामिति (क) ।

§ धनं वापि कृतवत्या इति (क) । चान्द्रिकश्चित्तुं तया इति (ख) । अत्रातः परं सूत उवाच इति पाठोऽस्ति ।

॥ वेवञ्जदिति (न) ।

॥ (ख) पुस्तके एतन्नादनगरं श्रीभगवानुवाच इति पाठो वर्तते । तत्र (११४) श्रीकृष्ण पूर्वार्धे नास्ति ।

* भावयेदिति (न) ।

†† कृतमायिनामिति (न) । एव श्रीकः (क) पुस्तके नास्ति ।

नित्यानन्दस्वरूपाणां किमन्यैः साध्यते धनैः ॥ ११६ ॥

आत्मवत्सर्व्वभूतानि पश्यतां शान्तचेतसाम् ।

अभिन्नमात्मनः सर्व्वं को दाता दीयते च किम् ॥ ११७ ॥

पृथ्वीयं क्षत्रियवशा इति शास्त्रेषु निश्चितम्* ।

तदाज्ञया स्थिताः सर्व्वे लभन्ते परमं सुखम् ॥ ११८ ॥

दातव्या मुनिभिश्चाऽपि षष्ठांशो भूभुजे बले ।

महीयं ब्राह्मणानाम्नु दातव्या सर्व्वयज्ञतः ॥ ११९ ॥

भूमिदानस्य माहात्म्यं शृणु त्वं† गदतो मम ।

न कोऽपि गदितुं शक्नोतीति श्रुत्वा लोकेऽस्मिन्देत्यसत्तम ॥ १२० ॥

भूमिदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

परं निर्वाणमाप्नोति भूमिदानान्न संशयः ॥ १२१ ॥

स्वल्पामपि महीं दत्त्वा श्रोत्रियायाहितात्मये ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२२ ॥

भूमिदः सर्व्वदः प्रीक्षो भूमिदो मोक्षभागभवेत् ।

भूमिदानम्नु तज्ज्ञेयं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ १२३ ॥

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः ।

दशहस्तां महीं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १२४ ॥

सत्याग्ने भूमिदाता यः सर्व्वदानफलं लभेत् ।

भूमिदस्य समो नान्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते‡ ॥ १२५ ॥

* गीयते इति (ख) ।

† शृणुष्विति (ख), (ग) । शृणुष्व इति (ख) ।

‡ भूमिदानसमं नान्यस्त्रिषु लोकेषु वर्तते इति (घ) ।

द्विजस्य वृत्तिहीनस्य यः प्रदद्यान्मही* बले ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं नाहं वर्षशतैरपि ॥ १२६ ।
 सक्तस्य देवपूजासु वृत्तिहीनस्य भूमिप† ।
 स्वल्पामपि महीं दद्यात्स विष्णुर्नात्र संग्रयः‡ ॥ १२७ ।
 वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।
 अल्पामपि महीं दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १२८ ।
 सक्तस्य देवपूजासु विप्रस्यादृक्किकां महीम् ।
 दत्त्वा भवति गङ्गायां चिरान्नस्नानजं फलम् ॥ १२९ ।
 विप्रस्य वृत्तिहीनस्य सदाचाररतस्य च ।
 द्वाणिकां पृथिवीं दत्त्वा यत्फलं लभते शृणु ॥ १३० ।
 गङ्गातीरेऽश्वमेधानां शतानि विधिवन्नरः ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति तदाप्नोति महत्फलम् ॥ १३१ ।
 ददाति स्वारिकां भूमिं दरिद्राय द्विजातये ।
 तस्य पुण्यं प्रवक्ष्यामि वदतस्तन्निशामय ॥ १३२ ।
 अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
 विधाय जाङ्गवीतीरे यत्फलं लभते ध्रुवम् ॥ १३३ ।
 भूमिदानं महादानमतिदानं प्रकीर्तितम् ।
 सर्वपापप्रशमनमपवर्गफलप्रदम् ॥ १३४ ।

* यच्च दद्यान्महीं बले इति (ख) ।

† सक्तस्य देवपूजार्थमिति (क) । दैत्यप इति (ग), (ङ) । सर्वदा इति (ख) ।

‡ (क) पुस्तके चतः परं “इच्छन्नीधूमतुलसीपूगद्वयादिसंयुता । पृथ्वी प्रदीयते
 तेन स विष्णुर्नात्र संग्रयः ।” इत्यधिकः श्लोकी वर्तते ।

इतिहासमिमं वक्ष्ये* गृणु दैत्यकुलेश्वर ।
 यच्छ्रुत्वा अतया युक्तो भूमिदानफलं लभेत् ॥ १३५ ।
 आसीत्पुरा द्विजवरो ब्रह्मकल्पो† महासुनिः ।
 दरिद्रो वृत्तिहीनश्च नाम्ना भद्रमतिर्वले ॥ १३६ ।
 श्रुतानि सर्वशास्त्राणि‡ तेन वेदविदा बले ।
 श्रुतानि च पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ १३७ ।
 अभवंस्तस्य घट् पद्माः श्रुता सिन्धुर्यशोवती ।
 कामिनी मानिनी चैव शोभा चैव प्रकीर्तिता ॥ १३८ ।
 तासु पद्मीषु तस्यासंख्यत्वारिंशच्छतत्रयम्§ ।
 पुत्राणामसुरश्रेष्ठ सर्वे नित्यं बुभुक्षिताः ॥ १३९ ।
 अकिञ्चनो भद्रमतिः क्षुधार्त्तानाम्भजान् प्रियान् ।
 पश्यन् स्वयं क्षुधार्त्तश्च विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १४० ।
 धिग्जन्म भाग्यरहितं धिग्जन्म धनवर्जितम् ।
 धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्म सुखवर्जितम् ॥ १४१ ।
 धिग्जन्म धर्मरहितं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितम्॥ ।
 धिग्जन्माचाररहितं धिग्जन्म याज्याया रतम् ॥ १४२ ।

* अहं वक्ष्ये इति (घ) ।

† ब्रह्मकल्पे इति (घ) ।

‡ सर्वशास्त्राण्यधीतानि इति (ख) ।

§ शतत्रयमिति (ग) ।

॥ धिग्जन्म यत्ननिरतं धिग्जन्मातिथ्यवर्जितमिति (ग) ।

धिग्जन्म बन्धुरहितं धिग्जन्म स्थातिवर्जितम्* ।
 नरस्य बह्वपत्यस्य धिग्जन्मैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४३ ।
 अहो गुणाः सौम्यता च विद्वत्ता जन्म सत्कुले ।
 दारिद्र्याम्बुधिमग्नस्य सर्वमेतन्न शोभते ॥ १४४ ।
 प्रियाः पुत्राश्च पौत्राश्च बाधवा भ्रातरस्तथा ।
 मित्राश्च सर्वे मनुजास्त्यजस्यैश्वर्यवर्जितम् ॥ १४५ ।
 चाण्डालो वा द्विजो वाऽपि भाग्यवानेव पूज्यते ।
 दरिद्रः पुरुषो लोके श्ववक्त्रोक्तनिन्दितः† ॥ १४६ ।
 अहो सम्पत्समायुक्तो निष्ठुरो वाऽप्यनिष्ठुरः ।
 गुणहीनोऽपि गुणवान्मूर्खो वाऽपि स पण्डितः ॥ १४७ ।
 निष्ठुरो वा गुणी वाऽपि धर्महीनोऽपि वा नरः ।
 ऐश्वर्यगुणयुक्तश्चेत्पूज्य एव न संशयः ॥ १४८ ।
 अहो दरिद्रता दुःखं तच्चाऽप्याशाऽतिदुःखदा ।
 आशाभिभूताः पुरुषाः दुःखमनुवते स्त्रयम् ॥ १४९ ।
 आशाया दासवहासाः सर्वलोकस्य चैव हि ।
 मानं हि महतां लोके धनमक्षयसुच्यते‡ ॥ १५० ।

* (क) पुस्तके (१४१) (१४२) श्लोकी न सः । धिग्जन्म सुखवर्जितमिति (ग) ।

(क) पुस्तके एतदर्थं नास्ति । (ख) पुस्तके (१४१), (१४२), (१४३) श्लोकत्रयं नास्ति ।

† सर्वेचैव हि निन्द्यते इति (ख) ।

‡ (ख), (ग) पुस्तकवीरितकाष्ठीकान् पूर्वभाष्येयं दृश्यते—

“आत्रा दासा येषां (न ?) ते दासाः सक्तलसीकल ।

आत्रा दासा येषां तेषां दासायते लोकाः ॥”

(ख) पुस्तके परश्लोकस्य पूर्वार्धं नास्ति ।

तदेवाशाख्यरिपुणा प्रनष्टाहो दरिद्रता* ।
 सर्वशास्त्रार्थवेत्तापि दरिद्रो भाति मूर्खवत् ॥ १५१ ।
 अकिञ्चनमहारोगग्रस्तानां को विमोचकः† ।
 अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखं दरिद्रता ।
 तत्राऽपि‡ पुत्रदाराणां बाहुल्यमतिदुःखदम् ॥ १५२ ।
 एवमुक्ता भद्रमतिः सर्वशास्त्रार्थकोविदः§ ।
 अल्पैश्वर्यपदं धर्म्ममनसाऽचिन्तयत्तदा ॥ १५३ ।
 भूमिदानं विनिश्चित्य सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 प्रावकां॥ परमं धर्म्मं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १५४ ।
 दानानामुत्तमं दानं भूदानं परिकीर्तितम् ।
 यद्वत्त्वा समवाप्नोति यद्यदिष्टतमं नरः ॥ १५५ ।
 इति निश्चित्य मतिमान्धीरो भद्रमतिर्बले ।
 कौशाब्धीनाम नगरीं कलत्रसहितो ययौ ॥ १५६ ।
 सुघोषं नाम विप्रेन्द्रं सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ।
 गत्वा याचितवान् भूमिं पञ्चहस्तायतां बले ॥ १५७ ।
 सुघोषो धर्म्मनिरतस्तं निरीक्ष्य कुटुम्बिनम् ।

* सा प्रनष्टा दरिद्रता इति (क) । रिपुणाहोप्रनष्टा दरिद्रता इति (ग), (ङ) ।

† महाभीहयसानामिति (क), (ङ) । महाबाहयसानामिति (ख) ।

‡ तथापि इति (ग) । एतदर्थं (ङ) पुस्तके नास्ति ।

§ सर्वशास्त्रपरायण इति (ख) । एतस्मात् पूर्वं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।
 सर्वशास्त्रार्थपारगः इति (घ), (ङ) ।

॥ त्रायकं इति (क), (ग) ।

मनसा प्रीतिमापन्नः समभ्यर्च्यैनमब्रवीत्* ॥ १५८ ॥
 कृतार्थोऽस्मि भद्रमते सफलं मम जन्म च ।
 मत्कुलं चाऽनघं जातमनुयाहोऽस्मि ते यतः† ॥ १५९ ॥
 इत्युक्त्वा तं समभ्यर्च्य सुघोषो धर्मतत्परः ।
 पञ्चहस्तप्रमाणन्तु ददौ तस्मै महामतिः ॥ १६० ॥
 पृथिवी वैष्णवी पुण्या, पृथिवी विष्णुपालिता ।
 पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ १६१ ॥
 मन्त्रेणानेन दैत्येन्द्र सुघोषस्तं द्विजेश्वरम्‡ ॥
 विष्णुबुध्या समभ्यर्च्य तावतीं पृथिवीं ददौ§ ॥ १६२ ॥
 सोऽपि भद्रमतिर्विप्रो॥ धीमांस्तां याचितां सुवम्॥ ।
 दत्तवान्हरिभक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥ १६३ ॥
 सुघोषो भूमिदानेन कोटिवंशसमन्वितः ।
 प्रपेदे विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १६४ ॥
 बले भद्रमतिश्चाऽपि यतः प्रार्थितवान् त्रियम्** ।
 स्थितवान्विष्णुभवने सकुटुम्बो युगायुतम् ॥ १६५ ॥

* समभ्यर्च्येदमब्रवीदिति (ख) ।

† मनुपाह्वोऽस्मि ते वर इति (ख) । तत्र चत्वारोऽङ्गोपादानानां श्रीरूप उवाच इति पाठोऽस्ति ।

‡ द्विजोत्तममिति (ख) ।

§ भारतो पृथिवीं ददौ इति (क), (घ) ।

॥ भद्रमतिर्धौ इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ महीमिति (ख) ।

** बले भद्रमतिस्त्वेवं कृत्वा प्रापितवान् त्रियमिति (क) ।

ततस्तु ब्रह्मसद्ने खित्वा युगशतायुतम्* ।
 ऐन्द्रं पदं समाश्रित्य स्थितवाग्कल्पपञ्चसु† ॥ १६६ ।
 ततो भुवं समासाद्य सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 जातिस्मरो महाभागो बुभुजे भोगसुत्तमम् ॥ १६७ ।
 ततो भद्रमतिर्देव निष्कामी विष्णुतत्परः ।
 पृथिवीं वृत्तिहीनानां ब्राह्मणानां प्रदत्तवान्‡ ॥ १६८ ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मादत्तैश्वर्य्यमनुत्तमम् ।
 कोटिवंशसमेतस्य ददौ मोक्षमनुत्तमम्§ ॥ १६९ ।
 तस्मादैत्यपते मङ्गं सर्वधर्मपरायण ।
 तपस्वरिषे मोक्षाय देहि मे त्रिपदां महीम् ॥ १७० ।
 विरोचनसुतो हृष्टः कलसं जलपूरितम् ।
 आददे पृथिवीं दातुं वञ्चितो॥ भार्गवस्य सः ॥ १७१ ।

* युगशतं बले इति (क) ।

† (ख) पुस्तकेऽस्य श्रीकलसं पूर्वाह्ने नास्ति, कल्पपञ्चमिति (ग) ।

‡ (ख) पुस्तके (१६८) श्रीक्रीनास्ति, अथ च ततो भद्रमतिर्देवमिषेय इति पाठः ।
 एतच्चरचदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति । तत्र केवलं श्रीकाहं विद्यते, तदप्यन्वविधं यथा—कोटि-
 वंशसमेतस्य ददौ मोक्षमनुत्तमम् । हीनहनीनां ब्राह्मणानामिति (ङ) ।

§ (ग) पुस्तके श्रीकलसं पराहं नास्ति, पूर्वाह्ने च अदत्तैश्वर्य्यमिति पाठोऽस्ति ।
 (घ) पुस्तके (१६८) श्रीक्रीनास्ति, अथ च पूर्वाह्ने नास्ति, (ङ) पुस्तके पूर्वाह्ने तस्य विष्णुः
 प्रसन्नात्मा मङ्गैश्वर्य्यमनुत्तममिति पाठो वर्तते ।

॥ (ख) पुस्तके (१७१) श्रेयात्मन् स त उवाच इति पाठो वर्तते । वङ्गु
 पुस्तकेषु वर्तन्ते भार्गवस्य स इति पाठो वर्तते, (ख) (ङ) पुस्तकेषु वर्तन्ते वामनस्य
 सः इति पाठोऽस्ति ।

विष्णुः सर्वगतो ज्ञात्वा जलाधारविरोधिनाम् ।
 काव्यं हस्तस्य दर्भायं तद्वारि सन्नवेद्यम् ॥ १७२ ॥
 दर्भायोऽभून्नहाशस्त्रं रविकोटिसमप्रभम् ।
 अमोघं ब्राह्ममत्युषं काव्याक्षिप्रासलीलुपम् ॥ १७३ ॥
 शशापः भार्गवः शूराऽनसुरानेकचक्षुषा ।
 पश्येति व्यादिदेशैव दर्भायं शस्त्रसन्निभम् ॥ १७४ ॥
 बलिर्ददौ महाविष्णोर्महीं निपदसन्निताम् ।
 ववृषे सोऽपि विष्वात्मा आब्रह्मभवनं तदा ॥ १७५ ॥
 अमिमीतः महीं द्वाभ्यां पद्भ्यां विक्षतगुह्रिः § ।
 आब्रह्माण्डकटाक्षान्तं पदान्येनामितप्रभः ¶ ॥ १७६ ॥
 पादाङ्गुष्ठायनिर्भिन्नो ब्रह्माण्डो विभिदे द्विधा ।
 तद्वारा वाङ्मसलिलं बहुधारं समागतम् ॥ १७७ ॥
 धीतविष्णुपदं तोयं निर्मलं लोकपावनम् ।
 अजाण्ववाङ्मसलिलं धारारूपमवर्त्तत ॥ १७८ ॥
 तज्जलं पावनं श्रेष्ठं ब्रह्मादीन् पावयन् सुरान् ।
 संसेवितं सप्तर्षिभिः पतितं मेरुमूर्धनि ॥ १७९ ॥

* ब्रह्मान इति (ङ), (घ) ।

† सुरानिति (ङ), (ग) ।

‡ अमीमित इति (ङ), (ग) ।

§ विक्षतगुरिति (ङ) ।

¶ पदं निष्सेवितप्रभ इति (ग) ।

॥ (घ) पुस्तके लोकास्तेषां स्थाने केवलं लोकास्तेषां, तथा धीतविष्णुपदं
 तीर्थं धारारूपमवर्त्तत इति ।

इति दृष्टान्तं कर्म ब्रह्माद्या देवतागणाः ।

ऋषयो मनवश्चैव असुवन् हर्षसंयुताः* ॥ १८० ॥

ब्रह्माद्या जगुः ।

नमः परेशाय परात्मरूपिणे†

परात्पराय पररूपधारिणे ।

ब्रह्मात्मने ब्रह्मरतात्मबुद्धये‡

नमोऽस्तु ते व्याहृतकर्मशालिने ॥ १८१ ॥

परेश परमानन्द परमात्मन् परात्पर ।

सनातन जगन्नाथ§ प्रमाणातीत ते नमः ॥ १८२ ॥

विश्वतश्चक्षुषे तुभ्यं विश्वतोवाहवे नमः ।

विश्वतः शिरसे तुभ्यं विश्वतोगतये नमः॥ ॥ १८३ ॥

एवं स्तुता महाविष्णुर्ब्रह्मादीनां दिवौकसाम् ।

दत्त्वा स्वस्वपदन्तेषां प्रहसन्नभयं ददौ ॥ १८४ ॥

विरोचनात्मजं दैत्यं बन्धयामास माधवः ।

ददौ रसातलं तस्मै॥ निवासं भोगसंयुतम् ॥ १८५ ॥

* मनवश्चैव असुवन् हर्षसंयुताः इति (क), (घ), (ङ) ।

† बहुषु पुस्तकेषु परमात्मरूपिणे इति पाठो वर्तते । (घ) पुस्तके परात्मरूपिणे (पर-रूपिणे ?) इति पाठः ।

‡ ब्रह्मविद्यबुद्धये इति (ख), ब्रह्मभवात्मबुद्धये इति (ङ) ।

§ जगन्नाथे इति (क), (ख), (ङ) ।

॥ (घ) पुस्तके शोकसौतस्य स्थाने केवलं चरन्त्ययमस्ति, यथा विश्वतश्चक्षुषे तुभ्यं विश्वतोगतये नमः इति । विश्वभोगसुखे नम इति (ख) ।

॥ तस्य इति (क), (ख), (ग) ।

ऋषय ऊचुः ।

रसातले महाविष्णुर्विरोचनस्तस्य वै ।

किं भोज्यं कल्पयामास चोरे सर्पभयाकुले ॥ १८६ ॥

सूत उवाच ।

अमन्विता हविर्यसु ह्वयते जातवेदसि ।

अपाचे दीयते यच्च तद्गौरं भोगसाधनम्* ॥ १८७ ॥

हुतं हविरगुचिना दत्तञ्च कर्म यत्कृतम्† ।

तत्सर्व्वं तत्र भोगार्थमधःपातफलप्रदम् ॥ १८८ ॥

एवं रसातलं विष्णुर्वलीन्द्राय प्रदत्तवान्‡ ।

राक्षसानाञ्च सर्व्वेषां सुराणां नाकसुप्तमम् ॥ १८९ ॥

अर्थमानोऽमरगणैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।

गन्धर्व्वैर्गीयमानञ्च पुनर्वीमनतां गतः§ ॥ १९० ॥

एतद्वद्वा महत्कर्म सुनयो ब्रह्मवादिनः ।

परस्परं स्मितमुखाः प्रणेषुः पुरुषोत्तमम् ॥ १९१ ॥

सर्व्वभूतात्मको विष्णुर्वीमनस्वसुपागतः ।

मोहयन्नखिलं लोकं प्रपेदे तपसे वनम् ॥ १९२ ॥

एवंप्रभावा सा देवी गङ्गा विष्णुपदोद्भवा ।

* तत्सर्व्वं भोगसाधनमिति (क) ।

† हुतं दत्तञ्चागुचिना चत्वारः कर्म यत्कृतमिति (क) ।

‡ वक्ष्ये वै प्रदत्तवान् इति (ख) ।

§ वीमनतां ययौ इति (क) ।

यस्याः* स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः† ॥ १८३ ।

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १८४ ।

यः पठेद्विममध्यायं‡ ऋणुयाद्वा समाहितः ।

देवालये वालये वा सोऽश्वमेधसहस्रकृत् ॥ १८५ ।

समाहितमना§ ये तु व्याख्यानं कुर्वन्ते नराः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्गङ्गाविष्णुप्रसादतः ॥ १८६ ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

दानानि कस्य देयानि दानकालस्य कीदृशः ।

कस्य वा प्रतिगृह्णीयात्सूत नो वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

* तस्याः इति (क) ।

† सर्वपापैः प्रमुच्यते इति (ख) ।

‡ ध्यायंस्तुवन्नमस्कं च इति (क) ।

§ समाहितमना इति चार्धं, समाहितमनस इति साधु । 'समाहितमना वक्षु व्याख्यानं कुर्वन्ते नराः, न तस्य' इति सर्वत्रैकवचने कृते तु न दोषः ।

सुत उवाच ।

सर्वेषामेव वर्षानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
 तस्य दानानि देयानि स तारयति पण्डितः ॥ २ ।
 ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्सर्व्वेनाभीरवर्ज्जितः ।
 न कदाचित्पञ्चविंशौ प्रतिग्रहपरौ स्मृतौ ॥ ३ ।
 दम्भस्य* पुत्रहीनस्य दम्भाचाररतस्य च ।
 वेदविहेषिण्यैव दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ४ ।
 देवविहेषिण्यैव द्विजविहेषिण्यस्तथा ।
 स्वकर्मत्वाग्निनद्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ५ ।
 परदाररतस्याऽपि परद्रव्यरतस्य च ।
 नक्षत्रपाठकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ६ ।
 असूयाविष्टमनसः क्षतघ्नस्य च मायिनः ।
 अयान्ययाजकस्याऽपि दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ७ ।
 नित्यं याज्यापरस्याऽपि हिंसकस्य शठस्य च ।
 नामविक्रयिण्यस्याऽपि वेदविक्रयिण्यस्तथाः ॥ ८ ।
 स्मृतिविक्रयिण्यस्यापि धर्मविक्रयिण्यस्तथाऽ ।

* वक्ष्यस्य पुत्रहीनस्य इति (ख) । तत्र श्लोकस्यास्य परार्थे नास्ति ।

† (ब) पुस्तके (५) (६) (७) चङ्किताः श्लोका न सन्ति । (ग) पुस्तके 'दत्तं भवति निष्फलम्' एतच्चरणं तथा परश्लोकस्य प्रथमं चरणं नास्ति, तत्र अथैव हिंसकस्य शठस्य चेति चरणं वर्तते ।

‡ नामविक्रयिण्यैव देवविक्रयिण्यस्तथा इति (क) ।

§ एतदर्थे (क) पुस्तके नास्ति ।

परोपतापशीलस्य दत्तं भवति निष्फलम् ॥ ८ ।
 ये केचित्पापनिरता निन्दिताः सृजनैः सदा# ।
 न तेभ्यः प्रतिगृह्णीयान्न देयं वाऽपि किञ्चन ॥ १० ।
 सत्कर्म्मनिरतायैव श्रोत्रियायाहितान्नये ।
 वृत्तिहीनाय वै देयं दरिद्राय कुटुम्बिने ॥ ११ ।
 देवपूजासु सत्तस्य सत्कथाकथने तथा ।
 देयं प्रयत्नतो विप्रा दरिद्रस्य विशेषतः ॥ १२ ।

इति श्रीवृद्धनारदीये पुराणे द्वादशोऽध्यायः† ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथं विज्ञातवाग्भूत महाभागो भगीरथः ।
 गङ्गायाः शुभमाह्वानं कथञ्चानीतवाग्पुरा ॥ १ ॥#

सूत उवाच ।

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिर्युष्माकं दिजसत्तमाः ।

* सृजनैस्तथा इति (घ) ।

† (ख) पुराणे एषोऽध्यायी न सम्यग्वर्तते ।

* (ख) पुराणे श्रीकौण्डिन्येनैव पठितः— कथं विज्ञातवान् सूत महाराजोभगीरथः,
 गङ्गीनामुपनाह्वानाह्वानाश्च कथञ्चन, कथं वानीतवाग्भूतं वैशोक्यामन्दबर्हिनीम् ।

यद्वङ्गामहिमासक्ताः प्रयान्ति परमाङ्गतिम् ॥ २ ।
 मृगध्वंसयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
 सनत्कुमारमुनये गीतं यत्पुण्यसाधनम् ॥ ३ ।
 यच्छ्रुत्वा* पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति इत्याह भगवान्मुनिः ॥ ४ ।
 कथमानीतवान्गङ्गां सागरियो भगीरथः ।
 केन प्रचोदितोऽप्यासीत्तत्सर्वं कथयामि वः ॥ ५ ।
 भगीरथो महाराजः सगरान्वयसम्भवः ।
 शशास पृथिवीमेनां सप्तद्वीपां ससागराम् ॥ ६ ।
 सर्वधर्मरतो† नित्यं सत्पन्नः सर्वधर्मवित् ।
 सत्यव्रतो महाभागो यायजूको विचक्षणः ॥ ७ ।
 कन्दर्पसदृशो रूपे सोमवन्नियदर्शनः ।
 प्रालेयाद्रिसमो धैर्यैः‡ स वै धर्मसमो नृपः§ ॥ ८ ।
 सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तः सर्वानन्दकरो नृपः ॥ ९ ।
 अतिधिप्राणको॥ नित्यं वासुदेवार्चने रतः ।

* तच्छ्रुत्वा इति (क) ।

† सर्वधर्मरतः इति (घ) ।

‡ प्रालेयाद्रिसमः धैर्यै इति (क), (घ) ।

§ सर्वधर्ममयी नृपः इति (क), धर्मो धर्मसमो नृप इति (ख), सर्वधर्मसमो नृपः इति (घ) ।

॥ अतिधिप्रियतरो नित्यं इति (क), (ख), (ग), पाठेऽत्राचराधिक्यम् ।

पराक्रमी गुणनिधिर्मैत्रः प्राणिहिते रतः* ॥ १० ।

एवं बहुगुणनिधिं राजानन्तं भगीरथम् ।

धर्मराजो महाप्राज्ञः कदाचिद्द्रष्टुमागतः† ॥ ११ ।

समागतं धर्मराजमर्हताभिर्भगीरथः ।

यथोचिताभिरुच्यम्य‡ ननाम वितिमण्डले ॥ १२ ।

कृतातिथ्यक्रियं कालं कृतासनपरिग्रहम् ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयेन भगीरथः ॥ १३ ।

राजोवाच ।

कृतार्थोऽस्मि महाभाग सर्व्वतत्त्वार्थकोविद§ ।

उपकर्त्तुं समर्थोऽस्मि कथं देवस्य मानुषः ॥ १४ ।

इत्युक्तं सागरं वीरं प्रहसन्हादशाल्मजः ।

कृपया परयाविष्टो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १५ ।

काल उवाच ।

राजन्धर्मविदां श्रेष्ठ प्रसिद्धोऽसि॥ जगन्नये ।

विधिं मां द्रष्टुमायातं** धर्मज्ञं त्वां नृपोत्तमम् ॥ १६ ।

* मित्राणाञ्च हिते रतः इति (ख) ।

† (ख) पुनर्कं शीकसास पूर्वार्द्धं नास्ति ।

‡ उच्यम्य इति (क) ।

§ सर्व्वशास्त्रार्थकोविद इति (ग) ।

॥ सागरं तत्र इति (क) ।

॥ प्रसिद्धोऽसि इति (ग) ।

** द्रष्टुमायानमिति (क), (ङ) ।

सन्मार्गनिरतं मर्त्यं सर्वभूतहिते रतम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति विबुधा उत्कृष्टगुणलोलुपाः ॥ १७ ।
 कीर्त्तिर्नीतिश्च सम्पत्तिर्वर्त्तते यत्र भूपते* ।
 वासं प्रकुर्वते तत्र† सन्तः सर्वाश्च देवताः ॥ १८ ।
 अहो राजन्महाभाग शोभनं चरितं तव ।
 सर्वभूतहितैषित्वं मादृशमपि दुर्लभम् ॥ १९ ।
 इत्युक्तवन्तं धर्म्यं प्रणिपत्य यथाविधि ।
 प्रोवाच भगवान्वाचीः‡ सूनुतां वदतां वरः ॥ २० ।

राजीवाच ।

भगवन् सर्वधर्म्यं समदर्शिनं सुरेश्वर ।
 क्षपया परयाविष्टो यदृणोमि वदस्व मे§ ॥ २१ ।
 धर्माः कीदृग्विधाः प्रोक्ताः के लोकाश्च धर्म्यशीलिनः ।
 कियन्त्यो॥ यातनाः प्रोक्ताः केषाम्नाः परिकीर्त्तिताः ॥ २२ ।
 त्वया सम्माननीया ये** शासनीयास्तथा च ये ।
 एतत्सर्वं महाभाग विस्तरादहम्बुर्हसि ॥ २३ ।

* यत्र भूतये इति (क), (ङ) ।

† वासं कुर्वन्ति तत्रैव इति (ङ) ।

‡ विनयाविष्ट इति (क), (ग) ।

§ यदहमि शृणुय इति (क), यत् शृणुमि वदस्व तदिति (ग) ।

॥ के लोके इति (ग), (घ) ।

॥ कियन्त्य इति चावे, कियन्त्यः इति साधु ।

** सम्माननीया ये इति (क) ।

धर्मराज उवाच# ।

साधु साधु महाभाग! भतिस्ते विमलीज्वला ।
 धर्माधर्मान्† प्रवक्ष्यामि तत्त्वतः शृणु भूपते ॥ २४ †
 धर्मा बहुविधाः प्रोक्ताः‡ पुण्यलोकप्रदायकाः ।
 तथैव यातना घोरा असंख्याताः प्रकीर्तिताः ॥ २५ †
 विस्तराद्भित्तुं नाऽस्ममपि वर्षशतैरपि॥ ।
 तस्मात्समासतो वक्ष्ये शृणु नान्यमनाः प्रभो ॥ २६ ।
 वृत्तिदानं द्विजातीनां महापुण्यं प्रकीर्तितम् ।
 तच्चेदध्यात्मविदुषे दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ २७ ।
 कलत्रिणं वा शास्त्रज्ञं श्रोत्रियं वा गुणाऽन्वितम्॥ ।
 यो दत्त्वा स्थापयेद्वृत्तिं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ २८ ।
 मादृतः पिष्टतश्चैव द्विकोटिकुलसंयुतः ।
 निर्विष्य विष्णुना कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ २९ ।
 गण्यन्ते पांशवो भूमेर्गण्यन्ते वृष्टिविन्दवः ।
 न गण्यन्ते विधात्राऽपि ब्रह्मसंस्थापनं फलम् ॥ ३० †
 समस्तदेवतारूपो ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।

० (ग) पुस्तके काल उवाच इति पाठो दृश्यते ।

† महापुण्ये इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

‡ सर्वधर्मानिति (क) ।

§ धर्माश्च विविधाः प्रोक्ता इति (ख) ।

॥ वर्षशतायुतमिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ द्वितीयाप्रयोग आर्यः ।

जीवनन्ददत्तस्तस्य कः पुण्यं गदितुं क्षमः ॥ ३१ ।
 यो विप्रहितकृतित्वं स सर्वान् कृतवाचस्वान् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु तप्तं तेनाऽखिलं तपः ॥ ३२ ।
 यो ददस्वेति विप्राणां जीवनं प्रोच्यते* नरः ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ३३ ।
 तद्भागं कारयेद्यस्तु स्वयमेव करोति यः† ।
 वस्तुं तत्पुण्यगणनां नालं वर्षशतायुतम् ॥ ३४ ।
 तद्भागकचरो राजन् पञ्चकोटिकुलान्वितः ।
 निर्विश्वं विष्णुना कल्पं तत्रैव परिसृज्यते ॥ ३५ ।
 यः कश्चिदध्वगो राजन्तत्तद्भागजलं पिवेत् ।
 तत्कर्तुः सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ ३६ ।
 एकाहमपि यः कुर्याद्भूमिष्ठमुदकं नरः ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यः शतवर्षं चरेद्दिवि ॥ ३७ ।
 कर्तुं तद्भागं यो मर्त्यः साधकः शक्तितो भवेत् ।
 सोऽपि तत्फलमाप्नोति तदुपायप्रदश्च यः ॥ ३८ ।
 षट्दं तिलार्चमात्रं वा तद्भागायः समाहरेत्‡ ।
 वसेत्त दिवि पञ्चाशद्विमुक्तः पापकोटिभिः ॥ ३९ ।
 देवतायतनं यस्तु कुरुते कारयत्यपि ।

* यो ददाति अ विप्राणां जीवनं प्रोच्यते इति (घ) । प्रोच्यते इति चार्णे, प्रवक्षि इति साधु ।

† करोति वा इति (ख) ।

‡ तद्भागान्नः समाहरेदिति (ग) ।

शिवस्य वा हरेर्वापि तस्य पुण्यफलं नृसु ॥ ४० ।
 मादृतः पिबतश्चैव सचकोटिकुलाऽन्वितः* ।
 कल्पत्रयं विष्णुपदे स्त्रित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ ४१ ।
 दारुभिः कारयेद्यसु तस्त्रैव द्विगुणं फलम् ।
 इष्टकाभिश्च त्रिगुणं शिलाभिश्च चतुर्गुणम् ॥ ४२ ।
 स्फटिकादिशिलाभेदैर्ज्ञेयं दशगुणोत्तरम् ।
 ताम्रैः शतगुणं ज्ञेयं† हेम्ना कोटिगुणं भवेत् ॥ ४३ ।
 देवालयं तडागं वा ग्रामं वा पालयेत्तु यः ।
 तेषां शतगुणं ज्ञेयं कर्तृभ्याऽपि महीपते ॥ ४४ ।
 ये च शुश्रूषवो राजन्धर्मेभ्येतेषु जन्तवः ।
 ते सर्वेऽनुव्रते नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४५ ।
 उपाधिरहिता ये तु‡ बलाद्वा कारिताश्च ये ।
 शतकोटिकुलैर्युक्ताऽ मोदन्ते विष्णुना सह ॥ ४६ ।
 तडागार्धं फलं राजन् कासारि परिकीर्तितम् ।
 कूपे पादफलं ज्ञेयं कुल्यायां तच्छतोत्तरम्॥ ४७ ।
 धनाढ्यः कुरुते ग्रामं ददाति गामकिञ्चनः ।
 अपि हस्तप्रमाणं वा समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४८ ।

* नवकोटिशुचान्वितः इति (क) ।

† प्रोक्तमिति (घ), (ङ) । ।

‡ ये च इति (क) ।

§ गुह्यैर्युक्ता इति (ख) ।

| न (ख) पुलाके एतदर्थं स्थानान्तरे दृश्यते ।

दृशद्भिः कारयेद्यसु धनाब्धौ देवतागृहम् ।
 सदा दरिद्रः कुरुते समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ४९ ।
 धनाब्धः कुरुते यस्य तद्भागं फलसाधनम् ।
 दरिद्रः कुरुते कूपं समं पुण्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५० ।
 आरामं कारयेद्यसु बहुजन्तूपकारकम्* ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिदुर्लभम्† ॥ ५१ ।
 स्थापयेद्बृक्षमेकं वा दरिद्रो लोकसाधकम् ।
 स याति ब्रह्मसदनं कुलचितयसंयुतः‡ ॥ ५२ ।
 गावो वा ब्राह्मणो वाऽपि यो वा कोवाऽपि भूतले§ ।
 क्षणार्धमपि तच्छ्रायं तिष्ठन्नाकं नयत्यमुम् ॥ ५३ ।
 आरामदा महाभागा देवतागृहकारिणः ।
 तद्भागयामकर्त्तारः पूज्यन्ते हरिणा सदा ॥ ५४ ।
 सर्वलोकोपभोगार्थं॥ पुष्पायामं जनेश्वर ।
 कुर्वते देवतार्थं वा तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ ५५ ।
 तत्र यावन्ति पद्माणि॥ कुसुमानि भवन्ति च ।
 तावत्कालं वसेत्स्वर्गे शतकोटिकुलान्वितः ॥ ५६ ।

* तद्भागफलसाधनमिति (क) । बहुजन्तोपशोभकमिति (ग) ।

† स याति विष्णुसदनं कुलचितयसंयुतः इति (क), (ग), कुलचितयसमन्वित इति (ख) ।

‡ एव श्लोकः (क) (ग) पुष्पकथोर्न क्षः, (ङ) पुष्पके कुलचितयसंयुत इति पाठः ।

§ भूपते इति (क), (ख), (ङ) ।

॥ सर्वलोकोपकारार्थमिति (क), (घ) ।

॥ पद्मानि इति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

प्राकारकारिणस्तस्य कण्टकावरणप्रदाः ।
 ते युगचितयं राजन्* वसन्ति ब्रह्मणः पदे ॥ ५७ ।
 आरामावाञ्च प्राकारं कण्टकावरणस्तथा ।
 वसन्ति ते युगशतं यथायोग्यं दिवि प्रभो† ॥ ५८ ।
 तुलसीरोपणं ये तु कुर्वन्ते मनुजेश्वर ।
 तेषां पुण्यफलं वक्ष्ये गदतः‡ स्तत्रिशामय ॥ ५९ ।
 समकोटिकुलैर्युक्तो मादृतः पिबतस्तथा ।
 वसेत्कल्पशतं सार्धं नारायणसमीपतः§ ॥ ६० ।
 ऊर्ध्वपुण्ड्रकरो यस्य तुलसीमूलसृत्तिकाम् ।
 तत्रैव नेत्रं तस्यासीम्भूर्नीन्दोर्बिभृथात्कलाम् ॥ ६१ ।
 दृष्टानि तुलसीमूलाद्यावन्त्यपहृतानि वै ।
 तावन्ति ब्रह्महत्यानि क्षिन्त्येव न संशयः॥ ॥ ६२ ।
 तुलसीं सिञ्चयेद्यस्य पुङ्गुकोदकमात्रकम् ।
 क्षीरोदशायिना सार्धं वसत्याचन्द्रतारकम् ॥ ६३ ।
 ददाति ब्राह्मणानान्तु तुलसीकीमलं दलम् ।

* ते युगचितयं यावदिति (ख) ।

† दिवं प्रभो इति (ख) ।

‡ (ख) पुण्यफलं ५८—६३ श्लोकाः, ६४ श्लोकस्य पूर्वार्धं न सन्ति । वदतः
 इति (क), (घ) ।

§ वसेद्वि कल्पशतं नारायणसमीपतः इति (ग) । नारायणसमीपतः इति
 (क), (ङ) ।

॥ क्षिन्त्येव न संशयः इति (ग) ।

स याति विष्णुभवनं* कुलचितयसंयुतः ॥ ६४ ।
 कर्णेन धारयेद्यस्तु तुलसीं सततं नरः ।
 तत्काष्ठं धारयेद्यस्तु तस्य नास्त्वपपातकम् ॥ ६५ ।
 कण्टकावरणं वाऽपि प्राकारं वाऽपि कारयेत् ।
 तुलस्याः शृणु राजेन्द्र† तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ६६ ।
 यावद्दिनानि संतिष्ठेत्कण्टकावरणं प्रभो ।
 कुलचययुतः सोऽपि तिष्ठेद्ब्रह्मपदे स्वयम्‡ ॥ ६७ ।
 प्राकारकल्पको यः स्यात्तुलस्या मनुजेश्वर ।
 कुलचये च सहितो विष्णोः सारूप्यतां व्रजेत्§ ॥ ६८ ।
 योऽर्चयेच्चरिपादाब्जं तुलस्याः कीमलैर्दलैः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकालदाचन ॥ ६९ ।
 द्वादश्यां पीर्षमास्याञ्च चीरणञ्चपनतो हरेः ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७० ।
 प्रस्यप्रमाणपयसा यः स्नापयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतः सोऽपि विष्णोः सारूप्यमाप्नुयात्** ॥ ७१ ॥
 द्युतप्रस्थेन यो विष्णुं द्वादश्यां स्नापयेन्नरः ।

* नृभवनमिति (क) ।

† शृणु तुलस्या राजेन्द्र इति (न) ।

‡ ब्रह्मपदे युगमिति (घ), (ङ) ।

§ (क) पुस्तके ६४—६७ श्लोका न सन्ति । सारूप्यमात्रजैदिति तु सुष्ठु संस्कृतम् ।

॥ चीरखानरतो हरेः इति (क) । पीर्षमास्या वा चीरेः इति (न) ।

॥ कुलायुतयुतो गौर इति (ख) । सारूप्यमिति (न) ।

** सायुज्यमाप्नुयादिति (घ), (ङ) । ७१—७४ श्लोकाः (न) पुस्तके न सन्ति ।

कुलकोटियुतो राजन् सायुज्यं लभते हरः ॥ ७२ ।
 पञ्चानृतेन आपयेदेकादश्यां जनार्दनम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तो विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७३ ।
 एकादश्यां पौर्णिमास्यां द्वादश्यां वा नृपोत्तम ।
 नारिकेलोदकैर्विष्णुं आपयेत्तत्फलं शृणु ॥ ७४ ।
 शतजन्मार्जितैः पापैर्विमुक्तो मनुजो नृप ।
 शतद्वयकुलैर्युक्तो विष्णुना सह मोदते ॥ ७५ ।
 इक्षुक्षीरेण देवेशं यः आपयति केशवम् ।
 कुलायुतयुतो भूत्वा* विष्णुना सह मोदते ॥ ७६ ।
 पुष्पोदकेन देवेशं† तथा गन्धोदकेन च ।
 आपयित्वा नरो भक्त्या युगं स्वर्गाधिपो भवेत् ॥ ७७ ।
 जलेन वस्त्रपूतेन यः आपयति केशवम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः शताब्दं दिवि मोदते‡ ॥ ७८ ।
 क्षीरेण आपयेद्विष्णुं रविसंक्रमणेषु च ।
 स वसेद्विष्णुभवने द्विसप्तपुरुषान्वितः§ ॥ ७९ ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामष्टम्यां पूर्वमादिने ।
 एकादश्यां भागुवारे द्वादश्यां पञ्चमीदिने ।
 शोमसूर्योपराने च मन्वादिषु युगादिषु ।

* मर्त्य इति (घ), (ङ) ।

† मोविन्दमिति (क), (ङ) ।

‡ मोदते दिवि इति (क) । अथ त्रीकादशादननरं (७१) श्रीको वर्तते ।

§ द्विसप्तपुरुषान्वित इति (ख) ।

व्यतीपाते वैष्टुती च गजच्छायाङ्गये तथा ।
 अर्चोदये च पुण्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे ।
 तथैव शनिरोहिण्यां भीमाश्विन्यान्तथैव च ।
 शन्याश्विन्यां* बुधाश्विन्यां† भृगुपाते‡वैष्टुती ।
 तथा बुधानुराधायां श्रवणार्के तथैव च ।
 तथापि सोमश्रवणे हस्तस्थे च बृहस्पती ।
 बुधाष्टम्यां बुधामादे भृगुरेवतिसंयुते ।
 ज्ञापयन् पयसा विष्णुं शिवं वा वाग्यतः शुचिः ।
 धृतेन मधुना वाऽपि देवानान्तरफलं‡ः शृणु ॥ ८०।८१।
 सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य सर्व्वपापविमोचितः ।
 वसेद्विष्णुपदे कल्पं त्रिसप्तपुराणान्वितः ॥ ८२ ।
 तत्र वै ज्ञानमासाद्य योगिनामपि दुर्लभम् ।
 तत्रैव मोक्षमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ८३ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां सोमवारं च भूपते ।
 शिवं संस्त्राप्य दुग्धेन शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ८४ ।
 नारिकेलोदकेनाऽपि शिवं संस्त्राप्य भक्तितः ।
 अष्टम्यामिन्दुवारं च शिवसायुज्यमाप्नुयात्§ ॥ ८५ ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यान्तथाष्टम्याच्च भूपते ।

* शुक्लाश्विन्यामिति (ख) ।

† बुधादिव्यामिति (ग) ।

‡ दध्ना वा तत्फलमिति (ख), (घ) ।

§ एतौ शीकौ (ख) (ग) पुस्तकयोर्न सः ।

घृतेन मधुना स्नाप्य शिवसायुज्यमाप्नुयात्* ॥ ८६ ।
 शिवं संस्नाप्य† यत्नेन पुष्पोदकफलोदकैः ।
 सोमवारे महाभाग वषेत्कल्पशतं दिवि‡ ॥ ८७ ।
 तिलतैलेन संस्नाप्य विष्णुं वा शिवमेव वा ।
 स याति तत्तत्सारूप्यं§ कुलचित्तवसंयुतः ॥ ८८ ।
 शिवमिच्छुरसेनाऽपि यः स्नापयति भक्तितः¶ ।
 शिवलोके॥ वषेत्कल्पं शतकोटिकुलाम्बितः ॥ ८९ ।
 घृतेन स्नापयेन्निङ्गं पुष्पवान्** हादशीदिने ।
 घीरेष वा महाभाग तत्फलं वदतः शृणु ॥ ९० ।
 जन्मायुतार्ज्वितैः पापैर्विसुक्तो मनुजोत्तमः†† ।
 कुलकोटिसमायुक्तः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ९१ ।
 यः स्नापयति पयसा उत्थानहादशीदिने ।
 केशवं परया भक्त्या तत्फलं गदतः‡‡ शृणु ॥ ९२ ।

* मधुते इति (ख) ।

† संपूज्य इति (ग) ।

‡ स वसेद्युतं दिवि इति (क) ।

§ तस्य सारूप्यमिति (ख) ।

¶ शक्तितः इति (ग), (ङ) ।

॥ देवलोका इति (क) ।

** उत्थाने हादशीदिने इति (ख) ।

†† मनुजेश्वर इति (ख) ।

‡‡ वदतः इति (क), (ख) ।

जन्मायुताज्जितैः पापैर्विसृक्तः परमं पदम् ।
 कुलकोटिसमायुक्तः स प्राप्नोति न संशयः* ॥ ८३ ।
 मधुप्रस्थेन गोविन्दं कार्त्तिक्यां पूर्णिमादिने ।
 संस्त्राप्य† हरिमायाति शतकोटिकुलान्वितः ॥ ८४ ।
 मनोहरैश्च गन्धैश्च पुष्पैश्चापि मनोहरैः ।
 अभ्यर्च्य विष्णुमीशं वा तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्‡ ॥ ८५ ।
 पद्मपुष्पेण यो विष्णुं§ शिवं वार्चति मानवः ।
 स याति विष्णुभवनं॥ कुलचितयसंयुतः ॥ ८६ ।
 हरिश्च केतकीपुष्पैः शिवं धूसूरजैर्निशि॥ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो वसेद्विष्णुपदे युगम् ॥ ८७ ।
 हरिश्चम्पकपुष्पैश्च शर्करपुष्पैश्च शङ्करम् ।
 समभ्यर्च्य महाभाग तत्तत्सारूप्यमाप्नुयात्** ॥ ८८ ।

* (घ) पुस्तके एष श्लोको नास्ति, (क) पुस्तके तु भिन्नरूपीऽस्ति, यथा—

जन्मायुतयुतैः पापैर्विसृक्तो मनुजीनमः ।

कुलकोटिसमायुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् ॥

† सम्पूज्य इति (ग) ।

‡ तत्सारूप्यं ततोन्नजेदिति (ख), तत्तत्सारूप्यमात्रजेदिति (घ), (क) ।

§ पद्मपुष्पेण विष्णुं वा इति (क) ।

॥ भवने इति (ग) ।

॥ धूसूरकैः इति (ग) । (ख) पुस्तके एतदारभ्य श्लोकैस्तस्य पादत्रयं परशोकस्य चरचमेकस्य न स्तः ।

** तत्तत्सारूप्यमाप्नुयादिति (क), (ख) ।

जातिपुष्पैः* शिवं पूज्य† बभ्रुकुसुमैर्हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो भेरुमूर्ध्नि युगं वसेत् ॥ ८८ ।
 काकोलकुसुमैर्विष्णुं‡ रुद्रपुष्पैर्महेश्वरम् ।
 अभ्यर्च्य देवदेवेशं सारूप्यं यान्ति मानवाः ॥ १०० ।
 शिवं विष्णुश्च§ संपूज्य प्रस्थपुष्पैर्मनोहरैः ।
 शमीपुष्पैश्च राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ १०१ ।
 अपामार्गदलैर्यसु पूजयेन्निरिजापतिम् ।
 स याति शिवसायुज्यं चतुर्हस्यां विशेषतः ॥ १०२ ।
 शङ्करस्याथवाण विष्णोर्धृतयुक्तञ्च गुग्गुलुम् ।
 दत्त्वा धूपं नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०३ ।
 तिलतैलान्वितं दीपं विष्णोर्वा शङ्करस्य वा ।
 दत्त्वा नरः सर्वकामान् संप्राप्नोति नृपोत्तमः॥ १०४ ।
 छतेन दीपं यो दद्याच्छङ्करायाऽथ विष्णवे ।
 स मुक्तः सर्वपापेभ्यो गङ्गास्नानफलं लभेत्** ॥ १०५ ।

* अक्षीपुष्पैः इति (ख) ।

† पूज्य इति चार्वं, पूजयित्वा इति साधु ।

‡ सरफलाकुसुमेरिति (ख), (ग) ।

§ शिवश्च विष्णुमिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ शङ्करस्याऽथ विष्णोर्वा इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ वाप्नोति मनुजोत्तमः इति (क), संप्राप्नोति नरोत्तम इति (ख) ।

** (क) (ङ) पुस्तकयोः एतदर्धं, १०० श्लोकः, १०८ श्लोकः (१०८) श्लोकस्य पूर्वा-

र्धं च न सति ।

ग्राम्येन वाऽपि तैलेन राजहव्येन वा पुनः ।
 दीपं दत्त्वा महाविष्णोः शिवस्यापि फलं शृणु ॥ १०६ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
 तत्तत्प्राप्तोऽप्यमाप्नोति त्रिःसप्तपुरुषान्वितः ॥ १०७ ।
 यद्यदिष्टतमं लोके तत्तद्दीपाय विष्णवे ।
 दत्त्वा तु तत्पदं याति चत्वारिंशत्कुलान्वितः ॥ १०८ ।
 यद्यदिष्टतमं वसु तत्तद्विप्राय दापयेत् ।
 स याति ब्रह्मभवनं* पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १०९ ।
 भूषहाऽप्यन्नदानेन शुद्धो भवति भूपते† ।
 अन्नतीयसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११० ।
 अन्नदः प्राणदः प्रीतिः प्राणदस्यापि सर्वदः ।
 सर्वदानफलं तस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥ १११ ।
 अन्नदो ब्रह्मसदनं याति वंशायुतान्वितः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिति शास्त्रेषु निश्चितम्‡ ॥ ११२ ।
 अन्नदानसमं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 सद्यस्तुष्टिकरं§ ज्ञेयं जलदानन्ततोऽधिकम् ॥ ११३ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 शृणुष्व चित्रं भूपाल शुद्ध्यन्त्यस्रजलप्रदाः ॥ ११४ ।

* स याति विष्णुभवनमिति (ख), (घ), (ङ) ।

† भूतले इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ इति वेदेषु निश्चितमिति (क), शास्त्रे विनिश्चितमिति (ग) ।

§ सर्वस्तुष्टिकरं ज्ञेयमिति (ख) ।

शरीरमन्नजं प्राहुः प्राणमन्नं प्रचक्षते ।
 तस्मादन्नप्रदो ज्ञेयः प्राणदः पृथिवीपते ॥ ११५ ।
 सद्यस्तुष्टिकरं दानं सर्व्वकामफलप्रदम् ।
 तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ११६ ।
 अन्नदस्य कुले जाता आसहस्रकुलानृपः* ।
 नरकान्ते न पश्यन्ति तस्मादन्नप्रदो वरः ॥ ११७ ।
 योऽतिथिं भक्तितो राजन् समभ्यर्च्य यथाविधि† ।
 अन्नदो मोक्षमाप्नोति तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ११८ ।
 पादाभ्यङ्गं भक्तितो वा योऽतिथेः कुरुते नरः ।
 स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु गङ्गास्नानपुरःसरम् ॥ ११९ ।
 तैलाभ्यङ्गं महाराज‡ ब्राह्मणानां करोति यः ।
 स स्नातोऽद्ध्यतं सायं गङ्गायां नान्न संशयः ॥ १२० ।
 रोगितान्§ ब्राह्मणान् यस्तु रक्षति क्षितिरक्षक ।
 स कीटिकुलसंयुक्तो वसेद्ब्रह्मपुरे युगम् ॥ १२१ ।
 यो रक्षेत् पृथिवीपाल एकं वा रोगिणं नरम् ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२२ ॥

* आसप्ततिकुलानि वै इति (ख) ।

† योऽतिथिं भक्तितोरक्षेत् समुत्पन्नं यथाविधि इति (ख), समुत्पन्नं यथाविधि इति (घ), (ङ) ।

‡ महामान इति (ख) ।

§ रोगिण इति (क), (ख) ।

कर्मणा मनसा वाचा यो रक्षत्यातुरं जनम्* ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥ १२३ ।
 यो ददाति महीपालं निवासं ब्राह्मणाय तु ।
 तस्य प्रसन्नो देवेशः प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ १२४ ।
 ब्राह्मणाय वेदविदे यो दद्याद्वा पयस्विनीम् ।
 स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितः ॥ १२५ ।
 अन्येभ्यः प्रतिगृह्णापि यो दद्याद्वा महीपते ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं नहि शक्नोऽस्मि पण्डितः† ॥ १२६ ।
 कपिलां वेदविदुषे यो ददाति पयस्विनीम् ।
 स एव रुद्रो भूयाच्च सर्वपापविवर्जितः‡ ॥ १२७ ।
 विप्रायाध्यात्मविदुषे दद्यादुभयतो सुखीम्§ ।
 तस्य पुण्यं संख्यातुं न क्षमोऽद्भुतैरपि ॥ १२८ ।
 यो दद्याच्च अभयं नृणां भूप विद्वलचेतसाम् ।
 तस्य पुण्यफलं वक्तुं कः समर्थोऽस्ति पण्डितः ॥ १२९ ।
 एकतः क्रतवः सर्वे समग्रवरदक्षिणाः ।
 एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ १३० ।

* यो रक्षत्यामयाऽनितमिति (ख) ।

† (१२५) श्लोकस्य परार्द्धादारभ्य श्लोकवधं (ग) पुस्तके नास्ति ।

‡ (क) पुस्तके एव श्लोको नास्ति । (घ) पुस्तके एतत्परार्द्धं नास्ति ।

§ विप्राय वेदविदुषे दद्यादुभयतो सुखीमिति (ख) । (क) पुस्तके तु विप्राया-
 ध्यात्मविदुषे इत्येतदंशमात्रं वर्तते ।

संरक्षति महीपाल यो विप्रं भयविह्वलम्* ।
 स स्नातोऽव्ययं सायं गङ्गायां नाऽत्र संशयः ॥ १३१ ॥
 यो दद्यादभयं राजन् स विष्णुर्नाऽत्र संशयः ।
 सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं तत्प्रचक्षते† ॥ १३२ ॥
 वस्तदो रुद्रभवनं कन्यादो ब्रह्मणः पदम् ।
 हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति कुलसंयुतः‡ ॥ १३३ ॥
 यस्तु कन्यामलङ्कृत्य दद्यादध्यात्मवेदिने§ ।
 शतवंशसमायुक्तो ब्रह्मणः पदमश्नुते ॥ १३४ ॥
 कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वा आषाढ्यां वाऽपि भूपते ।
 हृषभं शिवतुष्ट्यर्थमुत्सृजेत्तत्फलं शृणु ॥ १३५ ॥
 समजन्मार्जितैः पापैर्विमुक्तो रुद्ररूपधृक्॥ ।
 कुलसप्ततिसंयुक्तो रुद्रेण सह मोदते ॥ १३६ ॥
 शिवलिङ्गाङ्कितः** कृत्वा महिषं यः समुत्सृजेत् ।
 न तस्य यातनालीकदर्शनं भवति प्रभो ॥ १३७ ॥

* (क) पुस्तके एतदङ्कं नास्ति ।

† सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमं धर्ममुच्यते इति (क) ; (ख) पुस्तके एतदङ्कं नास्ति ।

‡ एव श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ दद्यादध्यात्मवादिने इति (क), ददाति ब्रह्मवादिने इति (ख) ।

॥ उत्सृष्टानां (उत्सृष्ट्यां ?) फलं शृणु इति (क), (घ), (ङ) ; उत्सृष्टं तत्फलं शृणु इति (ख) ।

॥ रुद्ररूपभाक् इति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

** शिवलिङ्गाङ्कितमिति (क), (ग), (घ) ।

ताम्बूलदानं यः कुर्याद्भक्तितो नृपसत्तम ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ददाति त्रीयुतं पदम् ॥ १३८ ।
 क्षीरदो घृतदश्चैव* मधुदो दधिदस्तथा ।
 दिव्याब्दयुगपर्यन्तं स्वर्गलोके वसेत्सुखी ॥ १३९ ।
 प्रयाति चन्द्रभवनमिन्दुदानामृपोत्तम ।
 गन्धदः पुष्पफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥ १४० ।
 गुह्येश्वरसदश्चैव प्रयाति क्षीरसागरम् ।
 मठदो† जलदो याति सूर्यलोकमनुत्तमम् ॥ १४१ ।
 विद्यादानेन सायुज्यमतिदानं यतः स्मृतम् ।
 विद्यादानं महादानं गोदानमुत्तमोत्तमम्‡ ॥ १४२ ।
 भीष्माङ्गुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 नरकादुद्धरन्त्येते विद्यादानस्ततोऽधिकम् ॥ १४३ ।
 ज्ञानदानेन सायुज्यं सत्यदानं§ परन्तप ।
 अक्रोधश्चार्जवं चैव मोक्षदं परिकीर्तितम् ॥ १४४ ।
 धान्यदः श्रियमाप्नोति ब्रह्मलोके परन्तप ।
 तरन्ति धान्यदानेन सुस्थन्ते ह्युपपातकैः॥ ॥ १४५ ।

* मधुदद्यादपीति (ग) ।

† मिठाग्रजलदो यातोति (क), सततं जलदो यातोति (ख), मठानां जलदो यातोति (घ) ।

‡ अथ क्षीरजलपूर्वाहं (क) पुस्तके नास्ति । विद्यादानं महादानमिति (ग) ।

§ सत्यं नापि परन्तपेति (ख) ।

॥ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति । (क) पुस्तके "तरन्ति धान्यदानेन" इत्यत्र नरस्त्रिभुवनदानेनेति पाठो वर्तते ।

ब्रह्माण्डकोटिदानेन यत् फलं लभते नरः ।
 तत् फलं समवाप्नोति शिवलिङ्गप्रदानतः* ॥ १४६ ।
 शालग्रामशिलादानन्ततोऽपि द्विगुणं फलम् ।
 शालग्रामशिलारूपी विष्णुरेव न संशयः† ॥ १४७ ।
 यो ददाति नरो दीपं द्युतयुक्तं परं प्रभोः ।
 गङ्गास्नानफलन्तस्य सम्पूर्णं भवति प्रभो ॥ १४८ ।
 रत्नान्वितसुवर्णस्य प्रदानेन नृपोत्तम ।
 परमं मोक्षमाप्नोति महादानं यतः स्मृतम्‡ ॥ १४९ ।
 ततो माणिक्यदानेन परं मोक्षमवाप्नुयात् ।
 भुवलीकमवाप्नोति वज्रदानेन भूपते§ ॥ १५० ।
 स्वर्गं विद्रुमदानेन मौक्तिकैः सोमसन्निधिम् ।
 वैदूर्यदो रुद्रलोकं पद्मरागप्रदस्तथा॥ ॥ १५१ ।
 माणिक्यस्य प्रदानेन ब्रह्मलोकमवाप्यते॥ ।

* एष श्लोकः (क), (घ), (ङ) पुस्तकेषु नास्ति ।

† विष्णुरेव इति द्युतमिति (क), विष्णुरेवेति वै द्युतिरिति (ख), विष्णुरेवेति विद्युत इति (घ), (ङ) ।

‡ परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः स्मृतमिति (क), महादानमिति (ग), परं मोक्षमवाप्नोति महादानं यतः स्मृतमिति (घ) ।

§ द्रुमदानेनेति (क), रत्नदानेनेति (ङ) ।

॥ (क), (घ) पुस्तकयोः श्लोकस्यास्य द्वितीयपादादारभ्य १५१ श्लोकस्य प्रथमचरणान् यावत् सन्दर्भो नास्ति । पद्मरागेत्यत्र पाषाणद्विप्रदस्तथा इति (घ) ।

॥ मवाप्नुयादिति (ख) ।

भस्महारप्रदानेन सर्व्वेन सुखमनुते* ॥ १५२ ।
 प्रयाति यानदानेन विमानारोहतां नरः ।
 गवां दृष्टप्रदानेन रुद्रलोकमनुत्तमम् ।
 वारुचं लोकमाप्नोति महीय सवणप्रदः ॥ १५३ ।
 भान्नमाचारनिरताः स्वकर्म्मसु† सदीयताः ।
 अदाभिका गतास्त्याः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ १५४ ।
 परोपदेशनिरता वीतरागा विमलराः ।
 हरिपादार्चनरताः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम्‡ ॥ १५५ ।
 सत्सङ्गाच्चादनिरताः सर्व्वभूतहिते रताः ।
 पराऽपवादविमुखा न पश्यन्ति यमालयम्§ ॥ १५६ ।
 नित्यं हितरता ये च॥ ब्राह्मणेषु च गोषु च ।
 परस्त्रीसङ्गविमुखा॥ न पश्यन्ति यमालयम् ॥ १५७ ।

* (ख) पुस्तकेऽतः परं कश्चिदधिकः श्लोको वर्तते, यथा—

“भान्निर्न लोकमाप्नोति भान्नदानेन पण्डितः ।

गणदानेन महतः सर्व्वान् कामान् समनुते ॥”

† सत्कर्म्मसु इति (क), (ख), (घ) ।

‡ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

§ (ख) पुस्तके श्लोकोऽयमेवं पठितः—

“सत्सङ्गभेषु निरताः सर्व्वभूतहिते रताः ।

पराऽपवादनिरताः सर्व्वभूतहितेविचः ।

परोपदेशनिरताः पण्डित न यमालयम् ॥”

॥ नित्यं भक्तिपरा ये तु इति (ख) ।

॥ परस्त्रीसङ्गहीनाश्चेति (ख) ।

जितेन्द्रिया जिताहारा* गोषु ज्ञाताः सुशीलिनः† ।
 ब्राह्मणानां हितकराः प्रयान्ति परमं पदम्‡ ॥ १५८ ।
 अग्निशूषवस्यैव गुरुशूषवस्तथा ।
 यतिशूषवस्यैव न याति यमयातनाम् ॥ १५९ ।
 सदा देवार्चनरताः सदा नामपरायणाः§ ।
 प्रतिग्रहनिवृत्ता ये प्रयान्ति परमं पदम् ॥ १६० ।
 अनाथं विप्रकुण्ठं ये दद्वेयुर्नरोत्तमाः॥ ।
 अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नुवन्त्यनुत्तमम्॥ ॥ १६१ ।
 पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि जलैर्वा मनुजेश्वर ।
 पूजया रक्षितं लिङ्गमर्चयेत्तत्फलं शृणु ॥ १६२ ।
 सुलुकोदकमात्रेण शून्यलिङ्गं जनाधिप ।
 स्नाप्याऽश्वमेधसहस्राणां** फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १६३ ।
 यः पत्रैः कुसुमैर्वाऽपि शून्यलिङ्गप्रपूजकः ।

* जितक्रीडा इति (क) ।

† गुरुज्ञानाऽसि शास्त्रिन इति (ख), गोषु ज्ञाना इति (घ) ।

‡ परमां गतिमिति (ख) ।

§ सदा ज्ञानपरायणा इति (ख) ।

॥ यो दद्वेयु नरोत्तम इति (क), (घ), ये दद्वेयुर्द्विजोत्तमा इति (ख), यी दद्वेयु
 स नरोत्तम इति (ङ) ।

॥ अथ अन्दीभक्त्यर्थः । अश्वमेधसहस्राणां सहस्रफलमश्नुते इति (ख), फलं
 प्राप्नोत्यनुत्तममिति (क), (घ), (ङ)—इत्युभयत्र पाठे अन्दीभक्त्यापि पूर्वार्द्धेऽस्ति तेन
 बहुवचनान्तकर्तृपदेन परार्द्धेऽस्ति तेन बहुवचनान्तक्रियाया अन्वयायोगाच्चन्दीदीवः स्त्रीजनपदम् ।

०० स्नाप्येति आर्घ्यं, स्नापयित्वेति साधु ।

हयमेधायुतफलं सहस्रगुणितं लभेत्* ॥ १६४ ।
 भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैर्वाऽपि शून्यलिङ्गप्रपूजकः† ।
 शिवसायुज्यमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १६५ ।
 पूजया रहितं विष्णुं योऽर्चयेदर्कवंशजः‡ ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये वदतस्तन्निशामय ॥ १६६ ।
 जलेन स्नापयेद्यसु पूजारहितमच्युतम् ।
 स याति विष्णुसालोक्यं§ कुलसप्ततिसंयुतः ॥ १६७ ।
 पत्रैः पुष्पैः फलैर्वाऽपि पूजारहितमच्युतम्¶ ।
 प्रयाति हरिसारूप्यं शतहयकुलाऽन्वितः ॥ १६८ ।
 भक्ष्यभोज्यादिभिर्भूष पूजया शून्यमच्युतम् ।
 समभ्यर्च्य लभेन्नोद्यं कुलायुतसमन्वितः॥ १६९ ।
 शीर्षस्फुटितसन्धानं यः करोति नरोत्तमः ।
 शिवस्त्रायतने वाऽपि विष्णोर्वा शृणु तत्फलम् ॥ १७० ।
 शतजन्मार्जितैः पापैर्मुक्तो वंशत्रयाऽन्वितः ।
 स्थित्वा विष्णुपुरे** कल्पं तत्रैव परिमुच्यते ॥ १७१ ।

* भवेदिति (ग) ।

† भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैर्वापि जलैर्वा मनुजेवर इति (क) । लिङ्गस्यैव प्रपूजक इति (घ), (ङ) ।

‡ योऽर्चयेत्परमेस्वरमिति (ख), योऽर्चयेत् सूर्यवंशज इति (घ), (ङ) ।

§ सायुज्यमिति (क) ।

¶ अर्चयेदच्युतं यदि इति (ख) ।

॥ (क) पुस्तके अतः परं श्लोकद्वयं नास्ति ।

** विष्णुपदे इति (घ) ।

देवतायतने राजन्दत्त्वा सम्मार्जनं नरः* ।
 यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु ॥ १७२ ।
 यावत्पुः पांशुकणिका यस्य सम्मार्जिता नृप† ।
 तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥ १७३ ।
 वासुदेवालये वाऽपि राजन् गोचरमात्रकम् ।
 जलेन सेचनं कुर्यात्तत्फलं वदतः शृणु ॥ १७४ ।
 यावत्पुः पांशुकणिका द्रवीभूता‡ जनेश्वर ।
 तावज्जम्मार्जितैः पापैः सद्य एव प्रमुच्यते ॥ १७५ ।
 गन्धोदकेन यो मर्त्यो देवतायतनेषु च ।
 भक्तितः सेचनं कुर्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ १७६ ।
 द्रवीभूतानि§ यावन्ति रजांसि मनुजेश्वर ।
 तावत्कल्पसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुतेषां ॥ १७७ ।
 मृदा धातुविकारैर्वा देवतायतनं नरः ।
 कुलद्वयसमेतसु विष्णुलोके महीयते॥ ॥ १७८ ।
 शिलाचूर्णेन यो मर्त्यो देवतायतने नृप ।

* देवतायतने यस्तु कृत्वा सम्मार्जनमिति (क) ।

† द्रवीभूता इति (घ), (ङ) । (क), (ख) पुस्तकयोरेतः परं चटोऽङ्गोपादानं न सन्ति ।

‡ द्रवीभूता इति (घ) ।

§ द्रवीभूतानीति (घ) ।

॥ (क) पुस्तकेऽतः परं एकः श्लोको नास्ति ।

॥ विष्णुलोके पुनं वसेदिति (ख), (घ), (ङ) ।

करोति स्वस्तिकादीनि तेषां पुण्यं निशामय ॥ १७६ ।
 यावत्पुः कणिका भूमौ क्षिता रविकुलोद्भव ।
 तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमश्रुते ॥ १८० ।
 यः कुर्याद्दीपरचनां शालिपिष्टादिभिर्नृपः ।
 न तस्य पुण्यमाख्यातमुक्त्वा हेऽव्यक्तैरपि ॥ १८१ ।
 अखण्डं दीपं यः कुरुतेऽऽ विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ १८२ ।
 अर्चितं शङ्करं दृष्ट्वा विष्णुं वाऽपि नमेत्तु यः ।
 स विष्णुभवनं प्राप्य वसेदव्यक्तं नृप ॥ १८३ ।
 प्रदक्षिणचर्यं कुर्याद्यो विष्णोर्मनुजेश्वर ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समश्रुते ॥ १८४ ।
 अथे ॥ प्रदक्षिणं कुर्याद्यस्तु विष्णोः परात्मनः ।
 एकेनैवाश्वमेधस्य सम्पूर्णं फलमश्रुते ॥ १८५ ।
 शिवं प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽ सव्यासव्यविधानतः ।

* शालिपिष्टादिभिर्नृप इति (क) ।

† शक्तो वर्षत्रैरपि इति (क) ।

‡ यः कुर्यादिति (ख) ।

§ फलमाप्नोत्यनुत्तममिति (क), (ख), (घ), (ङ) ।

॥ वेद्यं प्रदक्षिणमिति (क) ।

॥ अश्वमिति (क), (ङ) ।

*** (क) पुस्तके अतः परं "द्वितीयेनाधिराजत्वं तृतीयेनेन्द्रसम्पद"मिति श्लोकाच्च
वर्तते ।

†† शिवं प्रदक्षिणं कुर्यादिति (क), (घ), (ङ) ।

यत् फलं समवाप्नोति तस्मै निगदतः शृणु ॥ १८६ ॥
 राजन् प्रदक्षिणैकेन सुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 द्वितीयेनाधिराजत्वं तृतीयेनेन्दुसम्पदम्* ॥ १८७ ॥
 शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूचं न लङ्घयेत् ।
 लङ्घयित्वैकमेकं स्वादलङ्घ्यादयुतत्रयम्† ॥ १८८ ॥
 सुत्वा स्तोत्रैर्जगन्नाथं नारायणमनामयम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति मनसा यद्यदिच्छति ॥ १८९ ॥
 देवतायतने यस्तु भक्तियुक्तः प्रवृत्त्यति ।
 गीतानि गायत्यथवा तत्फलं शृणु भूपते ॥ १९० ॥
 गन्धर्व्वराजतां गानैर्नृत्यैरिन्द्रगणेशताम्रैः ‡
 प्राप्नोत्यष्टकुलैर्युक्त आकल्पं मोक्षभाङ्ग्नरः ॥ १९१ ॥
 मुखवाद्यकृतो ये तु देवतायतने नराः ।
 विमानशतसंयुक्ताः कल्पं स्वर्गाधिवासिनः ॥ १९२ ॥
 करशब्दं प्रकुर्व्वन्ति देवतायतने तु ये ।
 ते सर्व्वे पापनिर्मुक्ता विमानेशा युगद्वयम्§ ॥ १९३ ॥
 देवतायतने ये तु घण्टानादं प्रकुर्व्वन्ते॥

* तृतीयेनेन्दुसंयुतः इति (घ) ।

† अलङ्घ्यादयुतत्रयमिति (ख) ।

‡ नृत्यैरिन्द्रगणेशताम्रैरिति (ख) ।

§ युगद्वयमिति (क), कल्पं स्वर्गाधिवासिनः इति (क) ।

॥ सदानन्दं प्रकुर्व्वन्ते इति (ख) ।

तेषां पुष्पं निगदितुं कः शक्नोऽस्तीह पण्डितः* ॥ १८४ ।

सदा धातुविकारैर्वा वर्षकैर्गोमयेन वा ।

उपलेपनकव्यसु नरो वैमानिको भवेत् ॥ १८५ ।

भेरीसदृशपटहविषाणाद्यैश्च† डिण्डिमैः ।

सन्तर्प्य देवदेवेशं लभन्ते यत्फलं शृणु ॥ १८६ ।

देवस्त्रीशतसंयुक्ताः सर्व्वकर्म्मसमन्विताः ।

सर्व्वलोकमनुप्राप्य‡ मोदन्ते कल्पपञ्चकम् ॥ १८७ ।

देवतायतने राजन् कुर्व्वन् शङ्करवं नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ १८८ ।

काहलादिरवं कुर्व्वन् देवतायतने नरः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोकाधिपो भवेत् ॥ १८९ ।

तालादिकांस्यनिनदं कुर्व्वन् विष्णुगृहे नरः ।

यत्फलं लभते प्राज्ञः शृणुष्व§ गदतो मम ॥ २०० ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विमानशतसङ्कुलः ।

गीयमानश्च गन्धर्व्वैर्विष्णुना सह मोदते ॥ २०१ ।

एवमाद्या महाधर्म्माः शतशोऽथ सहस्रशः ।

उक्ताः कियन्तो राजेन्द्र कस्तान्वर्णयितुं क्षमः ॥ २०२ ।

* कः समर्थोऽस्ति पण्डितः इति (क), (ख), (घ) ; कः शक्नोऽस्ति च पण्डितः इति (ङ) ।

† निषावाद्यैरेति (ख), निषादाद्यैरेति (ग), निस्तवाद्यैरेति (ङ) ।

‡ स्वर्गलोकाधननुप्राप्येति (ख) ।

§ शृणुष्व नदत इति (क) ।

यो देवः सर्वभुविष्णुः कामरूपी* निरञ्जनः ।
 सर्वधर्मफलं राजन् सम्पूर्णं प्रददाति च ॥ २०३ ।
 यस्य स्मरणमात्रेण देवदेवस्य चक्रिणः ।
 सफलानि भवन्त्येव सर्वकर्मणि भूपते ॥ २०४ ।
 परमात्माक्षरोऽनन्तः† पुण्यकर्मफलप्रदः ।
 सत्कर्मकर्तृभिर्नित्यं स्मृतः सर्वार्त्तिनाशनः ॥ २०५ ।
 धर्माच्च विष्णुः सकलानि‡ विष्णुः
 कर्मणि विष्णुश्च स एव भोक्ता ।
 कार्यञ्च विष्णुः करणानि विष्णु-
 स्तस्मान् किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ २०६ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे चयोदशोऽध्यायः ।

* कामरूपीति (ख) ।

† परमात्मा जगन्नाथ इति (ख) ।

‡ सकलाच्च विचरिति (घ) ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।*

काल उवाच ।

पापभेदान् प्रवक्ष्यामि तथा† स्थूलाश्च यातनाः ।
शृणुष्व धैर्यमास्थाय रौद्रा हि नरका यतः ॥ १ ।
पापिनो ये दुरात्मानो नरकान्निषु सन्ततम् ।
पश्यन्ते तेषु तान्मय्ये भयङ्करफलप्रदान् ॥ २ ।
तपनो बालुकाकुम्भो महारौरव-रौरवी ।
कुम्भीपाको निरुच्छासः कालसूचः प्रमर्दनः‡ ॥ ३ ।
असिपत्रवनं घोरं§ लालाभक्षो हिमोल्लटः ।
मृषावस्था वसाकूपस्तथा॥ वैतरणी नदी ॥ ४ ।
श्वभक्ष्यो मूत्रपानश्च पुरीषकृद् एव च ।
तप्तशूलं तप्तशिलाशाल्मलीद्रुममेव च ॥ ५ ।
तथा शोणितकूपश्च घोरं शोणितभोजनम्॥ ।
स्वमांसभोजनश्चैव** वह्निज्वालाप्रवेशनम् ॥ ६ ।

---

* (ख) पुस्तके चतुर्दशाध्यायः, पञ्चदशाध्यायस्यापि कियान् भागो नास्ति ।

† यथा इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रमर्दकः इति (ख) ।

§ नरकमसिपत्रश्च इति (क) ।

॥ भटाकूपस्तथेति (क), (घ), (ङ) ।

॥ शोणितभक्ष्यमिति (घ) ।

०० स्वमांसभक्ष्यश्चैवेति (घ) ।

शिलावृष्टिः शस्तवृष्टिर्वृष्टिस्तथैव च ।
 क्षीरोदकं चोष्णतीयं तप्तायःपिण्डभक्षणम्* ॥ ७ ।
 अधःशिरःशोषणञ्च मरुत्पतनस्तथा ।
 तथा पाषाणयन्त्राणि क्षमिभोजनमेव च ॥ ८ ।
 चाराम्बुपानभ्रमणं तथा क्रकचदारणम् ।
 पुरीषलेपनञ्चैव पुरीषस्य च भोजनम् ॥ ९ ।
 रेतःपानं महाघोरं सर्व्वसन्धिषु दाहनम् ।
 अङ्गारशयनञ्चैव तथा मुषलमर्हनम् ॥ १० ।
 बह्नि काष्ठयन्त्राणि कर्षणं छेदनं तथा ।
 पतनोत्पतनञ्चैव गदादण्डादिपीडनम्† ॥ ११ ।
 गजदन्तैः प्रहरणं नानासर्पैश्च दंशनम् ।
 धूमपानं पाशबन्धं नानाशूलायरोहणम्‡ ॥ १२ ।
 चाराम्बुसेचनञ्चैव नासायाञ्च मुखे तथा ।
 घोरं चाराम्बुपानञ्च तथा लवणभक्षणम् ॥ १३ ।
 स्नायुच्छेदं स्नायुबन्धमस्त्रिच्छेदन्तथैव§ च ।
 चाराम्बुकर्णरन्त्राणां प्रवेशं मांसभोजनम् ॥ १४ ।
 पित्तपानं महाघोरं तथैव श्लेष्मभोजनम् ।

* तप्तायःपिण्डभोजनमिति (घ) ।

† पदा दण्डावपीडनमिति (क) ।

‡ शूलायरीपणमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ अस्त्रिभेदन्तथैव च इति (घ) ।

¶ चाराम्बुपूर्वरन्त्राणामिति (ङ) ।

वृक्षायात्पतनश्चैव जलान्तर्गमनस्तथा ॥ १५ ।
 पाषाणधारणश्चैव शयनं कण्टकोपरि ।
 पिपीलिकाभिर्दशनं* वृक्षिकैश्चाऽपि पीडनम् ॥ १६ ।
 व्याघ्रपीडा शिवापीडा तथा भक्षिपीडनम्† ।
 कर्मैव शयनश्चैव दुर्गन्धपरिपूरितैः‡ ॥ १७ ।
 मृत्तास्त्रशयनश्चैव महातीक्ष्णनिषेवणम्§ ।
 अत्युष्णतैलपानञ्च महत्कटुनिषेवणम् ॥ १८ ।
 कषायोदकपानञ्च तप्तपाषाणभक्षणम्¶ ।
 अत्युष्णसिकतास्नानं तथा दशनशीर्षणम् ॥ १९ ।
 तप्तायःशयनश्चैव तप्तशीताम्बुशेचनम् ।
 सूचीप्रक्षेपणश्चैव नेत्रयोर्मुखसन्धिषु ॥ २० ।
 शिमे च वृषणे चैव अयोभारस्य बन्धनम् ॥ २१ ।
 एवमाद्या महाभाग यातनाः कोटिकोटिशः ।
 अपि वर्षसहस्रेण नाहं निगदितुं शमः ॥ २२ ।
 एतेषु यस्य यत्पापं पापिनः क्षितिरक्षक ।
 तत्क्षर्व्यं संप्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २३ ।
 मद्यहा च सुरापी च स्त्रीयी च शुकृतस्वगः ।

* दशनमिति (न), (घ) । एवं सति हन्दीभक्षः ।

† एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ दुर्गन्धं परिती वहु इति (क) ।

§ महातिक्ष्णनिषेवणमिति (न) ।

¶ महत्कटुनिषेवणमिति (क) ; (घ) पुस्तके शोकसास पूर्वार्धं नास्ति ।

महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ २४ ।
 पंक्तिभेदी वृथापाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।
 आदेशी वेदविक्रेता पक्षैते ब्रह्मघातकाः ॥ २५ ।
 ब्राह्मणान्यः* समाह्वय दास्यामीति धनादिकम् ।
 पञ्चान्नास्तीति तं† ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २६ ।
 यस्मात्तन्मं परिज्ञाय तमेव‡ द्वेष्टि योऽधमः ।
 करोति चाऽप्युदासीनं तमाहुर्ब्रह्मघातकम्§ ॥ २७ ।
 गवां दृष्ट्वाभिभूतानां पानार्थमभियायिनाम्॥
 अन्तरायीभवेद्यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २८ ।
 स्नानार्थं भोजनार्थं वा गच्छतो ब्राह्मणस्य यः ।
 समायात्यन्तरायत्वं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ २९ ।
 अनधीत्य च शास्त्राणि शास्त्रार्थं वक्ति योऽधमः ।
 अहङ्काररतो यस्य तमाहुर्ब्रह्मघातकम्॥ ॥ ३० ।
 प्रायश्चित्तं चिकित्साञ्च ज्योतिषं धर्मनिर्णयम् ।
 विना शास्त्रेण यो ब्रूते तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३१ ।
 यथैश्वर्याभिमानेन विद्याधनमदेन वा ।

* ब्राह्मणानां समाह्वय इति (घ) ।

† पञ्चान्नास्तीति यो ब्रूयादिति (क) ।

‡ तेनैव द्वेष्टीति (ग) ।

§ (घ) पुलके (२७) श्लोको नास्ति ।

॥ पानार्थमभिधावतामिति (क), (ङ) ।

॥ (क) पुलके (३०) श्लोको नास्ति, तत्स्थाने (३८) श्लोकः पठितः ।

द्विजानाक्षिपते सर्वान्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ ३२ ।
 परनिन्दासु निरतः स्वाकीकर्षपरश्च* यः ।
 असत्यनिरतश्चैव ब्रह्महा परिकीर्तितः ॥ ३३ ।
 अन्योद्दिगकरश्चैव तथा चान्यस्य सूचकः ।
 दम्भाचारपरश्चैव ब्रह्महेत्यभिधीयते ॥ ३४ ।
 नित्यं प्रतिग्रहरतस्तथा प्राणिवधे रतः ।
 अधर्मस्वानुमन्ता च ब्रह्महेत्यभिधीयते† ॥ ३५ ।
 ब्रह्महत्यासमं पापमेवं बहुविधं नृप ।
 सुरापानसमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ ३६ ।
 गणान्नभोजनश्चैव गणिकान्ननिषेधम् ।
 प्रतिताम्नादनश्चैव सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३७ ।
 औपासनपरित्यागी देवलस्यान्नभोजनम् ।
 सुरापयोषितः‡ संयोगं सुरापानसमं स्मृतम् ॥ ३८ ।
 यः शूद्रेण समाङ्गतो भोजनं कुरुते द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः§ सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ३९ ।
 यः शूद्रेणान्यनुष्णातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः ।
 सुरापी स हि विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ ४० ।

* चाकीकर्षपरसु यः इति (क) ।

† ब्रह्महा परिकीर्तित इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ सुरापराऽपि इति (ग) ।

§ सुरापी च स विज्ञेय इति (क), (घ) ; सुरापी स च विज्ञेयः इति (ङ) ।

॥ सुरापी च स इति (क) ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

१८३

एवं बहुविधं पापं सुरापानसमं नृप* ।
हेमस्तेयसमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ ४१ ।
कन्दमूलफलानाञ्च कस्तूरीपट्टवाससाम् ।
तथा स्तेयञ्च रत्नानां स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४२ ।
क्रमुकस्यापहरणं† पयसश्चन्दनस्य च ।
कर्पूरस्यापहरणं‡ स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४३ ।
ताम्रायस्त्रिपुकांस्थानाऽमान्यस्य च मधोस्तथा॥ ।
स्तेयं सुगन्धिद्रव्याणां हेमस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४४ ।
रसद्रव्याऽपहरणं धान्यानां हरणन्तथा ।
रुद्राक्षहरणञ्चैव स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ४५ ।
गुर्वङ्गनासमं पापं प्रवक्ष्यामि समासतः ।
भगिनीगमनञ्चैव पुत्रस्त्रीगमनन्तथा** ।
रजस्वलाभिगमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४६ ।
भ्रातृस्त्रीगमनञ्चैव वयस्वस्त्रीनिषेवणम् ।
विश्वस्तागमनञ्चैव गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४७ ।

* समं स्मृतमिति (क), (घ), (ङ) ।

† क्रमुकस्याऽपि हरणमिति (क), (घ) ।

‡ कर्पूरस्याऽपि हरणमिति (ङ) ।

§ ताम्रायञ्चैव कांस्थानामिति (क) ।

॥ मधोरिति चार्धं, मधुन इति साधु ।

॥ स्तेयं गन्धद्रव्याणाञ्च हेमस्तेयसमं स्मृतमिति (क), स्वर्णस्तेयसमं स्मृतमिति (ग) ।

** एतद्वचनं बहुषु पुंसोऽपि नास्ति ।

अकालकार्त्तकारणं पुत्रीगमनमेव च ।
 हीनजात्यभिगमनं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 परस्त्रीगमनञ्चैव गुरुतल्पसमं स्मृतम्* ॥ ४८ ।
 वेदश्रद्धाविहीनत्वं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥ ४९ ।
 पिष्टयज्ञपरित्यागी धर्मकार्यविलोपकृत्† ।
 यतिनिन्दापरश्चैव विघ्नेयो गुरुतल्पगः‡ ॥ ५० ।
 ब्रूत्येवमादयो राजश्रद्धापातकसंज्ञिताः ।
 एतेष्वन्यतमे वापि सङ्गच्छत्तत्समा भवेत् ॥ ५१ ।
 यथा कथञ्चित्पापानां महद्भिः परमर्षिभिः ।
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तादिकल्पनैः ॥ ५२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि पापानि शृणु भूपते ।
 समस्तपापतुल्यानि महानरकदानि वै ॥ ५३ ।
 यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमिन्नरः ।
 न तस्य निष्कृतिश्चास्ति प्रायश्चित्तायुतैरपि§ ॥ ५४ ।
 न मेघः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
 स सर्वथातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ५५ ।
 पापण्डूपूजितं लिङ्गं नत्वा पापण्डूतां व्रजेत् ।

* वज्रसु पुस्तकेषु (४७।४८) श्लोकयोर्विपर्ययोऽसौ दृश्यते ।

† धर्मकार्यविनाशकृदिति (च) ।

‡ (क) पुस्तके (४९।५०) श्लोकी न सः ।

§ (क) पुस्तके (५१।५४) श्लोकी न सः ।

राजन्वेदविदो वापि सर्वशास्त्रार्थविद्यदि* ॥ ५६ ।
 आभीरपूजितं लिङ्गं नत्वा नरकमश्नुते ॥ ५७ ।
 योषिङ्गिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः ।
 स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत्† ॥ ५८ ।
 यदा प्रतिष्ठितं लिङ्गं मन्त्रविक्रिययाविधि ।
 तदाप्रभृति शूद्रश्च योषितो वापि न स्पृशेत्‡ ॥ ५९ ।
 स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य वा§ ॥ ६० ।
 विष्णुं वा शङ्करं वापि आश्रमाचारवर्जितैः ।
 अर्चितं राजशार्ङ्गं स्वप्नेऽपि च न पूजयेत् ॥ ६१ ।
 यः शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वाऽपि नमस्कृतः ।
 ब्रह्मेवात्मनःखानि पश्यन्त्यामुष्मिकं किमु॥ ॥ ६२ ।
 आभीरपूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि जनेश्वर ।
 नमस्तन्नाशयत्येव किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ६३ ।
 शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा॥ पतितोऽपि वा ।
 केशवं वा शिवं वाऽपि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ ६४ ।

* सर्वशास्त्रविदो यदि इति (ङ) ।

† आकल्पं रौरवं त्रजेदिति (ङ), रौरवं वसेदिति (घ), (ङ) ।

‡ शूद्रो न स्पृशेत्, योषितो वापि न स्पृशेदुचित्यर्थः ।

§ विष्णो वा शङ्करेऽपि वा इति (ङ), (घ), (ङ) ।

॥ संप्राप्य स्थितवान् गृहे इति (ङ) ।

॥ योषिदेति (घ) ।

ब्रह्महत्यादिपापानां कदाचिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 ब्रह्मणं हेष्टि यस्तस्य निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥ ६५ ।
 विश्वासघातकानाञ्च कृतघ्नानां जनेश्वर ।
 शूद्रस्त्रीसङ्गिनाञ्चैव निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित्* ॥ ६६ ।
 शूद्रावपुष्टदेहानां वेदनिन्दारतामनाम् ।
 शुबनिन्दापरायाञ्च निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥ ६७ ।
 शिवनिन्दापरायाञ्च विष्णुनिन्दारतामनाम् ।
 सत्कथानिन्दकानाञ्च नेहाऽसुत्र च निष्कृतिः ॥ ६८ ।
 बौद्धान्तर्यं विशेष्यसु महापथ्यपि वै द्विजः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति† प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ६९ ।
 बौद्धाः पाषण्डिनः प्रोक्ता यतो वै वेदनिन्दकाः ।
 तस्माद्विजस्तामेवेत यदि वेदेषु भक्तिमान् ॥ ७० ।
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि द्विजा बौद्धान्तर्यं विशेष्यत् ।
 ज्ञात्वा वै‡ निष्कृतिर्नास्ति शास्त्राणामेष निर्णयः ॥ ७१ ।
 एतेषां पापबाहुल्यान्नरकं कल्पकोटिषु§ ।
 एते पाषण्डिनः प्रोक्तास्तस्मादेषां न निष्कृतिः ॥ ७२ ।
 प्रायश्चित्तविहीनानि प्रोक्तान्येतानि ते प्रभो ।

* (क) पुनर्ब्र (६६) बौद्धस्य द्वितीयद्वितीयपादौ तथा (६७) द्वौकच न सति ।

† न तस्य निष्कृतिर्नास्ति इति (ग) ।

‡ ज्ञात्वा च इति (ग) ।

§ नरकं न निवर्तते इति (क) ।

अघानि तेषां नरकान् गदती मे* निशामय ॥ ७३ ।
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 पच्यन्ते नरकेष्वेषु† वंशायुतसमन्वितः ॥ ७४ ।
 ततः कर्माऽवसानेन‡ स्थावराः प्रभवन्ति ते ।
 कल्पत्रितयपर्यन्तं तदन्ते क्षमयो हि ते§ ॥ ७५ ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ।
 विष्ठाभुजो भवन्त्येते पुरीषक्षमयस्तथा॥ ७६ ।
 ततस्त्वाशीविषाः कल्पं तदन्ते क्षमयो हि ते॥ ।
 तथैव युगसाहस्रं तदन्ते स्नेच्छजातयः ॥ ७७ ।
 क्रमेण** कर्मशेषेण गोलकाः†† प्रभवन्ति ते ।
 कुण्डाश्च जन्मन्येकस्मिंस्ततो विप्रो ह्यकिञ्चनः ॥ ७८ ।
 दारिद्र्यपीडितो नित्यं प्रतिग्रहपरायणः ।
 पापं प्रतिग्रहाद्याति पापान्नरकमनुते ॥ ७९ ।
 तव राजन्महाभाग यातना याः प्रकीर्त्तिताः ।
 महापातकिनस्तासु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ८० ।

* वदती मे इति (क) ।

† नरकं चोरे इति (ग) ।

‡ कर्माऽवसेवेच इति (ग) ।

§ क्षमयो हि ते इति (ङ) ।

॥ क्षमयसथा इति (घ), (ङ) ।

॥ तदन्ते पश्यो हि ते इति (क), (घ), (ङ) ।

** तदन्ते इति (घ) ।

†† गच्छकाः इति (ग), गच्छिकाः इति (घ), (ङ) ।

तदन्ते पृथिवीमेत्य सप्तजन्मसु गर्हभाः* ।
 ततः श्वानो विह्वराहा भवेयुर्दशजन्मसु ॥ ८१ ।
 आशताब्दं विट्कमयस्ततस्ते मूषिका नृप† ।
 तावत्काशं भवेयुश्च सर्पा द्वादशजन्मसु‡ ॥ ८२ ।
 ततः सहस्रजन्मानि§ सृगाद्याः पशवो नृप ।
 शताब्दं स्यावरा राजंस्तदन्ते गोशरीरिषः॥ ८३ ।
 ततस्तु सप्त जन्मानि चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 ततः षोडश जन्मानि शूद्राद्या हीनजातयः ॥ ८४ ।
 ततस्तु जन्मद्वितये वैश्यः क्षत्रिय एव च ।
 तत्राप्यतिबलैर्नित्यं बाध्यमानो हि॥ जीवति ॥ ८५ ।
 ततश्च विप्रतां प्राप्य दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 प्रतिग्रहपरो नित्यं ततो नरकमश्रुते## ॥ ८६ ।
 असूयाविष्टमनसां रौरवं नरकं श्रुतम् ।
 तत्र कल्पत्रयं स्थित्वा चण्डालाः कोटिजन्मसु ॥ ८७ ।
 मा ददस्तेति यो ब्रूयाद्देवाम्नी ब्राह्मणेषु च ।

* गर्हिता इति (घ), गर्हिताः इति (ङ) ।

† (क) पुस्तकेऽतः परं कति श्लोका न सन्ति ।

‡ (घ) पुस्तकेऽतः परं सार्धैकश्लोकी नास्ति ।

§ ततः षोडश जन्मानोति (ङ) ।

॥ तदन्तेष्वशरीरिष इति (ङ) ।

॥ बाध्यमानोऽपि जीवति इति (ङ) ।

(घ) पुस्तके (८५) श्लोकस्य चतुर्थपञ्चादारभ्य (८६) श्लोकस्य तृतीयपञ्चाद-

धिकः प्रवक्ष्ये नास्ति ।

स श्रयोनिशतं गत्वा चाण्डालेषु निपात्यते* ॥ ८८ ।
 ततो विष्ठाकृमिः कल्पं ततो व्याघ्रस्त्रिजम्बनि ।
 तदन्ते नरकं याति युगानामेकविंशतिम्† ॥ ८९ ।
 परनिन्दारता ये च‡ ये च निष्ठुरभाषिणः ।
 दानानां विघ्नकर्त्तारस्तेषां पापफलं शृणु ॥ ९० ।
 तमायःपिण्डवदनाः सूचीपूरितलोचनाः ।
 अधःशिरार्धपादाश्च ताद्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ ९१ ।
 एवं शताब्दपर्यन्तं तदन्ते शोणिते क्रदे ।
 मग्नाः कण्ठस्थपाषाणाः शताब्दं निवसन्ति ते ॥ ९२ ।
 ततः सर्वेषु घोरेषु नरकेषु समाः शतम् ।
 स्थित्वा कर्मावशेषेण तरन्त्यामिषभोगिनः§ ॥ ९३ ।
 परद्रव्यापहर्तृणां नरकं शृणु पण्डितनृ ।
 सुषलोदूखलाभ्याश्च तुद्यन्ते॥ तत्करा भृशम् ॥ ९४ ।
 तदन्ते तप्तपाषाणयष्ट्यं वत्सरत्रयम् ।
 ततश्च कालसूत्रेण भिद्यन्ते सप्तवत्सरान् ॥ ९५ ।
 शोचन्तः स्वानि कर्माणि परद्रव्यापहारकाः** ।

* श्रयो योनिशतं गत्वा चाण्डालेषु च जायते इति (घ), (ङ) ।

† युगानामेकविंशतिमिति इति (घ), (ङ) ।

‡ परनिन्दापरा ये चेति (घ), (ङ) ।

§ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति, (ङ) पुस्तके तु तत्कुण्डलानामध्यमारोपितम् ।

॥ ताद्यन्ते इति (क), चूर्णन्ते इति (घ), (ङ) ।

** परद्रव्यापहारतः इति (ग) ।

ततः क्रमेण पथ्यन्ते नरकाग्निषु सन्ततम् ॥ ८६ ।
 परस्त्रसूचकानाञ्च नरकां शृणु भूपतेः ।
 तावद्युगसहस्राणि तप्तायःपिण्डभक्षणम्† ॥ ८७ ।
 उत्पाद्यन्ते तु रदनाः सन्दंशैर्भृशदारुणैः ।
 निरुच्छासे महाघोरि कस्यान्तं निवसन्ति ते ॥ ८८ ।
 परस्त्रीलोलुपानाञ्च नरकां शृणु भूपते ।
 तप्तताम्रस्त्रियस्तेन रमन्ते‡ प्रसभं बहु§ ॥ ८९ ।
 रमन्ते तेन संगृह्य विद्रावन्तं प्रसह्य ताः॥
 दिग्मथ्यस्य क्षतं कर्म तदन्ते नरकाङ्गमात् ॥ १०० ।
 अन्यं भजन्ते भूपाल पतिं त्यक्त्वा च या स्त्रियः ।
 तासाञ्च नरकान्वष्टे गदतो मे निशामय ॥ १०१ ।
 तप्तायःपुरुषास्तासु॥ तप्तायःशयने बलात् ।
 गृहीत्वा कल्पपर्यन्तं रमन्तेऽतिबलान्विताः ॥ १०२ ।
 ततस्तैर्योषितो सुक्ता हुताशनसमोऽस्वयम्** ।
 अयस्तथं समाश्लिष्य तिष्ठन्त्यब्दसहस्रकम् ॥ १०३ ।

* (क) पुस्तकेऽतः परमटी श्रीकपादा न सन्ति ।

† तावद्युगसहस्रान्यु तप्तायःपिण्डभोजनमिति (घ), (ङ) ।

‡ रमन्ते इति (क), (घ) ।

§ बलादिति (क), (ख), (ङ) ।

॥ ताः स्त्रियो विद्रावन्तं तं संगृह्य तेन सह रमन्त इत्यर्थः ।

॥ तप्तायःपुरुषास्तासु इति (क), (घ), (ङ) । एवं बहुषु पुस्तकेषु पुरुषाणां कर्मत्वे
 स्थितेऽपि कर्तृत्वस्याधिकस्मारस्यापदेवाऽवसन्ति तमस्याभिः ।

** हुताशनसमेष्विति (ग) ।

ततः चारोदकस्नानं चारोदकनिषेवणम् ।
तदन्ते नरकाग्निसर्वान्क्रमेण परिभुञ्जते ॥ १०३ ।
यो हन्ति ब्राह्मणीं गाञ्च क्षत्रियाञ्च नृपोत्तम ।
स एता यातनाः सर्वा भुङ्क्ते कल्पेषु पञ्चसु ॥ १०४ ।
यः शृणोति महन्निन्दां सादरञ्च* शृणुष्व मे ।
तेषां कर्णेषु पात्यन्ते तप्तायःकीलसञ्चयाः† ॥ १०५ ।
ततश्च तेषु छिद्रेषु तैलमत्युष्णमुत्प्लवम् ।
पूर्यते‡ च ततश्चापि कुम्भीपाकं प्रपद्यते ॥ १०६ ।
नास्तिकानां प्रवक्ष्यामि नरकं शृणु भूपते§ ।
अग्निनां कीटिपर्यन्तं नरकं भुञ्जते हि ते ॥ १०७ ।
ततश्च कल्पपर्यन्तं पुरीषं भुञ्जते नृप ।
युगन्तु॥ रौरवं पञ्चासत्तसैकतभोजनम् ॥ १०८ ।
ब्राह्मणान्ये निरीक्षन्ते क्रोधदृष्ट्या॥ नराधमाः ।
तप्तसूचीसहस्रान्तु तेषां नेत्रेषु पूर्यते## ॥ १०९ ।
ततः चाराम्बुधाराभिः सिच्यन्ते नृपसत्तम ।

* सादरं तच्छृणुष्व मे इति बहुषु पाठः ।

† तप्तायःफालसञ्चया इति (ग) ।

‡ सिच्यन्त इति (ङ) ।

§ (घ) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

॥ जुषन्ति रौरवमिति (ग), तत्र जुषन्तीति चात्र, जुषते इति वाङ् ।

॥ क्रोधदृष्ट्या इति (घ), (ङ) ।

चक्षुःषु युज्यते इति (घ), (घ), (ङ) ।

ततश्च क्रकचैर्वीरैर्भियन्ते पापकारिणः* ॥ ११० ।
 विस्त्रासघातिनाश्चैव मर्यादाघातिनास्तथा ।
 पराजितोलुपानाश्च नरकं शृणु दारुणम् ॥ १११ ।
 अमांसभोजिनो नित्यं† भक्षमाणाः श्वभिस्तथा ।
 नरकेषु समस्तेषु प्रत्येकं युगवासिनः ॥ ११२ ।
 प्रतिग्रहरता ये च‡ ये च नक्षत्रपाठकाः ।
 ये च देवलकाव्यानां भोगिनस्तच्छृणु मे ॥ ११३ ।
 राजन्नाकल्पपर्यन्तं यातनासु च दुःखिनः ।
 पच्यन्ते सततं पापा विष्टाभोगरताः सदा ॥ ११४ ।
 ततश्च भुवमासाय चाण्डालाः शतजन्मसु ।
 भवन्ति बहुदुःखार्ता दरिद्रा व्याधिपीडिताः ॥ ११५ ।
 असत्यनिरतानाश्च तथा निष्ठुरभाषिणाम् ।
 उत्पाद्यन्ते सदा जिह्वाः सन्दंशैर्भृशदारुणैः ॥ ११६ ।
 ततस्त्रैलेन सिच्यन्ते§ कालसूत्रप्रपीडिताः ।
 ततः क्षारोदकस्नानं मूत्रविष्टानिवेषणम् ।
 तदन्ते भुवमासाय भवन्ति स्त्रीच्छ्रजातयः ॥ ११७ ।
 अन्योद्दिगकरा ये तु यान्ति वैतरणीं नदीम् ।

* पापकर्त्रिण इति (ग) ।

† अमांसभोजिनो नित्यमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ प्रतिग्रहरता ये चेति (क) ।

§ पच्यन्ते इति (क), (घ), (ङ) ।

मुक्तपञ्चमहायन्त्रा* नानाभक्षा† भवन्ति हि ॥ ११८ ।
 श्रीपासनपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत् ।
 अनुष्ठानविहीनाश्च क्षमिभक्षं प्रयान्ति हि ॥ ११९ ।
 नृपैतेषाञ्चतुर्णाञ्च दुःखं पञ्चयुगावधि ।
 तदन्ते भुवमासाद्य भवन्ति परसेवकाः ॥ १२० ।
 विप्रग्रामकरादानं कुर्वतां गृणु भूपते ।
 यातनास्त्रासु पश्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम्‡ ॥ १२१ ।
 विप्रग्रामेषु भूपाल यः कुर्यादधिकङ्करम् ।
 ससहस्रकुलो भुङ्क्ते नरकान् कल्पकोटिषु ॥ १२२ ।
 विप्रग्रामे करादाने योऽनुमन्यति पातकी§ ।
 स एव क्षतवात्राजन्तु ब्रह्महत्यायुतायुतम् ॥ १२३ ।
 श्वविष्ठाभोगिनो नित्यं नरा द्वातिथ्यवर्जिताः॥ ।
 कालसूत्रे महाघोरे वसन्ति हि चतुर्युगम् ॥ १२४ ।
 अयोनी च वियोनी च पशुयोनी च यो नरः** ।
 सिक्ता रेतो महापापी रेतोभोजनमाप्नुयात् ॥ १२५ ।

* त्यक्तपञ्चमहायन्त्रा इति बहुषु पाठः ।

† खाद्याभक्षा इति (ग) ।

‡ (क) पुनर्के एव स्त्रीको नास्ति ।

§ पापक्षदिति बहुषु पाठः ।

॥ स एव क्षतवान् पापी ब्रह्महत्यायुतायुतमिति (घ) ।

॥ वाद्वातिथ्यविवर्जिता इति (ङ) ।

** अयोनी पशुयोनी च योनरः कर्तुमिच्छतीति (क) ।

वसाकूपं ततः प्राप्य स्थित्वा दिव्याब्दसप्ततिम् ।
 रैतीभोगी भवेन्नर्त्यः सर्वलोकेषु निन्दितः ॥ १२६ ।
 उपवासदिने राजन्दन्तधावनक्तनरः ।
 स घोरं नरकं याति* व्याघ्रभक्षं चतुर्युगम् ॥ १२७ ।
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्तु† वसुन्धराम् ।
 तस्य पापफलं वच्चे गदतो मे निशामय ॥ १२८ ।
 स कोटिकुलसंयुक्तः प्रभुञ्जन् पूतिमृत्तिकाम् ।
 यातनास्त्रासु पच्यन्ते प्रत्येकं कल्पकोटिषु ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि जायन्ते विद्भुजस्य ते ॥ १२९ ।
 गणयेद्यसु‡ षड्विंशं मृषा तन्नरकं मृष्टम् ।
 स कोटिकुलसंयुक्तो निमज्जत्युष्णकर्हमे ॥ १३० ।
 ततो विष्ठाकृदे मम्वस्तिष्ठेद्युगसहस्रकम् ।
 तदन्ते यातनास्त्रासु यावदिन्द्राश्चतुर्हय ॥ १३१ ।
 ततश्च पृथिवीमित्य सर्वलोकेषु निन्दितः ।
 ब्रूषी कुष्ठाभिभूतश्च भवेद्युगशतं नरः§ ॥ १३२ ।
 यः स्वकर्मापरित्यागी पापवृष्टीत्युच्यते बुधैः ।
 तस्मिन्कृत्तस्ममश्वा तावुभावतिपापिनी ॥ १३३ ।

-
- * चघोरं नरकं यातीति (क), (घ), (ङ) ।
 † यो हरेत्ते इति (क), (घ) । हरेत्तेति (ङ) ।
 ‡ गीपयेद्यसु षड्विंशमिति (क) ।
 § भवे जन्मशतं नरः इति (क), (घ), (ङ) ।
 ¶ तस्मिन् कृत्तस्ममश्वा तावुभावतिपापिनी ।

कल्पकोटिसहस्राच्च कल्पकोटिशतानि च ।
 सहस्रवंशसंयुक्तो नरको वासमश्रुते ॥ १३४ ॥
 यस्तु सन्तप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः* ।
 स सर्व्वयातनाभोगी चाण्डालो जन्मकोटिषु ॥ १३५ ॥
 तं द्विजं† तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्किततनुन्नरः ।
 सन्ध्याय‡ रौरवं याति यावदिन्द्राचतुर्थं ॥ १३६ ॥
 चक्राङ्किततनुर्यत्र तत्र कोऽपि न संवसेत् ।
 यदि तिष्ठेन्महापापी सहस्रब्रह्महा भवेत् ॥ १३७ ॥
 गङ्गास्नानरतो वाऽपि अश्वमेधरतोऽपि वा ।
 चक्राङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्य्यं जपेन्नरः§ ।
 जपेत्तत्र पौरुषं सूक्तमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ १३८ ॥
 लिङ्गाङ्किततनुं दृष्ट्वा पश्येत्सूर्य्यं जपेन्नरः॥ ।
 जपेच्च शतरुद्रीयमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ १३९ ॥
 ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्व्वदेवसमाश्रिता ।
 सा चेत्सन्तापिता राजन् किं वक्ष्यामि महेनसः ॥ १४० ॥

* शङ्खारिलिङ्गचिह्नतनुरिति (ग), (घ) । (ङ) पुस्तके इत आरभ्य सार्धञ्जीकृत्य
 नास्ति ।

† यं द्विजमिति (ग) । तप्तशङ्खारिलिङ्गेति (क), (घ) ।

‡ संख्याय नरकमिति (ग) ।

§ जपेन्नर इति (ग) ।

॥ जपेत्तत्र पौरुषं सूक्तमिति (क), जपेत् पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेदिति (घ),
 (ङ) । जपेत्तत्र जपेदिति साधु ।

॥ जपेन्नर इति (ग) ।

चक्राङ्किततनुर्वापि राजर्क्षिङ्गाङ्कितोऽपि वा ।
 नाधिकारी परिश्रेयः* त्रीतस्मार्त्तेषु कर्मसु ॥ १४१ ।
 भृतकाध्यापकाश्चैव भृतकाध्यायिनस्तथा ।
 आकल्पं यातनां भुङ्क्ते† तदन्ते स्त्रीच्छजातयः ॥ १४२ ।
 स्त्रीशूद्राणां समीपे तु वेदाध्ययनकक्षरः ।
 कल्पकोटिसहस्रेषु प्राप्नोति नरकान् क्रमात् ॥ १४३ ।
 देवद्रव्यापहर्त्तारो गुरुद्रव्यापहारकाः ।
 ब्रह्महत्यायुतसमं दुष्कृतं भुञ्जते नराः ॥ १४४ ।
 अनाथघनहर्त्तारोऽनाथं ये विहिंसन्ति च‡ ।
 तेषां पापफलं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ १४५ ।
 अधःशिरोर्धपादाश्‡ कीलितास्तम्भकद्वये ।
 धूमपानरता नित्यं तिष्ठन्त्यान्नश्वासरम् ॥ १४६ ।
 आरामे पुण्यहर्त्तारो देवपूजार्थकल्पिते॥ ।
 ते यान्ति नरकं घोरं बह्विज्वालाप्रवेशनम् ॥ १४७ ।
 जले देवालये वाऽपि यः सृजेद्देहजं मलम् ।
 भूषहत्यासमं पापं प्राप्नोतीत्यतिदारुणम्॥ ॥ १४८ ।

* नाधिकारी परिश्रेय इति (क) ।

† आकल्पं यातनां भुङ्क्ते इति (क), (घ), (ङ) ।

‡ अनाथघनहर्त्ता यदनाथं ये विहिंसन्ति चेति (क) ।

§ अधःशिरोर्धपादा इति आर्षे, अधःशिरोर्धपादाः अधःशिरोर्धपादावेति साधु ।

॥ आरामपुण्यहर्त्तारो देवपूजाऽनुकल्पित इति (क) ।

॥ भूषहत्यादिकं पापं स प्राप्नोतीत्यतिदारुणमिति (क), भूषहत्यासमं पापं संप्राप्नो-
 त्विति दारुणमिति (घ), (ङ) ।

दन्तास्थिकेशनखरान्यः सृजेद्देवतालये ।
 जले वा भुक्तशेषश्च तस्य पापफलं शृणु ॥ १४८ ।
 प्रासप्रतोदनैर्भिन्ना आर्त्तरावविराविणः ।
 अत्युष्णतैलपानश्च कुम्भीपाकन्ततः क्रमात् ॥ १५० ।
 ब्रह्मस्वं हरते यस्तु तुषं वा काष्ठमेव वा ।
 स याति नरकं घोरं यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १५१ ।
 ब्रह्मस्वहरणं राजन्निहामुच्यते दुःखदम्* ।
 इह सम्पद्दिनाशाय परत्र नरकाय च ॥ १५२ ।
 कूटसाक्षं वदेद्यस्तु तस्य पापफलं शृणु ।
 स याति यातनाः सर्वा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ १५३ ।
 इह पुत्राश्च पौत्राश्च विनश्यन्ति परत्र च† ।
 रौरवं नरकं याति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ १५४ ।
 ये चातिकामिनो मर्त्या ये च मिथ्याभिवादिनः ।
 तेषां मुखे जलौकाश्च‡ पूर्यन्ते पद्मगोपभाः ॥ १५५ ।
 एवं षष्टिसमाः स्थित्वा ततः चाराम्बुसेचनम् ।
 श्लर्मांसाहारनिरता विशन्ति चारकर्हमम्§ ॥ १५६ ।
 ततो गजेर्निपात्यन्ते मरुप्रपतनस्तथा॥ ।

* इन्द्राऽमुचाऽभि दुःखदमिति (क), (घ), (ङ) ।

† परत्र वा इति (क), (घ) ।

‡ जलौकास्तु इति (क), (ङ) ।

§ चारकर्हमे इति (क), (घ), (ङ) ।

॥ मरुप्रपतनं तथा इति (क), (घ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य हीनाङ्गाः प्रभवन्ति च* ॥ १५७ ।
 ऋती नाभिगमेद्यस्तु स्त्रस्त्रियं मनुजेश्वर ।
 स याति रौरवं† घोरं ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ॥ १५८ ।
 अनाचाररतान्दृष्ट्वा यः शक्नो न निवारयेत् ।
 तत्पापार्हमवाप्नोति यतोऽपेक्षापरायणः‡ ॥ १५९ ।
 पापिनां पापगणनां यः करोति नराधमः ।
 अस्तित्वे तुल्यपापी स्यान्मिथ्यात्वे द्विगुणभवेत् ॥ १६० ।
 अपापे पातकं यस्तु समारोपति§ निन्दति ।
 स याति नरकान् घोरान्यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १६१ ।
 पापिनां पातकं यस्तु वदेत्तत्कष्टशोणं भवेत् ।
 पापिनां नित्यपापानां पापार्हं नश्यति च॥ १६२ ।
 कन्यागामी नरो॥ यस्तु भक्ष्यमाणः श्वभिः सदा ।
 स याति धूमपानञ्च सृषावस्थां ततः क्रमात् ॥ १६३ ।
 यस्तु व्रतानि संगृह्य असमाप्य परित्यजेत् ।
 सोऽसिपञ्चवनं प्राप्य हीनाङ्गो जायते भुवि ॥ १६४ ।
 अन्यैः संगृह्यमाणानां व्रतानां विघ्नककरः ।

* विहीनाङ्गा भवन्ति च इति (क) ।

† नरकं घोरमिति (क) । पुनश्चेऽस्मिन् द्वाकादशा दण्डनरं दण्डशोका न सन्ति ।

‡ यतोऽपेक्षापरायण इति आर्षे, यत उपेक्षा यदुपेक्षा चेति साधु ।

§ समारोपयतीत्यर्थे, समारोपयतीति साधु ।

॥ तल्लक्षणी भवेदिति (घ) ।

॥ रती यस्तु इति (ग) ।

त्रिसप्तकुलसंयुक्तः स याति श्लेषभोजनम् ॥ १६५ ॥
 न्याये च धर्मशिक्षायां पक्षपातं करोति यः ।
 न तस्य निष्कृतिर्भूप प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ १६६ ॥
 अभोन्वभोजी संप्राप्य पित्तपानं समायुतम् ।
 चण्डालवंशे संजातो गोमांसाशी भवेत्सदा ॥ १६७ ॥
 अवमन्य द्विजान्वाग्भिर्ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।
 सर्व्वाश्च यातना मुक्ता चाण्डालो दशजन्मसु ॥ १६८ ॥
 विप्राय दीयमाने तु यो वित्तं कुरुते नरः ।
 स याति ब्रह्महत्यानां सहस्राणां शतायुतम् ॥ १६९ ॥
 अपहृत्य परस्वार्थं यः परेभ्यः प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७० ॥
 अन्यायसाधितं द्रव्यं यद्यान्यस्मै प्रयच्छति ।
 स याति नरकं घोरं यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ १७१ ॥
 प्रतिश्रुत्याऽप्रदानेन लालाभक्षं ब्रजेन्नरः ।
 यतिनिन्दापरो राजञ्छिलायन्त्रं ब्रजेन्नरः* ॥ १७२ ॥
 आरामच्छेदिनो यान्ति युगानामेकविंशतिम् ।
 श्लभेजनं ततो यान्ति क्रमात्सर्व्वाश्च यातनाः ॥ १७३ ॥
 देवतागृहभेत्तारस्तडागानाञ्च भेदिनः ।
 पुष्पारामभिद्वैव* यां गतिं प्राप्नुयुः शृणु ॥ १७४ ॥
 कोटिकोटिकुलैर्युक्ताः कल्पकोट्ययुतानि षट् ।

* त्रिषादपं ब्रजेन्नरः इति (क) ।

+ पुष्परोमभेदिनश्च इति (ग) ।

यातनासु च सर्वासु* पच्यन्ते वै पृथक् पृथक् ॥ १७५ ।
 ततश्च विष्ठाक्तमयः कल्पकोटिषु भूपते ।
 तदन्ते विष्भुजस्ते वै कल्पानामेकविंशतिम् ॥ १७६ ।
 तथैव ते क्कमिभुजो युगानामेकविंशतिम् ।
 ततश्च भुवमासाश्च चाष्णालाः कोटिजन्मसु ॥ १७७ ।
 ग्रामनाशकराणाञ्च पापञ्च सुमहत्तरम् ।
 न समर्धो† निगदितुं जन्मकोटिशतैरपि ॥ १७८ ।
 देवपुर्दाहका ये तु तथैव ग्रामदाहकाः ।
 यावद्ब्रह्मा सृजत्येतत्तावन्नरकमाप्नुयुः ॥ १७९ ।
 यस्य कस्य च पापस्य योऽनुमन्ता भवेन्नरः ।
 स याति तच्च पापार्हं नरकाञ्च यथोचितान्‍‡ ॥ १८० ।
 कुण्डाग्नी गोलकाग्नी च तथैव ग्रामयाजकाः ।
 अयाज्ययाजकश्चैव महापातकिनः स्मृताः ॥ १८१ ।
 आह्नायकाऽ देवलका ग्रामनक्षत्रयाजकाः ।
 तएते ब्रह्मचाष्णालाणा महापातकपञ्चमाः॥ ॥ १८२ ।
 एतेषां यातनाः सर्वा युगानामेकविंशतिम् ।

* यातनास्वासु इति बहुषु पाठः ।

† न समर्धोऽस्मि नदितुमिति (क) ।

‡ यथोदितानिति (ख), (घ), (ग) ।

§ अयाजका देवलका इति (ङ) ।

¶ तदन्ते ब्रह्मचाष्णाला इति (क), (ङ) ; तएव ब्रह्मचाष्णाला इति (घ) ।

॥ महापथिकपञ्चमा इति (ग), (घ) ।

तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालाः सप्तजन्मसु ॥ १८३ ।
 उच्छिष्टभोजिनो ये च मित्रद्रोहरताश्च ये ।
 तेषाञ्च यातनाः सर्वा यावदाचन्द्रतारकम् ॥ १८४ ।
 उत्सन्नपितृदेवेज्या वेदमार्गवह्मिष्कुताः ।
 पाषण्डा इति विख्याता यातना बहवः स्मृताः ॥ १८५ ।
 एवं बहुविधाः प्रोक्ताः पातकाश्चोपपातकाः ।
 तेषान्तु संख्याबाहुल्यात्क्रियन्तस्ते प्रकीर्तिताः ॥ १८६ ।
 पापानां यातनानाञ्च* धर्माणाञ्चैव भूपते ।
 संख्यां निगदितुं शक्नो लोके को विष्णुना ऋते† ॥ १८७ ।
 एतेषां सर्वपापानां धर्मशास्त्रविधानतः‡ ।
 प्रायश्चित्तेषु चीर्णेषु पापराशिः प्रणश्यति ॥ १८८ ।
 प्रायश्चित्तानि कार्याणि समीपे कमलापतेः ।
 न्यूनातिरिक्तता न स्यात्सफलानि भवन्ति हि§ ॥ १८९ ।
 गङ्गा च तुलसी चैव सत्सङ्गी हरिकीर्तनम् ।
 अनसूया अहिंसा च सर्वपापप्रणाशिनः ॥ १९० ।
 विष्णुर्पितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि¶ ।
 अनर्पितानि कर्माणि भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥ १९१ ।

-
- * पातकानाञ्च इति (क), (घ), (ङ) ; कर्माणाञ्चैव भूपते इति (ङ) ।
 † संख्यां निगदितुं लोके कः यमो विष्णुना ऋते इति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ धर्मशास्त्रविशारद इति (ङ) ।
 § सफलानि भवन्ति च इति बहुषु पुनर्लेख्ये पाठः ।
 ¶ भवन्ति च इति (ग) ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यश्चान्यथोचसाधनम्* ।
 विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत् ॥ १८२ ॥
 विष्णोर्भक्तिः† परा नृणां सर्वपापप्रणाशिनी ।
 भक्तिमन्निःकृतं कर्म सफलं स्यान्नहीयते ॥ १८३ ॥
 भक्तिर्दशगुणा नृणां‡ पापारण्यदवानलः ।
 तामसै राजसैश्चैव सात्त्विकैश्च नृपोत्तम ॥ १८४ ॥
 यश्चान्यस्य विनाशार्थं भजते अक्षया हरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसाऽधमा ॥ १८५ ॥
 योऽर्चयेत्कैतवधिया स्त्रैरिणी स्वपतिं यथा ।
 नारायणं जगन्नाथं सा वै तामसमध्यमा ॥ १८६ ॥
 देवपूजापरान्दृष्टा मत्सरी§ योऽर्चयेत्हरिम् ।
 शृणुष्व पृथिवीपाल सा भक्तिस्तामसोत्तमा ॥ १८७ ॥
 धनधान्यादिकं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेत्हरिम् ।
 अक्षया परयाविष्टः सा भक्ती राजसाऽधमा ॥ १८८ ॥
 यः सर्वलोकविख्यातां कीर्त्तिमुद्दिश्य माधवम् ।
 अर्चयेत्परया भक्त्या सा वै राजसमध्यमा ॥ १८९ ॥
 सालोक्यादिपदं यस्तु प्रार्थयन्नर्चयेत्हरिम्¶ ॥

* मोक्षसाधनमिति (ग) ।

† विष्णुभक्तिः परा नृणामिति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

‡ दशगुणान्या इति (क), (घ), (ङ) । पापारण्यदवीपमा इति (च), (ज) ।

§ देवपूजापरान्दृष्टा मनुजामिति (क), (ङ) । मनुभोयोऽर्चयेत्हरिमिति (घ) ।

¶ समुद्दिष्टासंयेत्हरिमिति (क), (च) ।

विज्ञेया पृथिवीपाल सा भक्ती राजसोत्तमा ॥ २०० ।
यसु खल्लतपापानां क्षयार्थं पूजयेत्परिम् ।
अक्षया परया राजन् सा भक्तिः सात्त्विकाधमा ॥ २०१ ।
हरेरिदं प्रियमिति श्रुश्रूषां कुरुते नरः* ।
जनेषु अक्षया युक्तो भक्तिः सात्त्विकमध्यमा† ॥ २०२ ।
विधिवुद्धगार्ह्येयसु दासवच्चक्रपाणिनम् ।
भक्तीनां प्रवरा ज्ञेया सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०३ ।
नारायणस्य महिमां‡ काश्चिच्छ्रुत्वाऽपि§ यो नरः ।
तन्मयत्वेन सन्तुष्टः सा भक्तिः सात्त्विकोत्तमा ॥ २०४ ।
अहमेव परो विष्णुर्ह्ययि सर्व्वमिदं जगत् ।
इति यः सततं पश्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥ २०५ ।
एवं दशविधा भक्तिः संसारच्छेदकारिणी ।
तच्चापि सात्त्विकी भक्तिः सर्व्वकामफलप्रदा ॥ २०६ ।
तस्माच्छृणुष्व भूपाल संसारच्छेदमिच्छता ।
स्वकर्म्मणोऽविरोधेन भक्तिः कार्या जनार्द्दने ॥ २०७ ।
यः कर्म्मणि परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति ।
न तस्य तुल्यते विष्णुराचारात्पूज्यते यतः ॥ २०८ ।

* हरेरिदं प्रियमिति कृत्वा मनसि योनरः इति (क) ।

† कर्म्मणि कुरुते भूप ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (क), ज्ञेया सात्त्विकमध्यमा इति (घ), (ङ) ; (ग), (घ) पुस्तकयोः जनेषु इत्यस्य स्थाने जनेश्च इति पाठोऽस्ति ।

‡ महिमानित्यर्थं महिमानमिति साधु ।

§ काश्चिद्वृत्त्या च इति (क), (ग) । अथ तुल्येति आर्षम्, उज्जेति साधु ।

सर्वांगमानामाचारः प्रथमः परिकल्प्यते* ।
 आचारप्रभवो धर्म्मो धर्म्मस्य प्रभुरभ्युतः ॥ २०९ ।
 तस्मात्कार्यार्था हरौ भक्तिः स्वधर्म्मस्याविरोधिनी ।
 सदाचारविहीनानां धर्म्मार्थी न सुखप्रदीप† ॥ २१० ।
 त्वया महीश यत्पृष्टं तत्सर्वं गदितं मया ।
 तस्मादधर्म्मपरो भूत्वा सुखी भव दृढव्रत ॥ २११ ।
 पूजयस्व प्रयत्नेन नारायणमनामयम् ।
 तस्मिन् संपूज्यमाने तु सर्वान् कामानवाप्स्यसि ॥ २१२ ।
 पूजयस्व हरं विष्णुमेकबुद्ध्या‡ महीपते ।
 भेदकृद्ब्रह्महत्यानामयुतायुतदुष्कृतम् ॥ २१३ ।
 शिव एव हरिः साक्षाद्वरिरेव शिवः स्वयम्§ ।
 तयोरन्तरक्षयाति नरकान् कोटिकोटिशः ॥ २१४ ।
 आत्मघातनपाप्मानो¶ राजंस्तव पितामहाः ।
 वसन्ति नरके ते च दग्धाः कपिलकोपतः ॥ २१५ ।
 तानुद्धर महाभाग गङ्गाजलनिषेवचैः॥ ।
 गङ्गा सर्वाणि पापानि नाशयत्येव पण्डित ॥ २१६ ।

* प्रथमः परिकल्पित इति (ङ) ।

† धर्म्मो चय्यासुखप्रदाः इति (ग) ।

‡ एकमत्या इति (क), (घ), (ङ) ।

§ हरिः साक्षाद्विवः स्वयमिति (घ) ।

¶ आत्मघातकपाप्मान इति (ग), (घ), (ङ) ।

॥ निषेचनैः इति (घ) ।

केशमस्त्रि नखं दन्तं* भस्म वापि जनेश्वर ।
 गङ्गायाः स्पर्शमात्रेण† तावत्यत्युत्तं पदम् ॥ २१७ ।
 यस्यास्त्रि भस्म वा राजन् गङ्गायां क्षिप्यते नरैः‡ ।
 महापातकमुक्तोऽपि§ स याति परमं पदम् ॥ २१८ ।
 गुह्यं शृणुष्व राजेन्द्र गङ्गा पापप्रणाशिनी ।
 यद्विन्दुषेचनादेव प्रयान्ति परमं पदम्॥ ॥ २१९ ।
 यानि कानि च पापानि प्रोक्तानि तव पण्डित ।
 तानि पापानि नश्यन्ति गङ्गाविन्दुभिषेकतः॥ ॥ २२० ।

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा पृथिवीपालं धर्मराजो मुनीश्वराः ।
 अन्तर्दधे स राजाऽपि तपस्तप्तुं मनोदधे ॥ २२१ ।
 निक्षिप्य पृथिवीं सर्व्यां सचिवेषु महीपतिः ।
 तपस्तप्तुं मुनिश्रेष्ठास्तुहिनाद्रिं जगाम सः ॥ २२२ ।

इति श्रीब्रह्मरदीये पुराणे काव्यसंवादी नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

-
- * केशमस्त्रि नखं दन्तमिति (क) ।
 † स्पर्शमात्रेण गङ्गायास्तं नवत्युत्तं पदमिति (क), (घ), (ङ) ।
 ‡ जनेः इति (क) ।
 § महापातकमुक्तो वा इति (ग), महापातकमुक्तो वा इति (घ), महापातक-
 मुक्तोऽपीति (ङ) ।
 ¶ एव श्लोकः (घ) पुनरुक्तो नास्ति ।
 ॥ गङ्गाविन्दुभिषेचनादिति (ङ) ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

हिमवद्भिरिमासाद्य किं चकार महीपतिः ।

कथं वा हतवान् गङ्गां सूत तद्वक्तुमर्हसि ॥ १ ।

सूत उवाच ।

भगीरथो महाराजाः जटाचीरधरो वने ।

गच्छन् हिमाद्रिं तपसे ययौ गोदावरीतटम् ॥ २ ।

तत्रापश्यन्महारथं भृगोरात्रमसुप्तम् ।

कृष्णसारसमाकीर्णं मातङ्गचयसेवितम् ॥ ३ ।

भ्रमद्भ्रमरसंयुक्तं कूजद्विहगसङ्कुलम् ।

व्रजहराहनिकरं चमरीबालवीजितम् ॥ ४ ।

वृत्त्यभयूरनिकरं शारङ्गगणयोजितम् ॥ ५ ।

प्रवर्द्धितमहावृक्षं मुनिकन्याभिरादरात् ॥ ५ ।

शालतालतमालाढ्यं वृद्धिन्तालमण्डितम् ॥

प्रचयन्नाङ्गकुहालशमीरुचकशोभितम् ॥ ६ ।

---

* कवचाहतवान् गङ्गामिति (क), (घ), (ङ) ।

† महाभागः इति (घ), (ङ) ।

‡ गोदावरीतटे इति (क), (घ), (ङ) ।

§ शारङ्गगणसेवितमिति (घ) ।

¶ चूतद्विनाशमण्डितमिति (क), (घ) ; तयोक्ततः परं चरचदयमधिकं वर्तते
यथा—त्रिरीवास्तुनपुत्रागनामप्यकसेवितम् ।

मालतीयूथिकाकुन्दचम्पकाश्लथभूषितम्* ।
 उत्फुल्लकुसुमोपेतं ऋषिसङ्घनिषेवितम् ।
 वेदशास्त्रसमुद्घोषं भृगोः प्राविशदान्त्रमम्† ॥ ७ ।
 गृणन्तं परमं ब्रह्म वृतं शिष्यवरैर्मुनिम् ।
 तेजसा सूर्यसङ्काशं भृगुस्तत्र ददर्श सः ॥ ८ ।
 ननाम विधिवद्भूपस्तस्मै मुनिवराय सः ।
 आतिथ्यं भृगुरप्यस्मै चक्रे सम्मानपूर्वकम् ॥ ९ ।
 कृतातिथ्यक्रियो राजा भृगुणा परमर्षिणा ।
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयाद्भुनिपुङ्गवम् ॥ १० ।

राजीवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 भगवांसुष्यते येन संसारार्णवतारकः ॥ ११ ।
 पूज्यते कर्मणा येन‡ भगवान् भूतभावनः ।
 अनुग्राह्योऽस्मि ते ब्रह्मन् सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १२ ।

भृगुरुवाच ।

राजंस्तवेष्पितं ज्ञातं त्वं हि पुण्यवतां वर ।
 अन्यथा स्वकुलं सर्वं कथमुचर्त्तुमर्हसि ॥ १३ ।
 यो वा को वापि भूपाल गङ्गासेकादिभिः स्वकान् ।

* वातिसिद्धार्थकापुल्लचम्पकाश्लथभूषितमिति (क) ; (घ), (ङ) पुल्लक्ष्मीः कुन्द-
 श्लाने पुल्लेति पाठो वर्तते ।

† आश्रमं प्राविशद्भृगोरिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ कर्मणा पूज्यते येनेति (क), (ङ) । कर्मणा पूज्यते येनेति (घ) ।

सवर्त्तुकामस्तं विद्याचररूपधरं हरिम् ॥ १४ ।
 कर्मणा येन देवेशो नृणामिष्टफलप्रदः ।
 तत्प्रवक्ष्यामि राजेन्द्र शृणुष्व सुसमाहितः ॥ १५ ।
 भव सत्यपरो राजचर्हिंसानिरतस्तथा ।
 सर्वभूतहितो नित्यं न वदेद्यानृतं क्वचित् ॥ १६ ।
 त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
 कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर विष्णुं सनातनम् ॥ १७ ।
 कुरु पूजां महाविष्णोर्याहि शान्तिमनुत्तमाम् ।
 अष्टाचरं महामन्त्रं जप्त्वा त्रेयो गमिष्यसि ॥ १८ ।

राजीवाच ।

सत्यन्तु कीदृशं प्रोक्तामहिंसा वाऽपि कीदृशी ।
 सर्वभूतहितत्वञ्च प्रोक्तां कीदृग्विधं मुने ॥ १९ ।
 अनृतं कीदृशं प्रोक्तां दुर्जनाद्यैव कीदृशाः ।
 साधवः कीदृशाः प्रोक्तास्तथा पुण्यञ्च कीदृशम् ॥ २० ।
 अर्त्तव्यञ्च कथं विष्णुस्तस्य पूजा च कीदृशी ।
 शान्तिर्नाम च का प्रोक्ता किमष्टाचरसंग्रहम् ॥ २१ ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वञ्च मुने* तत्त्वार्थकोविद ।
 एतन्मे पुत्रवात्सल्यात्सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ २२ ।

भृगुरवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ तव बुद्धिरनुत्तमा ।
 यत्प्रष्टोऽहं त्वया राजन्तत्सर्वं प्रवदामि ते ॥ २३ ।

* वेद तत्त्वार्थकोविद इति (क) ।

यथार्थकथनं राजसत्त्वमित्यभिधीयते* ।
 धर्माविरोधतो वाच्यन्तस्मिन् धर्मपरायणैः ॥ २४ ।
 देशकालादिविज्ञानात्स्वधर्मस्याविरोधतः ।
 यद्वचः प्रोच्यते सङ्गिस्तत्त्वमभिधीयते ॥ २५ ।
 सर्वेषामेव जन्तूनामल्लेशजननं हि यत् ।
 राजकृतिंसा विज्ञेया सर्वकामार्थदायिनी ॥ २६ ।
 धर्मकार्यसहायत्वमकार्यपरिपन्थिता ।
 सर्वलोकहितत्वं वै प्रोच्यते धर्मकोविदैः ॥ २७ ।
 इच्छानुवृत्तिकथनं धर्माधर्माविवेकतः ।
 अनृतं तच्च विज्ञेयं सर्वश्रेयोविरोधितम्† ॥ २८ ।
 ये लोकविहिषो मूर्खाः कुमार्गैरतनुहयः ।
 ते राजन्दुर्जनाः प्रोक्ताः सर्वकर्मवहिष्कृताः‡ ॥ २९ ।
 धर्माधर्मविवेकेन वेदमार्गानुसारिणः ।
 सर्वलोकहिते सक्ताः§ साधवः परिकीर्तिताः ॥ ३० ।
 हरिप्रीतिकारं यच्च सङ्गिष परिरेञ्जितम्¶ ।
 आत्मनः प्रीतिजनकं॥ तत्पुण्यं परिकीर्तितम् ॥ ३१ ।

* सत्त्वमाहुर्विपश्चित इति (क), (घ) । सत्त्वं माहुर्विपश्चित इति (ङ) ।

† सर्वश्रेयोविरोधक इति (क), विरोधि तदिति (ङ) ।

‡ सर्वधर्मवहिष्कृता इति (घ) ।

§ सक्ता इति केचित्पठन्ति ।

¶ परिकीर्तितमिति (घ) ।

॥ प्रीतिजननमिति (घ) ।

सर्व्वं जगदिदं विष्णुर्विष्णुः सर्व्वस्य कारणम् ।
 अहश्च विष्णुरिति यस्तद्विष्णोः स्मरणं विदुः ॥ ३२ ।
 सर्व्वदेवमयो विष्णुर्विधिर्नैतस्य पूजनम् ।
 इति या मनसः प्रीतिः सा भक्तिः परिकीर्त्तिता ॥ ३३ ।
 सर्व्वभूतमयो विष्णुः परिपूर्णः सनातनः ।
 इत्यभेदपरा भक्तिः सा पूजा परिकीर्त्तिता ॥ ३४ ।
 स मता शत्रुमित्रेषु वशित्वञ्च तथा नृप ।
 यदृच्छासाभसन्नुष्टिः शान्तिर्नाम्ना प्रकीर्त्तिता ॥ ३५ ।
 एते सर्व्वे समाख्यातास्तपःसिद्धिप्रदायकाः ।
 समस्तपापराशीनान्तरसा नाशहेतवः* ॥ ३६ ।
 अष्टाक्षरमहामन्त्रं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
 वक्ष्यामि तव राजेन्द्र पुरुषार्थैकसाधनम्† ॥ ३७ ।
 विष्णुप्रियकरं मन्त्रं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्‡ ॥
 नमो नारायणायेति जपेत्पणवपूर्व्वकम् ॥ ३८ ।
 शङ्खचक्रधरं शान्तं नारायणमनामयम् ।
 लक्ष्मीसंस्थितवामाङ्गं तथाऽभयकरं प्रभुम् ॥ ३९ ।
 किरीटकुण्डलधरं नानामण्डनभूषितम्§ ॥
 भ्राजत्कौस्तुभमालाङ्घ्यं श्रीवत्साङ्कितवचसम् ॥ ४० ॥

* तपसा नाशहेतव इति (ङ) ।

† (घ) पुरुषोऽतः परं चत्वारः श्लोकपादा न सन्ति ।

‡ सर्व्वपापप्रणाशनमिति (ङ), (ञ) ।

§ नानामण्डनशोभितमिति (क), (घ), (ङ) ।

पीताम्बरधरं देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 ध्यायेदनादिनिधनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ४१ ।
 एवंभूतं महाविष्णुं पश्येदात्मानमात्मनि ।
 स याति सर्वत्रेयांसि वित्रामं कुरु भूपते ॥ ४२ ।
 वाचो नारायणः प्रोक्तो मन्त्रस्तद्वाचकः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्बन्धो नित्य एव महात्मनः ॥ ४३ ।
 यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं* घोरः संसारसागरः ।
 तथाऽनादिर्महाविष्णुः संसारान्मोचकः स्मृतः ॥ ४४ ।
 स एव धाता जगतां सर्वकामफलप्रदः ।
 अन्तर्यामी ज्ञानरूपी† परिपूर्णः सनातनः ॥ ४५ ।
 इत्येतत्सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 स्वस्ति तेऽस्तु तपःसिद्धिं लभ गच्छ यथासुखम् ॥ ४६ ।

श्रीसूत उवाच ।

एवमुक्तो महीपालो भृगुणा परमर्षिणा ।
 परमां प्रीतिमापन्नः प्रपेदे तपसे वनम् ॥ ४७ ।
 हिमवन्निरिमासाद्य गङ्गातीरे मनोरमे ।
 नादेश्वरे महाक्षेत्रे तपस्तेपेऽतिदुश्चरम् ॥ ४८ ।
 राजा निषवणस्त्रायी कन्दमूलफलाशनः ।
 क्षतातिथ्यर्हणश्चाऽपि नित्यं होमपरायणः ॥ ४९ ।

* यथा नानाप्रवृत्तोऽयमिति (क), यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयमिति (ङ) ।

† कालरूपीति (क), (ख) । ज्ञानरूपीति (ङ) ।

सर्वभूतहितः शान्तो नारायणपरायणः* ।
 पत्नैः पुण्यैः फलैस्तोयैस्त्रिकालं हरिपूजकः ॥ ५० ॥
 एवं बहुविधं कालं नीत्वा ह्यत्यन्तधैर्यवान्† ।
 ध्यायन्नारायणं देवं शीर्षपर्णाशनोऽभवत् ॥ ५१ ॥
 प्राणायामपरो भूत्वा राजा परमधार्मिकः ।
 निरुच्छासपरो भूत्वा तपस्तप्तुं प्रचक्रमे ॥ ५२ ॥
 ध्यायन्नारायणन्देवमनन्तं परमव्ययम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि निरुच्छासपरोऽभवत् ॥ ५३ ॥
 तस्य नासापुटद्राघ्नी धूमो जज्ञे भयङ्करः ।
 तं दृष्ट्वा देवतानाञ्च चासो जज्ञे महामुने ॥ ५४ ॥
 अधिकारक्षयभयाद्देवाः‡ सम्भासपीडिताः ।
 अभिजग्मुर्महाविष्णुर्यन्त्रास्ते जगतां पतिः§ ॥ ५५ ॥
 क्षीरोदस्योत्तरं तीरं संप्राप्य त्रिदिवेश्वराः ।
 अस्तुवन्देवदेवेशं पशुपाशविमोचकम् ॥ ५६ ॥

देवा जघुः । .

नताः स्म विष्णुं जगदेकनाथं
 स्मरन्मस्तार्त्तिहरं परेशम् ।

-
- * एतदर्थे (क), (ङ) पुनश्चयोरिति ।
 † सोऽन्तश्च धैर्यवानिति (घ) ।
 ‡ साधिकारक्षयभयादिति (घ), (ङ) ।
 § जगतां गतिरिति (ङ) ।
 ¶ प्रास्तुवन्देवदेवेशमिति (क), (घ), (ङ) ।

स्वभावशुद्धं परिपूर्णभावं
 वदन्ति* तं ज्ञानगतञ्च तज्ज्ञाः ॥ ५७ ।
 ध्येयः सदा धर्म्मिजनैः परात्मा
 स्वेच्छाशरीरैः कृतदेवकार्यैः ।
 जगत्स्वरूपो जगदेकनाथ-
 स्तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ ५८ ।
 यन्नामसङ्कीर्त्तनतो मुरारिः†
 समस्तपापाः प्रशमं प्रयान्ति ।
 तमीशमाद्यं पुरुषं पुराणं
 नताः स्म विष्णुं पुरुषार्थसिद्धयै‡ ॥ ५९ ।
 यत्तेजसा भास्ति दिवाकराद्या
 नातिक्रमन्त्यब्धिनदीनदाद्याः ।
 कालात्मकं तं त्रिदशादिदेवं
 नताः स्म रूपं पुरुषार्थरूपम् ॥ ६० ।
 जगत्करीत्यजभवस्त्वजस्त्रम्§
 पुनन्ति लोकान् श्रुतयश्च विप्राः¶ ॥

* विदन्ति तन्मिति (क) ।

† असुरारिरिति (ग) ।

‡ पुरुषार्थसिद्धाविति (घ) ।

§ अजभवोऽस्त्वजस्त्रमिति (घ) ।

¶ श्रुतयश्च देवा इति (ङ) ।

तमादिदेवं गुणसन्निधानं
 यदाज्ञया तं प्रणताः आ विष्णुम् ॥ ६१ ।
 वरं वरेष्ठं मधुकैटभारिं
 सुरासुराद्यर्चितपादपद्मम् ।
 सङ्गत्तसङ्कल्पितसिद्धिहेतुं,
 ज्ञानैकवेद्यं प्रणताः आ विष्णुम्* ॥ ६२ ।
 नारायणन्देवमनन्तभीशं†
 पीताम्बरं पद्मभवादिवेद्यम् ।
 यज्ञप्रियं यज्ञभुजं‡ विष्णुं
 नताः आ सर्वोत्तममिष्टदत्तम् ॥ ६३ ।
 सच्चिदानन्दकृतस्वरूप-
 मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।
 अनादिमध्यान्तमजं परेशं
 रूपादिहीनं प्रणताः आ देवम्§ ॥ ६४ ।

• प्रणताः आ देवमिति (क) ।

† नारायणं विष्णुमनन्तभीशमिति (क), (घ), (ङ) ।

‡ यज्ञकरमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ एव श्लोकः (क) (घ) पुस्तकयोरेवं पठितः—

अनादिमध्यान्तमजं परेश-

मभेद्यमज्ञानतिरोहितानाम् ।

सच्चिदानन्दकृतस्वरूपं

रूपादिहीनं प्रणताः आ देवम् ॥ इति ।

(ङ) पुस्तके एव श्लोकी नास्ति ।

इति सुतो महाविष्णुर्देवैरिन्द्रादिभिस्तदा* ।
 चरितं तस्य राजर्षेर्देवानां संन्यवेदयत् ॥ ६५ ।
 हरिः सुराग्रेसमाश्वास्य तेषां दत्त्वाऽभयं द्विजाः ।
 तपश्चरति राजर्षिर्यत्र तं देशमाययौ ॥ ६६ ।
 शङ्खचक्रधरो देवः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 प्रत्यक्षतामगात्तस्य राज्ञः सर्व्वजगद्गुरुः ॥ ६७ ।
 ददर्शारावृरिं राजा भाभासितदिगन्तरम्† ।
 अतसीपुष्पसङ्काशं स्फुरत्कुण्डलमण्डितम् ॥ ६८ ।
 विकसत्पद्मपत्रार्चं विभ्राजन्मुकुटोज्ज्वलम् ।
 त्रीवत्सकौस्तुभधरं पीताम्बरधरं प्रभुम्‡ ॥ ६९ ।
 दीर्घबाहुमुदारार्कः§ सुरार्चितपदास्त्रजम् ।
 पश्यन्ननाम भूपालोदण्डवत् क्षितिमण्डले ॥ ७० ।
 अनन्तहर्षसम्पूर्णः॥ सरोमाश्रयः सगद्गदः ।
 कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्णेत्याह पुनः पुनः ॥ ७१ ।
 तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा ह्यन्तर्यामी जनार्दनः ।
 उवाच कृपयाविष्टो॥ भगवान् भूतभावनः ॥ ७२ ।

* तदा इति (ङ) ।

† ददर्शारावृरिं साक्षात्प्रभाभासितदिमुखमिति (क) ।

‡ पीताम्बरधरं विभुमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ अतमाङ्कमिति (क) ।

॥ अनन्तहर्षसम्पूर्ण इति (घ) ।

॥ उवाच कृपया विष्टुरिति (क), (ङ) ।

श्रीभगवानुवाच ।

भगीरथ महाभाग तवाभीष्टं भविष्यति ।
 आगमिष्यन्ति मत्तोक्तं तव पूर्वपितामहाः ॥ ७३ ।
 मम मूर्ध्न्यन्तरं शश्वं यज स्तोत्रैः स्वशक्तितः ।
 स ते समस्तश्रेयांसि विधास्यति न संशयः* ॥ ७४ ।
 अहमप्यद्रिजानाथं यजामि प्रत्यहं नृप ।
 तस्मादाराधयेयानं स्तोत्रैः सुखप्रदम्† ॥ ७५ ।
 अनादिनिधनो देवः सर्वकामफलप्रदः ।
 त्वया संपूजितो राजंस्तव श्रेयो विधास्यति ॥ ७६ ।
 इत्युक्त्वा देवदेवेशो जगतां पतिरच्युतः‡ ॥
 अन्तर्दधे स विश्वात्मा उत्तमौ सोऽपि भूपतिः ॥ ७७ ।
 किमिदं स्वप्न आहोस्त्रिभुवनं चेति द्विजोत्तमाः ।
 चिन्ताकुलोऽभूद्राजेन्द्रः किं करोमीति विस्मितः ॥ ७८ ।
 अथान्तरीक्षे वागुच्चैः प्राह सन्धान्तचेतसम्§ ।
 सत्यमेतद्वेदितव्यं॥ न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ७९ ।
 तदोत्थनाः क्षितिपतिरीयानं लोककारणम् ।

* तेन श्रोत्रेण श्रेयांसि विधास्यामि न संशय इति (क) ।

† श्रोत्रेण तु सुखप्रदमिति (क) ।

‡ जगताः पतिरिति (घ), जगतां पतिरच्युत इति (ङ) ।

§ (क) पुनरेव सन्धान्तचेतनेति वाक्यविशेषणम् ।

॥ सत्यमेतद्वेदितव्यं॥ (क), (ङ), सत्यमेतद्वेदितव्यं प्रोक्तमिति (घ) ।

समस्तदेवतारूपमस्तौषीःशक्तितत्परः* । ८० ।
 प्रणमामि जगन्नाथं प्रणतार्त्तिप्रणाशनम् ।
 प्रमाणागोचरं† देवमीशानं प्रणवात्मकम् ॥ ८१ ॥
 जगद्रूपमयोनितं‡ सर्गस्थित्यन्तकारणम् ।
 ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं§ विश्वरूपं नतोऽस्मि तम् ॥ ८२ ॥
 आदिमध्यान्तरहितमनन्तमजमव्ययम् ।
 यमामनन्ति योगीन्द्रास्तं वन्दे तुष्टिवर्धनम्॥ ८३ ॥
 नमो लोकाधिनाथाय रक्षते परिरक्षते॥ ।
 नमोऽस्तु नीलकण्ठाय पशूनां पतये** नमः ॥ ८४ ॥
 नमश्चैतन्यरूपाय पुष्टानां पतये नमः ।
 नमः कल्पप्रणाथाय नमो मीढुष्टमाय ते†† ॥ ८५ ॥
 नमो रुद्राय देवाय‡‡ कपर्दीय§§ प्रचेतसे ।

* समस्तदेवतादीनामस्तौषीदिति (क) । (क), (क) पुस्तकयोरतः परं राजी-
 वाचेति पाठो वर्तते ।

† प्रणामगोचरमिति (ग) ।

‡ जगद्रूपमयं भित्तमिति (क) ।

§ ऊर्ध्वरेतमिति आर्ध्वं, ऊर्ध्वरेतसमिति साधु ।

॥ तुष्टिवर्धनमिति (क), (क) ।

॥ रक्षते, परिरक्षते इति चार्धप्रयोगौ ; रक्ष्यते, परिरक्ष्यते इति तद्योर्थेषावर्थ
 साधुरूपे ।

** प्रजानां पतये नम इति (क) ।

†† नमस्ते विश्वसावित्रे इति (क) ।

‡‡ देवेश इति (क) ।

§§ कन्दर्पाय इति (क), (घ) ।

नमः पिनाकहस्ताय शूलहस्ताय ते नमः ॥ ८६ ।
 नमस्ते सर्वभूताय घण्टाहस्ताय ते नमः* ।
 नमः पञ्चास्यहस्ताय क्षेपाणां पतये नमः ॥ ८७ ।
 नमः कपालहस्ताय पाशसुङ्गरपाणिने ।
 नमः समस्तपापानां सुष्मतां पतये नमः ॥ ८८ ।
 नमो गणाधिदेवाय क्षेपिणां† पतये नमः ।
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यपतये नमः ॥ ८९ ।
 हिरण्यरितये तुभ्यं विश्वरूपाय वै नमः ।
 नमो ध्यानस्वरूपाय नमस्ते ध्यानसाक्षिणे ।
 नमस्ते ध्यानसंख्याय अहिब्रह्माय ते नमः ॥ ९० ।
 येनेदं विश्वमखिलं चराचरविराजितम् ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव अम्ब्राह्मिणिरिवाऽजनिः‡ ॥ ९१ ।
 स्वप्नकाशं महात्मानं परं ज्योतिः सनातनम् ।
 यमामनन्ति तं वन्दे§ सवितारं नृचक्षुषः॥ ॥ ९२ ।
 उमाकान्त विरूपाक्ष नीलकण्ठ सदाशिव ।
 नृत्युञ्जय महाभाग यद्गर्भं तत्त्वमावह ॥ ९३ ।
 कपर्दिने नमस्तुभ्यं नीलग्रीवाय ते नमः ।

* इत्यर्धे (क) पुनर्के नास्ति ।

† क्षेपणीं पतये नम इति (क) ।

‡ प्रभी ब्रह्मविराजतीति (क) ।

§ यमामनन्ति तत्त्वज्ञा इति (क), (क) ।

॥ सचक्षुष इति (न) ।

लशानुरेतसे तुभ्यं शिवी नः सुमना भव ॥ ८४ ।

यतः समुद्राः सरितोऽद्वयश्च

गन्धर्व्यक्षाः सुरसिद्धसङ्गाः ।

यतश्च चेष्टां कुरुते हि जन्तुः

स नोऽस्तु देवश्च शुभप्रदश्च ॥ ८५ ।

ध्यायन्ति यं योगिजना विशुद्धं

सर्वान्तरात्मास्वरूपगेयम् ।

स्वतन्त्रमेकं* गुणवन्निधानं

नमामि भूयः प्रणमामि भूयः† ॥ ८६ ।

तदिदं‡ शङ्करस्तीर्णं सागरेण प्रभाषितम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति त्रिसन्ध्यः§ यः पठेन्नरः ॥ ८७ ।

इति सुतो महादेवः शङ्करो लोकशङ्करः ।

आविर्बभूव भूपस्य सन्तप्ततपसस्तदा ॥ ८८ ।

पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रार्द्धलतशेखरम् ।

त्रिलोचनमुदारार्धं नागयन्त्रोपवीतिनम् ।

विशालवक्षसं देवमष्टबाहुं महौजसम् ॥ ८९ ।

* सुमन्त्रमेकमिति (घ) ; (क), (ङ) पुस्तकयोः श्रीकृष्णस्य प्रथमचरित्रमेवं पठ्यते—

“यतोऽपि देवः कृतिसंविभक्तः”—तथाऽपि (क) पुस्तके कृतिसन्निपत्तमिति पाठः । सुमन्त्रलोकमित्यपि क्वचित् पाठः ।

† नमामोति पाठोऽप्यस्ति, (ङ) पुस्तके तु नास्ति ।

‡ यदं शङ्करस्तीर्णमिति (क), (घ), (ङ) ।

§ त्रिसन्ध्यासु पठेन्नर इति (क), (ङ) ।

गजचक्राभ्युदधरं* सुरार्चितपदाम्बुजम् ।
 दृष्ट्वा सगन्धदी राजा दण्डवत्प्रितमिच्छते ।
 ननामोच्चैर्महादेवं महादेवेति कीर्त्तयन् ॥ १०० ।
 विभ्राय भक्तिं भूपस्य शङ्करः शशिशेखरः ।
 राजानं प्राह तुष्टोऽस्मि वरयेति वरं मुदा ॥ १०१ ।
 पूजितोऽस्मि त्वया सम्यक् स्तोत्रेण तपसाऽनघ ।
 भुक्त्वा च भोगानतुलानां† तद्याः‡ मोक्षमवाप्स्यसि ॥ १०२ ।
 इत्युक्तो देवदेवेन राजा सन्तुष्टमानसः ।
 उवाच प्राञ्जलिभूत्वा जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ १०३ ।
 राजोवाच ।

अनुयाहोऽस्मि यदि ते वरदेन महेश्वर ।
 त्रिमार्गगाप्रसादेन उद्धरास्मत्प्रितामहान् ॥ १०४ ।
 देवदेव उवाच ।
 तव§ दत्ता मया गङ्गा तेषाञ्चैव परा गतिः ।
 तव मोक्षपदं दत्तमितुगङ्गाऽन्तर्दधौ शिवः ॥ १०५ ।
 कपर्दिंसुकुटाग्रस्था गङ्गा लोकोक्तपावनी ।
 पावयन्ती जगत्सर्वमन्वगच्छद्गङ्गीरथम् ॥ १०६ ।
 ततःप्रवृत्ति सा देवी निर्भ्रंसा मलहारिणी ।

* व्याघ्रचर्मोदधरमिति (क) ।

† भुक्त्वा भोगानखिलाणि (क), (ख) ।

‡ तत इति (क), (ख) ।

§ राजन्दता मथेति (ख), एषा दत्तेति (ग), (घ) ।

भागीरथीति विख्याता सर्व्वलोकेषु पण्डित ॥ १०७ ।
 सगरस्यात्मजाः पूर्व्वं यत्र दग्धा मुनीश्वराः ।
 तं देशं भ्रावयामास गङ्गा सर्व्वसरिह्वरा ॥ १०८ ।
 यदा संप्रावितं भस्म सागराणाम्तु गङ्गया ।
 तदैव नरके मग्नाः सागरास्ते गतैनसः ॥ १०९ ।
 पुरा सन्नुद्यमानेन* यमेन परिशिक्षिताः ।
 त एव पूजितास्तेन गङ्गोदकपरिप्लुताः ॥ ११० ।
 गतपापान् परिप्राय यमः सगरसम्भवान् ।
 प्रणम्याभ्यर्च्य विधिवदित्याह विनयाऽन्वितः ॥ १११ ।

यम उवाच ।

भो भो राजसुता यूयं नरकान् भृशदारुणान् ।
 एतावन्तं तु समयं भुक्तवन्तः स्वकर्म्मभिः ॥ ११२ ।
 धन्यस्तदन्वये जातो भगीरथ इति श्रुतः ।
 ततोऽस्मात्सारिता यूयं नरकाद्भृशदारुणात् ॥ ११३ ।
 आरुह्याशु विमानानि सर्व्वकामाऽन्वितानि च ।
 गच्छध्वं† विष्णुभवनं सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ११४ ।
 इत्युक्तास्ते महात्मानो यमेन गतकल्मषाः ।
 शतकोटिकुलैर्युक्ता विष्णुलोकां प्रपेदिरे ॥ ११५ ।
 एवंप्रभावा सा गङ्गा हरिपादायसम्भवा ।
 सर्व्वलोकेषु विख्याता महापातकनाशिनी ॥ ११६ ।

* संतापयमानेति (क) ।

† गच्छध्वमिति चापं, गच्छत इति साधु ।

ब्रह्मं सुपुण्यमायुषं महापातकनाशनम् ।

यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि गङ्गास्नानफलं लभेत्† ॥ ११७ ।

यश्चेत्पुण्यमाख्यातं प्रपठेदेवतालये ।

स याति विष्णुसालोक्यं‡ यावदिन्द्राश्चतुर्ह्य ॥ ११८ ।

इति बृहन्नारदीयपुराणे भगीरथसंवादे पञ्चदशीऽध्यायः ।

—:—

अथ षोडशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

व्रतानि संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वंसुषिसत्तमाः ।

प्रसीदति हरिर्यैश्च पशुपाशविमोचकः* ॥ १ ।

अनायासेन सर्व्वेषां प्रसीदति जनार्दनः ।

इहामुच सुखश्चापि† तपोवृत्तिश्च जायते ॥ २ ।

येन केनाऽप्युपायेन हरिपूजापरायणाः ।

प्रयान्ति परमं स्थानमिति‡ प्राङ्मुर्मनीषिणः ॥ ३ ।

* तद्विद् पुण्यमाख्यानमिति (ख) ।

† लभेदिति चार्थः, लभेतेति साधु ।

‡ सायुज्यमिति (ग) ।

* पशुपतिविमोचक इति (ख) ।

† इहामुच सुखश्चापीति (ख) ।

‡ परमं धामेति (ख) ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां जलग्रायिनम् ।
उपोषितोऽर्चयेत्सम्यङ्द्वारः श्रद्धासमन्वितः* ॥ ४ ।
स्नातः शुक्ताम्बरधरो† दन्तधावनपूर्वकम् ।
गन्धपुष्पाक्षतैः सम्यगर्चयेद्वाग्यतो‡ हरिम् ॥ ५ ।
केशवाय नमस्तुभ्यमिति विष्णुम्पूजयेत् ।
शुद्धयादग्नी§ यज्ञेन अनेनैव तिलाहुतीः ॥ ६ ।
रात्री जागरणं कुर्याच्छालग्रामसमीपतः ।
स्नापयेत्प्रस्थपयसा नारायणमनामयम् ॥ ७ ।
गीतैर्व्यादौश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यैर्भोज्यैश्च केशवम् ।
त्रिकालं पूजयेद्देवं महालक्ष्म्या समन्वितम् ॥ ८ ।
पुनः कल्पं समुत्थाय कृत्वा कर्म यथोचितम् ।
पूर्ववत्पूजयेद्देवं वाग्यतो नियतः शुचिः ॥ ९ ।
पायसं घृतसंयुतां¶ नारिकेलजलान्वितम् ।
मन्त्रेणानेन विप्राय दद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् ॥ १० ।
केशवः केशिहा देवः सर्वसम्पदायकः ।
परमान्नप्रदानेन भक्त्या स्वादिष्टसाधकः॥ ॥ ११ ।

-
- * तपःश्रद्धासमन्वित इति (ख) ।
† स्नातः शुक्ताम्बरधर इति (क), (ग) ।
‡ गन्धपुष्पैः फलेः सम्यक् पूजयेदिति (ख) ।
§ शुद्धयादष्टाविति (ख) ।
¶ घृतसन्निभमिति (क) ।
॥ इष्टदायक इति (ख) ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो बन्धुभिः सह ।
 नारायणपरो भूत्वा* स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १२ ॥
 इति यः कुरुते भक्त्या केशवार्चनमुत्तमम् ।
 स याति पौण्डरीकस्य फलमष्टगुणं द्विजाः ॥ १३ ॥
 पौषे मासि† सिते पक्षे द्वादश्यां समुपोषितः ।
 नमो नारायणायेति पूजयेन्नयतो हरिम् ॥ १४ ॥
 पयसा पूर्वमानेन नारायणमनामयम् ।
 संस्त्राप्य जागरं कुर्यान्निकालार्चनतत्परः ॥ १५ ॥
 धूपदीपैः सनैवेद्यैर्गन्धैः पुष्पैर्मनोहरैः ।
 नृत्यैर्गीतैः प्रवाद्यैश्च‡ स्तोत्रैश्चापि यजेद्हरिम् ॥ १६ ॥
 कृष्णरात्रश्च§ विप्राय दद्यात्कष्टतदक्षिणम् ॥ १७ ॥
 सर्व्वात्मा सर्व्वलोकेशः सर्व्वव्यापी सनातनः॥
 नारायणः प्रसन्नः स्यात्कृष्णरात्रप्रदानतः॥ ॥ १८ ॥
 मन्त्रेणानेन विप्राय दत्त्वा चाप्यन्नमुत्तमम्* ॥

* नारायणप्रीतये च स्वयमिति (क) ।

† पुष्यमासे इति (क), (ग) ।

‡ नृत्यैर्गीतैश्च वाद्यैरेति (क), गीतवाद्यैश्च नृत्यैरेति (ख), नृत्यैश्च गीतवाद्यैरेति (ग) ।

§ कृष्णरात्रौ च विप्रायेति (क), (ग) ; (ख) पुनर्दद्यात्कष्टोक्तपूर्व्वमिति चोक्तार्थे
 वर्तते वचना—“ततः प्रातः समुद्याय पूर्व्वेन पूजयेद्हरिम् ।”

कृष्णरात्रिचतुष्टयसम्पादः ।

॥ सर्व्वव्यापी जनार्दन इति (घ) ।

॥ कृष्णरात्रुप्रदानत इति (ग) ।

** दद्यान्नान्नमुत्तममिति (ख) ।

द्विजाश्च भोजयेद्भक्षणा स्वयमभ्यासवान्धवः ॥ १९ ।
 य एवं पूजयेद्भक्षणा देवं नारायणं प्रभुम् ।
 अग्निष्टोमाष्टकफलं सम्पूर्णं समवाप्नुयात् ॥ २० ।
 माधवस्य शुकहादश्यां पूर्व्ववत्* समुपोषितः ।
 ओं नमो माधवायेति† इत्वा चाष्टौ‡ घृताहुतीः ।
 पूर्व्वमानेन पयसा, स्नापयेन्माधवं तथा§ ॥ २१ ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यगर्चयेन्मयतो नरः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यात्पूर्व्ववद्भक्षितो नरः॥ ॥ २२ ।
 कल्पकर्म॥ च निर्व्वर्त्य माधवं पुनरर्चयेत् ।
 प्रस्थं तिलानां विप्राय दद्याद्दे मन्त्रपूर्व्वकम् ।
 सदक्षिणं सवस्त्रञ्च सर्व्वपापविसृक्तये ॥ २३ ।
 माधवः सर्व्वभूतात्मा सर्व्वकर्मफलप्रदः ।
 तिलदानेन महता सर्व्वान्कामान्प्रयच्छतु## ॥ २४ ।
 मन्त्रेणानेन विप्राय दत्त्वा भक्तिसमन्वितः ।

* पूर्व्वतः समुपोषित इति (क) ।

† नमो माधवायेति (ख), नमोनारायणायेति (ग) ।

‡ इत्वा चाष्टौ च घृताहुतीः इति (क), इत्वाष्टौ च घृताहुतीः इति (ख), इत्वा
 अष्टौ च घृताहुतीः इति (घ) ।

§ स्नापयेत्स्नानवन्तया इति (ग) ।

॥ रात्रौ जागरणं कृत्वा पूर्व्ववद्भक्षितत्वर इति (ख) ।

॥ कल्पं कर्म च निर्व्वर्त्य इति (ख), कल्पं कर्म चेति (ग), (घ) ।

कामान्प्रयच्छति (क) ।

ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या* संस्कारमाधवं प्रभुम्† ॥ २५ ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या तिलदानव्रतं द्विजः ।
 स सम्पूर्णमवाप्नोति वाजपेयफलं शतम्‡ ॥ २६ ।
 फाल्गुनस्य सिते पक्षे द्वादश्यां ससुपोषितः ।
 गोविन्दाय नमस्तुभ्यमिति संपूजयेद्भती ॥ २७ ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा घृतसन्निव्रितं तिलम् ।
 पूर्वमानेन पयसा गोविन्दं स्नापयेच्छुचिः ॥ २८ ।
 रात्रौ जागरणं कार्यं§ त्रिकालं पूजयेद्भरिम् ॥ २९ ।
 समाप्य कस्यकर्माणि॥ गोविन्दं पूजयेन्मुने ।
 त्रीन्वाङ्कशः॥ विप्राय दद्याद्दक्षं सदक्षिणम् ॥ ३० ।
 नमो गोविन्द सर्वेश गोपिकाजनवत्सल ।
 अनेन धान्यदानेन प्रीतो भव जगद्गुरो ॥ ३१ ।
 एवं कृत्वा व्रतं सम्यक् सर्वपापविवर्जितः ।
 गोनिधमखजं पुण्यं सम्पूर्णं प्राप्नुयान्नरः** ॥ ३२ ।
 चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां ससुपोषितः ।

* ब्राह्मणान् भोजयेत्पद्यादिति (ख), (ग) ।

† सम्पूर्ण माधवं प्रभुमिति (क) ।

‡ वाजपेयफलं द्विजा इति (ख) ।

§ कुर्यादिति (ख) ।

॥ समाप्य सर्वकर्माणीति (क), समाप्य काव्यकर्माणीति (ख) ।

॥ धान्याङ्कशः विप्रायेति (ख) ।

** गोनिधस्त्वानेधस सम्पूर्णं फलमनुते इति (ख) ।

नमोऽसु विष्णवे तुभ्यमिति पूर्ववदर्चयेत् ॥ ३३ ।
 क्षीरेण आपयेद्विष्णुं पूर्वमानेन भक्तितः ।
 तद्यैव आपयेद्विप्रा घृतप्रस्थेन सादरम् ॥ ३४ ।
 कृत्वा जागरणं रात्रावर्चयेत्पूर्ववद्वतीम् ।
 ततः कर्णं यथा कर्णं समाप्य हरिमर्चयेत् ॥ ३५ ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुमित्रतिलाहुतीः ।
 सदक्षिणञ्च विप्राय दद्यादादृकतण्डुलम् ॥ ३६ ।
 प्राणरूपी महाविष्णुः प्राणदः प्राणवल्लभः ।
 तण्डुलस्य प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दन ॥ ३७ ।
 एवं कृत्वा नरो भक्त्या सर्वपापविवर्जितः ।
 अत्यग्निष्टोमयज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥ ३८ ।
 वैशाखशुक्लद्वादश्यामुपोष्य मधुसूदनम् ।
 द्वाणक्षीरेण देवेशं आपयेन्नृत्तिसंयुतः ॥ ३९ ।
 जागरस्तत्र कर्त्तव्यस्त्रिकालार्चनसंयुतः ॥
 नमस्ते मधुहन्तेति जुहुयान्नृत्तितो घृतम् ॥ ४० ।
 ततः प्रातः समभ्यर्च्य विधिवन्मधुसूदनम् ॥ ॥

* चर्चयेत्प्रयतो हरिमिति (क), चर्चयेत्ततः प्रतीति (ख) ।

† (ख) पुनर्के ततः कर्णं समुत्थायेति पठित्वा चरचचतुष्टयं परिहृत्य दद्यादादृक-
तण्डुलमिति पठितम् ।

‡ लभेदिति चात्रै, लभेतेति साधु । एवं परचाऽपि ।

§ जागरणञ्च कर्त्तव्यमिति केपुषित्पाठः, तत्र जागरणमन्त्रं क्रीयत्वमर्थम् ।

॥ (क) पुनर्केऽतः परं श्लोकद्वयं नास्ति ।

दद्यादध्यात्मविदुषे घृतप्रस्थं सदक्षिणम् ॥ ४१ ।

नमस्ते देवदेवेश सर्वलोकैकभावन* ।

घृतदानेन मङ्गता सर्वान्कामान्ददस्व मे ॥ ४२ ।

एवं दत्त्वा घृतं विप्राः† संपूज्य मधुसूदनम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तोऽश्वमेधाष्टफलं लभेत् ॥ ४३ ।

ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ।

क्षीरिणादृक्कामानेन ज्ञापयेच्च त्रिविक्रमम् ॥ ४४ ।

नमस्त्रिविक्रमायेति पूजयेन्नित्यसंयुतः ‡

सुष्टुयात्पायसेनैव अष्टोत्तरशताहुतीः ॥ ४५ ।

कृत्वा जागरणं सम्यक् पुनः पूजां प्रकल्प्य च§ ।

अपूपविंशतिं दद्यात् ॥ ब्राह्मणाय सदक्षिणम् ॥ ४६ ।

देवदेव जगन्नाथ प्रसीद परमेश्वर ।

उपायनञ्च संगृह्य भवाऽभीष्टफलप्रदः॥ ॥ ४७ ।

भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो नरमेधफलं लभेत्** ॥ ४८ ।

* सर्वलोकैकभावन इति (ग) ।

† एवं दत्त्वा घृतं मङ्गता इति (ख) ।

‡ (ग) पुस्तकेऽतः परं स्तोत्रार्चनं नास्ति ।

§ पुनः पूजां प्रकल्पयति इति (क) ।

॥ अपूपानां विंशतिर्दद्यात् इति (ख), अपूपविंशतिं दत्त्वेति (क), (घ) ।

॥ ममाऽभीष्टप्रदोऽस्येति (ख), (ग) ।

** नरमेधफलकामिति (ख), नरमेधाष्टकं फलमिति (ग) ।

आषाढशुक्लद्वादश्यामुपवासी जितेन्द्रियः ।
 वामनं पूर्वमानेन ज्ञापयेत्पथसा व्रती ॥ ४८ ।
 नमस्ते वामनायेति दूर्वाहोमञ्च शक्तितः ।
 कुर्याज्जागरणं सम्यग्वामनं चार्चयेत्ततः* ॥ ५० ।
 सदक्षिणञ्च दध्यन्नं नारिकेलसमन्वितम् ।
 दद्यादात्मविदे भक्त्या वामनार्चनशालिने ॥ ५१ ।
 वामनो बुद्धिदोदाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम् ।
 वामनस्तारको भूयाद्वामनाय नमो नमः ॥ ५२ ।
 अनेन दत्त्वा दध्यन्नं शक्तितो भोजयेद्विजान् ।
 संप्राप्नोति द्विजश्रेष्ठाः स गोपासशतत्रयम्† ॥ ५३ ।
 श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत् ।
 क्षीरेण मधुमिश्रेण श्रीधरं शक्तितोयजेत्‡ ॥ ५४ ।
 नमोऽस्तु श्रीधरायेति गन्धाद्यैः पूजयेत् क्रमात् ।
 क्षुद्रुयात्पृषदाज्येन यथाशक्ति द्विजोत्तमाः ॥ ५५ ।
 जागरणञ्च कर्त्तव्यं§ पुनः पूजां तथैव च ।
 दातव्यं चैव विप्राय आढकक्षीरमुत्तमम् ॥ ५६ ।

* वामनचार्चयेत्पुनरिति (ख), (ग) ।

† चान्द्रायणव्रतं फलमिति (क), स गोपासव्रतं फलमिति (ख), चन्द्रिष्टोमव्रतं फलमिति (ग) ।

‡ श्रीधरं शक्तितोऽर्चयेदिति (ग) ।

§ जागरणेन कर्त्तव्यमिति (ख), (ग), (घ), जागरणञ्च कर्त्तव्य इति साधु ।

वस्त्रञ्च दक्षिणाञ्चैव दातव्यं हेमकुण्डलेः ।
 मन्त्रेणानेन विप्रेन्द्राः सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ५७ ।
 क्षीराब्धिं शायिन्नेवेश पशुपाशविमोचकः ।
 क्षीरदानेन सुप्रीतो भव सर्वसुखप्रदः ॥ ५८ ।
 अनेन दत्त्वा विप्रांश्च भोजयेच्छक्तितो व्रतीः ।
 ब्रह्ममेधसहस्रस्य सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥ ५९ ।
 मासि भाद्रपदे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।
 आपयेद्ग्रीणपयसा हृषीकेशं जगद्गुरुम् ॥ ६० ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्यमिति संपूज्य यत्नतः ।
 चरुणा मधुयुक्तेन क्षुद्रयाच्छक्तितो व्रती ॥ ६१ ।
 जागरादीणि निर्वर्त्य दद्यादात्मविदे ततः ।
 चादृक्कार्द्वं गोधूमं दक्षिणाञ्च स्वशक्तितः ॥ ६२ ।
 हृषीकेश नमस्तुभ्यं सर्वलोकैकहेतवे ।
 मम सर्वसुखं देहि गोधूमस्य प्रदानतः ॥ ६३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्ताणां स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्ममेधफलं लभेत् ॥ ६४ ।
 मासि चाश्वयुजे शुक्ले द्वादश्यां समुपोषितः ।

• हेमकुण्डलमिति (घ) ।

† सर्वकामसिद्धये इति (ख) ।

‡ भोजयेच्छक्तितो व्रतीति (क), (ग), शक्तितोभोजयेद्व्रतीति (ख) ।

§ (ख) पुस्तकेऽतः परं षट् पादा न सन्ति ।

¶ भोजयेद्व्रतीति (क), (ग) भोजयेत्पञ्चादिति (ख) ।

पद्मनाभश्च पयसा स्नापयेत्पूर्ववच्छुचिः* ॥ ६५ ।
 नमस्ते पद्मनाभाय इति होमं स्वशक्तितः ।
 तिलव्रीहियवैश्वैव पूजाश्च विधिवत्ततः† ॥
 जागरश्चैव निर्व्वर्त्य पुनः पूजां प्रकल्प्य च ।
 दद्याद्विप्राय कुडवं‡ मधुमिश्रं सदक्षिणम् ॥ ६६।६७ ।
 पद्मनाभ नमस्तुभ्यं सर्व्वलोकपितामह ।
 मधुदानेन सुप्रीतो भव सर्व्वसुखप्रदः ॥ ६८ ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या पद्मनाभस्य पूजनम् ।
 ब्रह्ममेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्वनुत्तमम् ॥ ६९ ।
 कार्त्तिके मासि द्वादश्यामुपवासी जितेन्द्रियः ।
 क्षीरेणाढकमानेन दध्ना चाज्येन तावता ।
 नमो दामोदरायेति स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ।
 अष्टोत्तरशतं हुत्वा मधुमिश्रतिलाहुतीः ॥ ७०।७१ ।
 जागरं नियतः कुर्यान्निकालार्धं नतत्परः ।
 प्रातः संपूज्य देवेशं पद्मपूष्पैर्मनोहरैः§ ॥ ७२ ।
 पुनरष्टोत्तरशतं जुहुयात्सृष्टैस्त्रिलैः ।
 पद्मभक्ष्ययुतं चान्नं॥ दद्याद्विप्राय भक्तितः ॥ ७३ ।

* स्नापयेत्पद्मनाभश्च पूजयेत्पूर्ववच्छुचिरिति (क) ।

† कर्त्तव्यो विधिवत्तत इति (ख) ।

‡ कुडवं मधुमिश्रमिति (क), कुडवं मधु विप्रा इति (ख), (ग) ।

§ नक्षत्रपूष्पैर्मनोरमैरिति (क), पद्मपूष्पैर्मनोरमैरिति (ख), (ग) ।

॥ पद्मपत्रस्थितं चाऽन्नमिति (क) ।

दामोदर जगन्नाथ सर्व्वकारणकारण ।
 आहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥ ७४ ।
 अनेनोपायनं दद्यात्* ओजियाय तपस्विने ।
 दक्षिणाञ्च यथाशक्त्वा† ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् ॥ ७५ ।
 एवं कृत्वा व्रतं सम्यगश्रीयाद्भुभिः सह ।
 अश्वमेधसहस्राणां द्विगुणं फलमनुते ॥ ७६ ।
 एवं कुर्यान्नृती यस्तु द्वादश्यां व्रतमुत्तमम्‡ ।
 संवत्सरं सुनिश्चेष्टाः स याति परमम्पदम् ॥ ७७ ।
 एकमासे द्विमासे वा यः कुर्यान्नृत्तितत्परः ।
 तत्फलं समवाप्नोति स याति परमम्पदम् ॥ ७८ ।
 एवं संवत्सरं कृत्वा कुर्यादुद्यापनं व्रती ।
 मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चदश्यां सुनीश्वराः§ ॥ ७९ ।
 ज्ञात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्व्वकम् ।
 शुक्लमालाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 मण्डलं कारयेद्दिव्यं चतुरस्रं सुशोभनम्¶ ।
 घण्टाचामरसंयुक्तं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।

* (अ) पुस्तकेऽपानेन पावसं दद्यादिति पठित्वा चरचवृत्तं परिजम्ब चित्रं
 फलमनुते इति पठितम् ।

† यवात्रज्जेति आर्षं, यवात्रज्जोति साधु ।

‡ द्वादशीव्रतमुत्तममिति (अ) ।

§ द्विजीवन्ना इति (अ) ।

¶ सुशोभितमिति (अ) ।

॥ किङ्किणीचमरीभितमिति (अ) ।

अलङ्कृतं गन्धमालैरर्चितं ध्वजराजितम्* ।
 छादितं शुक्लपुष्पेण दीपमालाविभूषितम्† ॥ ८०।८१।८२।
 तन्मध्ये सर्वतोभद्रं कुर्यात्सर्वमलङ्कृतम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्कुशान्वादशाङ्गुप्रपूरितान् ॥ ८३ ।
 एकेन शुक्लवस्त्रेण केशायैः शोधितेन च ।
 कुशानाञ्छादयेद्दिवा‡ पञ्चरत्नैः समन्वितान् ॥ ८४ ।
 लक्ष्मीनारायणं देवं कारयेद्भक्तिमान् व्रती ।
 हेम्ना वा राजतेनाऽपि तथा ताम्नेन वा द्विजाः ॥ ८५ ।
 स्नापयेत्§ प्रतिमान्ताञ्च कुम्भोपरि सुसंयमी ।
 तन्मूर्त्त्यं वा द्विजश्रेष्ठाः काञ्चनं वापि शक्तिः ॥ ८६ ।
 सर्वव्रतेषु मतिमान्वित्तशाल्यं परित्यजेत् ।
 यदि कुर्यात्स्वयं यान्ति तस्यायुर्धनसम्पदः ॥ ८७ ।
 अनन्तशायिनं देवं नारायणमनामयम् ।
 पञ्चावृतेन प्रथमं॥ स्नापयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ८८ ।
 नामभिः केशवाद्यैश्च उपचारान्प्रकल्पयेत् ।

* अलङ्कृतं पुष्पमालैर्विभूषितं ध्वजराजितमिति (ख) ।

† दीपमालाविराजितमिति (ख) ।

‡ तान् कुशान् छादयेद्दिवाः पञ्चरत्नसमन्वितानिति (क), कुशानाञ्छादयेद्दिवाः
 पञ्चवस्त्रसमन्वितानिति (ख) ।

§ स्नापयेदिति (ख) ।

॥ स्वयं यमीति (क) ।

॥ पञ्चावृतेन परममिति (क), (ख) ।

रात्रौ जागरणं कुर्यात्पुराणश्रवणादिभिः ॥ ८८ ।
 जितनिद्रो भवेत्सम्यगुपवासी जितेन्द्रियः ।
 त्रिकालमर्चयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ ८९ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कक्षकर्म* समाप्य च ।
 तिलहोमं व्याहृतिभिर्व्रती कुर्यात्सहस्रकम् ॥ ९० ।
 पुनः सम्पूजयेद्देवं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्पुराणपठनं त्रिजाः† ॥ ९१ ।
 दद्याद्वा दशविप्राणां दध्यक्षं पायसं गुधाः‡ ॥
 अपूपैर्दशभिर्युक्तं सष्टतक्षं सदक्षिणम् ॥ ९२ ।
 देवदेव जगद्रूप भक्तानुग्रहविग्रह ।
 गृह्णाणोपायनं कृष्ण§ सर्वाभीष्टप्रदो भव ॥ ९३ ।
 अनेनोपायनं दद्यात्पार्थयेत् प्राञ्चलिस्ततः¶ ॥
 आधाय भूमिं जानुभ्यां विनयावनतो व्रती ॥ ९४ ॥
 नमो नमस्ते सुरदेवराज॥
 नमोऽस्तु ते देव जगन्निवास ।
 कुरुष्व सम्पूर्णफलं ममाद्य
 नमोऽस्तु त्वभ्यं पुरुषोत्तमाय ॥ ९५ ॥

* कक्षं कर्मेति (ख) ।

† देवदेवस्य पुरतः कुर्यात्पाठं पुराणकथनमिति (क), पुराणपठनं गुप्त इति (ख) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ गृह्णाण पायसं कृष्ण इति (ख) ।

¶ अर्चयेत्प्राञ्चलिस्ततः इति (क) ।

॥ सुरदेव राजमिति (क) ।

इति संप्रार्थयेद्दिवा देवश्च पुरुषोत्तमम् ।
 दद्यादर्घ्यञ्च देवाय जातुभ्यामवनीं गतः ॥ ८७ ।
 लक्ष्मीपते नमस्तुभ्यं पयोनिधिनिवासिने ।
 अर्घ्यं गृह्णाण देवेश त्रिया च सहितो विभुः* ॥ ८८ ।
 यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु† ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ८९ ।
 इति विज्ञाप्य देवस्य तत्सर्व्वं संयमी व्रती‡ ॥
 प्रतिमां वस्त्रसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेत्§ ॥ १०० ।
 ब्राह्मणाभोजयेत्पश्चाच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम्॥ ।
 भुञ्जीत वाग्यतः पश्चात्स्वयं बभ्रुजनैः सह॥ ॥ १०१ ।
 आसायं शृणुयाद्विष्णुकथां विद्वज्जनैस्तथा** ॥ १०२ ।
 इत्येवं कुरुते यस्तु पावनं द्वादशीव्रतम् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति परत्राऽमुत्र चोत्तमान् ॥ १०३ ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः सर्व्वपापविवर्जितः ।

* त्रिया त्वं सहितः प्रभो इति (ख), (ग) ; सहितं विभुरिति (घ) ।

† तपोयज्ञक्रियासु चेति (घ) ।

‡ संयमी व्रतमिति (ख), (ग) ।

§ प्रतिमां भक्तिसंयुक्तामाचार्याय निवेदयेदिति (क), (ङ) ; प्रतिमां दक्षिणायुक्ता-
 माचार्यायेति (ख) ।

॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्वक्त्या शक्त्या दद्याच्च दक्षिणामिति (ङ) ।

॥ बभ्रुजनैः सह इति (क) ।

** एतदर्थं (क) पुनर्कं नास्ति, विद्वज्जनैः सहिति (ग), (ङ) ।

प्रयाति विप्रा भवनं यत्र गत्वा न शीयति ॥ १०४ ।

य इदं शृणुयान्नित्यं द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

वाचयेद्वापि विप्रेन्द्रा वाजपेयफलं लभेत् ॥ १०५ ।

इति बृहन्नारदीयपुराणे संवत्सरेद्वादशीव्रतवचनं नाम चौदशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ।

सर्वपापहरं पुण्यं* सर्वदुःखनिवर्हणम् ॥ १ ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव योषिताम् ।

समस्तकामफलदं सर्वव्रतफलप्रदम् ।

दुःखप्रनाशनं धर्म्य† दुष्टग्रहनिवर्हणम्‡ ।

सर्वलोकेषु विख्यातं पौर्णमीव्रतमुत्तमम्§ ॥ २।३ ।

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम ।

येन चौर्येण पापानां कोटिः कोटिः प्रशाम्यति ॥ ४ ।

* सर्वपापहरं दिव्यमिति (ग) ।

† दुःखप्रनाशनं धर्म्यमिति (घ) ।

‡ दुष्टग्रहनिवारकमिति (क) ।

§ पूर्वमावृतमुत्तममिति (ङ) ।

मार्गशीर्षे सिते पक्षे पीर्णमास्यां यतः शुचिः* ।
 ज्ञानं कुर्याद्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ५ ।
 शुक्लाम्बरधरः शुद्धो गृह्यमागत्य वाग्यतः ।
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्नाननारायणं प्रभुम् ।
 नित्यं देवार्चनं कृत्वा पञ्चास्तङ्कल्पपूर्वकम्† ।
 लक्ष्मीनारायणं देवमर्चयेद्भक्तिभावतः ॥ ६।७ ।
 आवाहनासनाद्यैश्च गन्धपुष्पादिभिर्व्रती ।
 नमो नारायणायेति पूजयेद्भक्तितत्परः ॥ ८ ।
 गीतैर्वाद्यैश्च नृत्यैश्च‡ पुराणपठनादिभिः ।
 स्तोत्रैराराधयेद्देवं व्रतकृद्वाग्यतः शुचिः ॥ ९ ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ।
 अरक्षिमानं तत्राग्निं स्थापयेद्गृह्यमार्गतः§ ॥ १० ।
 आज्यभागान्तपर्यन्तं॥ कृत्वा पुरुषसूक्ततः॥ ।
 चरुणा च तिलैश्चापि घृतेन जुहुयात्तथा ॥ ११ ॥

* पीर्ण्यां नियतः शुचिरिति (ग), (घ), (ङ) ।

† पञ्चाश्च भक्तितत्पर इति (ख) ; पञ्चास्तङ्कल्पमाचरेदिति (घ) ; (ङ) पुस्तकेऽतः परं चरचचयं नास्ति, (ङ) पुस्तके एव श्लोकः परस्मैकश्च न सः ।

‡ गीतैर्वाद्यैश्च नैवेद्यैरिति (क) ।

§ स्थापयेद्गृह्यमन्त्रत इति (ख), गृह्यमागत इति (ङ), स्थापयेच्च लवेदत इति क्षत्रियाः ।

॥ आज्यभागं ततः कुर्यादिति (क) ।

॥ कृत्वा पुरुषसूक्तिमिति (ङ) ।

एकवारं द्विवारं वा त्रिवारं वापि शक्तितः* ।
 होमं कुर्यात्त्रयत्वेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ १२ ।
 प्रायश्चित्तादिकं सर्वं स्वष्ट्योक्तविधानतः ।
 समाप्य होमं विधिवच्छान्तिस्तुतं जपेद्बुधः ॥ १३ ।
 पश्चाद्देवं समागत्य पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तन्नोपवासं देवाय अर्पयेद्भक्तिसंयुतः† ॥ १४ ।
 पौर्णमास्यां निराहारः स्थित्वा देव तवाग्नया ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष परेऽङ्घ्रि शरणं भव ॥ १५ ।
 इति विघ्नाप्य देवाय अर्घ्यं दद्यात्तथेन्दवे ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा शुक्लपुष्पाक्षतान्वितम्‡ ॥ १६ ।
 क्षीरोदार्षवसम्भूतं अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं रोहिण्या सहितः प्रभो§ ॥ १७ ।
 एवमर्घ्यं प्रदायेन्दोः प्रार्थयेत्प्राञ्जलिस्ततः ।
 तिष्ठन्पूर्वमुखो भूत्वा पश्चन्निन्दुष्व सत्तमाः ॥ १८ ।
 नमः शुभ्रांशवे तुभ्यं॥ द्विजराजाय ते नमः ।
 रोहिणीपतये तुभ्यं लक्ष्मीम्बाणे नमो नमः॥ ॥ १९ ॥

* वा च शक्तित इति (ख) ।

† तन्नोपवासं कृत्वा तु अर्पयेद्भक्तितत्पर इति (ख), तन्नोपवासं देवावेति (घ) ।

‡ शुक्लपुष्पजलान्वितमिति (ख) ।

§ रोहिण्यासहितं प्रभो इति (घ) ।

॥ नमः सुधांशवे तुभ्यमिति (ख) ।

॥ लक्ष्मीम्बाणे नमोऽस्तु ते इति (घ) ।

ततश्च जागरं कुर्यात्पुराणश्रवणादिभिः ।
जितेन्द्रियो वशी शुद्धः पाषण्डालापवर्जितः ॥ २० ।
ततः प्रातः प्रकुर्वीत* आचारश्च यथाविधि ।
पुनः सम्पूजयेद्देवं यथाविभवविस्तरम् ॥ २१ ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छक्तितः† प्रयतो नरः ।
बन्धुभृत्यादिभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २२ ।
एवं पुण्यादिमासेषु पौर्णमास्यामुपोषितः ।
अर्चयेद्भक्तिसंयुक्तो नारायणमनामयम् ॥ २३ ।
एवं संवत्सरं कृत्वा कार्तिक्यां पौर्णमीदिने‡
उद्यापनं प्रकुर्वीत तद्विधानं वदामि वः ॥ २४ ।
मण्डपं कारयेद्दिव्यं चतुरस्रं सुमण्डलम्§ ।
शोभितं पुष्पमालाभिर्वितानध्वजराजितम्¶
बहुदीपसमाकीर्णं किङ्किणीवरशोभितम्॥ ।
दर्पणैश्चामरैश्चैव कलसैश्च समावृतम् ॥ २५।२६ ।
तन्मध्ये सर्वतोभद्रं पञ्चवर्णविराजितम् ।

* ततः प्रातश्च कुर्वीत इति (क) ।

† भक्तितः प्रयतो नर इति (ख) ।

‡ पौर्णिमादिने इति (ग), (घ) । कार्तिक्यामिति चार्धे कार्तिके इति साधु दिने
इत्यस्य विशेषणत्वात् ।

§ चतुरस्रं सुशोभनमिति (ग), चतुरस्रं प्रसन्नमिति (घ), चतुरस्रं सुमण्डल-
मिति (ङ) ।

¶ वितानध्वजपूजितमिति (घ) ।

॥ किङ्किणीवरशोभितमिति (ख), (ग) ।

कृत्वा जलान्वितं कुम्भं न्यसेत्स्योपरि द्विजाः ॥ २७ ॥
 पिधाय कुम्भं वस्त्रेण शोधितेनातिशोभिना* ।
 द्वेष्वा वा राजतेनापि तथा ताम्रेण वा† द्विजाः ।
 लक्ष्मीनारायणं देवं कृत्वा तस्योपरि न्यसेत् ॥ २८ ॥
 पञ्चासृतेन संस्त्राप्य गन्धपुष्पादिभिस्तथा‡ ।
 भक्ष्यभोग्यादिनैवेद्यैः§ पूजयेत्संयतेन्द्रियः॥ ॥ २९ ॥
 जागरश्च तथा कुर्यात्सम्यक्प्रज्ञासमन्वितः॥ ।
 ततः प्रातश्च विधिवत्पूर्ववद्विष्णुमर्चयेत् ॥ ३० ॥
 आचार्य्याय प्रदातव्या प्रतिमा दक्षिणान्विता ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या विभवे सत्यवारितम्** ॥ ३१ ॥
 तिलदानं प्रकुर्वीत यथाशक्तिसमन्वितः†† ।
 कुर्यादग्नौ च विधिवत्तिलहोमञ्च पूर्ववत् ॥ ३२ ॥
 एवं कृत्वा नरः सम्यग्लक्ष्मीनारायणं व्रतम् ।

* शोधितेनापि शोभिना इति (च) ।

† ताम्रेण वै द्विजाः (घ) ।

‡ गन्धपुष्पादिभिः कलादिति (ख), (ग) ।

§ शक्त्यभोग्यादिनैवेद्यैरिति (च) ।

॥ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

॥ (क) पुनश्चेदतः परं—

“कुर्यादग्नौ च विधिवत्तिलहोमञ्च पूर्ववत्” इति विधिवाक्यं वर्तते ।

** ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या यथाविभवमानत इति (क) ।

†† यथाशक्त्या समार्चित इति (ख), यथाशक्त्या समन्वित इति (ग), (क) ।

इह भुक्ता* महाभोगान्पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥ १३ ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः कुलायुतसमन्वितः† ।

प्रयाति विष्णुभवनं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ १४ ।

इति ब्रह्मरहस्ये पुराणे पौर्णमासीप्रवक्तव्यं नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

—o—

अष्टादशोऽध्यायः ।

(ध्वजारोपणव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणसंज्ञितम्* ।

सर्वपापहरं पुण्यं विष्णुप्रीणनकारणम् ॥ १ ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रीशूद्राणाञ्च सत्तमाः ।

सर्वदुःखोपशमनं संसारच्छेदकारकम्† ॥ २ ।

यः कुर्याद्विष्णुभवने ध्वजारोपणमुत्तमम् ।

* इति सुक्ताऽखिलान् भोगान् पुत्रपौत्रसमावृत इति (ख) ।

† (ग) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

* ध्वजारोपणव्रतमिति (ख), ध्वजारोपणसंज्ञितमिति (घ) ।

† सर्वदुःखप्रशमनं संसारीच्छेदकारकमिति (ख) ।

स पूज्यते विरिञ्चाद्यैः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ३ ॥
 हेमभारसहस्रन्तु योददाति कुटुम्बिने ।
 तत्फलन्तु समानं स्नाहजारोपणकर्मणः ॥ ४ ॥†
 ध्वजारोपणतुल्यं स्याद्ब्रह्मास्त्रानमनुत्तमम् ।
 अथवा तुलसीसेवा शून्यलिङ्गप्रपूजनम्‡ ॥ ५ ॥
 अहो पूर्वमहो पूर्वमहोपूर्वमिदं द्विजाः ।
 सर्वपापहरं पुष्पं ध्वजारोपणसंघ्नितम्§ ॥ ६ ॥
 ततः प्रातः ससुखाय स्नात्वाचम्य यथाविधि॥
 यानि कर्माणि कार्याणि ध्वजारोपणकर्मणि ।
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि॥ शृणुध्वं गदती मम ॥ ७ ॥
 कार्त्तिकस्य सिते पक्षे द्वादश्यां प्रयतो नरः ।
 स्नानं कुर्यात्प्रयत्नेन दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ८ ॥
 एकादश्यां ब्रह्मचारी## जपेन्नारायणं स्मरन् ।
 धौताम्बरधरः शुद्धः स्वपेन्नारायणायतः ॥ ९ ॥

* संपूज्यते विरिञ्चाद्यैरिति (ब), (ङ) ।

† तत्फलसम्बन्धमानं स्नाहजारोपणकर्मणः इति (ख), ध्वजारोपणकर्मणः इति (ग), ध्वजारोपणसंघ्नितमिति (ङ), अथ पुस्तकेऽतः परं सार्धविंशती न सः ।

‡ त्रिवलिङ्गप्रपूजनमिति (ख) ।

§ ध्वजारोपणसङ्गतमिति (घ) ।

॥ एतदर्थं पुस्तकालरेषु न दृश्यते ।

॥ तानि वक्ष्यामि सर्वथास्तीति (ख) ।

एकाकी ब्रह्मचारी च जपेन्नारायणायत इति (ख), स्वपेन्नारायणं स्मरन् इति (ग), (ङ) ।

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वाचम्य यथाविधि* ।
 नित्यकर्माणि निर्वर्त्य पश्चाद्विष्णुं समर्चयेत्† ॥ १० ।
 चतुर्मिर्ब्राह्मणैः सार्धं कृत्वा च स्वस्तिवाचनम् ।
 नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत ध्वजारोपणकर्माणि ॥ ११ ।
 ध्वजस्तम्भौ च गायत्र्या प्रोक्षयेदस्त्रसंयुतौ ।
 सूर्यश्च वेनतेयश्च द्विमांशं तत्पटेऽर्चयेत्‡ ॥ १२ ।
 धातारश्च विधातारं पूजयेत्स्तम्भके द्वये§ ।
 हरिद्राक्षतगन्धाद्यैः शुक्लपुष्पैर्विशेषतः¶ ॥ १३ ।
 ततो गोचर्मामान्तु स्यण्डिलञ्चोपलिप्य तु ।
 आधायान्निं खण्ड्योक्त्या आज्यभागादिकं क्रमात् ।
 जुहुयात्प्रायसेनैव॥ धृतमष्टोत्तरं व्रतम् ॥ १४ ।
 प्रथमं पौरुषं सूक्तं विष्णवे समिदाहुतीः** ।
 ततश्च वेनतेयाय स्वाहेत्यष्टाहुतीस्तथा ॥ १५ ।
 सामीधेनुस्वाहा पञ्च†† जुहुयात्प्रयतो द्विजाः ।

* विधानत इति (क) ।

† समुच्चयेदिति (क) ।

‡ द्विमांशश्च ततोऽर्चयेदिति (क), (ख) ।

§ पूजयेत्स्तम्भकद्वये इति (ख) ।

¶ शुक्लपुष्पे विशेयत इति (क) ।

॥ जुहुयात्प्रायसेनैवेति (ख) ।

** विष्णोरेकामरावतीमिति बहुषु पाठः ।

†† सोमधेन्या धृतैरेवेति (क), सोमधेनुं समुद्धूयेति (ख) ।

सौरं मन्त्रं जपेत्तत्र* शान्तिसूक्तांश्च शक्तितः ॥ १६ ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादुपकण्ठं हरिः शुचिः ।
 ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ।
 गन्धपुष्पादिभिर्देवमर्चयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १७ ।
 ततो मङ्गलवाद्यैश्च सूक्तपाठैश्च शोभनैः ।
 नृत्यैश्च स्तोत्रपठनैर्नयेद्विष्णुालये ध्वजाम् ॥ १८ ।
 देवस्य द्वारदेशे वा शिखरे वा सुदान्वितः ।
 सुखिरं स्थापयेद्विप्रा ध्वजं सुस्तम्भसंयुतम् ॥ १९ ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्देवं धूपदीपैर्मनोरमैः ।
 भस्मभोग्यादिसंयुक्तैर्नैवेद्यैश्च हरिं यजेत् ॥ २० ।
 एवं देवालये स्थाप्यः† शोभनं ध्वजसुक्तमम् ।
 प्रदक्षिणमनुब्रज्य स्तोत्रमेतदुदीरयेत् ॥ २१ ।
 नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्तेऽस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ २२ ।
 येनेदमखिलं जातं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 लयमेत्यति यच्चैतत्तं‡ प्रपन्नोऽस्मि माधवम् ॥ २३ ।
 न जानन्ति परं भावं यत्र ब्रह्मादयः सुराः ।

* वीरामन्त्रागिति (ख) ।

† एष स्तोत्रः (ङ) पुस्तके नास्ति ।

‡ स्थाप्येति चात्र, स्थापयित्वेति साधु ।

§ यथैव तमिति (झ) ।

योगिनो यं प्रपश्यन्ति* तं वन्दे ज्ञानरूपिणम् ॥ २४ ।
 अन्तरीक्षन्तु यन्नाभिर्यौर्मूर्त्ता यस्य चैव हि ।
 पादौ हि यस्य स्यात्† पृथ्वी तं वन्दे विश्वरूपिणम् ॥ २५ ।
 यस्य ओचे दिशः सर्वा यश्चतुर्दिनक्षत्रशी ।
 ऋक्सामयजुषीयेन तं वन्दे ब्रह्मरूपिणम् ॥ २६ ।
 यन्मुखाद्वाङ्मया जाता यद्वाहोरभवन्पुत्राः ।
 वैश्या यस्योक्तो जाताः पद्भ्यां शूद्रोऽप्यजायत‡ ॥ २७ ।
 मनसश्चन्द्रमा जातो दिनक्षत्रेष्वस्तथा ।
 प्राणिभ्यः पवनो जातो मुखादग्निरजायत ॥ २८ ।
 मायासङ्गममात्रेण वदन्ति पुरुषं तु यम् ।
 स्वभावविमलं शुद्धं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥ २९ ।
 क्षीराब्धिशायिनं देवमनन्तमपराजितम् ।
 सङ्गत्तवत्सलं विष्णुं§ भक्तिगम्यं नमाम्यहम् ॥ ३० ।
 पृथिव्यादीनि भूतानि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्माणि येनासंस्तं वन्दे सर्वतोभुजम् ॥ ३१ ।

* योगिनोयं प्रपश्यन्ति इति (ख), (ग), (ङ) ।

† पादौ हि यस्य च पृथ्वी इति (क), पादावभूचैव पृथ्वीति (ख), पादौ च यस्या-
 ऽमृतं पृथ्वी (ग), पादौ यस्याऽभवत्पृथ्वीति (ङ) ।

‡ शूद्रोऽप्यजायतेति (क), शूद्रोऽप्यजायतेति (ग) ।

§ सङ्गत्तवत्सलं देवमिति (ङ) ।

¶ सूक्ष्माणि च येनासंस्तं वन्दे सर्वतोभुजमिति (ख), सूक्ष्माणां च (ग), (ङ) ।

यद्वद्व परमन्वाम सर्व्वलोकोत्तमोत्तमम्* ।
 निर्गुणं परमं सूक्ष्मं प्रपद्यतेऽस्मि पुनः पुनः ॥ ३२ ।
 अविकारमजं† शब्दं सर्व्वतोबाहुमीश्वरम् ।
 यमानमन्ति योगीन्द्राः सर्व्वकारणकारणम् ॥ ३३ ।
 एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकयः ।
 श्रीलोकान्वगाप्य भूतात्मा मुहूर्त्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ३४ ।
 यो देवः सर्व्वभूतानामन्तरात्मा जगन्मयः‡ ।
 निर्गुणः परमानन्दः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३५ ।
 हृदयस्थोऽपि दूरस्थो मायया मोहितात्मनाम् ।
 ज्ञानिनां सर्व्वगो यस्तु स मे विष्णुः प्रसीदतु§ ॥ ३६ ।
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 ह्यते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३७ ।
 ज्ञानिनां कर्म्मिणाञ्चैव तथा भक्तिमतां नृणाम् ।
 मतिदाता विश्वभुग्यः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३८ ।
 जगद्वितार्थं ये देहाभ्रियन्ते लीलया हरैः॥ ।
 तानर्चयन्ति विबुधाः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ३९ ।
 यमानमन्ति वै सन्तः सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

* सर्व्वलोकोत्तमोत्तममिति (ङ) ।

† निर्गुणमजमिति (ख) ।

‡ (ख) पुनर्द्वाभ्यां एतद्वदेति नास्ति । सर्व्वभूतात्मा जगद्वितीयो जगन्मय इति (ग) ।

§ (ग) पुनर्द्वाभ्यां एतद्वदेति नास्ति ।

॥ जगद्वितार्थं यो देहाभ्रियते लीलया हरैः । यमर्चयन्तीति (ख) ।

निर्गुणश्च गुणाधारः* स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४० ।
 परेशः परमानन्दः परात्परतरः प्रभुः ।
 चिद्रूपस्वित्परिज्ञेयः स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥ ४१ ।
 य इदं कीर्त्तयेन्नित्यं स्तोत्राणामुत्तमोत्तमम् ।†
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ४२ ।
 इति सुत्वा नमोद्विष्णुं ब्राह्मणांश्च प्रपूजयेत्‍‡
 आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्विष्णाच्छादनादिभिः§ ॥ ४३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या शक्तितो भक्तिभावतः॥
 पुत्रमित्रकलत्रार्थैर्बन्धुभिः सह वाग्यतः ।
 कुर्वीत पारणां विप्रा नारायणपरायणः ॥ ४४ ।
 यस्त्वेतत्कर्त्तुं कुर्वीत ध्वजारोपणसंश्रितम्॥ ।
 तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं** सुसमाहिताः ॥ ४५ ।
 पटध्वजस्य†† विप्रेन्द्रा यावच्चलति वायुना ।

* निर्गुणश्च गुणाधार इति (घ) ।

† (ख) पुस्तकेऽनः परं चत्वारः पादा न सन्ति ।

‡ ब्राह्मणांश्च प्रपूजयन्निति (ङ) ।

§ दक्षिणाद्यर्चनादिभिः इति (घ) ।

॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विप्रेन्द्रा भक्तिभाविष इति (ख) । तत्र परार्थश्च नास्ति ।

॥ ध्वजारोपणसुप्तमभिति (ख) ।

** यद्यध्वमिति चार्थः, यद्यत इति साधु ।

†† एवं ध्वजसेति (ख), पटध्वजसेति (घ) ।

तावन्ति पापजालानि नश्यन्त्येव न संशयः* ॥ ४६ ।
 महापातकयुक्तोवा युक्तोवा सर्वपातकैः ।
 ध्वजं विष्णुगृहे कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४७ ।
 यावद्दिनानि वसति ध्वजं विष्णुगृहे† दिवाः ।
 तावद्युगसहस्राणि हरिसारूप्यमश्नुते‡ ॥ ४८ ।
 आरोपितं ध्वजं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति धार्मिकाः ।
 तेऽपि सद्यो विमुच्यन्ते महापातककोटिभिः§ ॥ ४९ ।
 आरोपितो ध्वजां विष्णुगृहे धुन्वन् स्वकं पटम् ।
 कर्तुः सर्वाणि पापानि धुनोति निमिषार्धतः ॥ ५० ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमवयः॥ पुण्यमितिहासं पुरातनम् ।
 सर्वपापप्रशमनं नारदेन प्रभाषितम् ॥ ५१ ।
 आसीत्पुरा क्षतयुगे सुमतिर्नाम भूपतिः ।
 सोमवंशोद्भवः श्रीमान्सप्तद्वीपैकराट् स्वयम् ॥ ५२ ।
 धर्मवान्** सत्यसंकल्पः शुचिर्वैश्वातिप्रियः ।

* नश्यन्ते नाऽपि संशय इति (ख), नश्यन्तीति साधु ।

† हरिगृहे वृषा इति (ख) ।

‡ हरिसायुष्यमश्नुते इति (ख) ।

§ क्षुपपातककोटिभिः इति (ख), (ग), (ङ) ।

¶ आरोपितं भजमिति बहुषु पाठोऽस्ति, भजन्मन्दलं पुंस्त्वान्न स मभीरवः ।

॥ शृणुध्वमवयः सन्ने इति (ग) । शृणुतेति साधु, एवमन्यथापि ।

●● धर्मवान् सत्यसम्पन्नः शुचिर्वैश्वातिप्रिय इति (ख), शुचिर्वैश्वाऽतिप्रिय इति (ग) ।

सर्व्वलक्षणसम्पन्नः* सर्व्वसम्पद्भिभूषणः ॥ ५३ ।
 सदा हरिकथासेवी हरिपूजापरायणः ।
 हरिभक्तिपराणाञ्च शुश्रूषुरनहङ्कृतिः† ॥ ५४ ।
 पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शी‡ गुणान्वितः ।
 सर्व्वभूतहितः शान्तः क्षतघ्नः कीर्त्तिमान्नृपः ॥ ५५ ।
 तस्य भार्या महाभागा सर्व्वलक्षणसंयुता ।
 पतिव्रता पतिप्राणा नाम्ना सत्यमतिः स्मृता§ ॥ ५६ ।
 तावुभौ दम्पती नित्यं हरिपूजापरायणौ ।
 जातिस्मरौ महाभागौ सत्पत्नी सत्परायणौ॥ ५७ ।
 अन्नदानरतौ नित्यं जलदानपरायणौ॥ ।
 तडागारामवप्रादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥ ५८ ।
 सा तु सत्यमतिर्नित्यं शुचिर्विष्णुगृहे सती ।
 नृत्यत्यत्यन्तसन्तुष्टा मनोघ्ना मञ्जुवादिनी** ॥ ५९ ।
 सोऽपि राजा महाभागा द्वादशीद्वादशीदिने ।
 ध्वजमारोपयामास मनोघ्नं बहुविस्तरम् ॥ ६० ।
 एवं हरिपरं नित्यं राजानं धर्मकोविदम् ।

* सर्व्वलक्षणसम्पूर्ण इति (क) ; सर्व्वसम्पद्भिभूषित इति (ख), (ग) ।

† अनहङ्कृत इति (ख), (ग) ।

‡ समदर्शीति (घ) ।

§ सत्यमतिः स्मृता इति (ग), सत्यमतिः सम्रा इति (ङ) ।

¶ एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

●● नित्यं शब्दति सन्तुष्टा मनोघ्ना मञ्जुभाविनीति (ख) ।

तस्य प्रियां सत्यमतिं देवा अपि सदाऽऽसुवन् ॥ ६१ ।
 त्रिलोकविभ्रुतौ तौ च दम्पत्यत्यन्तधार्मिकौ* ।
 आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामौ विभाणकः ॥ ६२ ।
 विभाणकं मुनिं श्रुत्वा समायान्तं जनेश्वरः ।
 प्रत्युद्ययौ सपत्नीकः पूजाभिर्विविधैः स्तवैः ॥ ६३ ।
 कृतातिथ्यक्रियं ग्रान्तं कृतासनपरिग्रहम् ।
 नीचासनगतो भूपः प्राञ्जलिर्मुनिमन्नवीक्षणं ॥ ६४ ।
 राजोवाच ।

भगवन् कृतकृत्याऽस्मि त्वदभ्यागमने प्रभाः† ।
 सतामागमनं सन्तः प्रशंसन्ति सुखावहम् ॥§ ६५ ।
 यत्र स्यान्महतां प्रेम तत्र स्नुः सर्व्वसम्पदः ।
 तेजः॥ कीर्त्तिर्धनं पुत्रा॥ इति प्राहुर्विपश्चितः ॥ ६६ ।
 यत्र वृद्धिं** गमिष्यन्ति श्रेयांस्यनुदिनं मुने ।
 तत्र सन्तः प्रकुर्व्वन्ति महतीं करुणां प्रभो ॥ ६७ ।
 यो भूर्ध्वि धारयेद्ब्रह्मन्महत्पादतलोदकम्‡‡ ।

* दम्पत्यत्यन्तधार्मिकावित्यत्र सन्धिराजः ।

† प्रादानिर्वाक्यमन्नवीदिति (क), (घ) ।

‡ विभी इति (क), त्वदभ्यागमनेषु चेति (ख) ।

§ सुखाय इति (क) ।

॥ तेषामिति (क), (ग) ।

॥ यत्र विधा इति (घ) ।

** वृद्धिमिति (क) ।

†† महताश्च पदीदकमिति (क) ।

स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु पुण्यवान्नात्र संशयः ॥ ६८ ।
 मम पुत्राश्च दाराश्च सम्पत्त्वयि समर्पिता ।
 मामाज्ञापय शास्ता मे* ब्रह्मन् किं करवाणि ते ॥ ६९ ।
 विनयावनतं भूपं तं निरीक्ष्य मुनीश्वरः ।
 सृग्मन् करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ ७० ॥†
 ऋषिरुवाच ।
 राजन्यदुक्तं भवता तत्सर्व्वं त्वत्कुलोचितम् ।
 विनयावनताः सर्व्वे परं श्रेयोऽलभन्ति‡ हि ॥ ७१ ।
 धर्म्यश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च नृपसत्तम ।
 विनयात्प्रभते सर्व्वं विनयात्किं न साध्यते ॥ ७२ ।
 प्रीतोऽस्मि तव भूपाल सन्मार्गाः परिपन्थिनः§ ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग यत्पृच्छामि तदुच्यताम् ॥ ७३ ।
 अर्हणा बहवः सन्ति हरिसन्तुष्टिकारिकाः ।
 त्वमद्याप्युद्यतो॥ नित्यं ध्वजारोपणकर्म्मणि ॥ ७४ ।
 तव भार्यापि साध्वीयं नित्यं नृत्यपरायणा॥ ।
 किमर्थमेतद्वृत्तान्तं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ७५ ।

* शान्तात्मनिति (ख), (ग) ।

† एषश्चाकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

‡ लभन्तीति चार्धे, लभन्ते इति साधु ।

§ सन्मार्गाः परिवर्तिन इति (ख), (ग) ।

॥ त्वमद्याप्युद्यत इति (क), त्वमद्याप्युद्यत इति (ख) ।

॥ नित्यं ध्वजपरायणा इति (ख) ।

राजोवाच ।

शृणुष्व भगवन् सर्व्वं यत्पृच्छसि वदामि तत् ।
 आश्चर्य्यभूतं भूतानामावयोऽश्चरितं मुने ॥ ७६ ।
 अहमासं पुरा शूद्रो मातलिर्नाम सत्तम ।
 कुमार्गनिरतो नित्यं सर्व्वलोकाहिते रतः ॥ ७७ ।
 पिशुनो धर्मविहेषी देवद्रव्यापहारकः ।
 महापातकसंसर्गादित्तपुत्रचयं गतः† ॥ ७८ ।
 नित्यं निष्ठुरवक्ता च पापी वेश्यापरायणः ।
 एवं स्थितः कश्चिल्लालमनादृत्य महद्वचः‡ ॥ ७९ ।
 सर्व्वबन्धुपरित्यक्तो दुःखी वनमुपागमम् ।
 मृगमांसाशनो नित्यं तथा मार्गविरोधकतः§ ॥ ८० ।
 एकाकी दुःखबहुलः अवसं निर्जने वने ।
 एकदा क्षुत्परिभ्रान्तो निदाघान्ते पिपासितः¶ ॥
 जीर्णं देवालयं विष्णोरपश्यं निर्जने वने ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं समीपेऽस्य महत्सरः॥ ८१।८२ ।

* कृतमाचर्य्यं लोकानामावयोरिति (क), आश्चर्य्यभूतं लोकानामिति (ख),(ग),(ङ)।

† गोत्रघ्न ब्रह्महा चीरः सर्व्वप्राचिषधे रत इति (ख), महापातकसंसर्गो विप्रद्रव्या-
 ऽपहारक इति (ग), (ङ) ।

‡ एतद्वद्वा तु दुष्कर्मं सर्व्वेत्यक्तो महात्मभिरिति (क) ।

§ तत्त्वमार्गविरोधकदिति (ख) ।

¶ एकदा क्षुत्पिपासार्तं इति(क), एकदा क्षुत्परिभ्रान्तः सदा पूर्णपिपासित इति(ख)।

॥ वत्समीपे महत्सर इति (ङ) ।

पर्यन्तवनपुष्पोपच्छादितं तन्मनीश्वर ।
 अपिवं तत्र पानीयं तत्तटे विगतश्रमः* ॥ ८३ ।
 उन्मूल्य विषमूलानि लट्क्षुच्च विनिवारिता† ।
 तस्मिन्शीर्णालये‡ विष्णोर्निवासं कृतवानहम् ॥ ८४ ।
 जीर्णस्फुटितसन्धानं§ तथा चाहमकारिषम् ।
 पर्णैस्तृणैश्च काष्ठैश्च गृहं सम्यक् प्रकल्पितम् ॥ ८५ ।
 भूमी मङ्गाग्यबाहुल्यादुपलिप्ता॥ मुनीश्वर ।
 तत्राहं व्याधवृत्तिस्थो हत्वा बहुविधान्मृगान् ।
 आजीवं वर्त्तनं कृत्वा वत्सराणाञ्च विंशतिम् ॥ ८६ ।
 अथेयमागता साध्वी विन्ध्यदेशसमुद्भवा ।
 निषादकुलसम्भूता नाम्ना कोकिलिनी स्मृता ॥ ८७ ।
 बन्धुवर्गपरित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा ।
 ब्रह्मन् क्षुत्तृट्परिश्रान्ता शोचन्ती स्वकृतां क्रियाम् ॥ ८८ ।
 दैवयोगात्समायाता भ्रमन्ती विजने वने ।
 मामेषा ग्रीष्मतापार्त्ता अन्तस्तापप्रपीडिता ॥ ८९ ।
 इमां दुःखवतीं दृष्ट्वा जाता मे विपुला घृणा ।
 मया दत्तं जलञ्चास्यै मांसं वन्यफलं तथा ॥ ९० ।

* तत्तटे विगतश्रम इति (क) ।

† सा क्षुधा विनिवारिता इति (ख) ।

‡ तस्मिन् शीर्णालये विष्णोरिति (ख) ।

§ जीर्णस्फुटितसन्धानमिति (क), (ख), (ग) ।

॥ भूमिमङ्गीगबाहुल्यादिति (क), (घ), मङ्गाग्यवासल्यादिति (ग) ।

गतञ्चमा तथा ब्रह्मन्मया पृष्टा यथायथम् ।
 न्यवेदयस्त्वकर्माणि तानि शृणु महामुने ॥ ८१ ।
 इयं कीकिलिनी नाम्ना निषादकुलसञ्चया ।
 दान्तिकस्य* सुता विद्वद्यवसद्विभ्यपर्वते ॥ ८२ ।
 परस्वहारिणी नित्यं सदा पैशुन्यवादिनी ।
 बन्धुवर्गैः परित्यक्ता यतो हतवती पतिम् ॥ ८३ ।
 कान्तारि विजने ब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ।
 इत्येवं स्तुतं कर्म सर्वं मच्चं न्यवेदयत् ॥ ८४ ।
 तस्मिन्देवालये विष्णोरहश्चेयश्च† वै मुने ।
 दम्पतीभावमाश्रित्य स्थितौ मांसाशनौ तदा ॥ ८५ ।
 एकदा भयपानेन भक्तावावाञ्च निर्भरी‡ ।
 तच्च§ देवालये रात्रौ मुदितौ मांसभोजनात् ॥ ८६ ।
 बद्धा वस्त्रञ्च दण्डाये प्रमत्तौ मद्यसेवया ।
 अत्यन्तहर्षसम्पन्नावावां सम्यगनृत्यताम् ॥ ८७ ।
 तत्काल एव पञ्चत्वमावयोरभवन्मुने॥ ।
 आगता यमदूताश्च पाशहस्ता भयङ्कराः ॥ ८८ ।
 कर्मणा तेन तुष्टात्मा भगवान्मधुसूदनः ।

* दाम्पत्यं सुतेति (ख) ।

† तस्मिन्देवालये ब्रह्मव्रिति (ग) ।

‡ शृणुय इति (ख) ।

§ तस्मिन्देवालये इति (घ) ।

॥ तत्काल एव पञ्चत्वमावयोरभवन्मुने इति (ख) ।

स्वदूतान् प्रेषयामास मदाहरणकारणात् ॥ ८८ ।
 संवादस्तु महानासीदूतानां तत्र सत्तम ।
 मया श्रुतञ्च तत्सर्वं शृणु धर्मविदां वरः ॥ १०० ।
 दूतास्ते देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाधराः ।
 सहस्रसूर्यसङ्घाशाः शान्ताः कीमलभाषिणः ॥ १०१ ।
 भयङ्करान् पाशहस्तान्दंष्ट्रिणो यमकिङ्करान् ।
 तानूचुर्देवदूतास्ते हरिनामपरायणाः ॥ १०२ ।
 देवदूता ऊचुः ।

भो भोः क्रूरा दुराचारा विवेकपरिवर्जिताः ।
 मुञ्चध्वमेतौ निष्पापौ दम्पती हरिवत्तमौ ॥ १०३ ।
 विवेकस्त्रिषु लोकेषु सम्पदामादिकारणम् ।
 तथा विवेकशून्यत्वमापदामादिकारणम्[†] ।
 अपापे पापधीर्यस्य तं विद्यात्पुरुषाधमम् ॥ १०४ ।
 यमदूता ऊचुः ।

युष्माभिः सत्यमेवोक्तमेतौ पातकिसत्तमौ ।
 ज्ञेया हिः पापिनो दण्डास्तन्नेष्यामो वयस्त्विमौ § ॥ १०५ ।
 श्रुतिप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ¶ ॥

* शङ्ख चक्रविदां वर इति (क) ।

† एतदर्थं (ख) पुनश्चोक्तं नास्ति ।

‡ वै इति (ख), (ग) ।

§ यमाऽनिकमिति (ग) ।

¶ विपर्यये इति (क), त्वधर्मस्तु विपर्यय इति (ख) ।

एतावधर्म्मचरितौ तन्नेष्यामी यमान्तिकम्* ॥ १०६ ।

एतच्छ्रुत्वाऽतिक्लृपिता देवदूता महीजसः ।

प्रत्युक्षुः॥स्तान्यमभटान् भाभासितदिगन्तराः ॥ १०७ ।

देवदूता जघुः ।

अहो कष्टं धर्म्मदृशामधर्म्मः सृजते§ महान् ।

सम्यग्विवेकशून्यत्वमापदां हि पदं महत् ॥ १०८ ।

प्राप्तेनाद्यविशेषेण॥ नरकाध्यक्षतां गताः ।

यूयं किमर्थमद्यापि कर्त्तुं पापानि सोद्यमाः** ॥ १०९ ।

अधर्म्मक्लृप्तयपर्यन्तं महापातकिनोऽपि चः॥ ।

तिष्ठन्ति नरके यूयं§§ यावदाचन्द्रतारकम् ॥ ११० ।

पूर्वसञ्चितपापानां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।

किमर्थं पापकर्म्माणि करिष्यथ पुनः पुनः ॥ १११ ।

* ययन्तिकमौ इति (ग) ।

+ श्रुत्वा तु इति (ख), (ग) ।

‡ दृक्षुर्इति (ग) ।

§ सृजते इति आर्गे, सृजतीति साधु ।

॥ मिदानं आपदां महदिति (ख) ।

॥ अद्यविशेषेणेति (क), (ग), पूर्वपापविशेषेणेति (ङ) ।

** वीक्षता इति (ख) ।

†† क्षम्येतेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡‡ य इति (ङ) ।

§§ नूनमिति (घ), (ङ) ।

श्रुतिप्रणिहिता धर्माः* सत्यं सत्यं न संशयः ।

किन्वाभ्यां चरितान्धर्मान् प्रवक्ष्यामी०† यथातथम् ॥ ११२ ।

एतौ पापविनिर्मुक्तौ हरिशुश्रूषणे रतौ ।

हरिणा शुध्यमानौ‡ च सुशुद्धं मा विलम्बयताम् ॥ ११३ ।

एषा वै नर्त्तनश्रुते तथा चैवध्वजं§ भटाः ।

अन्तकाले विष्णुगृहे तेन पापविमोचिती ॥ ११४ ।

उत्क्रान्तिकाले यन्नाम श्रुतवन्तोऽपि ये॥ सकृत् ।

लभन्ते॥ परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः ॥ ११५ ।

महापातकयुक्तौ वा युक्तौ वा सर्व्व**पातकैः ।

ईक्षिता भगवद्भक्तैर्लभन्ते परमं पदम्०† ॥ ११६ ।

यतीनां विष्णुभक्तानां परिचर्यापरायणैः ।

ईक्षिता‡‡स्यापि गच्छन्ति पापिनोऽपि परां गतिम् ॥ ११७ ॥

* श्रुतिप्रणिहिता धर्म इति (क), (ख) ।

† प्रवक्ष्यामीति वङ्गु पाठः ।

‡ शुच्यमाचौ इति (क), (ख), गृह्यमाचौ इति (ख), पुण्यमाचौ इति (ग) ।

§ तथाचैक इति (ख) ।

॥ इति वै इति (क), चय वै इति (ख), अपि वै इति (ग), (क), (ख) यान्ति ते इति (क) ।

॥ यान्ति ते इति (क) ।

** यक्षीति (क), (घ) ।

†† परमां गतिमिति (ख) । तत्र ईक्षितास्त्वाने वारिता इति पाठः ।

‡‡ ईक्षिता इति (क) ।

सुहर्त्तं वा सुहर्त्ताच्च यस्मिन्नेव हरिमन्दिरे ।

स याति परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रताः ॥ ११८ ।

उपलेपनकर्त्तारौ सम्भार्जनपरायणौ ।

एतौ हरिगृहे नित्यं शीर्षसन्धानकारिणौ ॥ ११९ ।

जलसेचनकर्त्तारौ दीपदौ हरिमन्दिरे ।

कथमेतौ महाभागौ प्रपेक्ष्य यमक्षयम्* ॥ १२० ।

ब्रह्मज्ञा देवदूतास्ते हित्वा पाशं तदैव† ह्रि ।

आरोप्यावां विमाने तु‡ ययुर्विष्णोः परम्पदम् ॥ १२१ ।

आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्षिणः ।

भुक्तवन्तौ महाभोगान्यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ १२२ ।

युगकोटिसहस्राणि युगकोटिशतानि च ।

उषित्वा विष्णुभवने ब्रह्मलोकं समागतौ ॥ १२३ ।

तावत्कालञ्च तच्चाऽपि स्थित्वेन्द्रपदमागतौ ।

तच्चाऽपि भावुकं भोगं भुक्त्वा दिव्यमनुत्तमम् ॥

ततः पृथ्वीशतां प्राप्य क्रमेण सुनिसत्तम ।

अत्राऽपि सम्पदतुला हरिपूजाप्रसादतः ॥ १२४।१२५ ।

अनिच्छया कृतेनाऽपि प्राप्तमेवंविधं सुने ।

सम्यगाराध्य विश्वेशं भक्तिभावेन माधवम् ।

* नयिष्यथ यमानिकमिति (ख), नयिष्येति आर्षे, नैष्येति साध, तत्र आधः
परं सूत उवाच इति पाठो वर्तते ।

† तथेवेति (क), (घ) ।

‡ विमानमिति (ख), (ग) ।

प्राप्तामीति* परं श्रेय इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२६ ॥

अवशेनाऽपि† यत्कर्म कृतम्‡ सुमहत्फलम् ।

ददाति हि नृणां विप्र किं पुनः सम्यगर्चनात् ॥ १२७ ॥

एतत्सर्वं निश्चय्याऽसौ विभाण्को मुनीश्वरः ।

अभिनन्द्य महीपालं प्रययौ स्वतपोवनम् ॥ १२८ ॥

सूत उवाच ।

तस्माच्छृणुध्वं विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।

परिचर्यां च सर्वेषां कामधेनूपमा स्मृता ॥ १२९ ॥

हरिपूजापराणाञ्च हरिरेव सनातनः ।

ददाति परमं श्रेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ १३० ॥

य इदं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

वाचयेच्छृणुयाद्वाऽपि ध्वजारोपणपुण्यभाक् ॥ १३१ ॥

इति श्रीहरिवंशरदीये पुराणेऽष्टादशोऽध्यायः ।

समाप्तश्च ध्वजारोपणव्रतम् ।

* प्राप्तामीति (ग), (घ), प्राप्तामीति (ङ) ।

† अवशस्यामीति (ङ) ।

‡ तदिति (ङ) ।

जनविंशोऽध्यायः ।

(हरिपञ्चकव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

अन्यन्नतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः* ।
हरिपञ्चकविख्यातं सर्व्वलोकेषु दुर्लभम्† ॥ १ ॥
नारीणाञ्च नराणाञ्च सर्व्वदुःखनिवर्हणम् ।
धर्मार्थकामः‡ मोक्षाख्यपुरुषार्थैकसाधनम् ॥ २ ॥
सर्व्वभीष्टप्रदश्चैव§ सर्व्वव्रतफलप्रदम् ।
सर्व्वव्रतोत्तमं श्रेष्ठं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥ ३ ॥
मार्गशीर्षे सिते पक्षे दशम्यां नियतेन्द्रियः ।
कुर्व्यात्स्नानादिकां कथां दत्तधावनपूर्व्वकम् ॥ ४ ॥
छत्वा देवार्चनं सम्यक् तथा पञ्च महाध्वरान् ।
एवं व्रती भवेत्॥ तस्मिन्दिने निगृहीतेन्द्रियः ॥ ५ ॥
ततः॥ प्रातः समुत्थाय एकादश्यां सुनीम्बराः ।

* अपिसत्तमा इति (ग) ।

† एतदर्थे (ग) पुनरुक्तं नास्ति ।

‡ सर्व्वकामार्थेति (क) ।

§ फलचैवेति (ख) ।

॥ एकादशी भवेदिति (ग), (क), एकादशीदिने इति (घ) ।

॥ तथेति (ग) ।

ज्ञानं कृत्वा यथाचारं हरिश्चैवाऋषयेऽब्रुहे ॥ ६ ।
 आपयेद्देवदेवेशं पञ्चामृतविधानतः ।
 अर्चयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥ ७ ।
 धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्ताम्बूलैश्च प्रदक्षिणैः ।
 सम्पूज्य देवदेवेशमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ ८ ।
 नमस्ते ज्ञानरूपाय ज्ञानदाय नमोऽस्तु ते† ।
 नमस्ते सर्वरूपाय सर्वसिद्धिप्रदाय च ॥ ९ ।
 एवं प्रणम्य देवेशं देवदेवं जनार्दनम् ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण उपवासं समर्पयेत् ॥ १० ।
 पञ्चरात्रं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ।
 त्वदाज्ञया जगत्स्वामिन्ममामीष्टप्रदो भव ॥ ११ ।
 एवं समाप्य देवस्य उपवासान्‍ऽ जितेन्द्रियः ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादेकादश्यां व्रती द्विजाः ॥ १२ ।
 द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां जितेन्द्रियः ।
 पौर्णमास्याञ्च कर्त्तव्यमेवं विष्णुर्चनं द्विजाः ॥ १३ ।
 एकादश्यां पौर्णमास्यां कर्त्तव्यं जागरं द्विजाः‡ ॥ १४ ।
 पञ्चामृतेन॥ पूजा तु सामान्यदिनपञ्चसु ।

* हरिमेवेति (ग) ।

† (च) इति (घ) ।

‡ उपवासमिति (ख), (ङ) ।

§ कर्त्तव्योजागर इति साधु, कर्त्तव्यं जागरणं द्विजा इति (ख), (ङ) ततश्च
 जन्मोभयः ।

॥ पञ्चामृतादीति (ख) ।

क्षीरेण स्नापयेद्विष्णुं पौर्णमास्यान्तु शक्तिः ॥ १५ ।
 तिलहोमश्च कर्त्तव्यस्तिलदानञ्च सत्तमाः ।
 ततः षष्ठे दिने प्राप्ते निर्व्वर्त्य स्वाश्रमक्रियाम् ।
 संप्राश्य पञ्चगव्यन्तु अर्चयेत्पूर्व्ववद्वरिम् ॥ १६ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्विभवे सत्यवारितम्* ।
 ततः स्वधन्वुभिः सार्धं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ १७ ।
 एवं पुण्यादिमासेषु कार्तिकान्तेषु सत्तमाः ।
 शुकपक्षे व्रतं कुर्यात्पूर्व्वमुक्तविधानतः ॥ १८ ।
 एवं संवत्सरं कुर्याद्व्रतं पापविनाशनम् ।
 पुनर्मासे मार्गशीर्षे कुर्यादुद्यापनं व्रती ॥ १९ ।
 एकादश्यां निराहारो भवेत्पूर्व्ववदुत्तमाः ।
 द्वादश्यां पञ्चगव्यञ्च प्राशयेत्समाहितः ॥ २० ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यग्देवदेवं जनार्दनम् ।
 अभ्यर्च्यपायनं दद्याद्ब्राह्मणाय जितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 पायसं मधुसंमिश्रं दृतयुक्तं फलाऽन्वितम् ।
 सुगन्धफलसंयुक्तं† पूर्णकुम्भं सदक्षिणम् ॥
 वस्त्रेणाच्छादितं कुम्भं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
 दद्यादध्यात्मविदुषे ब्राह्मणाय सुनीश्वराः ॥ २२।२३ ।
 सर्व्वात्मन् सर्व्वभूतेश सर्व्वव्यापिन् सनातन ।

* चवारितानिति (ख) ।

† कुर्व्वन्नुतेति (ङ), (ग), (घ) ।

‡ सवस्त्रगणसंयुक्तमिति (ख) ।

परमान्नप्रदानेन सुप्रीतो भव माधव ॥ २४ ।
 नारायण नमस्तुभ्यं जगन्नाथपरायण ।
 कुम्भोदकप्रदानेन प्रीतो भव जनार्दन ॥ २५ ।
 अनेनोपायनं दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
 शक्तितो बन्धुभिः सार्वं स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २६ ।
 व्रतमेतत्तु यः कुर्याच्चरिपञ्चकसंज्ञितम्* ।
 न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ २७ ।
 व्रतमेतत्तु कर्त्तव्यमिच्छद्भिर्मोक्षमुत्तमम् ।
 समस्तपापकान्तारे दावानलसमं द्विजाः ॥ २८ ।
 गवां कीटिसहस्राणि दत्त्वा यत्फलमश्नुते ।
 तत्फलं समवाप्नोति एकस्मादुपवासतः ॥ २९ ।
 यश्चैतच्छृणुयाद्गत्या नारायणपरायणः ।
 स मुच्यते† महाघोरैरुपपातककोटिभिः ॥ ३० ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे ऊनविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्च हरिपञ्चकव्रतम् ।

* संज्ञकमिति (क), (ख) ।

† प्रमुच्यते इति (क) ।

विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यद्वतं प्रवक्ष्यामि ऋणध्वं सुसमाहिताः ।
सर्वपापहरं पुण्यं सर्वलोकोपकारकम् ॥ १ ।
आषाढे आवणे वापि तथा भाद्रपदेऽथवा* ।
तथा चाश्वयुजे वापि कुर्यादेतद्वतं हिजाः ॥ २ ।
एतेष्वन्यतमे मासि शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः ।
प्रातर्दशम्यां स्नायीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ ३ ।
नित्यं देवार्चनं कुर्याद्यत्रतो नियतेन्द्रियः ।
एकादश्यां ब्रह्मचारी अधःशायी जितेन्द्रियः ॥ ४ ।
प्राशयेत्यश्वगव्यञ्च स्वपेहिष्णुसमीपतः† ।
ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाप्य च ॥
अथवा पूजयेद्दिणुं वशी क्रोधविवर्जितः ।
विहङ्गिः सहितो विष्णुमर्चयित्वा यथोचितम्‡ ॥ ५ ।
संकल्पन्तु तथा कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
मासमेकं निराहारो ह्यद्यप्रभृति केशव ॥ ७ ।
मासान्ते पारणं कुर्यां देवदेव§ त्वदान्नया ।

* तथेति (क), (ख) ।

† समीपग इति (ख) । (क) पुस्तके एव श्लोकः परमोक्तस्य पूर्वार्धे च न सः ।

‡ यथोदितमिति (घ), (ङ) ।

§ देवमेवमिति (ख), (घ) ।

तपोरूपं नमस्तुभ्यं* तपसां फलदायिने† ॥ ८ ।
 ममाभीष्टफलं देहि सर्व्वविघ्नान्निवारय ।
 एवं समर्प्य‡ देवस्य विष्णोर्मासत्रतं शुभम् ।
 ततःप्रभृति मासान्तं निवसेत्परिमन्दिरै ।
 प्रत्यहं स्नापयेद्देवं पञ्चासृतविधानतः ॥ ९।१० ।
 दीपं निरन्तरं कुर्यात्तस्मिन्मासे हरिर्गृहे§ ।
 प्रत्यहं दन्तकाष्ठञ्च अपामार्गस्य ग्राह्यया ।
 कृत्वा स्नायीत विधिवन्मारायणपरायणः ॥ ११ ।
 तर्पणं विष्णवे¶ कुर्यात्केशवायैश्च नामभिः ।
 द्वादशभिर्विष्णुपूजानेभिरेव न संशयः॥ ॥ १२ ।
 एवं मासोपवासञ्च** कुर्याच्चरिपरायणः ।
 तदन्ते प्रयतः स्नायाद्विष्णुं पूर्व्ववदर्थयेत् ॥ १३ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या†† भक्तियुक्तः सदक्षिणम् ।
 स्वयञ्च बन्धुभिः सार्धं भुञ्जीत प्रयतेन्द्रियः‡‡ ॥ १४ ।

* नमस्तेऽस्त्विति (घ) ।

† फलदायकेति (ग) ।

‡ समर्प्येति (घ) ।

§ गृहे गृहे इति (ख), तत्र तर्पणमित्यादि शेषो नास्ति ।

¶ विष्णोस्तु तर्पणमिति (क) ।

॥ 'समाचरेदिति (ग) ।

** तु इति (ग) ।

†† पञ्चादिति (ख) ।

‡‡ (ख) पुस्तकेऽतः परं सार्धैकः शेषो नास्ति ।

व्रतं मासोपवासाख्यमेवं कुर्यान्नयोदश ।
 तदन्ते वेदविदुषे गां दद्याच्च सदक्षिणाम् ॥ १५ ।
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या द्वादश प्रयतेन्द्रियः ।
 शक्त्या च दक्षिणां दद्यादस्त्रास्त्राभरणानि च ॥ १६ ।
 मासोपवासेनैकेन वाजपेयफलं लभेत् ॥
 यदि द्वयङ्गुलं तस्य पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ १७ ।
 मासोपवासचितयं यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 असी सोमस्वः यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ १८ ।
 चतुःकृत्वः कृतं येन पराकं सुनिसत्तमाः ।
 स लभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसम्भवम् ॥ १९ ।
 पञ्चकृत्वो व्रतमिदं कृतं येन महात्मना ।
 अत्यग्निष्टोमजं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ २० ।
 मासोपवासं षट्कृत्वः कुर्याद्यस्तु समाहितः ।
 ज्योतिष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥ २१ ।

* वदन्तीति (ख) ।

† लभेदिति आर्षे, लभेतीति साधु । एवं लभधातोः परस्मैपदप्रयोगोऽन्त्येन च
 चार्षोऽन्त्यः ।

‡ आतीर्यामस्मेति (क), (ग), (घ), (ङ) ।

§ अपिष्टोमाष्टकीद्वयमिति (ख) ।

¶ द्विगुणं फलमाप्नुयादिति (क), अपिष्टोमाककं पुण्यं द्विगुणं प्राप्नुयात्पर इति
 (ख), द्विगुणं प्राप्नुयात्पर इति (ग), (ङ) ।

॥ द्विगुणं फलमश्नुते इति (ग) ।

निराहारेण यो मासं सप्तकत्वस्तथा नयेत्* ।
 अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं† लभेत्‡ ॥ २२ ।
 मासोपवासं यः कुर्यादष्टकत्वो मुनीश्वराः ।
 नरमेधाख्ययज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत्§ ॥ २३ ।
 यस्तु मासोपवासांश्च॥ नवकत्वः समाचरेत् ।
 गोमेधमखजं पुण्यं लभते द्विगुणं नरः॥ ॥ २४ ।
 दशकत्वस्तु यः कुर्यात्पराकां मुनिसत्तमाः ।
 स याति ब्रह्ममेधस्य त्रिगुणं** फलमुत्तमम् ॥ २५ ।
 एकादश पराकांश्च यः कुर्यात्संयतेन्द्रियः ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य हरिसालोक्च††मश्नुते ॥ २६ ।
 मासोपवासान्यः कुर्याद्द्वादश प्रयतेन्द्रियः‡‡ ॥
 स याति हरिसारूप्यं सर्वभोगसमन्वितम् ॥ २७ ।
 त्रयोदश पराकांश्च यः कुर्यात्प्रयतो नरः§§ ॥

* मुनीश्वरा इति (ख) ।

† नरमेधस्य यज्ञस्य फलं पञ्चगुणमिति (ख), तत्र परः श्लोको नास्ति ।

‡ भवेदिति (ग) ।

§ भवेदिति (ग) ।

॥ उपवासश्चेति (घ) ।

॥ स लभेद्विगुणं नर इति (क), (घ) ।

** द्विगुणमिति (ख), (घ) ।

†† सारूप्यमिति (ग) ।

‡‡ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

§§ संयतेन्द्रिय इति (ख) ।

स याति परमानन्दं यच्च गत्वा न शोचति ॥ २८ ।
 मासोपवासनिरता गङ्गाज्ञानपरायणाः ।
 धर्ममार्गप्रवक्तारो मुक्ता एव* न संशयः ॥ २९ ।
 यतीनां ब्रह्मचारीणामवीराणाञ्च† सत्तमाः ।
 मासोपवासः कर्त्तव्यो वनस्थानां विशेषतः ॥ ३० ।
 नारी वा पुंश्च वापि व्रतमेतच्च दुर्लभम् ।
 कृत्वा मोक्षमवाप्नोति योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ३१ ।
 गृहस्थो वानप्रस्थो वा वर्षी वा भिक्षुरेव‡ च ।
 अद्वैतज्ञानशून्योऽपि§ मोक्षमस्मात्तमेव ॥ ३२ ।
 य इदं व्रतमाह्वयन् नारायणपरायणः ।
 शृणुयाद्वाचयेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३ ।

इति श्रीबृहन्नारदीये पुराणे मासोपवासव्रतखण्डे
 नाम विंशोऽध्यायः ।

— • —

* शोचति (ख) ।

† ब्रह्मचारीणामिति हन्दीऽतुरीषादायै, ब्रह्मचारिणामिति साधु ।

‡ भिक्षुकोऽपि चेति (ख) ।

§ जलैतद्विज्ञानशून्योऽपीति (क) । एष श्रीः (ग) पुस्तके नास्ति ।

एकविंशोऽध्यायः ।

(एकादशीव्रतम् ।)

सूत उवाच ।

इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १ ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्चैव योषिताम् ।
मोक्षदं कुर्वतां भक्त्या विष्णोः प्रियतरं द्विजाः* ॥ २ ।
एकादशीव्रतं नाम सर्वकामफलप्रदम् ।
कर्त्तव्यं सर्वथा विप्रा† विष्णुप्रीणनकारणम्‡ ॥ ३ ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
यदि भुङ्क्ते स पापी स्यात्परत्र नरकं व्रजेत् ॥ ४ ।
उपवासफलं प्रेक्षु§र्ज्ज्ज्ञातस्तत्तुष्टयम् ।
पूर्वापरदिने रात्रावहोरात्रन्तु मध्यमे ॥ ५ ।
एकादशीदिने यस्तु भोक्तुमिच्छति सत्तमाः ।
स भोक्तुं सर्वपापानि स्पृहयालुर्न संशयः॥ ॥ ६ ।
भवेद्दृश्यामेकाशी द्वादश्याञ्च मुनीश्वराः ।

---

* तथेति (ग) ।

† विप्रैरिति (ख), (ग) ।

‡ हेतवे इति (ख) ।

§ लिप्सरिति बहुव पुस्तकेषु पाठः ।

॥ स्पृहयेन्नात्र संशय इति (ख) ।

एकादश्यां निराहारो यदि सुक्लिमभीषति ॥ ७ ।
 यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि* च ।
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥ ८ ।
 ब्रह्महत्यादिपापानां कथञ्चिन्निष्कृतिर्भवेत् ।
 एकादश्यान्तु यो भुङ्क्ते निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित्† ॥ ९ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा याति परं‡ पदम् ॥ १० ।
 एकादशी महापुण्या विष्णुप्रियकरी§ तिथिः ।
 संसेव्या सर्वथा विप्रैः संसारच्छेदलिप्सुभिः ॥ ११ ।
 दशम्यां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुमर्चयेत्प्रयतो नरः॥ ॥ १२ ।
 एकादशीं चरेत्तस्मिन्दिने॥ निगृहीतेन्द्रियः ।
 विष्णोः समीपे शयीत** नारायणपरायणः ॥ १३ ।
 एकादश्यां तथा स्नात्वा सम्पूज्य च जनार्दनम् ।
 गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् ततस्त्वेवमुदीरयेत्†† ॥ १४ ।

* समानि चेति (ख) ।

† कदाचिन्नास्ति निष्कृतिरिति (ग), नापि कुत्रचिदिति (ङ) ।

‡ स याति परममिति (ख) ।

§ प्रियतरेति (ख) ।

॥ प्रयतेन्द्रिय इति (च), (ख), (ग) ।

॥ एकादशीदिने तस्मिच्चरेदिति (ङ) ।

** आशौ चेति (च), (ङ) ।

†† ततस्तत्तुदीरयेदिति ।

एकादश्यां निराहारः स्थित्वाऽह्नि परे ह्यहम् ।
 भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाऽश्रुत ॥ १५ ।
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य देवदेवस्य चक्रिणः ।
 भक्तिभावेन तुष्टात्मा उपवासं समर्पयेत् ॥ १६ ।
 देवस्य पुरतः कुर्यात्कागारं नियतो व्रती ।
 गीतैर्वीथैश्च नृत्यैश्च पुराणश्रवणादिभिः ॥ १७ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय द्वादशीदिवसे व्रती ।
 स्नात्वा च विधिवद्विष्णुं पूजयेत्संयतेन्द्रियः* ॥ १८ ।
 पश्चान्मृतेन संस्त्राप्य एकादश्यां जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां पयसा स्त्राप्य† हरिसारूप्यमश्रुते ॥ १९ ।
 अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनाऽनेन केशव ।
 प्रसीद‡ सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो मव ॥ २० ।
 एवं विज्ञाप्य विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम्§ ॥ २१ ।
 ततः स्वबन्धुभिः सार्धं¶ नारायणपरायणः ।
 कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥ २२ ।
 एवं यः प्रयतः कुर्यात्पुण्यमेकादशीव्रतम् ।
 स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ २३ ।

* पूजयेच्च जितेन्द्रिय इति (ख) ।

† स्त्राप्येति श्राद्धे, स्त्रापयित्वेति साधु ।

‡ प्रसादेति (ग) ।

§ दद्याच्च दक्षिणामिति (ख) ।

उपवासव्रतपरो धर्मकारी च सत्तमाः* ।
 चण्डालाग्नितित्थापि वास्त्रात्रेणापि नार्चयेत् ॥ २४ ।
 नास्तिकान् भिन्नमर्थ्यादान्दिन्दकान् पिशुनांस्तथा ।
 उपवासव्रतपरो नालपेक्षस्वर्वा बुधः† ॥ २५ ।
 वृषलीसूतिपीठारं‡ वृषलीपतिमेव च ।
 अयान्ययाजकश्चैव नालपेक्षस्वर्वा§ व्रती ॥ २६ ।
 कुण्डाग्निं गायकज्ञा तथा देवलकाग्निम् ।
 भैषज्यकार्यकर्त्तारं देवहिजविरोधिनम् ।
 पराम्नलोलुपश्चैव परस्त्रीनिरतं तथा ।
 व्रतोपवासनिरतो वास्त्रात्रेणापि नार्चयेत् ॥ २७।२८ ।
 इत्येवमादिभिः शुद्धो वशी सर्व्वगुर्युतः॥ ।
 उपवासपरो भूत्वा परां सिद्धिं गमिष्यति ॥ २९ ।
 नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति विष्णुसमो देवस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३० ।
 नास्ति वेदसमं शास्त्रं नास्ति शान्तिसमं सुखम् ।
 नास्ति चक्षुःसमं** ज्योतिस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३१ ।

* धर्मधारीति (ख), उपवासपरो धर्मकारी च सुनिसत्तमा इति (ग) ।

† च कुक्ष्यंभिरिति (क) ।

‡ वृषलीमभिपीठारमिति (ख) ।

§ सर्व्वदेति (ख) ।

¶ गोवत्सवेति (ख) ।

॥ सर्व्वहिते रते इति (ख), (ग) ।

** सत्यसममिति (ख) ।

नास्ति क्षमासमा ख्यातिर्नास्ति कीर्त्तिसमं धनम्* ।
 नास्ति ज्ञानसमो लाभस्तपो नाऽनशनात्परम् ॥ ३२ ।
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं भद्रशीलस्य तत्पितुर्गालवस्य च ॥ ३३ ।
 पुरा हि गालवो नाम मुनिः सत्यपरायणः ।
 उवास नर्मदातीरे शान्तो दान्तस्तपोनिधिः ॥ ३४ ।
 बहुवृक्षसमाकीर्णं नानावृक्षनिषेविते† ।
 सिद्धचारणगन्धर्व्वयक्षविद्याधराऽन्विते ॥ ३५ ।
 कन्दमूलफलैः पूर्णं मुनिवृन्दनिषेविते ।
 गालवो नाम विप्रेन्द्रो निवासमकरोच्चिरम् ॥ ३६ ।
 तस्याऽभवद्भद्रशील इति ख्यातः सुतो वशी ।
 जातिस्मरौ महाभागो नारायणपरायणः ॥ ३७ ।
 बालक्रीडनकालेऽपि भद्रशीलो महामतिः ।
 मुदा च विष्णोः प्रतिमां कृत्वा पूजापरोऽभवत् ॥ ३८ ।
 विप्रान् बोधयते॥ नित्यं विष्णुः पूज्यो नरैरिति ।
 एकादशीव्रतञ्चैव कर्त्तव्यमतिपण्डितैः ॥ ३९ ।
 एतेन बोधिताद्यापि शिशवोऽपि मुनीश्वराः ।

* धर्म इति (ख) ।

† बलमिति (घ), (ङ) ।

‡ वृक्षवर्गनिषेविते इति (ख) ।

§ कर इति (क), (ग), (घ) पुस्तके एतदर्थं परशीकच नखः ।

॥ बोधयतीति साधु ; विप्रानाबोधयत्येवेति (क) ।

हरिर्गृहं विनिर्माय सदा* पूजापराभवन्† ॥ ४० ।
 नमस्तुर्व्वन् भद्रशीलो‡ विष्णवे सर्व्वजिष्णवे ।
 सर्व्वेषां जगतां स्वस्ति भूयादित्यब्रवीत्तदा ॥ ४१ ।
 क्रीडाकाले सुहृत्तं वा सुहृत्ताहंमयाऽपि वा ।
 एकादशीति सङ्कल्प्य विष्णवे प्रणमत्यसौ ॥ ४२ ।
 एवं सुचरितं दृष्ट्वा तनयं गालवो मुनिः ।
 अपृच्छद्विस्मयाविष्टः समाभाष्य§ तपोनिधिम् ॥ ४३ ।
 गालव उवाच ।
 भद्रशील महाभाग भद्रशीलोऽसि सुव्रतण ।
 चरितं॥ मङ्गलं यत्ते योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ४४ ।
 हरिपूजापरो नित्यं सर्व्वभूतहिते रतः** ।
 एकादशीव्रतपरो लोकानुग्रहतत्परः ॥ ४५ ।
 निर्द्वन्द्वो निर्द्वन्द्वः शान्तो हरिध्यानपरायणः ।
 जातेयं परमा बुद्धिः कथं वक्तुं ममार्हसि†† ॥ ४६ ।

* हरिं सदैव निर्माय सर्व्व इति (ख) ।

† परा अभवन्निति साधु ।

‡ भद्रमतिरिति (ख) ।

§ समाभिधीति (ख), समाभिष्य इति (क), तपोनिधिरिति (ख), (ग) ।

¶ पुत्रकेति (ख) ।

॥ चरित्रमिति (ख) ।

** (ग) पुत्रकेऽतः परं साहचर्यः शैली नास्ति ।

†† दृष्टाहंसीति (ख) ।

भद्रशीलः पितुर्वाक्यं श्रुत्वा प्रहसिताननः ।

स्वानुभूतं* यथावत् सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥ ४७ ।

भद्रशील उवाच ।

शृणु तात महाभाग अनुभूतं मया पुरा ।

जातिस्मरत्वाज्जानामि यमेन परिभाषितम्† ॥ ४८ ।

एतच्छ्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो गालवो विस्मयान्वितः ।

उवाच प्रीतिमापन्नो भद्रशीलं महामतिम् ॥ ४९ ।

गालव उवाच ।

कस्त्वं पूर्वं महाभाग किमुक्तञ्च यमेन ते ।

कस्य वा केन हेतोश्च‡ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५० ।

भद्रशील उवाच ।

अहमासं पुरा तात राजा सोमकुलोद्भवः ।

धर्मकीर्तिरिति§ ख्यातो दत्तात्रेयेण शसितः ॥ ५१ ।

नववर्षसहस्राणि महीं कृत्स्नामपालयम् ।

अधर्मास्तु¶ तथा धर्मा मया तु बहवः कृताः ॥ ५२ ।

ततः त्रिया प्रमत्तोऽहं बह्वधर्मा॥ष्यकारिषम् ।

* स्वानुभूतमिति (क), आत्मभूतमिति (ग) ।

† (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाच, इति पाठो वर्तते । .

‡ वा हेतोरिति (ख) ।

§ धर्मकीर्तिरिति (क), (ङ) ।

¶ च इति (ख) ।

॥ बौद्धधर्माचीति (क) ।

पाषण्डजनसंसर्गात्पाषण्डचरितोऽभवत् ॥ ५३ ।
 पुरार्जितानि पुण्यानि मया तु सुब्रह्मन्यपि ।
 पाषण्डालापमात्रेण प्रनष्टानि तपोधन ॥ ५४ ।
 पाषण्डैर्बोधितोऽहन्तु वेदमार्गं समत्यजम् ।
 मखाद्य सर्वे विध्वस्ता कूटयुक्तिविदा मया ॥ ५५ ।
 अधर्मनिरतं भान्तु दृष्ट्वा महेशजाः प्रजाः ।
 सदैव दुष्कृतं चक्रुः षष्ठांशस्तत्र मेऽभवत् ॥ ५६ ।
 एवं पापसमाचारो व्यसनाभिरतस्तथा ।
 मृगयाभिरतोभूत्वा* छेकदा प्राविशं वनम् ॥ ५७ ।
 ससैन्योऽहं वने तत्र हत्वा बहुविधान्मृगान् ।
 क्षुत्तृट्परिगतः† आन्तो रेवातीरमुपागमम् ॥ ५८ ।
 प्रवृद्धतापविक्रान्तो रेवायां स्नानमाचरम् ।
 अदृष्टसैन्य एकाकी पीड्यमानः क्षुधा तृषा‡ ॥ ५९ ।
 समेतास्तत्र मे केचित्तात तीर्थनिवासिनः§ ।
 एकादशीव्रतपरा मया दृष्टा निशामुखे ॥ ६० ।
 निराहारश्च तत्राहमेकाकी तज्जनैः सह ।
 जागरं कृतवांस्तात सेनया रहितो निशि॥ ॥ ६१ ॥

* भ्रयानिति (ग) ।

† परिहत इति (ख) ।

‡ पीड्यमानो बभूववेति (ख), क्षुधातृषमिति (ग), (ङ) ।

§ ततीरवासिन इति (ग), (ङ) ।

न (ङ) पृष्ठे ६१, ६२ श्लोकयोः स्नाने एवं पाठीऽस्ति—एकादशीतिथिः सा च
 वैद्ययोगाग्निशामुखे । निराहारश्च तत्राहमेकाकी बभूवर्जितः । जागरं कृतवानिति ।

अध्वश्रमपरिव्रान्तः क्षुत्पिपासाप्रपीडितः ।
 तत्रैव जागरास्तेऽहं तात* पञ्चत्वमागतः ॥ ६२ ।
 ततो यमभटैर्वक्षो महादंष्ट्राभयङ्करैः ।
 अनेकक्लेशसम्पन्नान्मार्गान् प्राप्नो यमान्तिकम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनमपश्यं समवर्त्तिनम् ॥ ६३ ।
 अथ कालश्चित्रगुप्तमाह्वयेदमभाषत ।
 अस्य शिञ्जाभिधानञ्च यथा तद्वद् पण्डित ॥ ६४ ।
 एवमुक्तश्चित्रगुप्तो धर्मराजेन सत्तमाः† ।
 चिरं विचारयामास पुनश्चेदमभाषत ॥ ६५ ।
 असौ पापरतः सत्यं तथापि शृणु धर्मप ।
 एकादश्यां निराहारात्सर्वपापैर्विमोचितः‡ ॥ ६६ ।
 एकादशीदिने ह्येष रेवातीरे मनोरमे ।
 जागरश्चोपवासञ्च कृत्वा पापैर्विमोचितः ॥ ६७ ।
 यानि कानि च पापानि कृतानि सुबह्वनि च ।
 तानि सर्वानि नष्टानि उपवासप्रभावतः ॥ ६८ ।
 एवमुक्तो धर्मराजश्चित्रगुप्तेन धीमता ।
 ननाम दण्डवद्भूमौ मम ताताति§कम्पितः ॥ ६९ ।
 पूजयामास मां तात भक्तिभावेन धर्मराट् ।

* तत इति (घ), (ङ) ।

† धर्मवान् सत्यविक्रम इति (क) ।

‡ सर्वपापविमोचित इति बहुषु पाठः ।

§ तथेति (ख) ।

ततश्च* स्मभटान्सर्वानाङ्गयेदमभाषत ॥ ७० ।

यम उवाच ।

शृणुध्वं महचो दूता हितं वक्ष्याम्यनुत्तमम् ।

धर्मेषु निरतामर्त्यान्मानयध्वं ममाऽन्तिकम् ॥ ७१ ।

ये विष्णुभक्तिनिरताः प्रयताः कृतघ्नाः†

एकादशीव्रतपरा विजितेन्द्रियाश्च ।

नारायणाश्रुत हरे शरणं भवेति

सन्तोऽः वदन्ति सततं तरसा त्यजध्वम् ॥ ७२ ।

नारायणाश्रुत जनार्दन कृष्ण विष्णोः

पद्मेश पद्मजनितः‡ शिव शङ्करेति ।

नित्यं वदन्त्यखिललोकहिताः प्रशान्ता

दूराद्भटान्स्थजत तच्च न मेऽस्ति शिष्या ॥ ७३ ।

नारायणार्पितक्रियान्‍गं हरिभक्तभक्ता-

नाचार॥मार्गनिरतान् गुरुसेवकांश्च** ।

सत्पात्रदाननिरतान् हरिभक्तिमूलान्††

* ततोयमश्च स्मभटानिति (क) ।

† कृतपञ्चदश इति (घ) ।

‡ शान्ता इति (क), (ग) ।

§ पद्मदधितः इति (ख), पद्मत्रपितः इति (घ) ।

¶ विधीनिति (ख) ।

॥ स्वाचार इति (क) ।

** हरिक्रीडितसत्त्वानिति (ख) ।

†† एष पादः (ख) पुस्तके नास्ति ।

दूताख्यजध्वमनिशं हरिनामशक्तान् ॥ ७४ ।

पाषण्डसङ्गरहितान्धजभक्तिनिष्ठान्

सत्सङ्गलोलुपपरांश्च तथाऽऽतिथेयान् ।

ग्रन्थोर्हरेश्च समबुद्धिमत्स्तथैव

दूताख्यजध्वमुपकारपराङ्मनानाम् ॥ ७५ ।

ये वीक्षिताः हरिकथामृतसेवकैश्च

नारायणस्तुतिपरायणमानसैश्च ।

विप्रेन्द्रपादजलसेवनसंग्रहै-

स्तान्गपि नोऽपि च भटाः सततं त्यजध्वम् ॥ ७६ ।

ये मादृतातपरिभर्त्सनशीलिनश्च

लोकद्विषो द्विजजनाहितकर्म्मणश्च ।

देवस्वलोभनिरताङ्गननाशहेतू-

स्तानानयध्वमपराधरतांश्च दूताः ॥ ७७ ।

एकादशीव्रतपराङ्मुखमुग्रशीलं

लोकापवादनिरतं परऽनिन्दकञ्च ।

ग्रामस्य नाशकरासुत्तमनिन्दकञ्च

दूताः समानयत विप्रधनेषु लुब्धम् ॥ ७८ ।

* वीक्षिता इति (क) ; तत्र सेवकाः मानसाः, भटा इति प्रथमाः पञ्चमी ।

† कर्म्मणश्च इति चार्धं, कर्म्मणश्च इति सप्त । कर्म्मणश्चेति (ख), (ग) ।

‡ अपराधकृतचेति (ख) ।

§ द्विजिति (ग) ।

¶ वे ग्रामनाशकरमिति (क) ।

ये विष्णुभक्तिविमुखा न नमन्ति ये च

नारायणाय शरणागतपाशकाय ।

विष्णुस्यैव नहि याति नरोऽतिमूर्खः*

स्तानानयध्वमतिपापतरान्† प्रशास्त्रान् ॥ ७८ ।

एवं संश्रुतवान् पूर्वं यमेन परिभाषितम् ।

दृष्टोऽहः‡मनुतापेन क्षुत्वा तत्कर्म्म§ तच्च वै ॥ ८० ।

पितर्ममानुतापेन तत्कर्म्मैववचेन॥ च ।

तदैव सर्वपापानि निःशेषं विगतानि च॥ ॥ ८१ ।

पापशेषविनिर्मुक्तं हरिसारूप्यतां गतम् ।

सहस्रसूर्यसङ्घातं मां ननाम यमस्तदा ॥ ८२ ।

एतद्वद्वा विस्मितास्ते यमदूता भयोत्कटाः ।

विश्वासं परमं चक्रुर्यमोक्ते सर्व एव ते ॥ ८३ ।

ततः सम्पूज्य मां कालो विमानशतसङ्कुलम् ।

सद्यः सम्प्रेषयामास तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ८४ ।

विमानकोटिभिः सार्धं सर्वभोगसमन्वितैः ।

कर्म्मणा तेन जनक विष्णुलोके मयोषितम् ॥ ८५ ।

* मूढ इति (क) ।

† पापवशमिति (ख) ।

‡ दृष्टोऽहमिति (क) ।

§ सरवर्णेति (ख) ।

॥ करवर्णेति (ख) ।

॥ भी इति (ग), वै इति (क) ।

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 स्थित्वा विष्णुपदे पश्चादिन्द्रलोकां समागतः ॥ ८६ ।
 तथापि सर्वभोगाद्यः सर्वदेवनमस्कृतः ।
 तावत्कालं दिवि स्थित्वा ततो भूमिं समागतः ॥ ८७ ।
 अत्रापि* विप्रप्रवर कुले महति सन्भवः ।
 जातिस्ररत्वाज्जानामि सर्वमेतन्मुनीश्वर ॥ ८८ ।
 तस्मादिष्णुर्धनोद्योगं ततोऽहं† प्रकरोमि वै ।
 एकादशीव्रतमिदमिति न ज्ञातवान्‡ ॥ पुरा ॥ ८९ ।
 जातिस्रुति§प्रभावेण तज्ज्ञातं साम्प्रतं मया ।
 अवशेनापि यत्कर्म कृतं तस्य फलम्विदम् ॥ ९० ।
 एकादशीव्रतं भक्त्या कुर्वतां किमुत¶ प्रभो ।
 तस्माच्चरित्ये जनक शुभ॥मेकादशीव्रतम् ।
 विष्णुपूजाश्चाहरहः परमस्थान**काङ्क्षया ॥ ९१ ।
 एकादशीव्रतं ये तु कुर्वन्ति अद्यया नराः ।

* तत्र इति (ग), (क) ।

† ताताइमिति (ख), (घ) ।

‡ चाज्ञातवानिति (क) ।

§ जार इति (घ) ।

¶ किमत इति (क) ।

॥ पुष्कमिति (घ) ।

** पूजाश्च परमं वदन्तः स्थानेति (क), पूजाश्च वदन्त इति (क) ।

ते यान्ति विष्णुभवनं* परमानन्ददायकम्† ॥ ८२ ॥

यद्येतत्‡ नृण्युयाच्चित्यं पठेद्वा भक्तिभावतः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८३ ॥

सूत उवाच ।

एवं पुत्रवचः श्रुत्वा सन्तुष्टो गालवो मुनिः ।

अवाप परमां तुष्टिं मनसाऽप्यति§ हर्षितः ॥ ८४ ॥

मज्जन् सफलं जातं महंशः पावनीकृतः ।

यतोऽसौ॥ मत्कुले जातो विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ८५ ॥

इति सन्तुष्टचेतासु तस्य पुत्रस्य धीमतः ।

हरिपूजाविधानञ्च यथावत्समबोधयत्॥ ८६ ॥

इत्येतद्वा मुनिगणा यथावत्कथितं मया ।

सङ्क्षेपविस्तराभ्याञ्च किमन्यत्कथयामि वः ॥ ८७ ॥

इति बृहन्नारदीयपुराणे एकादशोऽध्यायः ।

* भवनं विष्णोरिति (ङ) ।

† नारचमिति (ग) ।

‡ त्वेतिदिति (ख) ।

§ चातोति (ख) ।

॥ यतस्तमिति (ङ) ।

॥ समबोधयदिति (ङ), (घ), (ङ) तत्तु चार्थमेव ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमविधिः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथितं भवता सर्व्वं सूत तत्त्वार्थकोविद ।
भागीरथ्याः सुमहिमा धर्माधर्माश्च सत्तमः ॥ १ ।
हरिपूजाविधानञ्च व्रतपूजा सविस्तरम् ।
एकादश्याश्च महिमा त्वया प्रोक्तो विशेषतः ॥ २ ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामो वर्णाश्रमविधिं मुने ।
तथैव चाश्रमाचारं प्रायश्चित्तविधिं मुने ॥ ३ ।
एतत्सर्व्वं महाभाग सूत तत्त्वार्थकोविद ।
कृपया परयाविष्टो यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वं ऋषयः सर्व्वे यदुक्तो ब्रह्मसूनुना ।
सनत्कुमारमुनये वर्णाश्रमविनिर्णयः ॥ ५ ।
वर्णाश्रमाचारवताः पूज्यते हरिरव्ययः ।
तस्माद्वक्ष्यामि विप्रेन्द्रा मन्वाद्यैश्वरितश्च यत् ॥ ६ ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चत्वार एव ते ॥ ७ ।

---

* कोविद इति (ख), सत्तमा इति (ग) ।

+ यदुक्तं निर्णयमिति बहुषु पाठोऽस्ति । निर्णयस्तु पुंस्त्वात् चार्त्त एव ।

‡ युतेरिति (ख), (ग) ।

§ इति (ङ) ।

वर्षा इति समाख्याता एतेषां ब्राह्मणोऽधिकः ॥ ७ ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो द्विजाः प्रोक्तास्त्रिजास्तथा* ।
 मातृतपोपनयनादीनां जन्म वै क्रमात् ॥ ८ ।
 एतैर्वर्णैः सर्वधर्माः कार्या वर्षानुरूपतः† ।
 स्ववर्षधर्मत्यागेन पापणः प्रोच्यते बुधैः ॥ ९ ।
 खगोलचोदितं कर्म द्विजः कुर्वन् कृती भवेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्यात्सर्वधर्मैर्वद्विष्णुतम् ॥ १० ।
 युगधर्माः परियाद्या वर्षैरेतैर्यथोचितम् ।
 ग्रामाचारस्तथा ग्रामः स्मृतिमार्गाविरोधतः ॥ ११ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मान् समाचरेत् ।
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् ॥ १२ ।
 समुद्रयानास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णासु‡ कन्यासूपयमस्तथा ॥ १३ ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः॥ ।
 मांसदानं तथा आग्ने वानप्रस्थान्मस्तथा ॥ १४ ।
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च ।

* पित्रातय इति (क) ।

† खरूपत इति (क) ।

‡ खकर्मोति (ख) ।

§ सम्यक्कर्मोति (क) ।

¶ असवर्णानामिति (ग) ।

॥ च गोर्वध इति (क), अपि गोरिति (क) ।

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाग्रमेधकी ॥ १५ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
 इमान्धर्मान् कलियुगे वज्रगानाहुर्मनीषिणः ॥ १६ ।
 देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ।
 अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मावहिष्कृतः ॥ १७ ।
 ब्राह्मणचक्रियविशां शूद्राणाञ्चैव सत्तमाः ।
 क्रियाः समासतो वस्ये शृणुष्वं सुसमाहिताः ॥ १८ ।
 दानं दद्याद्विजेन्द्राणां यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा* ।
 स्तव्यार्थं यजेच्चैव† अन्यानध्यापयेत्तथा ॥ १९ ।
 याजयेद्यजने‡ योग्यान्विप्रो नित्योदकी भवेत् ।
 कुर्याच्च वेदग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा§ ॥ २० ।
 शास्त्रजीवी भवेच्चैव तद्याग्नेश्च परिग्रहम् ।
 यावे रत्ने च॥ पारको सममुद्दिर्भवेत्तथा ॥ २१ ।
 सर्वलोकहितं कुर्यान्मृदुवाक्सुदीरयेत् ।
 ऋतावभिगमः पत्न्यां ब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥ ॥ २२ ।

* यज्ञेदित्वाग्ने, यज्ञेतेति साधु, एवं परत्रापि ।

† इत्येव याजयेदेकमिति (क), याजयेद्वेदमिति (ख), याजयेदेव इति (ग)
 याजयेच्चैव इति (ङ) ।

‡ याजयेद्युज्जगामिति (ख) ।

§ तवाग्नेश्च परिग्रहमिति (ख), तत्रातः परं चरचर्यं भक्ति, (क) पुस्तकेऽतः परं
 चाहंविशीका न सन्ति ।

॥ याज्ञद्रव्ये चेति (ख) ।

॥ अस्मते ब्राह्मणस्य वै इति (ख), (ग), (ङ) ।

न कस्याप्यहितं ब्रूयाद्विष्णुपूजापरो भवेत् ।
 दानानि दद्याद्विप्रेभ्यः* क्षत्रियोऽपि द्विजोत्तमाः† ॥ २३ ।
 कुर्याच्च वेदग्रहणं यज्ञैर्देवान्यजेत्तथा ।
 शस्त्राजीवो भवेच्चैव पालयेद्दर्शनं महीम् ।
 दुष्टानां शासनं कुर्याच्छिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ २४ ।
 पाशपाण्यश्च बाण्यश्च क्षत्रिय द्विजसत्तमाः ।
 वेदस्त्राध्ययनश्चैव वैश्यस्याऽपि प्रकीर्तितम् ॥ २५ ।
 दद्याद्दानञ्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेन्न च‡ ।
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुश्रूषानिरतो भवेत् ॥ २६ ।
 ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु प्रशस्यते ।
 सर्व्वलोकहितैषित्वं मङ्गलं प्रियवादिता ।
 अनायासो महीष्वाहस्तितिष्ठानभिमानिता ।
 सामान्यं सर्व्ववर्णानां सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥
 सर्व्वे च सुक्तिमायान्ति स्वाश्रमोचितकर्म्मणा ॥ २७।२८।२९।
 ब्राह्मणः क्षत्रियाचारमाश्रयेदापदि द्विजाः ।
 क्षत्रियोऽपि च विद्वत्क्षितिमत्यापदि समाश्रयेत् ॥ ३० ।
 नाश्रयेच्छूद्रवृत्तिं तु अत्यापद्यपि वै द्विजः ।

* विप्राचामिति बहुषु पाठः ।

† द्विजोत्तम इति (ख), (ङ) ।

‡ दद्याद्दानञ्च विप्राणां यज्ञैर्देवान्यजेत्तवेति (ङ), दद्याद्दानञ्च विप्रेभ्यो यज्ञैर्देवान् यजेत्तथा । कुर्याच्च दारयज्ञञ्च धर्मैःचैव समाचरेत् । ऋषिभिर्यज्ञैर्वापि धनेः कावतरैश्चैत्यधिकः पाठः (ख), (ग) पुस्तकयोर्दृश्यते । यजेत चेति (ग), यजेतयेति (ङ) ।

यद्याश्रयेद्विजो भूदः स चाण्डाल इति स्मृतः ॥ ३१ ।
 ब्राह्मणश्चण्डियविशो द्विजा इति हि विन्दुताः ।
 चत्वारश्चाश्रमास्तेषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ३२ ।
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्च सप्तमाः ।
 एते चैवाश्रमाः* प्रोक्ताः पञ्चमो नोपपद्यते† ॥ ३३ ।
 चतुर्भिराश्रमैरेभिः साध्यते धर्म उत्तमः‡ ॥
 विष्णुस्तुति विप्रेन्द्राः कर्मयोगरतात्मनाम्§ ॥ ३४ ।
 निस्तुष्टाः शान्तमनसः स्वकर्मपरिनिष्ठिताः ।
 ते यान्ति परमं स्थानं नावर्त्तन्ते यतः पुनः ॥ ३५ ।

इति श्रीब्रह्मसंहितायामुपनिषद्वाक्यविधिः ।

चयोविंशोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमाचारविधिः ।

सूत उवाच ।

वर्णाश्रमाचारविधिं प्रवक्ष्यामि विशेषतः ।
 शृणुष्वमृषयः सर्वे सुसमाहितचेतसः ॥ १ ।

-
- * एतएवाश्रमा इति (ग) ।
 † (ख) पुस्तके एव स्त्रीबी नास्ति ।
 ‡ सप्तमा इति (ख), उत्तमा इति (घ), (ङ) ।
 § स्वकर्मपरिनिष्ठिता इति (क) ।

यः स्वकर्म्म परित्यज्य परकर्म्म निषेवते ।

पाषण्डः स हि विज्ञेयः सर्वधर्म्मवहिष्कृतः ॥ २ ॥

गर्भाधानादिसंस्काराः कार्य्या मन्त्रविधानतः ।

स्त्रीषाममन्त्रतः कार्य्या यथाकालं यथाविधि ॥ ३ ॥

सीमन्तं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि मस्यते† ।

पठे वा सप्तमे वापि अष्टमे वापि कारयेत् ॥ ४ ॥

जाते पुत्रे पिता ज्ञात्वा‡ सचेत् जातकर्म्मसु§ ।

कुर्व्यान्नान्दीमुखं आचं¶ सन्निवाचनपूर्वकम् ॥ ५ ॥

हेन्वा वा॥ चारुधान्यैर्वा जातआचं प्रकल्पयेत्** ।

अन्नेन†† कारयेद्यस्तु स चण्डालसमो भवेत् ॥ ६ ॥

ज्ञत्वाऽभ्युदयिकं आचं पिता पुत्रस्य वाग्यतः ।

कुर्वीत नामनिर्द्देशं सूतकान्ते‡‡ यथाविधि ॥ ७ ॥

अस्यष्टमर्धहीनश्च§§ अतिगुर्व्यचरान्वितम् ।

* सर्वधर्म्मवहिष्कृत इति (क), (ङ) ; सर्वधर्म्मवहिष्कृत इति (घ) ।

† कारयेदिति (ग) ।

‡ ज्ञात्वा इति (क) ।

§ जातकर्म्म तु इति (ख) ।

¶ नान्दीवाचयेति (क), (ङ) ; नान्दीवाचं वै इति (घ) ।

॥ हेन्वा चेति (क), हेन्वायेति (ख), (ग) ।

** प्रकल्पयेति इति (ग) ।

†† अन्नेन कारयेद्यस्मिन्ति (क), अन्नेन कारयेद्यस्तु स च चण्डालः सन्ति इति (ख) ।

‡‡ सूतकान्तेति (घ) ।

§§ अर्धहीनस्मिन्ति (ग) ।

मादद्यान्नाम* विप्रेन्द्रास्तथा च विषमाक्षरम् ॥ ८ ।
 ऋतीये वत्सरे चौङ् पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ।
 षष्ठे चैवाष्टमे वाऽपि कुर्याद्ब्रह्मोक्तमार्गतः† ॥ ९ ।
 दैवयोगादतिक्रान्ते गर्भाधानादिकर्मेषु ।
 कर्त्तव्यः क्षण्णपादो वै चौङ्गे वार्षे प्रकल्पयेत्‍‡ ॥ १० ।
 गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्थोपनायनम् ।
 आषोढशब्दपर्यन्तं कालमाहुश्च गौचतः ॥ ११ ।
 गर्भैकादशमेऽब्दे तु राजन्यस्थोपनायनम् ।
 आहाविंशशब्दपर्यन्तं कालमाहुर्विपश्चितः ॥ १२ ।
 विशोपनयनं प्रोक्तं गर्भैकादशमेव च ।
 चतुर्विंशतिपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः ॥ १३ ।
 एतत्कालावधेयस्य द्विजस्यातिक्रमो यदि§ ।
 सावित्रीपतितं विद्यान्नालपेत्तं कदाचन ॥ १४ ।
 द्विजोपनयने विप्रा मुख्यकालव्यतिक्रमे ।
 हादशब्दं चरेत्कृच्छ्रं पञ्चाशान्द्रायणं चरेत्॥ १५ ।

* न कुर्यान्नामेति (क) ।

† नहुतु पुसकेतु—

ऋतीये च चतुर्वे च पञ्चमे षष्ठमे तथा ।

सप्तमे चाष्टमे वापि कुर्याद्ब्रह्मोक्तमार्गतः ॥

इति श्रीबीऽसि । (क) पुसके तु बहम इत्यत्र बहक इति पाठोऽसि ।

‡ पादलक्ष्मी वै गौचं दुर्गे प्रकल्पयेदिति (क), चौङ्गे वार्षमिति (ख) ।

§ भवेदिति (ख) ।

॥ चान्द्रायणं तथेति (क) ।

सान्तपनद्वयश्चैव कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा पतितं विद्याल्लर्तापि ब्रह्मज्ञा भवेत् ॥ १६ ।
 मीची विप्रस्य विज्ञेया धनुर्ण्या चचियस्य च ।
 भावी वैश्यस्य विज्ञेया शृणुष्वमजिनस्तथा ॥ १७ ।
 विप्रस्य प्रोक्तमैश्वर्यं रौरवं चचियस्य च ।
 भावं वैश्यस्य विज्ञेयं दण्डान्वक्ष्ये यथाक्रममात्* ॥ १८ ।
 पाशाग्रं ब्राह्मणस्योक्तं वृषस्त्रीकुम्भरस्तथा ।
 वैश्यं वैश्यस्य विज्ञेयं प्रमाणं शृणुत द्विजाः ॥ १९ ।
 विप्रस्य केष्यमानं स्वादासलाटं वृषस्य तु ।
 नासायसम्भितं दण्डं वैश्यस्याहुर्मनीषिणः† ॥ २० ।
 तथा वासांसि वक्ष्यामि विप्रादीनां यथाक्रममात् ।
 काषायश्चैव माञ्जिष्ठं हारिद्रक्ष‡ प्रकीर्तितम् ॥ २१ ।
 उपनीतो द्विजो विप्राः परिचर्यापरो गुरोः ।
 वेद्यद्वयपर्यन्तं निवसेद्गुरुवैश्वानरि§ ॥ २२ ।
 प्रातःस्नायी भवेद्वर्षी॥ समित्कुशफलादिकान् ।
 शुर्व्वर्धमाहरेन्नित्यं कस्य कस्य सुनीश्वराः ॥ २३ ।
 यज्ञोपवीतमजिनं दण्डञ्च द्विजसत्तमाः ।

* एषज्ञीकः (ख) (च) पुस्तकयोर्भाषि ।

† विपश्चित इति (ख), (ग) ।

‡ हारितश्चेति (ख) ।

§ मन्दिरमिति (ख) ।

॥ तुष्ठीमिति (क) ।

नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद्वाह्यं* भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥ २४ ।
 वर्णिनो वर्त्तनं प्राहुर्भिक्षाद्येनैव केवलम् ।
 भिक्षाश्च त्रीन्रियागारादाहरेत्ययतेन्द्रियः ॥ २५ ।
 भवत्पूर्वं ब्राह्मणस्य भवन्मध्यं नृपस्य च† ।
 भवदन्तं विश्वः प्रोक्तं भिक्षयाहार एव च ॥ २६ ।
 सायं प्रातरग्निकार्यं यथाकालं जितेन्द्रियः‡ ।
 कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णी ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ॥ २७ ।
 अग्निकार्यपरित्यक्तः पतितः प्रोच्यते बुधैः ।
 ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महा परिकीर्त्तितः ॥ २८ ।
 देवताभ्यर्चनञ्चैव शूद्रूषा च परं गुरोः ।
 भिक्षान्नं भोजयेन्नित्यं नैकात्राशी§ कदाचन ॥ २९ ।
 आनीय नित्यं॥ विप्राणां गृहाङ्गिष्वां जितेन्द्रियः ।
 निवेद्य गुरवेऽग्नीयाहाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ३० ।
 मधुस्त्रीमांसलवणताम्बूलं दन्तधावनम् ।
 उच्छिष्टभोजनञ्चैव दिवास्त्रापञ्च॥ वर्जयेत् ॥ ३१ ।
 छत्रपादुकगन्धाश्च तथा माख्यानुलेपने ।

* धृत्वा इति (ख) ।

† तु इति (ग) ।

‡ २६ श्लोकः, २७ श्लोकस्य पूर्वार्धश्च (क) (ख) पुस्तकयो र्ग सः ।

§ नैकात्राशीति (ख) ।

॥ आनीयाऽग्नयेति (क), (ख), (ङ) ।

॥ सप्रश्नेति (ख), (ङ) ।

जलकेलियूतगीतवाद्यश्च परिवर्जयेत्* ॥ ३२ ॥
 परीवादं रोषतोषं† विप्रक्षापं तत्राक्षनम् ।
 पाषण्डजनसंयोगं‡ शूद्रसंघञ्च वर्जयेत् ॥ ३३ ॥
 अभिवादनशीलः स्वाह्वेषु च यथाक्रमम् ।
 ज्ञानवृक्षास्तपोवृक्षा वयोवृक्षा इति त्रयः ॥ ३४ ॥
 आध्यात्मिकानि दुःस्थानि निवारयति योगवृक्षः ।
 वेदशास्त्रोपदेशेन तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ३५ ॥
 असावहमिति ब्रूयाद्विजोवै अभिवादने ।
 नाभिवाद्याश्च विप्रैश्च क्षत्रियाद्याः कदाचन ॥ ३६ ॥
 नास्तिकं भिक्षमर्थ्यादं कृतघ्नं ग्रामयाजकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत्§ ॥ ३७ ॥
 पाषण्डं पतितं मूर्खं॥ तथा नक्षत्रपाठकम् ।
 तथा पातकिनश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ३८ ॥
 उन्मत्तश्च शठं धूर्तं धावन्तमशुचिन्तया ।
 अभ्यक्ताङ्गशिरश्चैव जपन्तं नाभिवादयेत् ॥ ३९ ॥
 तथा ज्ञानं प्रकुर्वन्तं समित्युष्यकरं तथा ।
 उदपात्रधरश्चैव भुञ्जानं नाभिवादयेत् ॥ ४० ॥

* एष श्लोकः (ख) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

† रोषतापमिति (क), (न) ; शोषतापमिति (ख) ।

‡ पाषण्डजनसंसर्गमिति (ग) ।

§ शेषश्च कितवश्चैव कदाचिन्नाभिवादयेदिति (क), (ङ) ।

॥ पतितं त्राव्यमिति (ग), (ङ), ३५—३८ श्लोकाः (घ) पुस्तके न सन्ति ।

विवादशीलिनश्चण्डं रमन्तं जलमध्यगम् ।
 भिक्षान्नधारिणश्चैव शयानं नाभिवादयेत्* ॥ ४१ ।
 भर्तृर्त्री पुष्पिणीं जारां सूतिकां गर्भपातिनीम्† ।
 कृतघ्नीञ्च तथा चण्डां कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ४२ ।
 सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेष्वपि‡ ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ४३ ।
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे स्वाध्यायसमये तथा ।
 प्रत्येकन्तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम्§ ॥ ४४ ।
 आद्यं व्रतं तथा दानं देवताभ्यर्चनं तथा ।
 यज्ञञ्च तर्पणञ्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥ ४५ ।
 कृतेऽभिवादने यस्तु न कुर्यात्प्रतिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ४६ ।
 प्रक्षाल्य पादावाचम्य गुरोरभिमुखः॥ सदा ।
 तस्य पादौ च संगृह्य अधीयीत॥ विचक्षणाः ॥ ४७ ।
 अष्टकासु चतुर्हस्तां प्रतिपत्पर्वण्योः॥स्तथा ।

-
- एष श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।
  - † सूता गर्भपातिनीमिति (क) ।
  - ‡ देवतायतने तथेति (ग) ।
  - § पुरातनमिति (ख) ।
  - ॥ शुद्धमभिरत इति (क) ।
  - ॥ अधीयन्त इति (घ) ।
  - पचयोरिति (क), (ख) ।

महाभरक्षां विप्रेन्द्राः श्रवणद्वाद्भीदिने ॥
 भाद्रपदापरपक्षे द्वितीयायां तथैव च ।
 शयनीत्यानद्वाद्भ्यां श्रीचित्रे मरणं गते ॥
 भाषादी कार्त्तिकी चैव फाल्गुनी च द्विजोत्तमाः ।
 द्वितीया शुक्लपक्षस्य ग्रामदाहे तथैव च ॥
 माघस्य सप्तमी शुक्ला नवम्यष्टयुजे तथा ।
 परिवेशाधिके* सूर्ये श्रीचित्रे गृहमागते ॥
 वन्दिते ब्राह्मणे चैव प्रवृत्ते कलहे तथा ।
 सन्ध्यायां गर्जिते मेघे ह्यकालगर्जिते तस्मात्† ॥
 उत्क्राशनिप्रपाते च तथा विप्रेऽवमानिते ।
 मन्वादिषु च विप्रेन्द्रा युगादौ च चतुष्टये‡ ॥
 नाधीयीत द्विजः कश्चिद्वर्षकर्म§ फलोत्सुकः ॥ ४८—५३ ॥
 शुक्लद्वितीया वैशाखे प्रेतपक्षे च योदशी ।
 कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा ।
 एते युगादयः प्रोक्ता दत्तस्नाचयकारकाः॥ ॥ ५४ ॥
 मन्वादींश्च प्रवक्ष्यामि नृण्यध्वं सुसमाहिताः ॥ ५५ ॥
 अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्त्तिके द्वादशी सिता ।

* परिवेशादिके इति (क) ।

† (क) पुस्तके परिवेश इत्यारम्भ सार्द्धैः सौम्यो नास्ति । सन्ध्यायामिष्यते (ख)
 पुस्तके नास्ति ।

‡ युगादिषु चतुर्षु च इति (ख), चतुर्ष्वपीति (ग) ।

§ सौम्यलोके इति (घ), फलार्थिक इति (ङ) ।

॥ दत्तस्नाचयकारिका इति (ख), (ग), (ङ) ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
 आषाढशुक्लदशमी सिता माघस्य सप्तमी ।
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ।
 फाल्गुनस्याप्यमावास्याः पौषस्यैकादशी† सिता ।‡
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री§ ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।
 मन्वाद्यः समाख्याता दत्तस्याक्षयकारकाः॥ ।
 द्विजैः॥ श्रावणं कर्त्तव्यं मन्वादिषु युगादिषु ।५६—५८।
 श्रावणे निमग्निते चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः॥ ।
 अयनद्वितये चैव नाधीयीत द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥
 शवानुगमने चैव आरण्यकमधीत्य च ।
 सूतकद्वितये चैव अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६१ ॥
 सर्पादिदर्शने चैव†† तथा भूकम्पनेऽपि च ।
 एवमादिषु सर्वेषु अनध्यायः प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

• फाल्गुनस्य त्रमावासेति (क), (ग), (ङ) ।

† पुष्यस्यैकादशीति (क), (ग), (ङ) ।

‡ (ख) पुष्यके तृतीयेत्यारभ्य ज्ञीकवर्षं नास्ति ।

§ चैत्रेति (क) ।

॥ कारिका इति (ख), (ग), (ङ) ।

॥ विजैरिति (ग) ।

•• तथा भूकम्पनेऽपि चेति (ख) ।

†† (ख) पुष्यके श्रावणे निमग्नित इत्यत आरभ्य सर्पादिदर्शने चैवेत्याः प्रवर्त्तनी
नास्ति ।

अनध्यायेन्धीतानां प्रजाः प्रजा यशः त्रियम् ।
 आयुषं बलमारोग्यं निरुन्तति यमः स्वयम् ॥ ६३ ॥
 अनध्यायेषु योऽधीते तं विद्याब्रह्मवातिनम्* ।
 न तं सन्धायेद्विप्रा न तेन सह संवसेत् ॥ ६४ ॥
 कुक्कुटगोमकयोः केचिज्जडादीनाञ्च सत्तमाः ।
 वदन्ति शोपनयनं तत्पुत्रेषु च† केचन ॥ ६५ ॥
 अनधीत्य तु यो वेदाब्जस्त्राणि पठते नरः ।
 शूद्रतुल्यः स विज्ञेयो नरकायीपपद्यते ॥ ६६ ॥
 नाचारफलमाप्नोति‡ यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ६७ ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
 अनधीयानविप्रस्य सर्व्वं भवति निष्फलम् ॥ ६८ ॥
 शब्दो ब्रह्ममयो§ विष्णुर्वेदः साक्षात्परिः स्मृतः ।
 वेदाध्यायी ततो विप्राः सर्व्वान्कामानवाप्स्यति॥ ६९ ॥

इति श्रीउद्धारदीये पुराणे वर्णान्नमविधौ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

* चातकमिति (क), (ख), (ग) ।

† तत्पुत्रादिष्विति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ नैव तत्फलमाप्नोतीति (क), (ख) ; (ङ) पुस्तके एतन्नापूर्व्वमधीतो द्विती
 बलु नाचारिषु प्रपद्यते इत्यभिप्रायं वर्तते ।

§ सर्व्वधर्ममय इति (ख) ।

॥ नवाग्रुवादिति (ख) ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

वेदग्रहणपर्यन्तं शत्रूषानिरतो गुरोः ।
अनुज्ञातस्तस्तेन कुर्यादग्निपरिग्रहम् ॥ १ ।
वेदाङ्गानि च वेदांश्च धर्मशास्त्राणि च* द्विजाः ।
अधीत्य गुरवे दत्त्वा दक्षिणां स भवेद्गृही ॥ २ ।
रूपलक्षणसम्पन्नां सगुणां सुकुलोद्भवाम्† ।
द्विजः समुदहेत्कन्याः‡ सुग्रीवां धर्मचारिणीम् ॥ ३ ।
मादृतः पञ्चमादीनां पिदृतः सप्तमात्तथा ।
द्विजः समुदहेत्कन्यामन्यथा गुरुतत्पगः ॥ ४ ।
रोगिणीश्चैव वृत्ताचीं स रोगकुलसम्भवाम् ।
अतिकेशामकेशाञ्च वाचालां§ नोदहेद्बुधः ॥ ५ ।
कोपनां॥ वामनाश्चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम् ।
न्यूनाधिकाल्लीमुन्मत्तां पिशुनां नोदहेद्बुधः ॥ ६ ।
स्थूलगुल्फा दीर्घजङ्घां तथैव पुरुषाकृतिम् ।
अशुश्रूष्यन्मनसंयुक्तां विकारां॥ नोदहेद्बुधः ॥ ७ ।

* वेति (ग) ।

† सुकुलोद्भवमिति (च) ।

‡ (ख) पुलकैस्तःपरं चलारः पादा न सन्ति ।

§ काला नोदहेदिति (ग) ।

॥ कपिलमिति (ख) ।

॥ अशुश्रूष्यन्मनसंयुक्तामिति (क) । कन्या नोदहेदिति (ख) ।

हवाहास्यमुखीचैव सदान्यगृहवासिनीम् ।
 विवादग्रीवां भ्रमितां निहुरां नोदहेदुधः ॥ ८ ।
 बह्वर्गनीं खलदन्तां खल्लोठीं चर्घरस्तराम् ।
 अतिलक्षणां रत्नवर्षां धूर्तां नैवोदहेदुधः* ॥ ९ ।
 सदा रोदनग्रीवाश्च पाण्डुवर्षाश्च कुक्षिताम् ।
 भ्रासकायादिसंयुक्तां निद्राग्रीवाश्च नोदहेत् ॥ १० ।
 अनर्थभामिनीचैव लोकहेषपरायणाम् ।
 परापवादनिरतां तस्करां नोदहेदुधः† ॥ ११ ।
 दीर्घनासाश्च कितवां तनूश्चविभूषिताम् ।
 खर्विका‡ वक्रहस्तिश्च सर्व्वथा नोदहेदुधः ॥ १२ ।
 बालभावाद्विज्ञातस्वभावामुदहेद्यदि ।
 प्रगल्भामगुणां ज्ञात्वा सर्व्वथा तां परित्यजेत् ॥ १३ ।
 भर्तृपुत्रेषु या नारी निहुरा सर्व्वथा भवेत् ।
 परानुकूलिनी§ चैव सर्व्वथा तां परित्यजेत् ॥ १४ ।
 विवाहास्तत्राष्टविधा ब्राह्मणाया मुनिसत्तमाः¶ ।
 पूर्व्वः पूर्व्वो वरो ज्ञेयः पूर्वाभावे परः परः ॥ १५ ॥

* (क) पुस्तके ८५८ स्त्रीको न स्तः ।

† नो गृहेदुध इति (क) ।

‡ गर्व्वितामिति (क), (ख) ; खर्व्वितामिति (ग), (ङ) ।

§ परायाज्ञादिनीति (घ) ; परानुकूलिनीमिति (ङ) ।

¶ एतदष्टे (क) पुस्तके नास्ति । विवाहाष्टमविधा इति (घ), विवाहोष्टमविध
 इति (ङ) । तत्राष्टमेत्यर्थम् ।

ब्राह्मो देवस्तथैवार्चः* प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचो द्रष्टमः† अमृतः ॥ १६ ।
 ब्राह्मणैव विवाहेन विवहेद्देवः‡ द्विजोत्तमः ।
 देवेनाप्यथवा कुर्यात्कीचिदार्चं प्रचक्षते ॥ १७ ।
 प्राजापत्यादयो विप्रा विवाहाः पञ्च गर्हिताः ।
 अभावेषु च पूर्वेषु§ कुर्यादेवं परान् बुधः ॥ १८ ।
 यन्मोपवीतद्वितयं सोत्तरीयञ्च धारयेत् ॥ १९ ।
 सुवर्णकुण्डलेन चैव धीतवस्त्रद्वयं तथा ।
 अनुलेपनलिप्ताङ्गः कृतकेशनखः॥ शुचिः ॥ २० ।
 धारयेद्द्वेषवं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ २१ ।
 उष्णीषममलं कृत्वा पादुके चाप्युपानहौ ।
 धारयेत्पुष्पमाल्ये च** सुगन्धे†† प्रियदर्शनः ॥ २२ ।
 नित्यमध्यायशीलश्च‡‡ यथाचारं समाचरेत् ।

● तदा चार्च इति (क), (ग) ।

† द्रष्टम इति (ख), (ङ) ; द्रष्टमीमत इति (ग) ।

‡ विवहेदे सव्यथापीति (घ) ।

§ अमृतपूर्वेषु इति (क), अमृतपूर्वेषु इति (ख), अभावेषु तु इति (ग) ।

॥ कुण्डलश्चैवेति (क), (ङ) ।

॥ कृतकेशनख इति (ख) ।

** पुष्पमाल्येति (ङ) ।

†† सुगन्धः प्रियदर्शन इति (क), (ग) ; सुगन्धिरिति (ङ) ।

‡‡ नित्यमध्यायशीलश्च इति (क), अध्यायशीलः स्वादिति (ख), (ग) ।

पराशं नैव भुञ्जीत परदारांश्च वर्जयेत्* ।
 पादेन नाक्रमेत्† पादमुच्छिष्टं नैव सङ्गयेत् ॥ २३ ॥
 न संहताभ्यां कण्डूयेत्‡ बाहुभ्यामात्मनः शिरः ।
 पूज्यदेवास्यस्यैव§ नापसव्यं व्रजेद्विनाः ॥ २४ ॥
 देवार्थाय मनस्वानव्रतस्यावक्रियासु च ।
 न भवेन्मुक्तयोगश्च नैकवस्त्रधरस्तथा ॥ २५ ॥
 नारोहेदुद्ग्रयानश्च॥ शुष्कवादं॥ विवर्जयेत् ।
 अन्यस्त्रियं न गच्छेच्च पेशुन्यं परिवर्जयेत् ॥ २६ ॥
 नापसव्यं व्रजेद्विप्रान्मृत्यश्च चतुष्पथम् ।
 असूयां मन्त्ररश्चैव दिवास्त्रापश्च॥ वर्जयेत् ॥ २७ ॥
 न वदेत्परपापानि स्वपुण्यं नैव कीर्तयेत्॥॥ ।
 स्नानं नामः॥॥ स्नानञ्च न मानस्यैवापि§§ गोपयेत् ॥ २८ ॥

* परवादं विवर्जयेदिति (ख), परदारांश्च वर्जयेदिति (ग), परपापञ्च वर्जयेदिति (ङ) ।

† चार्दयेदिति (ख) ।

‡ न संहताभ्यां पाविष्यां कण्डूयेदिति (क), (ख), (ग) (ङ) ।

§ पूजने देवतामाचेति (क) ।

॥ न पिबेदुद्ग्रयानचेति (ख) ।

॥ शुष्कवैरमिति (ग) ।

॥॥ सङ्गयेति (ग) ।

†† १६।१० श्लोकी (ख) पुस्तके न साः ।

‡‡ स्नानञ्च स्नानवचमिति (ख), स्नानम वेति (ग) ।

§§ मानस्यैवातिगोपयेदिति (ग), मानस्यैव.भिगोपयेदिति (ङ) । मन्त्रस्यैवापि गोपयेदिति कचित्पाठः ।

न दुर्जनैः सह* वसेन्नाशास्त्रं नृण्युत्तया ।
 . असारयूतगीतेषु द्विजसु न रतिं चरेत् ॥ १८ ।
 मार्गस्थितमघोष्ष्टिष्ठं† शूद्रश्च पतितं तथा ।
 शवश्च भिषजं सृष्टा‡ सचेलं ज्ञानमाचरेत् ॥ २० ।
 चित्तिश्च चित्तिकाष्ठश्च यूपं चाण्डालमेव च ।
 सृष्ट्वा देवलकश्चैव सचेलं ज्ञानमाचरेत्§ ॥ २१ ।
 दीपस्तृष्टातनुष्ठायागं केशवस्त्रं घटोदकम् ।
 आजमाजंररेणुच॥ हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ २२ ।
 सूर्यवातं प्रेतधूमं तथा शूद्राजभोजनम् ।
 वृषलीपतिसङ्गश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ २३ ।
 असञ्ज्ञास्त्राभिगमनं खादनं नखकेशयोः ।
 तथैव मम्मशयनं सर्वथा** परिवर्जयेत् ॥ २४ ।
 गामस्तश्च†† सभाश्चैव तथैव च चतुष्पथम् ।
 देवतायतनश्चैव नापसव्यं ब्रजोद्दिताः ॥ २५ ।

-
- * दुर्जनैः सहसंवास इति (ख) ।
 † चाद्रोस्थिदधिरोष्मिष्टमिति (ख) ।
 ‡ हरेति (क) ; वसुरं पापकं सृष्ट्वा सवासो जलमाविर्भेदिति (ख) ।
 § सवासो जलमाविर्भेदिति (ख) ।
 ¶ प्रदीपकं तथा ज्ञाया इति (ख) ।
 || दुग्धमेति (क) ।
 ** सर्वदेति (ख) ।
 †† बानान्नत्वमिति (ख) ।

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत्* ।
 ताम्बूलमशुचिर्नाद्यात्तथा सुप्तं न बोधयेत् ॥ २६ ।
 नाशुद्धोऽग्निं† परिचरेत्पूजाञ्च शुद्धदेवयोः‡ ।
 न वामहस्तेनैकेन पिवेदङ्गेषु वा जलम् ॥ २७ ।
 न चाक्रमेद्गुरोऽङ्गायां तदाम्नाञ्च मुनीश्वराः ।
 न निन्देद्योगिनो§ विप्रा व्रतिनोऽपि यतींस्तथा ॥ २८ ।
 परस्परस्व नर्त्याञ्च कदाऽपि न वदेद्विजाः ।
 दर्शे च पौर्णमास्याञ्च॥ यागं कुर्याद्यथाविधि ॥ २९ ।
 औपासनञ्च होतव्यं सायं प्रातर्हिजातिभिः ।
 औपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ ३० ।
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्थ्यपि॥ ।
 दर्शे च प्रेतपक्षे च आर्चं कुर्याद्गृही द्विजाः ॥ ३१ ।
 मन्वादिषु स्युताहेषु षष्टकासु** च सप्तमाः ।
 नवधान्ये समायाते गृही आर्चं समाचरेत् ॥ ३२ ।
 औचित्ये गृहमायाते षष्ठ्ये चन्द्रसूर्ययोः ।

* न लेपनमिति (घ) ।

† नाशुद्धाग्निमिति (ख) ।

‡ पूज्याश्च शुद्धदेवताः इति (ख) ।

§ रीतिश्च इति (ख) ।

॥ पौर्णमासे चेति (ग) ।

॥ ततस्त्रिमिति (ख) ।

** षष्टकादिमिति (ख) ।

पुण्यवेधेषु तीर्थेषु* गृही आर्चं समाचरेत् ॥ ३३ ।
 यन्नो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पिष्टतर्पणम् ।
 वृथा भवति विप्रेन्द्रा जर्ह्यपौण्ड्रं विनाक्ततम् ॥ ३४ ।
 जर्ह्यपौण्ड्रञ्च तुलसीं आर्चे नेच्छन्ति केचन ।
 वृथा†चारः परिश्रान्नस्तस्माच्छ्रेयोऽर्थिभिर्नरैः ॥ ३५ ।
 इत्येवमादयो धर्माः श्रुतिमार्गेषु‡ चोदिताः ।
 कार्य्या हिजातिभिः सम्यक् सर्व्वकामफलप्रदाः ॥ ३६ ।
 सदाचारपरा ये तु तेषां विष्णुः प्रसीदति ।
 विष्णौ प्रसन्नतां याते किमसाध्यं हिजोत्तमाः§ ॥ ३७ ।

इति श्रीवृद्धनारदीयपुराणे वर्षात्रयविधिवर्णनं चतुर्विंशोऽध्यायः ।

— • —

* पुण्येऽपि (ख) ।

† वृथाचार इति (घ) ।

‡ श्रुतिमार्गेऽपि (ख) ।

§ वदस्व मे इति (क) । एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सदाचारविधिः ।

गृहकृत् सदाचारं वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः ।

कुर्वतां सर्वपापानि नश्यन्त्येव न संशयः ॥ १ ।

ब्राह्मे मुद्रते चोत्थाय पुत्रवार्त्ताविरोधिनीम् ।

वृत्तिं सञ्चिन्तयेद्दिवाः क्षतकोशप्रसाधनः ॥ २ ।

दिवा संन्यासु कर्त्तव्यब्रह्मसूत्रं उदसुखः ।

कुर्व्यान्मूत्रं पुरीषञ्च * रात्रौ च दक्षिणमुखः ॥ ३ ।

शिरः प्रावृत्त्य वस्त्रेण अन्तर्धाय दण्डैर्महीम् ।

वहन् काष्ठं करिण्यैकं तावन्मौनी भवेद्दिवाः ॥ ४ ।

पथि गोष्ठे नदीतीरे तडागतं कूपसन्निधौ † ।

तथैव वृक्षच्छायायां कान्तारे वृक्षसन्निधौ ‡ ॥ ५ ।

देवासुरे तद्योगानि कष्टभूमी चतुष्वथ ।

ब्राह्मचर्यानां समीपे च तथा गोऽश्वत्ययोपिताम् ॥ ६ ।

---

* कुर्व्यान्मूत्रपुरीषे इति (ख), पुरीषसु इति (ग) ।

† तडानि इति (ख) ।

‡ पाचसन्निधौ इति (ख) ।

§ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।

¶ तथा गोष्ठसमीपे इति (ख), गीश्वसन्निधाविति (ख), गीश्वसोपिता-
मिति (ग) ।

तथाङ्गारकपालेषु जलमध्ये तथैव च ।
 एवमादिषु देशेषु मलमूर्चं न कारयेत् ॥ ७ ।
 ग्रीचे यत्रः* सदा कार्यः ग्रीचमूलो द्विजः स्मृतः ।
 ग्रीचाचारविहीनस्य समस्तं कार्यं निष्फलम् ॥ ८ ।
 ग्रीचं तद्विविधं प्रोक्तं† वाङ्ममाभ्यन्तरं स्मृतम्‡ ।
 गृज्जलाभ्यां बहिःकृद्भिर्भावकृद्भिस्तथान्तरम्§ ॥ ९ ।
 गृहीतमिन्नं च उक्त्वा च ग्रीचार्थं सृष्टिकां गृहेत्॥ ।
 गन्धलेपसयकरं ग्रीचं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 अनुच्छिष्टप्रदेशे तु ग्रीचार्थं सृष्टिकां गृहेत्** ॥ १० ।
 न मूषिकादिजनितानां†† फालोत्कृष्टां‡‡ तथैव च ।
 वापीकूपतडागेषु नाहरेद्वाङ्मसृष्टिकाम् ॥ ११ ।
 ग्रीचकुर्व्यात्प्रयत्नेन नादायान्तर्जले गृहम् ।
 खिङ्गे गृदेका दातव्या तिस्रो वा भिद्रयोर्द्वयम् ॥ १२ ॥

* ग्रीचयत्रः सदा कार्यं इति (ग), ग्रीचमूला द्विजाः स्मृता इति च (ग) ।

† ग्रीचवेति (ग), तद्विविधं प्रोक्तमिति (क) ।

‡ तथेति (ख) ।

§ तथापरेति (ख) ।

॥ गृहीतग्रीचोत्थायेति (क) ।

॥ गृहेदिति चात्र, गृहीयादिति साधु । एवमन्यथापि । अरेदिति (ख), गृह-

नाहरेदिति (ग) ।

** एवं परचापि । अरेदिति (ख) ।

†† न च मूषिकादिसंज्ञितमिति (ख) ।

‡‡ फालोत्कृष्टमिति (ख) ।

अपाने पञ्च वामे तु दश सप्त तद्योभयोः ।
 तिस्रस्तिस्रः प्रदातव्याः पादयोर्मृत्तिकाः पृथक् ॥ १३ ।
 एवं ग्रीचं प्रकुर्वीत गन्धलेपापनुत्तये ।
 एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १४ ।
 त्रिगुणं वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ।
 स्नानम्* पूर्णमाचारं पथ्यर्चनं मुनिसत्तमाः ॥ १५ ।
 आतुरे नियमो नास्ति महापदि तथैव च ॥ १६ ।
 गन्धलेपचयकरं ग्रीचं कुर्व्याम्यजतः† ॥
 स्त्रीषामनुपनीतानां गन्धलेपचयावधि‡ ॥ १७ ।
 व्रतस्थानाञ्च॥ सर्वेषां यतिवच्छौचमिष्यते ।
 विधवानाञ्च विप्रेन्द्रा एवं ग्रीचं प्रकीर्त्तितम् ॥ १८ ।
 एवं ग्रीचञ्च निर्वर्त्य पश्चादै सुसमाहितः ।
 प्राप्नुवोदप्नुवो वापि॥ ब्राह्मणेभ्यतेन्द्रियः ॥ १९ ।
 त्रिचतुर्व्यापि चेदापो गन्धफेनादिवर्जिताः ।
 हिमार्जयेत्कपालञ्च त्रयेषौष्ठौ च सत्तमाः ॥ २० ।

* स्नानम् इति (ग) ।

† यथार्चनमिति (घ) ।

‡ कुर्वीत सर्वत इति (ख) । एतद्वचं (ग) पृथक् नास्ति ।

§ चयोविधिरिति (ख) ।

॥ व्रतस्थानान् इति (ग) ।

॥ आराधिति (क) ।

तर्ज्यङ्गुष्ठयोगेन नासारन्महयं स्पृशेत्* ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नेत्रत्राणे यथाक्रमम् ॥ २१ ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिदेशं स्पृशेद्बुधः† ।
 तलेनोरःस्थलश्चैव अङ्गुष्ठयैः शिरः स्पृशेत् ॥ २२ ।
 तलेन वाङ्गुष्ठयैर्वा स्पृशेदंसौ विचक्ष्वः ।
 एवमाचम्य विप्रेन्द्राः शुचिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २३ ।
 ततः स्नानं प्रकुर्वीत‡ मार्जनं तिलतर्पणम् ।
 ततः सन्ध्यामुपासीत गायत्र्यार्घ्यं रवेः क्षिपेत् ॥ २४ ।
 गायत्रीञ्च जपेत्प्रातस्तिष्ठन्नासूर्यदर्शनात्§ ।
 तथैव सायमासीनो जपेदाह्णक्षदर्शनात् ॥ २५ ।
 उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने क्षिपेदर्घ्यञ्च॥ पूर्व्ववत् ।
 गायत्रीञ्च जपेत्सम्यक् तिष्ठन्नासीन एव वा ॥ २६ ।
 प्रातर्मध्यन्दिने चैव गृहस्थः स्नानमाचरेत् ।
 ब्रह्मयज्ञं प्रकुर्वीत॥ दर्भपात्रिर्मुनीश्वराः ॥ २७ ।
 वेदोदितानि कर्माणि** प्रमादादक्तानि वै ।

* (क) पुस्तकेऽतः परं पाश्चर्यं नास्ति । तलेनोष्ठाभिति (ख), (ग) ।

† विना इति (ख) ।

‡ प्रकुर्वन्तीति (ख) ।

§ तिष्ठन्नासीन एव च इति (क) ।

॥ सूर्यञ्च पूर्व्ववदिति (क) ।

॥ ब्रह्मचर्यञ्च कुर्वीतिति बहुषु पाठः ।

** कार्याणीति (ख) ।

शर्व्वर्थाः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रमम्* ॥ २८ ।
 गोप्राप्ते यो द्विजः सन्ध्यां धूर्त्तो मर्त्यो ज्ञानापदि ।
 पापकः स हि विज्ञेयः सर्वकर्म्मोपबहिष्कृतः ॥ २९ ।
 यस्तु सन्ध्यादिकर्म्माणि कूटयुक्तिविशारदः ।
 परित्यजति तं विद्याभ्रहापातकिनां वरम् ॥ ३० ।
 ये द्विजा अभिः॥भाषन्ते त्वत्तसन्ध्यादिकर्म्मणाम् ।
 ते यान्ति नरकान् घोरान्धावदाचन्द्रतारकम् ॥ ३१ ।
 देवार्चनं तथा कुर्याद्देवदेवं यथाविधि ।
 आयातमतिथिं सन्ध्यागन्ध्याद्यैश्च॥ प्रपूजयेत् ॥ ३२ ।
 वत्सल्या मधुरा वाची अतिविष्वागतेषु वै ।
 जसावकन्दमूलैर्वा गृही यामेन॥ वार्चयेत् ॥ ३३ ।
 अतिथिर्यस्य भस्माग्नौ गृह्णात्प्रतिनिवर्त्तते ।
 स तस्यै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ३४ ।
 अघ्रातगोचरानामानम्ययामादुप्रागतम् ।
 विपश्चितोऽतिथिं प्राहुर्विष्णुवत्सं॥ प्रपूजयेत् ॥ ३५ ।

* अतन्द्रित इति (ग) ।

† सन्ध्यावर्त्तेति (ग) ।

‡ अपीति (ख) ।

§ अर्चयामैरिति (ख) ।

१ गृही दामेन वेति (क), (ख) ।

॥ विष्णुवर्त्तमिति (क), विष्णुवत्तमिति (ख) ।

स्वग्रामवासिनं त्वेकं* त्रीनियं विष्णुतत्परम् ।
 अनाथं† प्रत्यहं विप्रमुद्दिश्य स्वपितृभ्यजेत् ॥ ३६ ।
 पञ्चयज्ञपरित्यागी ब्रह्महेत्युच्यते बुधैः ।
 कुर्यादहरहस्तस्मात्पञ्च यज्ञान् प्रयत्नतः ॥ ३७ ।
 देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ।
 नृयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३८ ।
 श्रुत्वमित्रादिसंयुक्तः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ।
 द्विजो नाभोग्यमश्रीयात्पानं नैव परित्यजेत् ॥ ३९ ।
 संस्नाप्य चासने‡ पादौ वस्त्रार्धं परिधाय वा ।
 मुखेन§ धर्मितं भुङ्क्ता सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥ ४० ।
 खादिदानं पुनः खादेश्चोदकानि फलानि वै ।
 प्रत्यक्षलवणश्चैव गोमांसाशी निगद्यते ॥ ४१ ।
 आपोशाने चाचमने पेयद्रव्येषु च द्विजः ।
 शब्दं न कारयेद्द्विप्राः कुर्याच्चैन्नारकी भवेत् ॥ ४२ ।
 पथ्यमन्नं प्रभुञ्जीत यास्यतीऽन्नं न कुक्षयेत् ।
 ततस्त्वाचम्य विप्रेन्द्राः॥ शास्त्रचिन्तापरो भवेत् ॥ ४३ ।
 रात्रावपि यथाशक्त्या शयनासनभोजनैः ।

* एकमिति (ख) ।

† अनाथो इति (ख) ।

‡ आसने इति (ख) ।

§ अग्नेनेति (ख) ।

॥ (ख) पुनर्कऽनः परं एकः श्लोको नास्ति ।

कन्दमूलफलैर्वापि चायातमतिथिं यजेत् ॥ ४४ ।
 एवं गृही सदाचारं कुर्यात्प्रतिदिनं बुधाः ।
 यथाचारः परित्यागी प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम् ॥ ४५ ।
 दूषितां स्वतनूं दृष्ट्वा पक्षिताद्यैश्च सत्तमाः ।
 पुनेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ ४६ ।
 भवेन्निषवश्चायी नखश्मश्रुजटाधरः ।
 दन्तशायी ब्रह्मचारी पञ्चयज्ञपरायणः ॥ ४७ ।
 फलमूलाशने नित्यं स्वाध्यायनिरतस्तथा ।
 दयावान्सर्वभूतेषु नारायणपरायणः ॥ ४८ ।
 वर्जयेद्भ्रामजातानि पुण्याणि च फलानि च ।
 अष्टौ मासाश्च भुञ्जीत न कुर्याद्भ्रात्रिभोजनम् ॥ ४९ ।
 अभ्यङ्गं वन्यतैलेन वानप्रस्थः समाचरेत् ।
 व्यवायं वर्जयेच्चैव निद्रासखश्च वर्जयेत् ॥ ५० ।
 मृषावादं परीवादं मिथ्यावादश्च वर्जयेत् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं नित्यं नारायणं स्मरन् ॥ ५१ ।
 वानप्रस्थः प्रकुर्वीत तपश्चान्द्रायणादिकम् ।
 सहेतु गीततापादि वक्त्रं परिचरेत्सदा ॥ ५२ ।

* अवाचरिति (ख) ।

† दुःखितामिति (ख) ।

‡ पुने भार्यां निक्षिप्येति (ख) ।

§ परिवादं परीवादमिति (क) । एष श्लोकः (ख) पुनश्च नास्ति ।

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु जन्तुषु ।
 तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५३ ।
 वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
 निर्दम्बो निरहङ्कारो निर्दमः सर्वदा भवेत् ॥ ५४ ।
 समादिगुणनिर्युक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
 नम्रो वा जीर्णकौपीनो भवेन्मुण्डो यती द्विजः ।
 समः शनौ च मित्रे च तथा मानाऽपमानयोः ॥ ५५ ।
 एकरात्रं वसेद्भामे त्रिरात्रं नगरे वसेत् ।
 भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नाशीऽ भवेद्यतिः ॥ ५६ ।
 अनिन्दितद्विजगृहे व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 विवादरहिते चैव भिक्षार्थं पर्यटयेति ॥ ५७ ।
 भवेत्तिसवनस्त्रायी नारायणपरायणः ।
 अपेक्ष प्रणवं नित्यं यतात्मा विजितेन्द्रियः ॥ ५८ ।
 नैकान्नाशी भवेद्यस्तु कदाचिन्नम्पटो यतिः ।
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ५९ ।
 विप्रा यदि यतिर्लिप्सुः प्रवृत्तः दम्बको भवेत् ।

• समस्त इति (क) ।

† वस्तुषु इति (क), (ख) ।

‡ वेदाभ्यासेषु निरत इति (क) ।

§ नैकान्नादीति (ख) ।

¶ दीर्भाद्यादिति (क) ।

॥ प्रवृत्तदम्बक इति (क) । लोभाग्रप्रवृत्तदम्बक इति (ख) दम्बक इति (क) ।

स चण्डालसमी ज्ञेयो वर्णाश्रमविगर्हितः ॥ ६० ।
 आत्मानं चिन्तयेद्देवं नारायणमनामयम् ।
 निर्द्वन्द्वं निर्घमं शान्तं मायावीतमममसरम् ॥ ६१ ।
 अश्रयं परिपूर्णं सदानन्दैकविग्रहम् ।
 ज्ञानस्वरूपममलं परं ज्योतिः सनातनम् ॥ ६२ ।
 अविकारमनाद्यन्तं जगच्चैतन्यकारणम् ।
 निर्गुणं परमं ध्यायेदात्मानं परमात्परम् ॥ ६३ ।
 पठेदुपनिषदाक्षं वेदार्थीसैव चिन्तयेत् ।
 सहस्रग्रीवं देवेशं सदा ध्यायेज्जितेन्द्रियः ॥ ६४ ।
 एवं ध्यानपरो यस्तु यतिर्विगतमत्सरः ।
 स याति परमानन्दं परं ब्रह्मणं सनातनम् ॥ ६५ ॥
 इत्येवमाश्रमाचारान्यः करोति द्विजः क्रमात् ।
 स याति परमं स्थानं यच्च गत्वा न शोचति ॥ ६६ ।
 वर्णाश्रमाचाररताः सर्वपापविमोचिताः ।
 नारायणपरा यान्ति तद्दिश्योः परमं पदम् ॥ ६७ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे सदाचारवर्चने पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—•—

• नासातीतमिति (क) ।

† परज्योतिरिति (क) ।

‡ (क) पुस्तकेऽत्र परं सत् सवाच इति पाठोवर्तते ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

आहविधिः ।

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे आहस्त विधिसुत्तमम् ।
यच्छ्रुत्वा* सर्वपापेभ्यो मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥ १ ॥
विप्रः क्षयाह्नः पूर्वेषुः ज्ञात्वा त्वेकाग्रतो भवेत् ।
अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥ २ ॥
दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गं तथैव च ।
स्वाध्यायश्च परात्मनि आहकर्त्ता विवर्जयेत् ॥ ३ ॥
अध्वानं कलहं क्रोधं व्यवायश्च बुधस्तथा ।
आहकर्त्ता च भोक्ता च दिवास्त्रापश्च† वर्जयेत् ॥ ४ ॥
आहो निमन्त्रितो यस्तु व्यवायं कुरुते यदि ।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥ ५ ॥
आहो नियोजयेद्दिप्रं औन्नियं विष्णुतत्परम् ।
यथार्थाचारनियतं‡ प्रसन्नं§ सुकुलोद्भवम् ॥ ६ ॥
रागद्वेषविहीनश्च पुराणार्थविशारदम् ॥

* यस्कलेति (घ) ।

† क्षप्रचेति (क) ।

‡ तथा स्वाचारनियतमिति (ख), यथा स्वाचारनियतमिति (ग), (ङ) ।

§ प्रशान्तमिति (क), (ख), (ङ), प्रशान्तं सुकुलोद्भवमिति (ग) ।

॥ (क) पुस्तके द्वितीयवचनसंस्मरणं न स्तः ।

चिमधुचिसुपर्चं सर्वभूतदयापरम् ॥ ७ ।
 देवपूजारतश्चैव* स्मृतितत्त्वविशारदम् ।
 वेदार्थतत्त्वसम्पन्न† सर्वलोकहिते रतम् ॥ ८ ।
 छतत्र‡ गुणसम्पन्नं गुह्यश्रुपथे रतम् ।
 परोपदेशनिरतं शास्त्रार्थकथनैस्तथाः॥
 एते नियोजितव्या वै आद्ये विप्रा सुनीश्वराः ॥ ९ ।
 आद्ये वर्ज्यान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व मदतो मम ।
 न्यूनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च प्रायशो§ रोगिणस्तथा ॥ १० ।
 कुष्ठी च कुनल्ली चैव सम्पटश्च॥ क्षतव्रतः॥
 नक्षत्रपाठजीवी च तथाच श्वदाहकः॥ ॥ ११ ।
 कुवादी॥ परिवेष्टा च तथा देवलकश्च यः॥॥
 निन्दको मर्षणो धूर्त्तस्तथैव ग्रामयाजकः§§ ॥ १२ ।

* देवपूजापरं निवृत्तिमिति (ख), देवपूजापरश्चैवेति (ग) ।

† वेदान्ततत्त्वसम्पन्नमिति (क) ।

‡ सम्पन्नार्थकवर्णनैवेति (क), (ख), (ग) ।

§ कदम्बी इति (ख), रोगिण इति (ग) ।

॥ सम्पत्कर्म इति (क), (ग), (ङ) ।

॥ कर्मसूचक इति (ख) ।

॥ ग्रामयाजक इति (ख) ।

†† विवादीति (क) ।

‡‡ तथा देवलकः खलः इति (क), (ग), शठ इति (ख) ।

§§ ग्रामदाहक इति (ख) ।

असञ्ज्ञास्त्रामिःनिरतः परान्ननिरतस्तथा ।
 वृषलीसूतिपोष्टा च वृषलीपतिरेव च ॥ १३ ।
 कुण्डस्य गोलकस्यैव अयाज्यानाञ्च याजकः ।
 दण्डाचारो वृथामुण्डी अन्यस्त्रीधनतत्परः ॥ १४ ।
 विष्णुभक्तिविहीनश्च शिवभक्तिपरास्तुखः ।
 वेदविक्रयणस्यैव स्मृतिविक्रयिणस्तथा ॥ १५ ।
 व्रतविक्रयिणस्यैव मन्त्रविक्रयिणस्तथा† ।
 गायकाः‡ काव्यकर्तारो भिषक्शास्त्रोपजीविनः ॥ १६ ।
 वेदनिन्दापरास्यैव विप्रनिन्दापरास्तथा§ ।
 निम्नं राजोपसेवी च क्षतव्रतः कितवस्तथा ॥ १७ ।
 सदामानपरस्यैव दूतसेवापरायणाः॥ ।
 मिथ्याभिवादिनस्यैव ग्रामारण्यप्रदाहकः ॥ १८ ।
 तथातिकामुकस्यैव तद्यैव रसविक्रयी ।
 कूटयुक्तिरतस्यैव॥ आद्ये वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥ १९ ।
 निमग्नयीत पूर्व्वेदुस्तस्मिन्नेव दिनेऽथवा ।
 निमग्नितो भवेद्दिप्रो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ २० ।

• असञ्ज्ञास्त्रावेति (ग) ।

† (क), (घ) पुस्तकयोः अयाज्येत्यादयश्च तद्येत्यन्तः पाठः पतितः ।

‡ गायना इति (ख) ।

§ परनिन्दापरास्यैव दूतायनपरायणा इति (ख), तत्र परः स्त्रीको नास्ति ।

॥ ग्रामारण्यप्रदाहक इति (क), तथातः परं चरचर्यं नास्ति ।

॥ परास्येति बहुषु पाठः ।

आद्ये चक्षुः कर्त्तव्यः प्रशस्तश्चेति सप्तमाः ।
 निमग्नयेद्विजं प्राप्तं दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ॥ २१ ।
 ततः प्रातः समुत्थाय कथं कर्त्तव्यं समाप्य च ।
 आद्यं समाचरेद्विद्वान् काले कुतपसंभवे ॥ २२ ।
 दिवसस्याष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।
 स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ २३ ।
 अपराह्नः पितृणाम् दत्तः कालः स्वयम्भुवा ।
 तत्काल एव दातव्यं कथं तस्मादङ्घ्रिजोत्तमैः ॥ २४ ।
 यत्कथं दीयते विप्रैरकाले मुनिसत्तमाः ।
 राक्षसं तच्च विज्ञेयं पितृणां नोपसर्पति ॥ २५ ।
 कथं दत्तम् सायाह्ने राक्षसं तद्भवेद्विः ।
 दाता नरकमाप्नोति भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ २६ ।
 अथाहस्य तिथिर्विप्रा यदि स्थातिविर्भवेत् ॥ ।
 व्याप्तापराह्निकायान् आद्यं कार्यं विजानता ॥ २७ ।
 अथाहस्य तिथिर्या तु अपराह्नहये यदि ।
 पूर्व्यां च ये तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्य्या तथोत्तरा ॥ २८ ।

* कालं कर्त्तव्यं इति (ख) ।

† कुतपसंभवे इति (ख) ।

‡ तले इति (घ) ।

§ दत्तं कर्त्तव्यमिति (क), कथं दत्तश्चेति (ङ) ।

॥ तामसं तद्भवेदिति (ख) ।

॥ यदि युक्तितिर्विभवेदिति (ख) ।

मुहूर्त्तद्वितयं पूर्वदिने स्यादपरेऽहनि ।
 तिथिः सायाह्नगा तत्र परा* कथ्यस्य विस्तृता ॥ २८ ।
 केचित्पूर्वदिनं† प्राहुर्मुहूर्त्तद्वितये सति ।
 नैतन्मतं हि सर्वेषां कथ्यदाने सुनीश्वराः ॥ ३० ।
 निमग्नितेषु विप्रेषु मिलितेषु द्विजोत्तमाः ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां समाचरेत् ॥ ३१ ।
 आचार्यं समनुज्ञातो विप्रान् भूयी निमग्नयेत् ।
 उभौ च विश्वेदेवार्थं पित्र्यं‡ चीन्ः यथाविधि ॥ ३२ ।
 देवतार्थं च पित्र्यमेकैकं वा निमग्नयेत् ।
 आचार्यं समनुज्ञातो मण्डलं कारयेद्यम्§ ॥ ३३ ।
 चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।
 वैश्यस्य वर्तुलं ज्ञेयं शूद्रस्याभ्युक्षकं भवेत् ॥ ३४ ।
 ब्राह्मणानामभावे तु आतरं पुत्रमेव च ।
 आत्मानं वा नियुञ्जीत न विप्रं वेदवर्जितम् ॥ ३५ ।
 प्रक्षास्य विप्रपादां च आचान्तानुपवेश्य च ।
 यथावदर्चनं॥ कुर्यात्परं नारायणं प्रभुम् ॥ ३६ ।

* यथेति (क), या सादिति (ख) ।

† पूर्वदिने इति (घ) ।

‡ पित्रे चीन्तीति (क), (घ) ।

§ कारयेद्यमिति (क), (ङ) ।

॥ यथावर्चनं तत इति (ग) ।

ब्राह्मणानाम् मध्ये तु* हारदेशे च सत्तमाः ।
 अपहता इत्युच्चार्य कर्ता तु विकिरित्तान् ॥ ३७ ।
 यवैर्दभैश्च विश्वेषां देवानामिदमासनम् ।
 दत्त्वेति भूयोदद्याच्च देवेभ्यश्चप्रतीक्षन् ॥ ३८ ।
 अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने स्मृता ।
 अन्नदाने चतुर्थी स्थाच्छेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥ ३९ ।
 आसाद्य पात्रं हितयं दर्भं ग्राह्यासमन्वितम् ।
 तत्पात्रे खेचयेत्तायं शन्नो देवीत्यृचा द्विजः ॥ ४० ।
 यवोऽसीति बवाग्निस्रष्टा गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥ ४१ ।
 आवाहयेत्ततो देवान्विश्वेदेवास इत्यृचा ॥ ४२ ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं च समाहितः ॥ ४३ ।
 गन्धैश्च पत्रपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सत्तमाः ॥ ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत्** ॥ ४३ ।

* ब्राह्मणानाञ्च मध्ये चेति बहुषु पाठः ।

† कर्ता भुवि किरित्तानामपि कचित् पाठः ।

‡ दत्ते च भूयो दद्याच्च दैवे इत्यं वहेत्तत इति (क), (ङ) ।

दत्ते तु भूयो दद्याच्च पितृणां तदनन्तरमिति (ख) ।

दत्त्वेति भूयो दद्याच्च देवेभ्यश्च इति चचमिति (ग) ।

§ प्रपूज्य चेति (ख), (ग), (ङ) ।

॥ ऊर्ध्वादर्घमिति (क), दद्यादर्घ्यं पूज्यवदिति (ङ) ।

॥ यजेत्तत इति (ख) ।

** एतदर्थं (ङ) पुनश्चै नास्ति ।

देवैश्च समनुष्ठातो यजेत्पिष्टगणांस्तथा* ।
 तिलसंयुक्तदर्भैश्च दद्यात्तेषां तद्यासनम् ॥ ४४ ॥†
 पात्राख्यासादयेत्सीचि अर्घ्यार्घं पूर्ववद्विजः ।
 शन्नोदेव्या जलं चिन्ना तिलोऽसीति तिलं चिपेत् ॥ ४५ ॥
 उग्रस्त इत्युच्चावाह्य पितृन् विप्रः समाहितः ।
 या दिव्या इति मन्त्रेण दद्यादर्घ्यं पूर्ववत् ॥ ४६ ॥
 गन्धैश्च पत्रपुष्पैश्च धूपदीपैश्च सत्तमाः ।
 वासोविभूषणैश्चैव यथाविभवमर्चयेत् ॥ ४७ ॥
 ततोऽन्नयासमादाय‡ छतयुक्तं विचक्षणः ।
 अग्नौकरिषे इत्युक्ता तेभ्योऽनुष्ठां समाहरत् ॥ ४८ ॥
 करवै करवाचीति विप्रोक्ता ब्राह्मणैर्द्विजाः ।
 कुरुष्व क्रियताञ्चेति कुरु चेत्याहृतं§ द्विजाः ॥ ४९ ॥
 औपासनान्निमाधाय खण्डघ्नोक्तविधानतः ।
 सोमाय पिष्टमते स्वाहा॥ नम इति च सत्तमाः ।
 अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा नम एव च॥ ।
 स्वधाम्नेनापि वा विप्रा जुहुयात्पिष्टयज्ञवत् ॥ ५०॥५१ ॥

* यजेदिति चार्घं, यजेतेति साधु ।

† (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेषु ४४—४६ श्लोका न सन्ति ।

‡ ततोऽनुष्ठां समादायेति (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

§ कुरुतेत्याहरेद्विजा इति (ग) । (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

॥ (ख) पुस्तके स्पर्धति पाठः, एवं परचापि ।

॥ स्वधा नम इति क्रमात्स्वाहान्नेनापीति (ग) ।

आभ्यानिवाहुतिभ्याश्च पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।*

अन्वभावे तु विप्रस्य पाथी होमो विधीयते ॥ ५२ ।

यथाचारं प्रकुर्वीत पाथावग्नौ च वा द्विजाः ॥ ५३ ।

नष्टाग्निर्दूरभार्य्येत्पार्व्ये समुपस्थिते ।

सन्वायाग्निं ततः कार्यं कृत्वा तं विसृजेत्पृथुः ॥ ५४ ।

यद्यग्निर्दूरगो विप्राः पार्व्ये समुपस्थिते ।

ऋत्विग्भिः कारयेच्छ्रावं साम्निकैर्विधिवद्विजाः ॥ ५५ ।

अथाहदिवसे प्राप्ते स्वस्वाग्निर्दूरगो यदि ।

तदैव आतरस्तत्र सौक्त्रिकाग्निरिति स्थितिः ॥ ५६ ।

श्रीपासनाग्नौ दूरस्थे समीपे आतरि स्थिते ।

यद्यग्नौ जुहुयादापि पाथी वा स हि पातकी ॥ ५७ ।

श्रीपासनाग्नौ दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सप्तमाः ।

पाथावेव च होतव्यमिति† तत्र समञ्चसम् ॥ ५८ ।

प्राचीनावीतिना होमः कार्योऽग्नौ द्विजसप्तमाः ।

तच्छ्रेष्ठं विप्रपात्रेषु विकिरेत्संस्कारन् हरिम् ॥ ५९ ।

भक्ष्यैर्भोग्यैश्च खाद्यैश्च सेनैर्विप्रान् प्रपूजयेत् ।

अन्नत्वागं ततः कुर्यादुभयत्र समाहितः ॥ ६० ।

भागच्छन्तु महाभागा विष्णुदेवा महावसाः ।

ये यत्र विहिताः आरे सावधाना भवन्तु ते ॥ ६१ ।

* (न) पुस्तकेऽत्र पाठक्रमविपर्य्ययोः सत्यमे, केचित् पूर्वपरिहृताः स्त्रीणां चरेव पठिताः ।

† महीतव्यमिति (न) । (ख) पुस्तके एतदहं परस्त्रीकच न सः ।

इति संप्रार्थयेद्देवान्ये देवा स ऋचाऽनुवै॥ ।
 तथा संप्रार्थयेद्दिवान्ये चेति ऋचा पितॄन् ॥ ६२ ।
 अमूर्त्तानां समूर्त्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
 नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां१ योगचक्षुषाम् ॥ ६३ ।
 एवं पितॄन्ममस्तस्य नारायणपरायणाः ।
 दत्तं हविष तत्कर्मैः३ विष्णवे च समर्पयेत् ॥ ६४ ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे भुञ्जीरन्वाग्यता हिजाः ।
 हसते रोदते घोरं राक्षसं तन्नवेक्षविः ॥ ६५ ।
 यथाचारं प्रदेयश्च मधुमांसादिकं तथा ।
 पाकादि न प्रशंसेरन्वाग्यता धृतभाजनाः ॥ ६६ ।
 यदि पात्रं त्यजेयुस्ते ब्राह्मणाः आपभोजिनः ।
 आरे हन्ता स विप्रेयो नरकायोपपद्यते ॥ ६७ ।
 भुञ्जानेषु च विप्रेषु चान्योन्यं संस्पृशेद्यदि ।
 तदन्नमत्यजन् भुञ्जा गायत्राष्टयतं जपेत् ॥ ६८ ।
 भुञ्जमानेषु३ विप्रेषु कर्त्ता आपपरायणः ।
 स्मरन्नारायणं देवमनन्तमपराजितम् ।
 रक्षोघ्नाख्यैर्वाणैश्चैव पैतृकांश्च विशेषतः ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयस्तथा ॥ ६९।७० ।

* ये देवा भानुवाचवेदिति (ग) ।

† ऋषीणां इति (क), ध्यायिनामिति (ख), (ङ) ।

‡ यत्कर्मैति कश्चित्पाठः ।

§ चार्पः प्रयोगः, भुञ्जानेति साधु ।

त्रिमधुविमुपर्णींश्च पावमानीर्यजूंश्चि च ।
 सामान्यपि तद्योक्तानि वदेत्युक्तवास्तवा ॥ ७१ ।
 इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 भुञ्जीरन् ब्राह्मणा यावत्तावदेव जपेत्* द्विजाः ॥ ७२ ।
 ब्राह्मणेषु च भुक्तेषु विकिरेन्नक्षिपेत्तथा ।
 श्रेयमर्थं वदेत्तैव मधुसूक्तञ्च वै जपेत् ॥ ७३ ।
 स्वयञ्च पादौ प्रक्षाल्य सम्यगाचम्य पण्डिताः ।
 आचान्तेषु च विप्रेषु पिण्डं निर्व्यापयेत्ततः ॥ ७४ ।
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।
 दत्त्वा समाहितः कुर्यात्कृत्वा† गोत्राभिवादनम् ।
 अक्षालयित्वा पाचन्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 वत्सरे पितरस्तेषां भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः ॥ ७५।७६ ।
 दातारो नो विवर्धन्तामित्याद्यैः स्मृतिभाषितैः ।
 आग्नीर्वादी भवेत्तेभ्यो‡ नमस्कृतं चरेत्ततः ॥ ७७ ।
 दद्याच्च दक्षिणां यज्ञया ताम्बूलं गन्धसंयुतम् ।
 न्युजपात्रमयानीय स्वधाकारमुदीरयेत् ॥ ७८ ।
 वाजे वाजे इति ऋचा पितृदेवान्विसर्जयेत् ।
 भोक्ता च त्रावज्जत्तस्यां रजन्यां मैद्युनं त्वजेत् ॥ ७९ ।
 तथा स्वाध्यायमध्वानं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ८० ।

* भुञ्जते ब्राह्मणा यावत्तावदेव वदेदिति (क) ।

† तवेति (ख) ।

‡ आग्नीर्वाहं वसेतेत्य इति (ख) ।

अध्वगयातुरश्चैव विहीनश्च धनैस्तथा ।
 आमन्त्रावन्तु कुर्वीत होत्रा वा द्विजसत्तमाः ॥ ८१ ।
 द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमाचन्तु पाचयेत् ।
 पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ ८२ ।
 अत्यन्तद्रव्यशून्यश्च यत्तथा दद्यात्तृचं गवाम् ।
 ज्ञात्वा च विधिवद्विप्राः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥ ८३ ।
 अथवा रोदनं कुर्यादत्युच्चैर्विजने वने ।
 दरिद्रोऽहं महापापी वदेदिति विचक्षणः ॥ ८४ ।
 परेषुः आबल्लग्नर्त्वीं यो न तर्पयते पितॄन् ।
 तत्पुंसं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥ ८५ ।
 आहं कुर्वन्ति ये मर्त्याः अन्नावन्तो मुनीश्वराः ।
 न तस्य सन्ततिच्छेदः सन्नासो वापि* जायते ॥ ८६ ।
 पितॄन्त्यजन्ति ये आहो तैश्च† विष्णुः प्रपूजितः ॥ ८७ ।
 पितरो देवताश्चैव गन्धर्व्याप्सरसस्तथा‡ ।
 यथाश्च सिद्धा मनुजा हरिरेव सनातनः ॥ ८८ ।
 येनेदमखिलं जातं जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 तस्माद्भोक्ता च दाता च सर्व्यं विष्णुः सनातनः ॥ ८९ ।
 विप्रा यदस्ति यन्नास्ति दृश्यञ्चादृश्यमेव च ।

* सन्पन्नः सोऽपीति (ङ) ।

† तवेति (ङ) ।

‡ तज्जिगृहे जनत्रावे धर्मासुरास्तु देवता इति (ङ) पुस्तके चविशः पाठो वर्तते ।

सर्वं विष्णुमयं ज्ञेयं तस्मादन्यत्र विद्यते ॥ ८० ॥
 आधारभूतो विश्वस्य सर्वभूतात्मकोऽव्ययः† ।
 अनीपम्यस्त्रभाष्य भगवान् हव्यकव्यभुक् ॥ ८१ ॥
 परं ब्रह्माभिधेयो यः एक एव‡ जनार्दनः ।
 कर्त्ता कारयिता चैव स वै विष्णुः§ सनातनः ॥ ८२ ॥
 इत्येव वो मुनित्रेष्ठाः ब्राह्मस्य विधिरुत्तमः ।
 कथितः कुर्वतामिव पापशान्तिर्भविष्यति ॥ ८३ ॥
 य इदं पठते नित्यं॥ ब्राह्मकाले सुनीम्बराः ।
 पितरश्चैव तुभ्यन्ति सन्ततिश्चैव वर्धते ॥ ८४ ॥

इति श्रीब्रह्मरदीयपुराणे ब्राह्मविधिब्रह्मणी नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

• (क) पुस्तके एव श्लोको नास्ति । इत्यत्राहम्भमेव चेति (न), (क) पुस्तकयोः श्लोकमेव ।

- † सर्वभूतात्मने नम इति (ख) ।
- ‡ परब्रह्माभिधेयात्मा पर एवेति (ख) ।
- § सर्वो विष्णुरिति (क), (ख), (ग) ।
- ॥ भव्येति (ख), (न) ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

सूत उवाच ।

तिथीनां निर्णयं वक्ष्ये प्रायश्चित्तविधिं तथा ।
शृणुष्व सर्वधर्माणां सिद्धिर्येन प्रजायते ॥ १ ।
श्रीतस्मार्त्तव्रतं दानं यश्चान्यत्कर्म्म वैदिकम् ।
अनिर्णीतास्तु तिथिषु न किञ्चित्फलति हिजाः ॥ २ ।
एकादश्यष्टमी षष्ठीः पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या द्वितीया च† उपवासव्रतादिषु ॥ ३ ।
परविद्याः प्रशस्ताः स्युर्न ग्राह्याः‡ पूर्वसंयुताः ।
आभिरग्याश्च तिथयो ग्राह्याः स्युः पूर्वसंयुताः ॥ ४ ।
नागविद्या च या षष्ठी शिवविद्या तु सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्या नोपीष्या स्यात्§ कदाचन ॥ ५ ।
दर्शश्च पौर्णमासीश्च सप्तमीं पितृवासरम् ।
पूर्वविद्यां प्रकुर्व्याणो नरकायोपपद्यते ॥ ६ ।
लक्ष्मणपदे पूर्वविद्यामष्टमीश्च चतुर्दशीम् ।

---

* चेवेति (ख) ।

† द्वितीया चेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ अग्राह्या इति (क) । (ग) पुनश्च श्लोकस्यात्र पराङ्गे नास्ति ।

§ मैत्रीपीष्या इति (ख), नोपीष्या चेति (ङ) ।

प्रशस्तां केचिदाहुस्तु* द्वितीयां नवमीं तथा ॥ ७ ।
 व्रतादीनाञ्च सर्वेषां शुक्लपक्षे विशिष्यते ।
 अपराह्णाञ्च पूर्वार्द्धं† याज्ञं त्रैष्ठतरं‡ विदुः ॥ ८ ।
 असञ्चये व्रतादीनां यदि पूर्वार्द्धिकी तिथिः ।
 शुक्लर्क्षितयं याज्ञं भगवत्पुद्गिते रवौ§ ॥ ९ ।
 प्रदोषव्यापिनी याज्ञा तिथिर्नक्षत्रते सदा ।
 उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ॥ १० ।
 तिथिनक्षत्रसंयोगविहितव्रतकर्त्तव्यं ।
 प्रदोषव्यापिनी याज्ञा त्वन्यथा विफलं॥ भवेत् ॥ ११ ।
 अर्धरात्रादधो या तु नक्षत्रव्यापिनी तिथिः ।
 सैव याज्ञा मुनिश्रेष्ठा नक्षत्रविहितव्रते ॥ १२ ।
 यदार्ध॥रात्रयोर्व्याप्तं नक्षत्रन्तु दिनद्वये ।
 तत्पुण्यतिथिसंयुक्तं नक्षत्रं याज्ञमुच्यते ॥ १३ ।
 अर्धरात्रद्वये स्यातां नक्षत्रञ्च तिथिर्यदि ।
 चये पूर्वा प्रशस्ता स्यादधी कार्या तद्योत्तरा## ॥ १४ ।

-
- * केचिदाहुवेति (क), (ग) ; सामिति (घ) ।
 † अपराह्णाञ्च पूर्वार्द्धादिति (ग), (घ), (ङ) ।
 ‡ त्रैष्ठतममिति बहुषु पाठः । त्रैष्ठीव्रते सदेति (ख) ।
 § (ख) पुलके श्रीकौण्डिन्य परब्रीहस्य च पूर्वार्द्धे नास्ति ।
 ¶ धितव्यमिति (ख), (ग) ।
 ॥ अर्धरात्रधीरिति (क), (ख) ।
 ** यत्र पूर्वा प्रशस्ता साऽपुण्ये कार्या तद्योत्तराति (ख) ।

आसहस्रविशुन्वा चेद्वाद्या पूर्वा तथापरा ।
 ज्येष्ठाः संमित्रिता मूला रोहिणी वज्रसंयुता ॥ १५ ॥
 मेषे संमित्रिता ज्येष्ठा सन्तानादिविनाशिनी ।
 ततः स्फुटिग्रहः पुष्याः कर्कानुष्ठानतो दिवा ॥ १६ ॥
 रात्रिप्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विधिष्यते ॥ १७ ॥
 तिविनक्षत्रयोगेन वा पुष्या परिकीर्तिता ।
 तस्यान्तु यत्नतं कार्यं सैव कार्या विचक्षतेः ॥ १८ ॥
 उदयव्यापिनी याज्ञा त्रवणहादशीप्रते ।
 सूर्येन्दुग्रहणं यावत्तावद्वाद्या जपादिषु ॥ १९ ॥
 संक्रान्तिषु च सर्वासु पुष्यकालं निगद्यते ॥
 ज्ञानदानजपादीनां कुर्वतामक्षयं फलम् ॥ २० ॥
 तत्र कर्कटके ज्येष्ठो दक्षिणायनसंक्रमः ॥
 पूर्वतो घटिकास्त्रिंशत्पुष्यकालं विदुर्बुधाः ॥ २१ ॥
 वृषभे वृश्चिके चैव सिंहे कुम्भे तथैव च ॥
 पूर्वमष्टमुहूर्तान्तु याज्ञं ज्ञानजपादिषु ॥ २२ ॥
 तुलायाश्चैव मेषे च पूर्वतः परतः स्थिताः ।
 ज्येष्ठा दशैव घटिका दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥ २३ ॥

* त्वाज्येति (ख) । षड्पु मूल इति पुंस्तेन निर्दिष्टम् ।

† (क) पुष्यके ज्ञानपदे पूर्वविद्धा इत्यारम्भे पुष्यकालं निगद्यते इत्यतः सन्दर्भो नास्ति ।

‡ तत्र कर्कटके ज्येष्ठो दक्षिणायनसंक्रमः इति (ख) ।

§ तथैव हीति (ख) ।

कन्यायां मित्रुने चैव मीने धनुमि च द्विजाः ।
 घटिका षोडश त्रैयाः परतः पुण्डरायिकाः ॥ २४ ।
 माकरं संज्ञामं* प्राङ्मुखस्तारायचसंज्ञकम् ।
 पराच† चित्रघटिकाचत्वारिंशच्च पूर्वतः ॥ २५ ।
 आदित्यधीतकिरणौ‡ ग्रहावस्तं नती यदि ।
 दृष्टा§ शुक्लीत विप्रेन्द्राः परेषुः शुभमण्डलम् ॥ २६ ।
 दृष्टचन्द्रा सिनीवासी नष्टचन्द्रा कुङ्कः श्रुता ।
 अमावस्या द्विधा प्रोक्ता विशुद्धै॥धर्मैस्त्रिभुभिः ॥ २७ ।
 सिनीवासी द्विजैर्याज्ञा साम्निकैः आचक्रयन्ति ।
 कुङ्कः शूद्रेस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैस्तथा** ॥ २८ ।
 अपराङ्मुख्यस्यापिन्यमावास्या तिथिर्यदि ।
 चये पूर्वा तथा कार्या इदौ कार्या तथा परा†† ॥ २९ ।
 अमावास्या प्रतीता चेन्मध्याह्नात्परतो यदि ।
 भूतविद्येति विख्याता सद्भिः शास्त्रविशारदैः‡‡ ॥ ३० ।

* चर्मच सङ्गममिति (ख), संज्ञितमिति च (ख) ।

† पराञ्जिप्तचेति (ख), (ग) ।

‡ त्रीतकिरणाविति (ख) ।

§ चालेति (ख) ।

¶ शुभमण्डलमिति (ख) ।

॥ विरहितिरिति (ख), (ङ) ।

** नाग्निधरैरिति (ख) ।

†† चये पूर्वा तु कर्तव्या इदौ कार्या ततोपरति (ख), (ग) ।

‡‡ शास्त्रार्थबोधिरिति (ग) ।

अत्यन्तक्षयपक्षे तु परेद्युर्नापराह्णगा ।
 तत्र ग्राह्या सिनीवासी सायाह्नव्यापिनी तिथिः ॥ ३१ ॥
 अर्ध्याचीनक्षत्रेऽथैव सायाह्नव्यापिनी तत्राङ्गः ।
 सिनीवासी परा ग्राह्या सर्वथा आह्नककर्मणि ॥ ३२ ॥
 अत्यन्ततिथिद्वयोः तु भूतविद्यां परित्यजेत् ।
 ग्राह्या स्यादपराह्णस्या कुहः पौनर्विककर्मणि ॥ ३३ ॥
 तत्रार्ध्याचीनहस्ताः तु संख्यान्वा भूतसंस्मिता ।
 परेद्युर्विबुधश्रेष्ठैः कुहर्मग्रापराह्णगा । ३४ ।
 मध्याह्नद्वितये प्राप्ताऽऽमावास्या तिथिर्यदि ।
 तत्रेच्छया च संग्राह्या पूर्व्या वाप्यथवा पराङ्गा ॥ ३५ ॥
 अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामि॥ मतं सम्पूर्वपर्वणि ।
 प्रतिपद्विषये कुर्याद्यामञ्चः॥ मुनिसत्तमाः ॥ ३६ ॥
 पर्वण्यो यच्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदक्षयः ।
 यागकालः परिश्रेयः॥ प्रातरह्णो मनीषिभिः ॥ ३७ ॥

* त्रते इति (ख) ।

† तिथिरिति (ख) ।

‡ अर्ध्याचीनक्षत्रा लिति (क), तत्रार्ध्याचीनहस्तौ तु इति (ख), तत्रार्ध्याचीन-
 हस्ता लिति (ख) ।

§ व्याप्तेति (घ) ।

॥ पूर्व्या वाऽथ पराऽथवेति (ग) ।

॥ अग्न्याधानं प्रवक्ष्यामीति बहुषु पाठः ।

॥ त्रतेति (ख) ।

†† च विज्ञेय इति (ख), (ग), (ङ) ।

मध्याह्निकेति स्नाताममावास्या च पूर्णिमा ।
 परेद्युरेव विप्रेन्द्राः सद्यः* काशी विधीयते ॥ ३८ ।
 पूर्वार्धये† परेद्युः स्वाश्वत्थमात्यरतोः‡ यदि ।
 सद्यः काशः परेद्युः स्वाश्वत्थमेव तिथिचये ॥ ३९ ।
 सव्यैरेकादशी याज्ञा दशमीपरिवर्जिता ।
 दशमीसंयुता हन्ति पुण्यं जन्मभयार्जितम् ॥ ४० ।
 एकादशी कलाभावाद्वादश्यान् प्रतीयते ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति चेन्ना परा स्मृताऽ ॥ ४१ ।
 सम्पूर्णेकादशी शुभा द्वादश्यान् प्रतीयते ।
 त्रयोदशी च रात्र्यान् तत्र वक्ष्यामि सुव्रताः ॥ ४२ ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्वादुत्तरा यतिभिः स्मृता ।
 गृहस्था वृषिः॥मिच्छन्ति यतो मोक्षं यतीश्वराः॥ ४३ ।
 द्वादश्यान् कलायाश्च यद्यस्यत्त†† पारणम् ।
 तदानीं दशमीविद्याप्सुष्यैकादशी तिथिः ॥ ४४ ।
 शुक्ले वा यदि वा कृष्णे भवेदेकादशीद्वयम् ।

* सद्य इति (घ) ।

† पूर्वार्ध इति (ग), पूर्वार्धये इति (ङ) ।

‡ अश्वत्थमात्यर इति (ग), (ङ) ; (क) पुस्तके शोकजास्मानिमपादो नास्ति ।

§ (ङ) पुस्तके एतदर्थं परस्त्रीकस्य पूर्वार्धश्च न सः ।

¶ सप्तमा इति (ग) ।

॥ अद्विमिति (ग) ।

** शुभोत्तरा इति (क), (ङ) ।

†† कलायां वा यदि सव्येत पारणमिति (ग) ।

गृहस्थानान्तु पूर्वोक्ता यतीनामुत्तरा स्मृता ॥ ४५ ।
 द्वादश्यां विद्यते किञ्चिद्दशमी संयुता यदि ।
 दिनचये द्वितीयैव सर्वेषां परिकीर्तिता ॥ ४६ ।
 विद्याप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत् ।
 अविद्यापि निविद्यैव परतो द्वादशी यदि ॥ ४७ ।
 एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 द्वादश द्वादशी हन्ति* त्रयोदश्यान्तु पारवम् ॥ ४८ ।
 एकादशी कलामात्रा विद्यते द्वादशीदिने ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति वा विद्यतेऽद्यवा ।
 विद्याप्येकादशी तत्र पूर्वा स्याद्गृहस्थान्तथा ।
 यतिमिद्योत्तरा ग्राह्या अवीराभिस्तथैव च† ॥ ४९।५० ।
 सम्पूर्णेकादशी शुभा‡ द्वादश्यानास्ति किञ्चन ।
 द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति तत्र कथं भवेत् ॥ ५१ ।
 पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्त्रिभिः ।
 उपोष्यैव द्वितीयाऽपि§ केचिदाहुव भक्तितः ॥ ५२ ।
 एकादशी यदा विद्या द्वादश्यां न प्रतीयते ।

* तत्र क्रतुवर्तं पुस्तकमिति (ग) ।

† सर्वदैव तदैव चेति (ख) ।

‡ विद्येति (क), तत्र द्वादश्याच्चासीति पाठः ।

§ द्वितीयेतीति (ख) ।

¶ दशम्यामिति (ख), (ग) । (ङ) पुस्तके विद्येत्यत्र उद्देति पाठः ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥ ५३ ।
 उपोष्या द्वादशी शुक्ला† सर्वैरेव न संशयः ।
 केचिदाहुच पूर्वा तु तन्मतं ज्ञसमञ्जसम् ॥ ५४ ।
 संक्रान्तौ रविवारे च यावे च ग्रहयोस्तथा ।
 पारषद्योपवासञ्च न कुर्यात्पुनवान् गृहीः ॥ ५५ ।
 अर्केऽङ्गि पर्वरात्रौ च चतुर्दश्याष्टमी दिवा ।
 एकादश्यामहीरानं भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५६ ।
 आदित्यग्रहे प्राप्ते पूर्व्यामचतुष्टये ।
 न कुर्याद्भोजनं विद्वान् कुर्याच्चैत्र्यांभोजनम् ॥ ५७ ।
 चन्द्रस्य ग्रहे प्राप्ते पूर्व्यामचतुष्टये तथा ।
 नाद्याहै यदि भुञ्जीत सुरापानसमं मृतम् ॥ ५८ ।
 आदित्यगीतकिरणौ अस्तावस्तङ्गती यदि ॥
 दृष्ट्वा स्नात्वा च भुञ्जीत परेषुः शुद्धमङ्गलम् ॥ ५९ ।
 अग्न्याधानेष्टिमध्ये तु ग्रहे चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठाः कथं कुर्वन्ति॥ याज्ञिकाः ॥ ६० ।

* एतदहं (ख) पुस्तके नास्ति ।

† इति (क) ।

‡ (क), (उ) पुस्तकयोर्द्वयमात्रश्रीकोऽपि की दृश्यते—

“तथा च ज्ञेयाद्वादश्यां मन्दारि च वैद्यती ।

पारषद्योपवासञ्च न कुर्यात्पुनवान् गृही” ।

§ त्रजेदिति (ख) ।

¶ यदेति (ख) ।

॥ कुर्वीतेति (ख) ।

चन्द्रोपरानि जुहुयाद्दशमे सोम इत्युक्ताः ।
 आप्यायस्त ऋचा चैव सोमपास्त इति द्विजाः ॥ ६१ ।
 सूर्योपरानि जुहुयादादित्यं जातवेदसम् ।
 आसाय मोहयन्तैव त्रयो मन्त्रा उदाहृताः ॥ ६२ ।
 एवं तिथिं विनिश्चित्वा स्मृतिमार्गेण पण्डितः ।
 यः करोति व्रतादीनि तस्य स्यादक्षयं फलम् ॥ ६३ ।
 वेदप्रणिहितो धर्मा धर्मैस्तुष्यति केशवः ।
 तस्माच्चर्मपरा यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६४ ।
 ये धर्मान् कर्तुमिच्छन्ति ते वै विष्णुस्वरूपिनः ।
 तस्माच्चैषां भवव्याधिः कदाचिन्नैव बाधते ॥ ६५ ।

इति श्रीब्रह्मरक्षसपुराणे तिथिप्रायश्चित्तनिर्णये तिथिनिर्णयो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ।

* (ख) पुस्तकेऽनैवंविधः पाठोऽस्ति—

चन्द्रोपरानि जुहुयाद्यजुषा सुसमाहितः ।
 आप्यायन् ऋक्पा वै सोमपास्त इति द्विजाः ।
 सूर्योपरानि जुहुयादुदित्यं जातवेदसमिति ।

नव ६१—६५ श्लोका न सन्ति ।

+ सुनिश्चित्येति (ङ) ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

प्रायश्चित्तविधिः ।

सूत उवाच ।

प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुष्व सुसमाहिताः ।

प्रायश्चित्तविशुद्ध्याया सर्वकर्मफलं लभेत् ॥ १ ॥

प्रायश्चित्तविहीनेषु यत्कर्मा क्रियते हिजाः* ।

तत्कर्मा निष्फलं याति न लभन्ते क्रियाफलम् ॥ २ ॥

कामक्रोधविहीनेषु सर्वशान्तिविशारदैः ।

विप्रसु धर्माः प्रष्टव्यः† स्तुतधर्मफललिप्सुभिः ॥ ३ ॥

प्रायश्चित्तानि चीर्षानि नारायणपराश्रुखैः ।

न निष्पद्यन्ति‡ विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ ४ ॥

ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।

महापातकिनस्त्वेते तत्क्रियोगी च पञ्चमः ॥ ५ ॥

यसु संवत्सरं यावच्छयनाशनभोजनैः ।

संवत्स्रततं विद्यात्पतितं सर्वकर्मसु§ ॥ ६ ॥

अन्नान्नाद्याह्नयं हत्वा शीरवासा जटी भवेत् ।

---

* हभिरिति (ग) ।

† कर्तव्य इति (घ) ।

‡ न विप्रवक्ष्यतीति (ख), निष्पद्यन्तीति (ङ) ।

§ (ग) पुनश्चैकोऽपि महान् पाठभेदो ज्ञेयते, यथा, यसु संवत्सरस्त्वेतेः ब्रह्महा-
शनभोजनैः । संवत्सरततं विद्यात्पतितं सर्वकर्मसु इति ।

तस्यैव हतविप्रस्य कपालमभिधारयेत् ॥ ७ ।
तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चास्यमेव वा ।
तद्व्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥ ८ ।
वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताग्रनः ।
सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं ज्ञानमाचरेत् ॥ ९ ।
अध्ययनाध्यापनादीन्वर्जयेत्संस्कारन् हरिम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्जयेत् ॥ १० ।
तीर्थान्यनुवसेच्चैव पुण्यतीर्थान्नमाणि च ।
यदि वन्यैर्न जीवेतः यामे भिक्षां समाचरेत् ॥ ११ ।
शरावपात्रधारी स्याद्धारस्त्रो विष्णुतत्परः ।
वदेच्च ब्रह्महास्त्रीति सप्तागाराणि पर्य्यटेत् ॥ १२ ।
चातुर्वर्णेषु वा भिक्षां त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।
मिष्टामिष्टाविवेकेनैकैककालान्तु भोजयेत् ॥ १३ ।
द्वादशार्धं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्म्मार्हश्चैव जायते ॥ १४ ।

* मपीति (ग) ।

† (ख) पुस्तके ८८ त्रीणी न सः ।

‡ जीवेति चाव, जीवेदिति साधु ।

§ सर्वत्रैव हि पर्य्यटनिति (ख) ।

॥ एतदङ्गे (क) पुस्तके नास्ति । द्वादशदिविवेकेनेति (ङ), द्वादशदिविवेके-
नेति (ग) ।

॥ उपजायत इति (ख) ।

व्रतमध्ये अगैर्वापि रोगैर्वापि निरुद्धितः ।
 गोनिमित्तं द्विजार्थं प्राणान्वापि परित्यजेत् ॥ १५ ।
 यद्वा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामयुतसुतमम् ।
 एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुचिः*माप्नुयात् ॥ १६ ।
 दीक्षितं चत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महन्तु व्रतम् ।
 अग्निप्रवेशनं वापि मरुत्पतनं† तदा ।
 दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ १७ ।
 आचार्यादिवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ।
 हत्वा तु विप्रमाचनुः‡ चरेत्संवत्सरं व्रतम् ॥ १८ ।
 एवं विप्रस्य कथितः§ प्रायश्चित्तविधिर्द्विजाः ।
 द्विगुणं चत्रियस्योक्तं त्रिगुणं विप्रः स्मृतम् ॥ १९ ।
 ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्तं सुषण्यं विदुर्बुधाः॥
 राजैव शिष्या कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥ २० ।
 ब्राह्मणीनां वधेऽप्यर्थं पादसु॥ कन्यकावधे ।

* शुचिमाप्नुयादिति (ख) ।

† अयुतपतनमिति (ख), मरुत्पतनमिति (ग) । (ख) पुस्तके एतच्छ्लोकादन्तरं
 षट् पादा न सन्ति ।

‡ माचरेति (ग) ।

§ एव विप्रस्य कथितं इति (ख), एव—कथितं इति (ग) ।

॥ तस्य न निष्कर्तव्येति (क), तं हि अर्थं विदुरिति (ख) ।

॥ पादः स्त्रादिति (क) ।

हत्वा त्वनुपनीतांस्तु तथा पादव्रतं चरेत् ॥ २१ ।
हत्वा तु क्षत्रियं विप्रः षड्वर्षं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
संवत्सरत्रयं वैश्यं हत्वा शूद्रस्तु वत्सरम् ॥ २२ ।
दीक्षितस्त्वं स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सरम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वाऽऽशुभो भवति निश्चितम् ॥ २३ ।
प्रायश्चित्तविधानस्तु सर्व्वं न मुनिसत्तमाः ।
हृद्यातुरस्त्रीबासानामर्चमुक्तं मनीषिभिः ॥ २४ ।
गौडी माध्वी च विज्ञेया वैष्ठी चऽत्रिविधा सुरा ।
चातुर्वर्ण्यैरपेया स्यात्तथा स्त्रीभिश्च पण्डिताः ॥ २५ ।
चीरं घृतं वा गीमूत्रमेतेष्वन्यतमं हिजाः ।
स्नात्वाद्रवसा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
पक्वाग्निसन्निभं कृत्वा पिवेच्च कुङ्कुपं ततः ।
तत्तु लौहेन पात्रेण चायसेनाद्यवा पिवेत् ॥ २६।२७ ।
तान्नेष वाद्य पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।
सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ २८ ।

- * (क) पुस्तकश्लोकएव एवं पठितः,—“ब्राह्मणीनां वधे त्वर्चं पादं चत्रवधे कृतम् ।
हनुश्चाऽनुपनीतानां (अनुपनीतस्य ?) दद्यात्पादव्रतं तथा ॥”
- † षड् वर्षं तस्मात्माचरेदिति (ख), षड्वर्षं व्रतमिति (ग) ।
- ‡ कुक्ष्यात्कृत्वा शुद्धो भवतीति ।
- § गौडी वैष्ठी च माध्वी च विज्ञेयेति (क) ।
- ¶ कालिनाऽप्ययवा पिवेदिति (ख) । (ज) पुस्तके प्रथमपाद एव कालिनेति पाठोऽस्ति ।

अन्नानजलबुध्या तु सुरां पीत्वा द्विजचरेत् ।
 ब्रह्महत्याघ्नं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ॥ २८ ।
 यदि रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिबेत् ।
 तत्सोपनायनं भूयस्त्रायाश्चदयन्तथा* ॥ २९ ।
 सुरासंसृष्टमक्षयं सुराभाणोदकं तथा ।
 सुरापानसमं प्राहुस्तथा चार्द्रस्य भक्षयम् ॥ ३० ।
 तालश्च पानसचैव द्राक्षं खर्जूरसम्भवम् ।
 माधुकं शैलमाविष्टं मैत्रेयं नारिकेलजम् ॥ ३१ ।
 गौडी माध्वी सुरा मधमेवमेकादशं शृतम् ।
 एतेष्वन्यतमं विप्रो न पिबेद्द्वैः† कदाचन ॥ ३२ ।
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिबेदन्नानतो द्विजः ।
 तत्सोपनायनं भूयस्तत्तत्तच्छं चरेत्तथा ॥ ३३ ।
 समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्ध्वं वा तथा‡ ।
 परस्त्रानामुपादानं॥ स्तेयमित्युच्यते बुधैः ॥ ३४ ।
 सुवर्षस्य प्रमाणस्तु॥ मन्वाद्यैः परिभाषितम् ।
 वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तोक्तिसाधनम् ॥ ३५ ॥

* तथा चान्द्रायणवर्षमिति बहुषु पाठः ।

† सुरासंसृष्टपानस्येति (ख) ।

‡ पिबेदिति (घ) ।

§ अन्नानतोऽपि चेति (घ) ।

॥ परस्त्रसमुपादानमिति (क), (ङ), (घ) ।

॥ चेति बहुषु पाठः ।

गवाक्षगतमार्त्तच्छ-रश्मिमध्ये प्रदृश्यते ।
 नसरेषुप्रमाचन्तु रज इत्युच्यते बुधैः ॥ ३७ ।
 नसरेष्वष्टकं निष्कः*स्तत्रयं राजसर्षपः ।
 गोसर्षपं तत्रयन्तु तत्षट्कं यव उच्यते ॥ ३८ ।
 यवत्रयं कण्णलः स्यान्माषः स्यात्तस्य पञ्चकम् ।
 माषषोडशमानन्तु सुवर्षमिति कथ्यते ॥ ३९ ।
 हत्वा ब्रह्मस्त्रमग्नानाद्वादशाब्दन्तु पूर्व्ववत् ।
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ॥ ४० ।
 गुरुणां यज्ञकर्त्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥ ४१ ।
 कृतानुतापो देहश्च सम्पूर्णं लेपयेद्भूतैः ।
 कारीषच्छादितो दग्धः स्त्रियपापादिमुच्यते ॥ ४२ ।
 ब्रह्मस्त्रं चत्रियो हत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।
 आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा† वा गोशतत्रयम् ॥ ४३ ।
 ब्रह्मस्त्रं यस्तु हत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।
 पुनर्ददाति तत्रैव प्रायश्चित्तविधिः कथम्‡ ॥ ४४ ।
 तत्र सान्तापनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः§ ।
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्रा अन्यथा पतितो भवेत् ॥ ४५ ।

* नालमिति (ख), इष इति (ग) ।

† दद्यादिति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ प्रायश्चित्तं कथं भवेदिति (ख) ।

§ उपवासन इति (ख) ।

रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ।
 सुवर्षसहस्रेष्वेव† प्रायश्चित्तार्हमुच्यते ॥ ४६ ।
 त्रसरेषुसमं हेम ‡ ज्ञत्वा कुर्यात्समाहितः ।
 प्राणायामद्वयं कुर्यात्तेन शुध्यति सत्तमाः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा ज्ञत्वा निष्कप्रमाद्यकम् ॥ ४७ ।
 प्राणायामाच्च चत्वारो राजसर्वपमात्रके ।
 गोसर्वपप्रमाणान्तु ज्ञत्वा हेम§ विचक्षणाः ।
 ज्ञात्वा च विधिवत्कुर्यान्नायचाष्टसहस्रकम् ॥ ४८ ।
 यवमात्रसुवर्षस्य § स्तोत्रे शुद्धौ जपेहिजाः ।
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ४९ ।
 हेमः कृष्णसमानस्वर्णं ज्ञत्वा सान्तापनं चरेत् ॥ ५० ।
 मासप्रमाणहेमसु प्रायश्चित्तान्तु कथ्यते ।
 गोमूत्रपक्वयवभुक् देवार्चनपरायणः ।
 मासत्रये च शुद्धः स्वामारावणपरायणः ॥ ५१ ।
 किञ्चिद्भूतसुवर्षस्य स्तोत्रे मुनिवरोत्तमाः ।
 गोमूत्रपक्वयवभुगव्देनैकेन शुध्यति ॥ ५२ ।

* तद्वत्प्रमाणमनुष्यस्त्रीति (ख) ।

† एषति (ग), (घ) ।

‡ त्रयेति (क) ।

§ यावन्मात्रसुवर्षस्येति (घ) ।

॥ हेमजोत्कटमणिनः इति (क) ।

॥ एतद्वत् (ग) पुस्तके नास्ति ।

सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दान् समाहितः ॥ ५३ ।
 सुवर्णमानाश्रूने तु रजतस्तेयकर्म्मणि ।
 कुर्यात्क्षान्तपत्रं कुर्यादन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५४ ।
 दशनिष्कान्तपर्यन्तमर्हनिष्कचतुष्टयान् ।
 हत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥ ५५ ।
 दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्म्मणि ।
 चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥ ५६ ।
 शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम्* ।
 सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ५७ ।
 कांस्यपित्तलमुख्येषु† अयस्कान्ते तथैव च ।
 सहस्रनिष्कमाने तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥ ५८ ।
 प्रायश्चित्तान् रत्नानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् ॥ ५९ ।
 गुरुतल्पगतानाञ्च प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यते ।
 अन्नानाश्नातरं गत्वा तत्क्षपत्रीमथापि वा ।
 स्वयमेव स्वमुष्कन्तु छिन्द्यात्पापमुदाहरन् ॥ ६० ।
 हस्ते गृहीत्वा मुष्कन्तु गच्छेद्दे नैर्ऋतीं दिशम् ।
 गच्छन्तं मार्गसंयुक्तं‡ कदाचिन्न निवारयेत् ॥ ६१ ।

* चान्द्रवर्धं द्विजा इति (क), (ग), प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजा इति (ख), चान्द्रवर्धं
 द्विजा इति (ङ) ।

† कांस्यपित्तलीवधौष्विति (ख), कांस्यपित्तलमेधौष्विति (घ) ।

‡ मार्गसंसक्तमिति (ङ) ।

अपमन् पृष्ठतोऽगच्छेत्प्राचान्तं यः स शुध्यति ।
 मन्त्रपतनं वापि कुर्यात्पापमुदाहरन् ॥ ६२ ।
 सवर्षोत्तमवर्षास्त्रीगमने त्वविजानतः† ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वाद्यद्वयं समाहितः ॥ ६३ ।
 अपमन्त्राभ्यासतोऽगच्छेत्सवर्षाश्चोत्तमाश्च वा ।
 कारीषवज्रिना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमाः ॥ ६४ ।
 रेतःशेकपूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वेतःशेकेऽग्निदाहनम्‡ ॥ ६५ ।
 सवर्षोत्तमवर्षासु निवृत्तो वीर्यशेचनात् ।
 ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्व्यं कच्छमाचरेत्॥ ६६ ।
 चचियां पित्रभार्याश्च गत्वा विप्रः सक्त्युने ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यान्नवाष्टान्विष्णुतत्परः॥ ६७ ।
 वैश्यायां पित्रपत्न्यान्तु षड्व्यं कच्छमाचरेत् ।
 गत्वा शूद्रां गुरोर्भार्यां चिरव्यं व्रतमाचरेत् ॥ ६८ ।
 मातृस्रसारश्च पित्रस्रसारं
 आचार्यभार्यामथ मातुलानीम् ।

* पृष्ठत इति (क), (ग), (ङ) ।

† चचिचरत इति (ख) ।

‡ समवेति (क), (ग) ।

§ रेतःशेकापिदाहनमिति (घ), (ङ) ।

॥ कच्छमान् भवेदिति (क) ।

॥ (ख) पृथगे एव स्त्रीषो नास्ति ।

पुत्रीश्च गच्छेद्यदि कामतो यः
 श्वश्रूश्च गत्वा शृणु तत्फलानि* ॥ ६८ ।
 दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ।
 एकस्मिन्नेव सेके तु बहुवारं त्रिवर्षकम् ॥ ७० ।
 एकवारं गते ह्यव्रतं कृत्वा विशुध्यति ।
 दिनद्वये† गते वक्रिदग्धः शुध्येत‡ नान्यथा ॥ ७१ ।
 चाण्डालीं पुक्रीक्षेव§ कुषाच्च भगिनीं तथा ।
 मिश्रस्त्रियं शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ॥ ७२ ।
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षड्वर्षं मुनिसत्तमाः ।
 अकामतो व्रजेयस्तु चिरव्दं॥ छष्टमाचरेत् ॥ ७३ ।
 महापातकिसंसर्गे॥ प्रायश्चित्तम् कथ्यते ।
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकार्यफलं लभेत् ॥ ७४ ।
 यस्य येन भवेत्सङ्गो ब्रह्महादिचतुर्विधः* ॥
 तत्तप्ततप्तम् निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७५ ।

* नरकाय केवलमिति (क), व्रजेद्यदि ब्राह्मणघातकः स इति (ख), (ग) पुत्रके
 जेवपादो नास्ति ।

† दिनद्वये इति (ग) ।

‡ शुध्येति चा३, शुध्येदिति साधु ।

§ पुक्रीक्षेवेति (क), पुक्रीक्षेमिति (ख) ।

॥ चिरव्दमिति (क) ।

॥ महापातकसंसर्गे इति (ग), (ख) ।

*** ब्रह्महत्याचतुर्विधमिति (ख) ।

अन्नानात्मश्चरात्रन्तु सङ्गमेभिः करोति यः ।
 कायव्रतं* चरेत् सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ॥ ७६ ।
 द्वादशरात्रसंसर्गे महासान्त्वनपनं† अतम् ।
 सङ्गं कृत्वार्धमात्रे तु उपवासान्दशाचरेत् ॥ ७७ ।
 पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये अतम् ।
 कृत्वा षष्माससङ्गन्तु कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम्‡ ॥ ७८ ।
 किञ्चिच्चूनाद्दसङ्गे तु षष्मासं व्रतमाचरेत् ।
 अस्य द्वित्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानात्सङ्गे यथाक्रमम् ॥ ७९ ।
 मण्डूकं नकुलं काकं वराहं मूषिकं तथा ।
 मार्जारं जाविकं श्वानं हत्वा वै§ कुक्कुटं तथा ।
 कृष्णार्धमाचरेद्विप्रास्त्रिकृच्छ्रमश्वहा चरेत् ॥ ८० ।
 तप्तकृच्छ्रं॥ करिवधे पराकं गोवधे अतम् ।
 कामतो गोवधे नैव शुचिर्दृष्टा मनीषिभिः ॥ ८१ ॥
 यानशय्यासनाद्येषु पुष्पमूलफलेषु च ।
 भस्मभोज्यापहारेषु पञ्चगव्यं विशेषणम् ॥ ८२ ।
 शुष्ककाष्ठदण्डानाञ्च दुर्माषाञ्च॥ गुह्यस्य च ।

* कायकृच्छ्रमिति (ख) ।

† ज्ञानपनमिति (क), (ग) ।

‡ दशमिति (ख) ।

§ च इति (घ) ।

॥ सप्तकृच्छ्रमिति (घ), (ङ) ।

॥ द्रव्यावाधेति (ख) ।

चर्मभस्त्रामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ ८३ ॥
 टिट्ठिभं चक्रवाकञ्च हंसकारण्वं तथा ।
 उलूकं सारसञ्चैव कपोतं* जालपादकम् ।
 ककवाकुं वलाकञ्च शिशुमारञ्च कच्छपम् ।
 एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 प्राजापत्यव्रतं कुर्याद्वितीविष्णुभोजने ।
 चान्द्रायणव्रतं† प्रोक्तं शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने ॥ ८६ ॥
 रजस्वलाञ्च चाण्डालं महापातकिनं तथा ।
 सूतिकां पतितञ्चैव उच्छिष्ट‡ रजकादिकम् ।
 स्पृष्ट्वा सचेत् स्यायीत§ छतस्य प्राशनं तथा ।
 गायत्रीञ्च विशुद्धात्मा जपेदष्टशतं तथा ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
 एतेष्वन्यतमं स्पृष्ट्वा भक्ष्यानाद्यदि भोजयेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितः¶ शुद्धेत्पञ्चगव्यस्य प्राशनात्॥ ८९ ॥
 दानस्नानजपादीनां भोजनाध्वरयोस्तथा ।
 मध्ये नृणोति यद्येषां शब्दः** कुर्यात्कथं हिजाः ॥ ९० ॥

* पातनमिति (क) ; (ख) पुस्तके ८४—८६ श्लोका न सन्ति ।

† चान्द्रायणव्रतमिति (क) ।

‡ उच्छिष्टमिति (ग) ।

§ स्यायीतेति चात्र, स्यायादिति साधु । स्यायी स इति (ख) ।

¶ त्रिरात्रोपोषादिति (ख) ।

॥ चाशनादिति (ख) ।

** स च कुर्यादिति (ख) ।

सहमेवमुक्तमनसं ज्ञात्वा चोपवसेत्तथा ।
 द्वितीयेऽङ्गि घृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति पण्डिताः* ॥ ८१ ।
 व्रतादिमध्ये मृक्षयाद्यद्येषां† सुनिसत्तमाः ।
 अष्टोत्तरसहस्रान्तु जपेहै वेदमातरम् ॥ ८२ ।
 पापानामधिकं पापं हिजदैवतनिन्दनम् ।
 न दृष्टा निष्कृतिस्तेषां सर्वशास्त्रेषु‡ सत्तमाः ॥ ८३ ।
 महापातकर्तृभ्यानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
 प्रायश्चित्तान्तु सर्वेषामेव कुर्याद्यथाविधि ॥ ८४ ।
 प्रायश्चित्तानि सङ्कुर्यान्नारायणपरायणः ।
 तस्य पापानि नश्यन्ति ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥ ८५ ।
 यस्तु रागादिऽनिर्मुक्तो योऽनुतापसमन्वितः॥
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुस्मरन्तत्परः॥ ।
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 सर्वैः प्रमुच्यते सद्यो यतो विष्णुः परं तपः ॥ ८६।८७ ।
 नारायणमनाद्यन्तं विश्वाकारः॥मनामयम् ।

* अनुत्तमा इति (ख) ।

† यथावेवाद्य व्रतमा इति (ख), यद्येषां अनिमुत्तमा इति (ग) ।

‡ चोत्तमा इति (घ) ।

§ धनादीनि (ख), ज्ञानादीनि (ङ) ।

॥ सोऽनुतापसमन्वित इति (क), (ग), (ङ) ।

॥ इतिस्मरन्तत्परः इति (ख) ।

॥ विश्वकायमिति (ख) ।

यस्तु संस्मरते* नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ।
 स्मृतो वा पूजितो वापि ध्यातो वा नमितोऽपि वा ।
 नाशयत्येव पापानि विष्णुरेव समातनः ॥ ८९ ।
 सम्पर्काद्यदि वा मोहाद्यस्तु पूजयते हरिम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ९० ।
 सकृत्संस्मरणाद्विष्णोर्नश्यन्ति क्लेशसञ्चयाः ।
 स्वर्गादिभोगप्राप्तिस्तु तस्य विष्णोऽनुमीयते† ॥ ९१ ।
 मानुषं दुर्लभं जन्म प्राप्यते यैर्मुनीन्द्रराः ।
 तत्रापि हरिभक्तिस्तु दुर्लभा परिकीर्तिता ॥ ९२ ।
 तस्मात्तद्विज्ज्ञतालोलं मानुषं प्राप्य दुर्लभम् ।
 हरिं संपूजयेद्भक्त्या पशुपाशविमोचकम् ॥ ९३ ।
 सर्वान्तराया नश्यन्ति मनःशुद्धिश्च जायते ।
 परं मोक्षं लभेच्चैव‡ पूज्यमाने जनार्दने ॥ ९४ ।
 धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थाः समातनाः§ ।
 हरिपूजापराधान्तु सिध्यन्ति नात्र संशयः॥ ९५ ।
 संसारेऽस्मिन्महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥ ९६ ।

* संस्मरति इति (ग) ।

† विष्णुः प्रतीयते इति (ख) ।

‡ लभेदिति 'आर्षं', लभेत इति साधु ।

§ (ख) पुस्तके श्रीकृष्णस्य द्वितीय-तृतीयपादौ न सः ।

॥ (ख) पुस्तके एव श्रीकृष्णो नास्ति ।

पुनर्दारुहृदये धनधान्यविमोहिनीम् ।
 लब्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे दर्पन्तु मा कथाः* ॥ १०७ ॥
 सन्तप्य कामं क्रोधश्च लोभं मोहं मदं तथा ।
 परापवादं निन्दाश्च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥ १०८ ॥
 व्यापारान् सकलांस्वक्ता पूजयध्वं जनार्दनम् ।
 निकटा एव दृश्यन्ते कृतान्तनगरदुमाः ॥ १०९ ॥
 यावन्नायाति मरणं यावन्नायाति वै जरा† ॥
 यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावदेवार्चयेत् हरिम् ॥ ११० ॥
 धीमान् कुर्याद्विश्वासं शरीरेऽस्मिन्नाश्रयेत् ॥
 नित्यं सन्निहितो मृत्युः सम्पद्यन्तश्चक्षुसा ॥ १११ ॥
 आसन्नमरणो देहस्तस्माद्दर्पं निषेधयऽ ॥
 संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वं च क्षणभङ्गुरम् ।
 एतच्छ्रुत्वा महाभागाः पूजयध्वं जनार्दनम् ।
 आशु यास्त्वयं तेनैव मोक्षमत्यन्तदुर्लभम् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥
 भक्त्या यजति॥ यो विष्णुं महापातकवानपि ।
 प्रयाति परमं स्थानं सर्वपापविमोचितः ॥ ११४ ॥

* एतदर्थं कृतौ नर इति (ख) ।

† यावन्मौषेयवृत्तितेति (ख), यावन्नाश्वेति मरणं यावन्नाश्वेति वै जरति (ग) ।

‡ अनाश्रये शरीरेऽस्मिन्नाश्रयेन विश्रयेदिति (ख) ।

§ अर्थं निषेधयेदिति (ग) ।

॥ अनुवाक्येति (ग) ।

॥ अथ यजतीति आर्चं, यजते इति आत्मनेपदं साधु ।

सर्वतीर्थानि यन्नाश्च साङ्गवेदाश्च सत्तमाः ।

नारायणार्चनस्यैते कलां नार्हन्ति षोडशीम्* ॥ ११५ ॥

किं वेदैः किमु वा शास्त्रैः किं वा तीर्थाभिषेचनैः† ॥

विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ ११६ ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्तानि संचेपात्प्रायश्चित्तानि भी हिजाः‡ ॥

सनत्कुमारमुनये नारदेन महात्मना ॥ ११७ ॥

यजन्ति§ ये विष्णुमनन्तमूर्तिं

निरीहमोद्धारगतं वरेण्यम् ।

वेदान्तवेद्यं भवरोगवैद्यं

ते यान्ति सर्वे पदमच्युतस्य ॥ ११८ ॥

अनादिमात्मानमनन्तशक्ति-

माधारभूतं जगतां परेशम् ।

ज्योतिःस्वरूपं परमच्युताख्यं

सम्पूजिता यान्ति पदं पवित्रम् ॥ ११९ ॥

इति षोडशप्रारदीयपुराणे प्रायश्चित्तविधिक्षयनीनामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ।

* कलां नारायणस्यैते नार्हन्ति षोडशीमपीति (घ) ।

† निवेवचैरिति (ग) ।

‡ (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति ।

§ अथ यजन्तीति आर्चं, यजन्ते इति शाशु ।

¶ वरमच्युताख्यमिति (ङ) ।

ऊनचिंथोऽध्यायः ।

अथ यममार्गाद्विषयनम् ।

अथ य ऊषुः* ।

कथितो भवता सम्यग्दर्शान्नमविधिर्मुने ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामी यममार्गं सुदुर्गमम्† ॥ १ ॥

तथा संसारदुःखान्निं तरक्लेशस्यसाधनम् ।

ऐहिकाक्षरकांक्षेव‡ यथावद्वक्तुमर्हसि§ ॥ २ ॥

सुत उवाच ।

विप्राः शृणुष्व वक्ष्यामि यममार्गं सुदुर्गमम् ।

सुखदं पुण्यशीलानां पापिनास्तु भयङ्करम् ॥ ३ ॥

षड्भीतिसहस्राणि योजनानां मुनीश्वराः ।

यममार्गस्य विस्तारः पापिनां भयदायकः ॥ ४ ॥

ये नरा दानशीलाश्च ते यान्ति सुखिनो हिजाः ।

धर्मशून्या नरा यान्ति दुःखेन शृणु यातनाः॥ ५ ॥

प्रेतभूता विवस्त्राश्च॥ शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः ।

• (घ), (ङ) पुस्तकयोरेव पाठो नास्ति ।

† सुदुस्तरमिति (ख) ।

‡ ऐहिकाशुभिकांक्षेवेति (ख) ।

§ (क) पुस्तके एष श्लोकः परश्वीकस्य पूर्वोक्तस्य न स्तः ।

¶ अद्वैतायनमिति (क), (ग), (ङ) ।

॥ सुदुःखानां इति (ख) ।

क्रन्दन्तः सुखरं दीनाः पापिनी यान्ति तत्पथे* ॥ ६ ।
 हन्यमाना यमभटैः प्रतोदाद्यैस्तथायुधैः† ।
 इतस्ततः प्रधावन्तो यान्ति दुःखेन तत्पथे ॥ ७ ।
 वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्रा यममार्गं भयङ्करम् ।
 तत्रैव पापिनी यान्ति शृण्वतामतिभीतिदम् ॥ ८ ।
 क्वचित्पङ्कः क्वचिद्वह्निः क्वचिन्नन्तमर्कर्मः ।
 सन्तप्तसैकताद्यैव तीक्ष्णधाराः शिलाः क्वचित् ॥ ९ ।
 क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च‡ शिलावृष्टिस्तथैव च ।
 जलवृष्टिः शस्त्रवृष्टिरणाम्बुवर्षणस्तथा ॥ १० ।
 चारुर्कर्मवृष्टिश्च महातापान्वितो भरत ।
 उष्णकर्मवृष्टिश्च महानिज्जानि च§ क्वचित् ॥ ११ ।
 क्वचित्कण्टकवृक्षाश्च दुःखारोहाः शिलास्तथा ।
 गाढाश्वकाराश्च तथा च कण्टकावरणं महत् ॥ १२ ।

* तत्पथीति बहुषु पाठः, एवं परेषापि ।

† प्रताडितेरिति (क) ।

‡ क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च महाधूमाम्बुलं क्वचित् ।

क्वचिदुःखशीतश्च क्वचिशयुविशेषश्च ॥

क्वचिदङ्गारवृष्टिश्च शिलावृष्टिस्तथैव च ।

जलवृष्टिः शस्त्रवृष्टीरधिवासवर्षणस्तथा ॥

गानाकण्टकवृष्टिश्च सा दाता पथि वै जलमिति (ख) ।

§ महादुष्टानि च क्वचिदिति (क) ।

॥ गाढार्भका बहुविधा इति (क) ।

वप्रायारोहणश्चैव* कन्दरस्य प्रवेगनम् ।
 मर्कराश्च तथा लोद्गाः सूचितुष्याश्च कण्टकाः ॥ ११ ।
 ग्रीवास्तश्च कश्चिन्नार्गे कश्चित्कीलकपङ्क्तयः† ।
 एवं बहुविधैः क्लेशैः पापिनो यान्ति सप्तमाः ॥ १४ ।
 क्लेशान्तश्च रुदन्तश्च घातयन्तश्च‡ पापिनः§ ।
 पाशेन यन्मिताः केचित्क्लिश्यमानास्तथायुधैः¶ ।
 मञ्जान्छैर्नीयमानाश्च पृष्ठतः पापिनस्तथा॥ ॥
 नासाग्रपाग्रजटाश्च** कर्णपाशैस्तथापरे ।
 गलपाशैः क्लृप्तमात्राः करे जटास्तथापरे ॥
 पादाग्रपाग्रजटाश्च†† केचिद्वातैश्च बन्धिताः ।
 वहन्तश्चायसम्भारं शिन्नायेश्च प्रयान्ति वै ॥ १५।१६।१७ ।

● वप्रायारोहणश्चैवेति (ख), उवायारोहणश्चैवेति (घ) ।

† (क) (ख) पुस्तकवीरतः परं बल्यमात्रं लोकादं वर्तते—

कश्चिद्गन्तव्यं नर्त्तन्ति धारयन्ति कश्चिन्नराः ।

(ख) पुस्तके धारयन्तीत्यत्र वाधन् इति पाठः ।

‡ क्षावयन्तश्चेति (क) ।

§ मारिता इति (ख) ।

¶ चतुर्धैरिति (क), (क); क्लृप्तमात्रास्तथा च तैरिति (ख), क्लृप्तमात्रास्तथा
 क्लृप्तैरिति (ग) ।

॥ पीयमानाश्च केचिद्वातेषु बन्धिता इति (ख), बन्धिता इति चार्धं बद्धा इति
 चाधु ।

●● संजटा इति (ख), एव लोकाः (ख) पुस्तके नास्ति, नासाग्रपाग्रजटाश्चेति (ग) ।

†† मञ्जानैः पीयमानाश्च इति (ख) ।

अयोभारहयं केचिन्नासायेव तथापरे* ।
 कर्णाभ्याश्च तथा केचिद्वह्नी यान्ति पापिनः ॥ १८ ।
 केचिच्च लललिता† यान्ति ताद्यमानास्तथापरे‡ ।
 निदृक्कासतया केचित्केचिच्छादितलोचनाः§ ।
 ह्यायाजलविहीने तु पयि यान्ति सुदुःखिताः॥ ।
 शोचन्तः स्वानि॥ कर्णाणि शुष्ककण्ठीष्ठतालुकाः ॥ १९ ॥
 मुनीन्द्रा ये तु धर्मिष्ठा दानशीलाः सुबुद्धयः ।
 अतीवसुखसम्पन्नाः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २० ॥
 अथदा विबुधश्रेष्ठा भुञ्जन्तः** स्वादु†† यान्ति वै ।
 नीरदा यान्ति सुखिनः पिवन्तः क्षीरमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 तत्तदा दधिदासैव पिवन्तः क्षीरमुत्तमम् ।
 छतदा मधुदासैव क्षीरदाश्च द्विजोत्तमाः ।
 सुधापानं प्रकुर्वन्तः प्रयान्ति यममन्दिरम् ॥ २२ ॥
 ! आकदः पावसं भुञ्जन्दीपदी ज्वलयन्दिशः ।
 वस्त्रदी विबुधश्रेष्ठा याति दिव्याम्बरं दधत् ॥ २३ ॥

* प्रयान्ति वै इति (ग) ।

† गह्वरिता इति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ वक्ष्यमाना इति (ख) ।

§ सादितलोचना इति (ङ) ।

॥ अत्यन्तदुःखिताः इति (ख) ।

॥ स्वानि शोचन्तीति (ख) ।

** भुञ्जन्त इति चार्थे, भुञ्जाना इति साधु ।

†† तत्र इति (ख) ।

परिष्कारप्रदो याति पूज्यमानोऽमरैः सदा ।
 शोदानेन नरो याति सर्वकामसमन्वितः ॥ २५ ।
 भूमिद्वो रघदशैव विमाने सर्वसम्पत्तिः ।
 अक्षरोगसङ्कीर्णं क्रीडन्त्याति यमासयम् ॥ २६ ।
 हयदो यानदद्यापि रघदश विजोत्तमाः ।
 यमासयं विमानेन याति भोगान्वितेन वै ॥ २७ ।
 अननुदा मुनिश्रेष्ठा यानाकृताः प्रयान्ति वै ॥ २८ ।
 फलदाः पुण्यदाश्चैव यान्ति संतोषसंयुताः ।
 अक्षरोगश्रेष्ठीर्णाः सर्वकामसमन्विताः ॥ २९ ।
 ताम्बूलदो नरो याति तुष्टास्यो यममन्दिरम् ॥ ३० ।
 मातापिचोन्न शून्मूषां कृतवान्यो नरोत्तमः ।
 स याति परितुष्टात्मा पूज्यमानोऽमरैर्मुहुः ॥ ३१ ।
 शून्मूषां कुरुते यस्तु यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 दिव्याग्निः ब्राह्मणानाञ्च स यात्यतिसुखान्वितः ॥ ३२ ।
 सर्वभूतदयायुक्तः पूज्यमानोऽमरैर्दिव्याः ।
 सर्वभोगान्वितेनासौ विमानेन प्रयाति वै ॥ ३३ ।
 विद्यादानरतो याति पूज्यमानोऽजस्रतुना ।
 पुराणपाठको याति स्तूयमानो मुनीश्वरैः ॥ ३४ ।
 एवं धर्मपरा यान्ति सुखेन यममन्दिरम् ।

* तुष्टास्तेति (क), (ग), (ङ) ।

† ननु इति ननु पाठः ।

‡ दिव्याग्निः (घ) ।

दुःखेन पापिनी यान्ति यममार्गे सुदुर्गमे ॥ ३५ ।
 यमचतुर्भुजो भूत्वा शङ्खचक्रगदादिभ्यत् ।
 पुष्पकर्णरतानाञ्च स्नेहाभिरवदर्शयेत् ॥ ३६ ।
 भो भो बुद्धिमतां श्रेष्ठा नरकक्लेशभीरवः ।
 युष्माभिः साधितं पुष्पं परञ्च सुखदायकम् ॥ ३७ ।
 मनुष्यजन्म सम्प्राप्य सुकृतं न करोति यः ।
 स एव पापिनीं श्रेष्ठ आत्मघातकसंज्ञितः ॥ ३८ ।
 अनित्यं मानुषं प्राप्य नित्यं यस्तु न साधयेत् ।
 स याति नरकं घोरं कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३९ ।
 शरीरं यातनारूपं मलाद्यैः परितूषितम् ।
 तस्मिन् करोति विश्वासं तं विद्यादात्मघातकम् ॥ ४० ।
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठास्तेषां वै बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणास्तथा ॥ ४१ ।
 ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु क्षत्रियतनुजयः ।
 क्षत्रियबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्राह्मणादिनः ॥ ४२ ।
 ब्राह्मणादिष्वपि श्रेष्ठा निर्णयमा इति होच्यते ॥
 एतेभ्योऽपि परो ज्ञेयो नित्यब्रह्मपरायणः ॥ ४३ ॥

• संज्ञक इति (क), (ख) ।

† परिभूषितमिति (क), (घ) ।

‡ सर्वेषामिति (ख), (ग) ।

§ ब्राह्मणादिष्वपि तथा श्रेष्ठा निर्णयं उच्यते इति बहुषु पाठः ।

¶ विस्तारित (ख) ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ।
 सर्वत्र पूज्यते सम्यग्धर्मवाक्ता संग्रहः ॥ ४४ ।
 गच्छध्वं पुण्यसंस्थानं सर्वभोगसमन्वितम् ।
 अस्ति चेदुष्कृतं किञ्चित्पश्चात्तत्रैव भोक्ता ॥ ४५ ।
 एवं समस्तानभ्यर्च्य प्रापयित्वा च सन्नतिम्* ।
 आहूय पापिनः सर्वान् काशदण्डेन तर्जयेत् ॥ ४६ ।
 प्रसयान्मुनिर्घोषः† पञ्चनाद्रिसमप्रभः ।
 विद्युत्प्रभायुधैर्भीमो‡ हविर्गन्धुजसंयुतः ॥
 योन्ननत्रयविस्तारो रक्ताक्षो दीर्घनासिकः ।
 दंष्ट्राकराक्षवदनो वापीतुल्यविस्मयनः ॥
 सत्युज्वरादिभिर्युक्तश्चित्रगुप्तो विभीषणः ।
 सर्वे कृताश्च गर्जन्ति यमतुल्यविभीषणाः ॥ ४७।४८।४९ ।
 ततोऽब्रवीत् तान् सर्वान् कम्पमानाञ्च§ पापिनः ।
 शोचतः स्वानि कर्माणि चित्रगुप्तो यमाश्रया ॥ ५० ।
 भो भोः पापा दुराचारा अहङ्कारमहर्षकाः॥
 किमु स्वमर्जितं॥ पापं युष्माभिरविवेकिभिः ॥ ५१ ।

* (ख) पुनश्च एतदर्थं नास्ति ।

† प्रसयान्मुनिर्घोष इति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ विद्युत्प्रभायुधैर्भीम इति (क) ।

§ सुपापिन इति (ख) ।

॥ प्रदुःखिता इति (ख), प्रदूषिता इति (ग), प्रदूषका इति (ङ) ।

॥ क्षिप्तमर्जितमिति (ख), (ग), (ङ) ।

कामक्रोधादिदुष्टेन* सगर्वेषु तु चेतसा ।
 यद्यत्पापतरं तत्तत्किमर्थं चरितं† जनाः ॥ ५२ ।
 कृतवन्तः पुरा यूयं पापान्यत्नस्तद्वर्षिताः ।
 तथैव यातना भोग्याः किं वृथा ह्यतिदुःखिताः ॥ ५३ ।
 पुनर्मित्रकलत्रार्थः‡ दुष्कृतं चरितं महत् ।
 तेषु कर्मवशाज्जाता यूयमत्रातिदुःखिताः ॥ ५४ ।
 युष्माभिः पोषिता ये तु पुत्राद्यास्वन्यतो गताः ।
 युष्माकमेव तत्प्रापं प्राप्तं किं दुःखकारणम् ॥ ५५ ।
 यथा कृतानि पापानि युष्माभिस्तु बह्वनि वै ।
 तानि प्राप्तानि दुःखस्य कारणं नास्ति ते§ जनाः ॥ ५६ ।
 धर्मराट् पक्षपातस्तु न करोति हि हे¶ जनाः ।
 विचारयध्वं यूयं तद्युष्माभिश्चरितं पुरा॥ ॥ ५७ ।
 दरिद्रेऽपि च मूर्खे च पण्डिते वा श्रियाम्बिते ।
 आम्बे वापि च धीरे वा** समवर्त्ती यमः स्मृतः ॥ ५८ ।

* लोभेनेति (क) ।

† विहितमिति (ख) ।

‡ कलत्रमित्रकलत्रार्थमिति (ग), (ङ) ।

§ हे इति (घ), (ङ) ।

¶ ते इति (क), (ग) ।

॥ वरकृतं पुरेति (क) ।

** चापि च धीरे चेति (घ), (ग), सुधीरे चेति (ङ) ।

चित्रगुप्तस्य तद्वाक्यं* श्रुत्वा ते पापिनस्तदा† ।

शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निबन्धाः ॥ ५८ ॥

यमाग्नाकारिणः सर्वे चण्डाद्या अतिवेगिताः ।

नरकेषु च तान् सर्वान् प्रक्षिपन्त्यतिवेगिताः ॥ ५९ ॥

शुद्धकर्माफलान्ते तु भुक्तान्ते‡ पापशेषतः ।

महीतलस्य सम्प्राप्य भवन्ति स्थावरादयः ॥ ६० ॥

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् संग्रहो जातो मञ्चेतसि दयार्थव§ ।

त्वं समर्घोऽसि तं हेतुं यतो व्यासेन बोधितः ॥ ६१ ॥

धर्माच्च विविधाः प्रोक्ता पापानि सुबहूनि वै ।

चिरकासफलं प्रोक्तं भोगस्तेषां दयार्थव ॥ ६२ ॥

दिनान्ते ब्रह्मणः प्रोक्तो नामो लोकावयवस्य वै ।

परार्द्धदितयान्तेऽपि ब्रह्माण्डस्यापि सप्तम ॥ ६३ ॥

ग्रामदानादिपुण्यानां त्वयैव व्यासवक्त्रभ ।

कल्पकोटिसहस्रेषु महाभागण उदाहृतः ॥ ६४ ॥

तदन्त एव लोकानां विनाशः प्राकृते लये ।

एकः शिष्यत एवेति त्वया प्रोक्तं जनार्दनः ॥ ६५ ॥

* चित्रगुप्तेरितं वाक्यमिति (ख), (ङ) ।

† तवेति (ङ) ।

‡ कर्मफलान्ते तु भुक्ता अन्ते चेति ।

§ तमेवास्मि दयार्थव इति (ख) ।

¶ महावीर इति (ख) ।

एवं नः संशयं तात तत्सर्वं हेतुमईसि ।
पापादीनाञ्च भोगानां समाप्तिर्नैव जायते ॥ ६७ ।
सूत उवाच ।

साधु साधु महाभागा गुह्याद्गुह्यतमन्विदम् ।
पृष्टं तद्दोः वदिष्यामि शृणुष्व नान्यमानसाः ॥ ६८ ।
नारायणोऽस्योक्तः सनत्ः परं ज्योतिः सनातनः ।
विशुद्धो निर्गुणो नित्यो महामोहविवर्जितः ॥ ६९ ।
निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिति भाति यः ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्यैश्च भेदवानिति लक्ष्यते ॥ ७० ।
गुणोपाधिकभेदेषु त्रिव्येतेषु सनातनः ।
संयोज्य मायामखिलं जगत्कार्यं करोति यः ॥ ७१ ।
ब्रह्मरूपेण सृजति विष्णुरूपेण पाति च ।
अन्ते च रुद्ररूपेण सर्वमस्तीति निश्चितम् ॥ ७२ ।
प्रलयान्ते समुत्थाय ब्रह्मरूपी जनार्दनः ।
चराचरात्मकं विश्वं यथापूर्वमकल्पयत् ॥ ७३ ।
स्थावराद्याश्च विप्रेन्द्रा यत्र यत्र व्यवस्थिताः ।

* पृष्टवन् इति (ख) ।

† अक्षर इति (क), (ग), पर इति (ख) ।

‡ मायामोहविवर्जित इति (ग) ।

§ (ख) पुनर्को ६८ श्लोकस्य पञ्चादौ, ७० श्लोकस्य न सः ।

¶ संयोज्यमानमिति (क), (घ), (ङ) पुनर्कोषे पाठः ।

॥ चराचरात्मकमिति (ङ) ।

मज्जा तपः जगत्सर्वं यः पूर्वञ्च करोति वै ॥ ७४ ।
 तस्मात्कृतानां पापानां पुण्यानाञ्चैव सत्तमाः ।
 अवश्यमनुभोक्तव्यं सर्वथा ह्यचयं फलम् ॥ ७५ ।
 माभुक्तं च क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
 अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ ७६ ।
 यो देवः सर्वभूतानामन्तरात्मा जगन्नाथः ।
 सर्वकर्मफलं भुङ्क्ते परिपूर्णः सनातनः ॥ ७७ ।
 योऽसौ विष्णोर्देवो देवो गुह्यमेदमवस्थितः ।
 स्रजत्नयति च पात्येतत्सर्वं भुङ्क्ते वशोऽव्ययः ॥ ७८ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे वनपुरीवर्चनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ।

* यदेति (क), (क) ।

† कृतं कर्म शुभाशुभमिति (ख), तत्र परः श्लोको नास्ति ।

‡ नाभुक्तमिति (ग) ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

संसारवर्णनम् ।

सूत उवाच ।

एवं कर्मपाशनियन्त्रिता जन्तवः स्वर्गादिपुण्यस्थानेषु
पुण्यभोगमनुभूय, यातनासु च* अतीवदुःखतरं पापफलमनुभूय
चीचकर्मावसाने इमं लोकमागत्य† सर्वमयविकल्पेषु‡ सत्सु-
बाधासंयुतेषु स्वावरादिषु च जायन्ते ।

वृक्षगुल्मलतावल्लीगिरयश्च दृष्टानि च§ ।

स्वावरा इति विख्याता महामोहसमाहताः ॥ १ ।

स्वावरत्नेऽपि पृथिव्यामुप्तवीजानि जलसेकानुपदं सुसंस्कार-
सामग्रीवशादन्तरुच्यन्प्रपाटिताभ्युच्छून्त्वभासाद्य ततो मूल-
भावः॥ । तन्मूलादद्गुरोत्पत्तिस्तस्मादपि पर्यङ्काण्यलतादिकं,##
काण्डेषु च प्रसवमापद्यते†† । तेषु प्रसवेषु पुण्यसम्भवः, तानि

* यातनास्त्वतीवेति (ख) ।

† प्रतिपक्षं कर्मविशेषे च समलोकागम्येति (ख), कर्मावशेनेति (ग) ।

‡ सर्वभोगविशेषेति (ख), सर्वमयविशेषेति (ग) ; (ङ) पुनश्च सर्वभवे-
त्यादितः स्वावरत्नेऽपीत्यनः सन्दर्भो नास्ति ।

§ (ग) पुनश्च एतदर्थं नास्ति ।

¶ जलःपुण्यप्रपाटितामीति (ग), (घ) ।

॥ स्वावरत्नेऽपि पृथिव्यामुप्तवीजानि जलसेकानुपदं संस्कारमापद्यन् इति (ख) ।

पर्यङ्काण्यलतादिकमिति बहुषु पाठः ।

†† एव पाठः (ख) पुनश्च नास्ति । प्रसवाः प्रपद्यन् इति (ङ) ।

पुण्यादि कानिचिद्वृक्षफलानि कानिचिद्वृक्षफलानि कानिचित्
फलहेतुभूतानि,* तेषु पुण्येषु वृक्षभावेषु† तन्मूलतस्तुभोत्पत्ति-
र्जायते । तेषु तेषु भोक्तृणां प्राणिनां भोगसंस्कारसामग्री-
वशादधिकारि-रविरश्मिकिरणसन्नतया‡ तदोषधिरससुषुप्तः
प्रविश्य क्षीरभावं समेत्य स्वकाले तन्मूलतासुपगम्य तन्मूले
वृद्धत्वमागते, ओषधयो न्नियन्ते । वनसतयस्तु ओषधिवदुत्पत्ति-
भागत्वं वृक्षभावसुपागम्य प्राणिनां भोगसंस्कारवशात्सर्वसरे
फलिनः स्युः । स्वावरत्वेऽपि बहुकालं वाय्वादिभिर्भक्ष्य-
च्छेदनदावान्निदहनशीतातपादिदुःखमनुभूय न्नियन्ते ।

ततश्च जमयो भूत्वा सदा दुःखबहुलाः क्षणार्धं जीवन्तः,
क्षणार्धं न्नियमाणाश्च बलवन्प्राणिपीडां निवारयितुमक्षमाः
शीतवातादिक्लेशभूयिष्ठा नित्यं क्षुधाधिता मलमूत्रादिषु च
संसरन्तो दुःखमनुभवन्ति ।

ततस्त एव पशुयोनिमागत्वा§ बलवद्वाधावेक्षिता वृषोद्देग-
भूयिष्ठाः क्षतजातादिनित्यमनाचारिणी मातृष्वपि विषया-
नुरागादिक्लेशबहुलाः ।

कस्मिंश्चित्पञ्चानि मांसमेध्याशनाः कस्मिंश्चित्पञ्चानि

* तानि पुण्यादि कानिचिद्वृक्षफलानि, कानिचिद्वृक्षफलहेतुभूतानीति (ख) ।

† पुण्येषु वृक्षभावेति (ग), (ङ) ।

‡ अग्निरश्मिकिरणसन्नादिति (ख), किरणसन्नतयेति (ग) ।

§ आशयेति (ङ), तत्रैतद्वाक्यसमाप्तिर्नास्ति ।

¶ नित्यं वनचारिण इति (ख) ।

कन्दमूलफलाशना दुर्बलप्राप्तिपीडानिरता दुःखमनुभवन्ति,
ततोऽन्यजन्मन्यपि वाताशना मेधाद्यशनाद्य परपीडापरायणा
नित्यं दुःखबहुलाः सन्तो ग्राम्यपशुयोनिमागता अपि
स्वजातिवियोगभारोद्बन्धनपाशादिवन्धनताडनदहनधावनादि*
सर्वदुःखान्यनुभवन्ति । एवं बहुयोनिषु सङ्गताः क्रमेष्वपि मातुर्भ
जन्म प्राप्नुवन्ति । क्वचित्पुण्यविशेषाच्च† क्रमेष्वपि मातुर्भ जन्म
प्राप्नुवन्ति । मनुष्यजन्मनि चर्म्मकारचण्डालव्याधिरजककुम्भ-
कारलोहकारसुवर्णकारतन्त्रवायवचिञ्जटाशिखाः‡ । क्रमेष्व
धावकलेखकभृतकयासनहारिता§द्विद्राहीनाङ्गाधिकाङ्गत्वा-
द्दुःखबहुलाः । ज्वरतापशीतवातश्लेष्मगुल्मपादाक्षिभिरोरोग-
गर्भपार्श्ववेदनादिदुःखमनुभवन्ति । मनुष्यत्वेऽपि यदा स्त्री-
पुरुषयोर्भवायं गतयोस्तत्समये रीतो यदा जरायुं प्रविशति
तदैव कर्म्मवशाज्जन्तुः शुक्रैश्च सह जरायुं प्रविश्य शुक्रशोणित-
कलने प्रवर्तते, तदैव जीवः प्रविशति, जीवप्रवेशात्पश्चाद्वात्
कलनं भवति, अर्धमासे कलनभावमुत्पाद्य॥ मासे प्रादेश-
भावमापद्यते । ततः प्रभृति वायुवशाच्चैतन्यभावेऽपि मातुरुदरे
दुःसहतापक्लेशतयैकत्र स्थातुमशक्यत्वाद्गमति । मासद्वये

* चारवादीति (क), (ग), (ङ) ।

† वा इति (क), पुण्यविशेषादुत्क्रमेष्वप्येति (ग), (ङ) ।

‡ सौचिकजटाशिखा इति (ग), सौचिकवचिञ्जटाशिखा इति (ङ) ।

§ नीचशाननहारितेति (ग) ।

॥ उपेत्येति (ङ) ।

पूर्वपुत्रमाकारमाचतासुपगम्य, मासन्ति ते पूर्वे करचरणाद्यव-
 ग्रवभावसुपगम्यते, चतुर्मासेषु* गतेषु सर्वावयवानां सन्धिमेद-
 परिज्ञानम् । पञ्चस्रतीतेषु नखानामभिव्यञ्जनं,† षट्स्रतीतेषु
 नखसन्धिपरिस्फुटता, सप्तस्रतीतेषु रोमादीनां परिस्फुटता,
 अष्टमे मासे प्रारब्धे तच्छरीरे चैतन्यस्फुटतासुपगम्य नाभि-
 स्त्र्येष पुत्रमाचममेध्यमूत्रसिक्ताङ्गं जरायुषा बन्धितं रक्तास्त्रि-
 क्षमिवसामज्जास्त्रायुकेशादिद्रुषितैः कुत्सितः शरीरमिति वदन्
 स्वयमप्येवं परिद्रुषितदेहो मातुश्च कटून्तस्रवणाद्युष्णश्चभक्ष-
 चातिपीडिताः । एतैर्दृष्टमानमात्मानं दृष्ट्वा देही पूर्वजन्म-
 स्मरणानुभूतभावानुभावात्, पूर्वानुभूतदुःखितानि च स्मृत्वा-
 ऽत्यन्तदुःखेन परिदृष्टमानान्तःकरणी मा भूद्देहो मातुर्देहा-
 स्त्रीनो मूत्रादिरूपेष दृष्टमान एवं मनसि विलपति । अहो
 हाऽत्यन्तपापीऽहं पूर्वजन्मनि भृत्यापत्यमित्रयोषिद्रुष्टेष्व-
 धनधान्यादिष्वत्यन्तरागेण कलत्रादिपोषणार्थं परधनवेषादिकं
 पश्यतोहरणाद्युपायतोऽपहृत्य कामान्वतया परस्त्रीहरणादिक-
 मनुभूय महापापऽमाचरम् । तैः पापैरहमेक एव विविध-
 नरकमनुभूय पुनः स्वावरादिषु महादुःखान्यनुभूय सम्प्रति
 जरायुषा परिवेष्टितान्तर्दुःखेन वह्निस्तापेन दह्यामि, मया
 पोषिता दारादयः स्वकर्मवशादन्यतो गताश्च ।

* चतुर्षु मासेष्विति (न) ।

† अभिव्यञ्जनतेति (न), (ङ) ।

‡ महापापानीति (ङ) ।

अहो दुःखमहो दुःखमहो दुःखेति* देहिनाम् ।

देहसु पापात्सञ्जातस्तस्मात्पापं न कारयेत् ॥ १ ।

मृत्युमित्रकलत्रार्थमन्यद्रव्यं हृतं मया† ।

तेन पापेण दह्यामि‡ जरायुपरिवेष्टितः ॥ २ ।

दृष्ट्वा त्वन्यत्रियं पूर्वं सन्तप्तोऽहमसूयया ।

गर्भग्निना हि§ दह्येऽहमिदानीमतिपापकृत् ॥ ३ ।

कायेन मनसा वाचा परपीडामकारिषम् ।

तेन पापेन दह्यामि अहमेकोऽतिदुःखितः ॥ ४ ।

एवं बहुविधं जन्तुर्विलप्य स्वयमेव च॥ ।

आत्मानमात्मनाश्चास्योत्पत्तेः स्वयमनन्तरम्* ॥ ५ ।

सत्सङ्गेन विशुद्धमना भूत्वा सत्कर्माणि†† निर्वर्त्त्याखिल-
जगदाधारात्मनः‡‡सत्यज्ञानानन्दमयस्य शक्तिप्रभावानुष्ठिताप-
वर्गस्य लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य सकलसुरासुर§§गन्धर्व्यक्षराक्षस-

* दुःखं ह्येति (ग) ।

† अपाहृतमिति (ग) ।

‡ दह्यामीति आर्चं दह्यामि, दह्ये चेति साधु ।

§ तु इति (ग) ।

¶ अपीति (ग), (ङ) ।

॥ एवं बहुविधं गर्भस्त्रीजन्तुर्विलप्येति (ङ) ।

** उत्पत्तेः समनन्तरमिति बहुषु पाठः ।

†† सकलकर्माणीति (ग) ।

‡‡ जगदन्तरात्मन इति (ग) ।

§§ सिद्धगन्धर्व्येति (ग), (ङ) ।

पञ्चगमुनिनिर्गतरः समूहार्चितचरणकमलं भक्तिः समभ्यर्च्य
 दुःखसंसारच्छेदनकारणभूतं वेदरहस्योपनिषद्भिः परिस्फुटं
 सकललोकपरायणं हृदि निधाय दुःखसंसाराङ्गारमतिक्रमिष्या-
 मीति मनसि भावयति । ततस्तु मातुः प्रसूतिसमये सति
 गर्भस्यो देही वाङ्मेनः वायुना परिपीडितो मातुष्यापि दुःखं
 कुर्वन् कर्मपाशेन बद्धो योनिमार्गाभिष्क्रामन् सकलयातना-
 भोगमेककालमेवावभवत्तत्क्षेत्रेण योनियन्त्रपीडितो गर्भा-
 बिष्क्रान्तो निःसंघतां याति, तन्तु वाङ्मेवायुः समुज्जीवयति ।
 वाङ्मेवायुःसंघर्षनानन्तरमेव नष्टसृतिः पूर्वाभूताखिलदुःखानि
 वर्तमानस्यापि ज्ञानान्धभावाद्द्विज्ज्ञायात्सन्तदुःखमनुभवति ।
 एवं बाह्यत्वभावमापद्यन् जन्तुस्तथापि स्वमलमूत्रादिसितदेह-
 व्याध्यात्मिकादिदुःखेन पीड्यमानोऽपि किञ्चिदपि बलं न
 शक्तः॥ चतुर्दशीपीडितोऽनुदिने सति शिशोर्गर्भादिवेदना
 विद्यत इति मन्वानया जनन्या औषधप्रयोगः क्रियते। गर्भा-

* मुनिनिर्गतरि (न) ।

† ततस्तस्मा मातुरिति (क), ततस्तस्मात्तुरिति (न), ततस्तस्माः प्रसूतिसमये इति (ङ) ।

‡ वाङ्मेवेति (क), (न), (ङ) ।

§ ज्ञानाभावादिति (न) ।

¶ बाह्यत्वमापद्य इति (ग), (ङ) ।

॥ व्याध्यात्मिकादिदुःखपीड्यमान इति (न), (ङ) ।

*** बलमशक्त इति (ग), (ङ) ।

†† मलेति (क), चतुर्दशीपीडिते इति सति शिशोर्गर्भादिवेदना विद्यत इति मन्वा
 जनन्याया औषधप्रयोगं कुर्वेत इति (ग) ।

अङ्गवेदनापीडितोऽनुदिने स्नानादिकं* देयमिति मन्वानास्ताः
प्रयतन्ते । एवमनेकभोगाद्यधीनतया अनुभूयमाना दंशा-
दीनपि† निवारयितुमशक्ताः बालभावमासाद्य मातापितृ-
रूपाध्यायस्य ताडनं, सदा पर्यटनशीलत्वं, पांशुपङ्कभस्मा-
दिषु क्रीडनं, सदा कलहनिरतत्वमशुचित्वं बहुव्यापाराभास-
कार्यविनियतत्वात्सम्भवे आध्यात्मिकदुःखमेवञ्च बहुविधमनु-
भवन्ति । ततस्तत्क्षणभावे धनार्जनस्वार्जितरक्षणे तस्य नाश-
करादिषु‡ अत्यन्तदुःखिता मायामोहिताः कामक्रोधादिदुष्ट-
मानसाः सदासूयापरायणाः परस्वपरस्त्रीहरणोपायपरायणाः
पुत्रमित्रकलत्रादिभरणोपायचिन्तापरायणाः वृथाऽङ्गहार-
दूषिताः पुत्रादिषु व्याधिपीडितेषु सक्तु सर्व्वव्याप्तिं§ परित्वन्ध
रोगादिभिः क्षेपितानां समीपे॥ स्वयमेवाध्यात्मिकादिदुःखेन
परिमुक्ता वक्ष्यमाणप्रकारेण चिन्तामुपाश्रुवन्ति॥ ।

गृहक्षेत्रादिकं कर्म्म किञ्चिन्नापि विचारितम् ।

समृद्धस्य** कुटुम्बस्य कथं भवति वर्त्तनम्†† ॥ १ ।

- * गृहादिकमिति (घ) ।
- † दंशादिष्वपीति (ग), (ङ) ।
- ‡ व्याधादिष्विति (क), (ग), (ङ) ।
- § व्याहृतिमिति (घ) ।
- ॥ इति इति (ङ) ।
- ॥ उपाश्रुवत इति (ग) ।
- ** समृद्धस्येति (क) ।
- †† कथमेवं प्रवर्त्तितमिति (क) ।

मम मूलधनं नास्ति वृष्टिश्चापि न वर्षति ।
 अश्वः पलायितः कुत्र गावः किं नागता मम ॥ २ ।
 बासापत्या च मे भार्या व्याधितोऽहश्च निर्धनः ।
 अनाचारात्कृन्निर्नष्टा पुत्रा नित्यं वदन्ति च ॥ ३ ।
 भयं हिंस्रं मे सद्य बान्धवा अपि दूरगाः* ।
 न क्षभ्यते वर्त्तनञ्च राजबाधातिदुःसहा ॥ ४ ।
 रिपवो माञ्च बाधन्ते कथं जेष्याम्यहं† रिपून् ।
 व्यवसायाच्चमखाहं प्राप्ताश्चातिघयः‡ अभी ॥ ५ ।
 एवमत्यन्तचिन्ताकुलाः स्रदुःखं निवारयितुमक्षमाः धिग्धि-
 शीदृग्विधं भाग्यहीनं मां किमर्थं विदधातीति दैवमाक्षिपन्ति ।
 तस्मा वृद्धत्वमापन्नो हीयमानो जरापलितादिव्याप्तदेहो व्याध्य-
 धैर्याभ्यादिक्रमापन्नो§तिक्लम्यमानावयवः व्यासकाशादि-
 पीडितो¶तिक्लेशव्याप्तकण्ठः पुत्रदारादिभिर्भर्त्स्यमानः कदा
 मरणमुपयामीति चिन्ताकुलो मयि भृते सति मदूर्जितगृहचेत्रा-
 दिकं मत्पुत्रादयः कथं रक्षिष्यन्ति, कस्य वा भविष्यन्ति, मद्दने
 परैरपहृते पुत्रादीनां कथं जीवनं भविष्यतीति ममतादुःख-
 परिप्लुतो गाढं निश्चस्य शेषे वयसि कर्माणि कृतानि पुनः

* दुर्भगा इति (ग) ।

† जेष्यामि वै इति (ग) ।

‡ प्रावृत्तिका अतो इति (क), (ग) । सम्भभाव आहः ।

§ अधिरात्र्यादिक्रमापन्न इति (क), (ग) ।

¶ (क) पुत्राश्च नानाकीचंलोचन इत्यधिकः पाठो वर्तते ।

पुनः स्मरन् क्षणे क्षणे विस्मरति च । तत्र त्वासन्नमरणे व्याधि-
पीडितोऽन्तस्तापार्त्तिः क्षणं शय्यायां क्षणं मध्ये इतस्ततः पर्य-
टन् क्षुत्तृप्परिपीडितः किञ्चिन्मात्रमुदकं देहीत्यतिकार्षण्य-
तया याचमानः, तत्रापि ज्वराविष्टानामुदकं न श्रेयस्करमिति
ब्रुवतां मनसाऽतिद्वेषं कुर्वन्मन्दचैतन्यो भवति । ततश्च
हस्तपादाकर्षणे न क्षमः रुदन्निर्वन्धुभिर्जनैर्वेष्टितो वल्लभक्षमः
स्वार्जितं धनादिकं कस्य भविष्यति इति चिन्तापरो वाय्व-
विक्षोचनः । कण्ठे घुरघुरायिते सति शरीरान्निष्क्रान्तप्राणो
यमदूतैर्भर्त्स्यमानः पाशयन्त्रितो नरकादीनि पूर्ववदेवाश्रुते ।

तस्मात्संसारदावाग्नितापार्त्तिं हिजसत्तमः ।

अभ्यसेत्परमं ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति* ॥ १ ॥

ज्ञानशून्या नरा ये तु पशवः परिकीर्त्तिताः ।

तस्मात्संसारमोक्षाय परं ज्ञानं समभ्यसेत् ॥ २ ॥

मानुष्यं जन्म सम्प्राप्य सर्वकर्मप्रसाधकम् ।

हरिन्तु न भजेद्यस्तु कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३ ॥

अहो चित्रमहो चित्रमहो चित्रं सुनीश्वराः ।

संस्थिते कामदे विष्णौ नरो याति हि यातनाम् ॥ ४ ॥

नारायणे जगन्नाथे सर्वकामफलप्रदे ।

स्थितेऽपि ज्ञानशून्या वै पच्यन्ते नरके अहो ॥ ५ ॥

* (५) पुस्तके आनन्दप्रवचनश्रवणद्वयी धारयति धातवः ।

तथैव जीवनः सर्वे आकर्षणप्रवचनद्वयः ।

स्रवणभूषपुरीषे तु शरीरेऽस्मिन् ब्राम्हते ।
 ब्राम्हतं भावयन्त्यग्रा महामीहसमावृताः ॥ ६ ।
 मूर्च्छितं मांसरक्ताद्यैर्देहं सम्प्राप्य यो नरः ।
 संसारच्छेदकं विष्णुं न भजेद्यः स पातकी ॥ ७ ।
 अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टन्तु मूर्च्छता ।
 हरिध्यानपरो विप्राश्चण्डालोऽपि महासुखी ॥ ८ ।
 स्वदेहाभिर्गतं दृष्ट्वा मलमूत्रादि किस्त्रिषम् ।
 उद्देगं मानवा मूर्खाः किं नायान्ति हि पापिनः ॥ ९ ।
 दुर्लभं जन्म मानुषं प्रार्थ्यते चिद्देशैरपि ।
 तन्नन्वा परलोकार्थं यत्नं कुर्याद्दिवक्ष्यते ॥ १० ।
 अध्यात्मध्यानसम्पन्नाः हरिपूजापरायणाः ।
 लभन्ते परमं ज्ञानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ ११ ।
 यतो जातमिदं विद्मं यतश्चेतन्यमन्यते ।
 यस्मिन् विज्ञायं याति संसारस्य विमोचकः ॥
 निर्गुणोऽपि परानन्दो गुणवानिव भाति यः ।
 तं समभ्यर्च्य देवेभ्यं संसारात्परिमुच्यते ॥ १२।१३ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे संसारवर्धनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

भगवन् सर्वमाख्यातं यत्पृष्टं नो मुनीश्वर* ।
संसारपाशबन्धानां दुःखानि सुबह्वनि च ॥ १ ॥
एतत्संसारपाशस्य छेदकः कतमः स्मृतः ।
केनोपायेन मोक्षः स्यात्तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २ ॥
प्राणिभिः कर्मजातानि क्रियन्ते प्रत्यहर्निशम् ।
भुज्यन्ते च मुनिश्रेष्ठा† तस्य नाशः कथं भवेत् ॥ ३ ॥
कर्मणा देहमाप्नोति देही कामेन वर्धते ।
कामाक्षोभाभिभूतश्च लोभात्क्रोधपरायणः ॥ ४ ॥
क्रोधाच्च धर्मनाशः स्वाद्धर्मनाशान्मतिभ्रमः ।
प्रमद्वुद्धिर्मनुजः पुनः पापं करोति च ॥ ५ ॥
तस्माद्देहः पापमूलः पापकर्मरतस्तथा ।
देहजन्मवतां सिद्धिमोक्षोपायं वदस्व तत् ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

साधु साधु महाभागा मतिर्वी विमलोच्चला ।
यस्मात्संसारदुःखानां नाशोपायमभीक्ष्वः ॥ ७ ॥
यस्याग्नया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः ।

* विदुषा लयेति (ङ) ।

† मरयेष्टा इति (ङ) ।

हरिश् पाशको बद्धो नाशकः स हि मोक्षकः* ॥ ८ ।
 महदादिविशेषान्ता जाता यस्य प्रभावतः ।
 तं विद्यान्मोक्षदं विष्णुं नारायणमनामयम्† ॥ ९ ।
 यस्याभिन्नमिदं सर्वं यच्चेष्टं यच्च नेहते ।
 तमीषः‡मन्तरं देवं ध्यात्वा मोक्षेण युज्यते§ ॥ १० ।
 अविकारमजं शुद्धं स्वप्रकाशं निरञ्जनम् ।
 ज्ञानरूपं महानन्दं॥ प्राहुस्तं मोक्षसाधकम्॥ ॥ ११ ।
 यस्यावताररूपाणि ब्रह्माद्या देवतागणाः ।
 समर्चयन्ति तं विद्याच्छास्त्रतत्त्वानन्दं** हरिम् ॥ १२ ।
 जितप्राणा जिताहाराः सदा ध्यानपरायणाः ।
 हृदि पश्यन्ति यं नित्यं तच्च ज्ञेयं†† सुखावहम् ॥ १३ ।
 निर्गुणोऽपि निराहारो लोकानुग्रहरूपपटक् ।
 आकाशमध्यगः पूर्णस्तं‡‡ प्राहुर्मोक्षदायकम्§§ ॥ १४ ।

* मोक्षक इति (क) ।

† (ख) पुस्तके ८ मञ्जीकस्य परार्धे १० मञ्जीकस्य न सः ।

‡ विद्यमिति (ख), आद्यमिति (क) ।

§ दुःखेन युज्यत इति (ग) ।

॥ सदानन्दमिति (ख) ।

॥ साधनमिति (ग), (क) ।

॥॥ ध्यानाध्यानगतमिति (ख) ।

†† तं विज्ञेयमिति (ख), तच्चिज्ञेयं परम्यदमिति (ग) ।

‡‡ आकाशमध्यः पूर्णस्त्विति (घ) ।

§§ साधनमिति (ख) ।

अध्यक्षः सर्वधर्माणां योगिनां* हृदये स्थितः ।
 अनुपमो†ऽखिलाधारस्तं‡ देवं शरणं व्रजेत् ॥ १५ ।
 सर्वं सङ्गृह्य कल्पान्ते श्रेते यस्तु जले स्वयम् ।
 तं प्राहुर्भीक्ष्णं विष्णुं मनुजाऽस्तत्त्वदर्शिनः ॥ १६ ।
 वेदार्थविद्भिः कर्मज्ञैरिच्यते बहुभिर्मलैः॥ ।
 कर्मणां फलदो विष्णुर्भीक्ष्णो भक्तवत्सलः ॥ १७ ।
 हव्यकव्यादिदानेषु पिष्टदेवादिरूपधृक्** ।
 भुङ्क्ते यश्चरुऽध्यक्षस्तं†† प्राहुर्भीक्ष्णं हरिम् ॥ १८ ।
 ध्यातो वा नमितो वाऽपि पूजितो वाऽपि भक्तितः ।
 ददाति शाश्वतं‡‡ स्थानं तं दयालुं समर्चयेत् ॥ १९ ।
 आधारः सर्वभूतानामेको यः पुरुषः स्मृतः§§ ।
 जरामरणनिर्मुक्तो मोक्षदो हरिरव्ययः ॥ २० ।

* कर्मणां दृष्टिनामिति (ख), कर्मणामिति (ग) ।

† अरूपग इति (ख) ।

‡ गुणाधार इति (ग) ।

§ सुमय इति (ख), (ग) । (ख) पुस्तके अष्टाङ्गीकादशमं ५१ श्लोकावधिकः

सन्दर्भो नास्ति ।

¶ धर्मज्ञैरिति (ग). तत्त्वज्ञैरिति (ङ) ।

॥ बहुदक्षिणैरिति (ङ) ।

** हव्यकव्यादिनिव्यं येष्वपि देवादीति (क) ।

†† अच्युत इति (ग) । शीतस्नात परार्धे (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡‡ स्वर्गतमिति (क) ।

§§ पर इति (ङ) ।

सम्पूज्य यस्य पादाम् देहिनीपि* सुनीश्वराः ।

अमर्त्यतां ब्रजन्त्याश्च तं विदुः पुरुषोत्तमम् ॥ २१ ।

आनन्दमक्षरं ब्रह्म परं ज्योतिः सनातनम् ।

परात्परतरं यत्तु तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २२ ।

अक्षरं निर्गुणं नित्यमद्वितीयमरूपकम् ।

परिपूर्णं ज्ञानमयं विदुर्मोक्षप्रदायकम् ॥ २३ ।

एवम्भूतं परं वस्तु योगमार्गविधानतः ।

य उपास्ते सदा योगी स याति परमं पदम्† ॥ २४ ।

सर्वसङ्गपरित्यागी शमादि‡गुणसंयुतः ।

कामाद्यैर्वर्जितो§ योगी लभते परमं पदम् ॥ २५ ।

ऋषयस्तुः ।

कर्माणां केन योगस्य सिद्धिर्भवति योगिनाम् ।

तदुपायं यथातत्त्वं॥ ब्रूहि नो वदतां वर ॥ २६ ।

सूत उवाच ।

ज्ञानलभ्यं परं मोक्षं प्राप्नुस्तत्त्वार्थचिन्तकाः ।

तच्छानं भक्तिमूलञ्च भक्तिः सत्कर्मजा॥ तथा## ॥ २७ ।

* देवा अपीति (घ) ।

† २१, २४ श्लोकी (घ) पुस्तके नास्ति ।

‡ स्वर्गतमिति (ङ) ।

§ कामादिर्वर्जित इति (घ) ।

॥ महाभाग इति (ङ) ।

॥ सत्सङ्गमेति (ग) ।

कृता इति (ङ) ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

३८५

दानानि यन्ना विविधास्तीर्थयात्रादयः कृताः* ।
 येन† जन्मसहस्रेषु तस्य भक्तिर्भवेद्वरी ॥ २८ ।
 अक्षयः परमो धर्मी भक्तिलेखेन जायते ।
 अक्षया परया चैव सर्वपापं प्रक्षयति ॥ २९ ।
 सर्वपापेषु नष्टेषु बुद्धिर्भवति निर्मला ।
 सेव बुद्धिः समाख्याता ज्ञानशब्देन सूरिभिः ॥ ३० ।
 ज्ञानञ्च मोक्षदं प्राहुस्तत्तज्ज्ञानं योगिनां भवेत् ।
 योगसु द्विविधः‡ प्रोक्तः कर्मज्ञानप्रमेदतः ॥ ३१ ।
 क्रियायोगं विना नृणां ज्ञानयोगो न सिध्यति ।
 क्रियायोगरतः§ स्तस्माच्छ्रद्धया हरिमर्चयेत् ॥ ३२ ।
 प्रतिमाद्विजभुम्बग्निसूर्यचित्रादिषु॥ द्विजाः ।
 अर्चयेद्वरिमेतेषु विष्णुः सर्वगतो यतः ॥ ३३ ।
 कर्मणा मनसा वाचा परपीडापरासुखः ।
 परिपूर्णात्मकं विष्णुं पूजयेन्नृत्तिसंयुतः ॥ ३४ ।
 अहिंसा सत्त्वमक्रोधा ब्रह्मचर्यापरिग्रही॥ ।
 अनीषा च दया चैव योगयोरुभयोः समाः ॥ ३५ ।

* वेदेषु च निरूपिता इति (क) ।

† तेनेति (क) ।

‡ विविध इति (क), (घ) ।

§ क्रियायोगे मत इति (घ) ।

॥ चित्रानुषङ्गिति (ग) ।

॥ अपरपद्वैरिति (ग), (ङ) ।

चराचरात्मकं विष्णुं विष्णुरेव सनातनः ।
 इति निश्चित्य मनसा योनिद्वितयमभ्यसेत् ॥ ३६ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतानि मन्वाना ये मन्त्रीपिचः ।
 ते जानन्ति परं भावं देवदेवस्य चक्रिचः ॥ ३७ ॥
 यदि क्रोधादिदुष्टात्मा पूजाध्यानपरो* भवेत् ।
 न तदा तुष्यते विष्णुः प्रयतो धर्म्मतः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 यदि क्रामादिदुष्टात्मा देवपूजापरो† भवेत् ।
 दद्यात्पुण्यं विष्णवे स वै पातकिनां‡ वरः ॥ ३९ ॥
 तपःपूजा§ध्यानरतो यद्वत्सूयापरो भवेत् ।
 तत्तपः सा च पूजा च तद्भग्नश्च निरर्थकम् ॥ ४० ॥
 तस्मात्सर्वभूतकं विष्णुं श्रमादिगुणतत्परः ।
 सुत्तर्धमर्चयेत्सम्यक्क्रियायोगपरो नरः ॥ ४१ ॥
 कर्म्मणा मनसा वाचा सर्वलोकहिते इतः ।
 समर्चयति देवेभ्यं क्रियायोगः स उच्यते ॥ ४२ ॥
 नारायणं जगद्योनिं सर्वान्तर्धामिनां हरिम् ।
 स्तोत्राद्यैः पूजयेद्यस्तु क्रियायोगः स उच्यते॥ ४३ ॥
 उपवासादिभिश्चैव पुराचन्द्रवचादिभिः ।

* ध्यानपूजारत इति (न) ।

† हरिपूजापर इति (न) ।

‡ सर्वपातकिनामिति (ब) ।

§ तपःपूत इति (क), (क) । ३८।३९ त्रीणी (ब) पुस्तके न वाः ।

॥ क्रियायोगीन इति स्मृत इति (क) ।

पुण्याद्यैः प्रार्चनं* विष्णोः क्रियायोग इति स्मृतः† ॥ ४४ ॥
 एवं भक्तिमतां विष्णौ क्रियार्थोत्तरतात्मनान् ।
 सर्वपापानि नश्यन्ति पूर्वजन्मार्जितानि वै ॥ ४५ ॥
 पापक्षयाच्छुद्धमतिर्वाञ्छति ज्ञानमुत्तमम् ।
 ज्ञानं हि मोक्षदं श्रेयः‡ तदुपायं वदामि तत् ॥ ४६ ॥
 चराचरात्मकं लोके नित्यञ्चानित्यमेव च ।
 सम्यग्विधारयेद्दीमान् सन्निः प्रार्थार्थकोविदेः ॥ ४७ ॥
 अनित्याश्च पदार्था हि नित्य एको हरिः स्मृतः ।
 अनित्यानि परित्यज्य नित्यमेव समाश्रयेत् ॥ ४८ ॥
 इहामुत्र च भोगेषु विमुक्तश्च तत्रा भवेत् ।
 अविरतो भवेद्यसु संसारे वर्तते पुनः ॥ ४९ ॥
 अनित्येषु पदार्थेषु यस्य रागी चरेन्नरः ।
 तस्य संसारव्युच्छिन्तिः कदाचिन्नेव जायते ॥ ५० ॥
 शमादिगुणसम्पन्नो मुमुक्षुर्ज्ञानमभ्यसेत् ।
 शमादिगुणहीनस्य ज्ञानं नैव हि सिध्यति ॥ ५१ ॥
 रागद्वेषविहीनो यः शमादिगुणसंयुतः ।
 हरिर्ध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५२ ॥
 सर्वभूतदयायुक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
 हरिर्ध्यानपरो नित्यं मुमुक्षुरभिधीयते ॥ ५३ ॥

* प्रार्चनमिति (क), (ग) ।

† स उच्यते इति (ग) । (क) पुस्तके एष श्लोकः, परस्त्रीकल प्रार्थार्थं च न सः ।

‡ प्राप्तिरिति (ग) ।

। अतुर्भिः साधनैरेभिर्विशुद्धमतिरच्युतम् ।
 सर्व्वं भावयेद्दिप्राः सर्व्वभूतदयापरम् ॥ ५४ ॥
 पराचरात्मकं विष्णुं स्थितं व्याप्य सनातनम् ।
 विष्णुं ज्ञानेन जानीयात्तज्ज्ञानं योगजं विदुः ॥ ५५ ॥
 बीजोपायमती वच्चे संसारपरिपन्थिनः ।
 योगध्यानं विशुद्धं स्वात्तज्ज्ञानं मोक्षदं विदुः ॥ ५६ ॥
 भात्मनी द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।
 हे ब्रह्मन्वी वेदितव्ये इति चाद्यर्ष्व्वी श्रुतिः ॥ ५७ ॥
 परं निगुणं प्रोक्तः† अहङ्कारयुतोऽपरः ।
 तयोरभेदविज्ञानं योग इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥
 एवं भूतपञ्चके देहे यः साची हृदये स्थितः ।
 अपरः प्रोच्यते सन्नः परमात्मा परः स्मृतः ॥ ५९ ॥
 शरीरं क्षेत्रमित्याहुस्तस्यः क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 अव्यक्तः परमः शुद्धः परिपूर्ण उदाहृतः ॥ ६० ॥
 यदा त्वक्षभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।
 भवेत्तदा सुनिश्चेष्टाः‡ पाशच्छेदो भविष्यति ॥ ६१ ॥
 एकः शुद्धोऽक्षरो नित्यः परमात्मा जगन्नाथः ।

* चराचरात्मकमिति (न) ।

† अथ सत्त्विकच्छेद चार्थः ।

‡ यदात्मैति (घ) ।

§ भवेदात्मनि च श्रेष्ठा इति (च) ।

नृणां विज्ञानभेदेन* भेदवानिव लक्ष्यते ॥ ६२ ।
 एकमेवाद्वितीयन्तु परं ब्रह्म सनातनम् ।
 गीयमानश्च वेदान्तै†स्तस्मात्सात्त्विकपरो हिजाः ॥ ६३ ।
 न तस्य कर्म कार्यं वा रूपं वर्णमद्यापि वा ।
 कर्तृत्वं‡ वापि भोक्तृत्वं निर्गुणस्य परात्मनः ॥ ६४ ।
 निदानं सर्व्वहेतूनां§ तेजो यत्तेजसां परम् ॥
 अन्यन्नास्ति किमस्मात्तु ज्ञेयं वै॥ मुक्तिहेतवे ॥ ६५ ।
 शब्दं ब्रह्ममयं यत्तन्महदाद्यादिकं हिजाः ।
 तद्विचाराद्भवेज्ज्ञानं** परं मोक्षस्य साधनम् ॥ ६६ ।
 यस्य ज्ञानविहीनैस्तु†† दृश्यते विविधं जगत् ।
 परमज्ञानिनामेतत्सावद्ब्रह्मात्मिकं‡‡ हिजाः ॥ ६७ ।
 एक एव परानन्दो निर्गुणः परमात्परः ।
 स तु§§ विज्ञानभेदेन बहुरूपधरोऽव्ययः ॥ ६८ ।

* विज्ञानमात्रेणेति (क) ।

† वेदाद्यैरिति (क) ।

‡ कार्यत्वमिति (घ) ।

§ भूतानामिति (घ) ।

¶ प्रभुमिति (क), (ङ) ।

॥ अस्मादे तज्ज्ञेयमिति (क), अस्मात् तज्ज्ञेयमिति (ग), (ङ) ।

** ध्यानमिति (क), (ग), (ङ) ।

†† सत्त्वध्यानविहीनानामिति (क), (ग), (ङ) ।

‡‡ परब्रह्मात्मकमिति (ख), (ग), भवेद्ब्रह्मात्मकमिति (ङ), इतीति (घ), (ग) ।

§§ स चेति (घ) ।

मायिबो मायया भेदं पश्यन्ति परमात्मनि ।
 तस्मात्मायां त्वजेऽयोगात्सुसुर्विप्रसत्तमाः ॥ ६८ ।
 नासद्रूपा न सदूपा माया वै नोभयान्मिकाः† ।
 अनिर्वाच्या श्रिता ज्ञेया भेदबुद्धिप्रदायिनी ॥ ७० ।
 मायैवाज्ञानशब्देन शब्दयते सुनिसत्तमाः ।
 तस्मादज्ञानविच्छेदो भवेद्विजितमायिनाम्‡ ॥ ७१ ।
 समातनं परं ब्रह्म ज्ञानशब्देन कथ्यते ।
 ज्ञानिनां परमात्मा वै हृदि भाति निरन्तरम् ॥ ७२ ।
 अज्ञानं नाशयेयोगी योगेन बुधसत्तमाः ।
 अष्टाङ्गैः सिध्यते योगस्थानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ७३ ।
 यमाश्च नियमाश्चैव आसनानि च सत्तमाः ।
 प्राणायामः प्रत्याहारो धारणा ध्यानमेव च ॥ ७४ ।
 समाधिश्च सुनिश्चेष्टा योगाङ्गानि यथाक्रमम् ।
 एवं संक्षेपतो वक्ष्ये विधानानि सुनीश्वराः ॥ ७५ ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरियहाः ।
 अक्रोधश्चानसूया च प्रोक्ताः संक्षेपतो यमः ॥ ७६ ।
 सर्वेषामेव भूतानामक्लेशजननं हि यत् ।
 अहिंसा कथिता सङ्कीर्णैर्गसिद्धिप्रदायिनी ॥ ७७ ।
 यथार्थकथनं यत्तु धर्माधर्मविवेकतः ।

* जयेदिति (क), (ग), (ङ) ; विपेदिति (ख) ।

† नोभयान्मिकेति (ख), (ग), (ङ) ।

‡ भवेद्विजितमायिनामिति (ख), (ग), (ङ) ।

सत्यं प्राहुर्मुनिश्रेष्ठा अस्तेयं शृणुताधुना ॥ ७८ ।
 चीर्ष्येण वा बलेनापि परस्वहरणं हि यत् ।
 स्तेयमित्युच्यते सन्निरस्तेयं तद्विपर्ययः ॥ ७९ ।
 सर्वत्र मैथुनत्वागो ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
 ब्रह्मचर्यपरित्यागी ज्ञानवानपि पातकी ॥ ८० ।
 सर्वसङ्गपरित्यागी मैथुने यस्तु वर्त्तते ।
 स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्ववर्णवहिष्कृतः ॥ ८१ ।
 यस्तु योगरतो विप्रो विप्रयेषु स्पृहान्वितः ।
 तत्संभाषणमात्रेण ब्रह्महत्या भवेन्नृणाम् ॥ ८२ ।
 सर्वसङ्गपरित्यागी पुनः सङ्गी भवेद्यदि ।
 तत्सङ्गसङ्गिनां सङ्गात्प्रहापातकदोषभाक् ॥ ८३ ।
 अनादानं हि* द्रव्याणामापद्यपि सुनीम्बराः ।
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धिप्रदायकः† ॥ ८४ ।
 आत्मनस्तु समुत्कर्षं कुर्वन्निष्ठुरभाषणम् ।
 क्रोधमाहुर्धर्मविदो ह्यक्रोधस्तद्विवर्जनम्‡ ॥ ८५ ।
 धनाद्यैरधिकं दृष्ट्वा भृशं मनसि तापनम् ।
 असूया कीर्त्तिता सन्निस्तदयोगोऽनसूयता§ ॥ ८६ ।

* लिति (घ) ।

† संसिद्धिकारक इति (क), (ग) ; संसिद्धिकारकमिति (ख) ।

‡ विसर्जनमिति (ख), तद्विपर्यय इति (ग), (ङ) ।

§ तत्त्वानी ज्ञानसूयतेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

एवं सङ्क्षेपतः प्रोक्ता यमाश्च* बुधसप्तमाः ।
 नियमानघ† वक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ ८७ ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचञ्च हरिपूजनम् ।
 सन्ध्योपासनयुक्ताश्च‡ नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ ८८ ।
 चान्द्रायणादिभिर्विस्तृ गरीरस्य विशेषणम् ।
 तपसु गदितं सङ्गिर्योगसाधनमुत्तमम् ॥ ८९ ।
 प्रब्रवन्तोपनिषदं द्वादशाक्षरपञ्च च§ ।
 अष्टाक्षरमहावाक्यमित्यादीनाञ्च यो जपः¶ ॥ ९० ।
 स्वाध्यायश्च समाख्यातो योगसाधनमुत्तमम् ।
 स्वाध्यायं यस्यजन्मदूष्टस्य योगो न सिध्यति ॥ ९१ ॥
 योगं विनापि स्वाध्यायैः पापनाशो भवेद्भुवम् ।
 स्वाध्यायैः स्तूयमानास्तु सुप्रसीदन्ति देवताः ॥ ९२ ॥
 जपसु त्रिविधः प्रोक्तो वाचिकोपांशुमानसैः॥ ।
 जपेच्छेतेषु विप्रेन्द्राः पूर्वार्त्पूर्वार्त्परो वरः ॥ ९३ ॥
 मन्त्रस्त्रोच्चारणं सम्यक् स्फुटाक्षरपदं यथा ।
 जपसु वाचिकः प्रोक्तः सर्वयज्ञफलप्रदः** ॥ ९४ ॥

-
- * यता अपीति (ग) ।
 † निबन्धाच्च प्रवक्ष्यामीति (ख) ।
 ‡ सुखावेति (ख) ।
 § द्वादशाक्षरमेव वेति (ख), (ग), (घ) ।
 ¶ योगपेदिति (ख) ।
 ॥ मानसा इति बहुषु पाठः ।
 ** योगसिद्धिप्रदायक इति (ख), (ग) ।

मन्त्रस्योच्चारणं किञ्चित्पदात्पदविवेचनम्* ।

जपसु कथितोपांशुः पूर्वस्माद्† द्विगुणाधिकः ॥ ८५ ।

धिया यदक्षरश्रेण्यां यत्तदर्थविचारणम् ।

मानससु जपः प्रोक्तो योगसिद्धिप्रदायकः‡ ॥ ८६ ।

जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।

तस्मात्स्वाध्यायसम्पन्नो लभेत्§ सर्वमनोरथान् ॥ ८७ ।

यदृच्छालाभसन्तुष्टिः सन्तोष इति गीयते॥ ।

सन्तोषहीनः पुद्गलो न लभेदर्थसम्पदः॥ ॥ ८८ ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।

इत्यधिकं** कदा लाभ इति कामः प्रवर्तते†† ॥ ८९ ।

तस्मात्कामं परित्यज्य देहसंश्लेषकारणम्‡‡ ।

यदृच्छालाभसन्तोषी भवेदर्थपरायणः ॥ ९० ।

वाङ्माभ्यन्तरभेदेन शौचं तद्विविधं स्मृतम् ।

* विवेचनमिति (ख) ।

† पूर्वस्तेति (क), (घ) ।

‡ ८५।८६ श्लोकी (ङ) पुस्तके न जाः ।

§ लभेतेति साधु ।

॥ कथ्यते इति (ख) ।

॥ सर्वं सर्वदेति (क), (ग) । सर्वं सर्वदेति (ङ) ।

** इतोऽधिकमिति (क), (ख), (ङ) । ततोऽधिकमिति (ग) ।

†† कामसु लभ्यते इति (ख) । प्रवर्तते इति (ङ) ।

‡‡ संश्लेषकारणमिति (क) ।

- वृजलाभ्यां वहिःशुद्धिर्भावशुद्धिरयान्तरम्* ॥ १०१ ।
 अन्तःशुद्धिविहीनेषु याः क्रियाः† विविधाः कृताः ।
 न फलन्ति सुनिश्चेष्टा भस्मानि न्यस्तहृदयवत् ॥ १०२ ।
 भावशुद्धिविहीनानां समस्तं कर्म निष्फलम् ।
 तस्माद्वागादिकं सर्वं परित्यज्य सुखी भवेत् ॥ १०३ ।
 नृदां भारसहस्रैस्तु कोटिकुभजलैस्तथा ।
 कृतभीषोऽविशुद्धात्मा‡ स चाण्डाल इति स्मृतः§ ॥ १०४ ।
 अन्तःशुद्धिविहीनस्तु देवपूजापरो यदि ।
 तद्देवमेव तं हन्ति नरकाच्च प्रपद्यते॥ ॥ १०५ ।
 अन्तःशुद्धिविहीनश्च वहिःशुद्धिं करोति यः ।
 अलङ्कृतः सुराभाण्डमिवाभाति द्विजात्तमाः॥ ॥ १०६ ।
 मनःशुद्धिविहीना ये** तीर्थयात्रां प्रकुर्वन्ते ।
 न तान् पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥ १०७ ।
 वाचा धर्मान् प्रवदति मनसा पापमुच्छति†† ।

* तयान्तरमिति (क), (ग), (ङ) । तथापरेति (ख) ।

† वेऽप्यरो इति (ख) (ग) ।

‡ दुष्टाकमेति इति (ख), (ग) ।

§ चाण्डालसदृशो हि सः इति (ख) ।

॥ ओपपद्यत इति (ग) ।

॥ चाण्डालसदृशो हि स इति (ख), इति भाति द्विजीयमा इति (ङ) ।

** विहीनास्त्विति (ग) ।

†† उच्छतीति (ख), (ग) ।

जानीयात् सुनिश्रेष्ठा महापातकिनां वरम् ॥ १०८ ।
 विशुद्धमानसा ये तु धर्ममात्रमनुत्तमम्* ।
 कुर्वन्ति तत्फलं विद्याद्वयसुखदायकम् ॥ १०९ ।
 कर्मणा मनसा वाचा सुतिस्मरणपूजनेः ।
 हरिभक्तिर्दृढा यस्य हरिपूजति गीयते ॥ ११० ।
 एवं यमाश्च नियमाः सन्निपादः प्रचोदिताः ।
 एभिर्विशुद्धमनसां मोक्षं हस्तगतं विदुः ॥ १११ ।
 यमैश्च नियमैश्चैव स्थिरबुद्धिर्जितेन्द्रियः ।
 अभ्यसेदासनं सम्यग्योगसाधनमुत्तमम् ॥ ११२ ।
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सौरश्चैव च† कीर्त्तरम् ।
 कौर्म्यं वज्रासनश्चैव‡ वाराहं मृगचैलिकम् ॥ ११३ ।
 क्रौञ्चश्च नालिकश्चैव सर्वतोभद्रमेव वा ।
 वार्षभं नागमात्स्यश्च वैयाघ्रश्चार्धचन्द्रकम् ॥ ११४ ।
 दण्डं तार्क्षीसनं§ शैलं खड्गं मुद्गरमेव वा॥ ।
 माकरं त्रैपथं काष्ठं स्थाणु वै हास्तिकर्णिकम् ॥ ११५ ।
 भीमं वीरासनश्चैव योगसाधनकारणम् ।
 त्रिंशत्संख्यान्यासनानि मुनीन्द्राः कथितानि वः ॥ ११६ ।

* अनुपममिति (ग), (घ), (ङ) ।

† शीवश्चैवेति (क), (ख) । उग्रं कीकुटकीकराविति (ख), (ग) ।

‡ भद्रासनश्चैवेति (ङ) ।

§ चर्म चापासनमिति (ख) ।

॥ एव चेति (क) ।

एवमेकतमं* वृद्धां शुभभक्तिपरायणः ।

अभ्यासेन जयेन्प्राणावागातीतो† विमलरः ॥ ११७ ।

प्राप्नुवोद्मुखो वापि तथा प्रत्यक्षुखोऽपि वा ।

अभ्यासेन जयेन्प्राणाग्निःशब्दे जनवर्जिते‡ ॥ ११८ ।

प्राप्तो वायुः शरीरस्य प्रायामस्तस्य निग्रहः ।

प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः कथितो हि सः ॥ ११९ ।

अगर्भश्च सगर्भश्च द्वितीयस्तु तयोर्भरः ।§

अपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्कमन्वितः ॥ १२० ।

रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा ।

एवं चतुर्विधः प्रोक्तः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ १२१ ।

कन्तूनां दक्षिणा नाडी पिङ्गला परिकीर्तिता ।

सूर्यदेवतका चैव पिष्टयोनिरिति स्मृता ॥ १२२ ॥

देवयोनिरिति ख्याता वृद्धा नाडी त्वदक्षिणा ॥ १२३ ।

तत्राधिदैवतं चन्द्रः शृणुध्वं गदतो मम ।

एतयोर्भयोर्मधेः सुषुम्ना नाडिका स्मृता ।

अतिसूक्ष्मा शुभ्रतमा ज्ञेया सा ब्रह्मदेवता ॥ १२४ ।

१. वामेन रेचयेद्वायुं रेचनाद्रेचकः स्मृतः ।

* एवमेकावयवमिति (क) ।

† निश्वासी जनवर्जित इति (ख), तत्र परस्त्रीकीनास्ति । वृद्धातीत इति (ग) ।

‡ (ग) पुस्तके श्लोकस्रोतस्य पूर्वार्धे नास्ति ।

§ एतदर्थे (घ) पुस्तके नास्ति । अगर्भश्च द्वितीयस्तु सगर्भश्च तयोर्भर इति (ख) ।

॥ एतौ श्लोकी (घ) पुस्तके न स्तः । कुम्भकश्च प्रथक् प्रथममिति (क), (ग) ।

पूरयेद्विषयेनैव पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥ १२५ ॥
 स्वदेहपूरितं वायुं निगृह्य न विमुञ्चति ।
 सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत्कुम्भकः स हि विश्रुतः ॥ १२६ ॥
 न गृह्णाति न त्यजति वायुमन्तर्वह्निःस्थितम् ।
 ज्ञेयं तच्छून्यकं नाम प्राणायामं यथास्थितम्* ॥ १२७ ॥
 शनैः शनैर्विजितव्याः प्राणा मत्तगजेन्द्रवत्† ॥
 अन्यथा खलु जायन्ते महारोगभयङ्कराः ॥ १२८ ॥
 क्रमेण योजयेद्वायुं योगी विगतकल्मषः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः पदमश्नुते ॥ १२९ ॥
 विषयेषु प्रसक्तानि इन्द्रियाणि मुनीश्वराः ।
 समाहृत्य निगृह्णाति प्रत्याहारस्तु स स्मृतः‡ ॥ १३० ॥
 जितेन्द्रिया महात्मानो ध्यानशून्या अपि द्विजाः ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १३१ ॥
 अनिर्जित्वेन्द्रियग्रामं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
 मूढात्मानश्च तं विद्याद्यज्ञानाच्चास्य§ न सिध्यति ॥ १३२ ॥
 यद्यत्प्रश्रयति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि॥

* प्राणायामस्य नपुंसकत्वसामर्थम् ।

† क्षान्तगजेन्द्रवदिति (क) ।

‡ संकृत इति (ख) । तःकृत इति (क), (ग) ।

§ चाक्रे इति (क), (ग) ।

॥ पश्येदात्मानमात्मनेति (ग) ।

प्रत्याहृतानीन्द्रियाणि धारयेन्ना तु धारणा* ॥ १३३ ॥
 योगी जितेन्द्रियग्रामस्तानि धृत्वा दृढं हृदि† ।
 आत्मानं परमं ध्यायेन्मर्षभातारमच्युतम् ॥ १३४ ॥
 ध्यायेद्विश्वात्मकं विष्णुं सर्वलोकैककारणम् ।
 विकसत्पद्मपत्राद्यं चारुकुण्डलभूषितम्‡ ॥ १३५ ॥
 श्रीवत्सवचसन्देवं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 अष्टारे हृत्परोजोऽन्तर्हृद्ग्राह्यविभुतम्§ ॥ १३६ ॥
 ध्यायेदात्मानमध्वरं॥ परात्परतरं विभुम् ।
 ध्यानं सद्भिर्निर्गदितं प्रयतस्यैकतानता॥ ॥ १३७ ॥
 ध्यानं कृत्वा सुहृत्तं वा परं मोक्षं लभेन्नरः ।
 ध्यानात्पापानि नश्यन्ति ध्यानाभ्योद्यम विन्दति** ॥

* साधुधारणेति (ग) ।

† दृढं यदीति (ग) ।

‡ चारुमण्डलभूषितमिति (ग) ।

§ अष्टारे हृत्परोजो इति (ख), अधिष्ठाने हृत्परोजो इति (घ); (ङ), (न) पुष्प-

कधोरणाच्छ्रीकान् पूर्वम्—

दीर्घबाहुं सुन्दराङ्गं सर्वाङ्गहारभूषितम् ।

पीताम्बरधरं देवं हेमयज्रोपवीतितम् ॥

विद्यतं तुलसीमालां कौसुमेन विराजितम् ।

हृत्परोजः पाठो वर्तते । (ङ) पुष्पे एव त्र्योक् एव नास्ति ।

॥ अम्यवमिति (ख), अम्यवमिति (ग) ।

॥ प्रत्ययलोप्यं काकभिरिति (ख) ।

** स विन्दतीति (ग) ।

ध्यानात्प्राप्तीदति हरिः॥ध्यानात्सर्वार्थसाधनम्॥ १३८ ।
 यद्यद्रूपं महाविष्णोस्तत्तत्प्रायेणह्यात्मनः ।
 तेन ध्यानेन तुष्टात्मा हरिर्मोक्षं ददाति वै ॥ १३९ ।
 अचलश्च मनः कुर्याच्चैयवस्तुनिः॥ सत्तमाः ।
 ध्यानध्येयध्यातृभावो यथा नश्यति निर्भरम् ॥ १४० ।
 अतोऽमृतत्वं भवति ज्ञानामृतनिषेवणात् ।
 भवेच्चिरन्तरं ध्यानादभेदप्रतिपादनम् ॥ १४१ ।
 सुषुप्तिवत्परानन्दयुक्तोपरतेन्द्रियः ।
 निर्व्यातदीपवत्संख्यः समाधिरभिधीयते ॥ १४२ ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सदानन्दैकविग्रहः ।
 निखलः परिपूर्णश्च समाधिरभिधीयते ॥ १४३ ।
 योगी समाध्यवस्थायां न मृणोति न पश्यति ।
 न प्राति नैव स्पृशति न किञ्चिद्वक्ति सत्तमाः ॥ १४४ ।
 आत्मा तु निर्मलः शुद्धः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो योगिनां भाव्यचञ्चलः ॥ १४५ ।
 निर्गुणोऽपि परो देवो ह्यज्ञानाङ्गुणवानिव ।

* ज्ञानमिति (क) ।

† ध्यानं सर्वार्थसाधनमिति (ख) ।

‡ विस्तृतेति (ग) ।

§ ततोऽमृतत्वमिति (ख), (ग), (क) ।

॥ एष श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति ।

॥ भाव्यचञ्चल इति (क), (घ) ।

विभात्यज्ञाननाशे तु यथापूर्वं व्यवस्थितः ॥ १४६ ॥

परज्योतिरमेयात्मा मायावानिव मायिनाम् ।

तन्नाशे निर्मलं ब्रह्म प्रकाशयति पण्डिताः* ॥ १४७ ॥

एकमेवाद्वितीयं तत्परं ज्योतिर्निरञ्जनम् ।

सर्वेषामेव भूतानामन्तर्यामितया स्थितम् ॥ १४८ ॥

अक्षीरक्षीयान्महतो महीयान्

सनातनात्मास्त्रिष्वविश्वहेतुः ।

पश्यन्ति यं ज्ञानविदां वरिष्ठाः

परात्परक्षात्परमं पवित्रम् ॥ १४९ ॥

अकारादि-अकारान्त-वर्णभेद-व्यवस्थितः ।

पुराणपुरुषोऽनादिः शब्दब्रह्मेति† गीयते ॥ १५० ॥

पञ्चभूतात्मके देहे ह्यन्तःकरणसंयुतः ।

पुराणपुरुषोदेवः अपरात्मैति कीर्त्यते ॥ १५१ ॥

विशुद्धमजरं नित्यं पूर्णमाकाशमव्ययम्‡ ।

ज्ञानन्दं निर्मलं शान्तं परं ब्रह्मेति गीयते ॥ १५२ ॥

यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

परं ज्योतिः परं धाम परं ब्रह्मेति गीयते॥ १५३ ॥

* सनातना इति (ख) ।

† आनात्परणादिति (ख) ।

‡ स च ब्रह्मेतीति (ख) ।

§ आकाशमव्ययमिति (ख) ।

॥ १५१—१५३ श्लोकाः (घ) पुरुषो न सन्ति ।

छट्स्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 यस्यायुतायुतांशांशास्तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ १५४ ।
 योगिनो हृदि पश्यन्ति परात्मानं सनातनम् ।
 अविकारात्मजं* शुद्धं परब्रह्मेति† गीयते ॥ १५५ ।
 ध्यानमन्यत्रवक्ष्यामि शृणुध्वन्मृषिसत्तमाः ।
 संसारतापतप्तानां सुधावृष्टिसमं नृषाम् ॥ १५६ ।
 नारायणं परानन्दं क्षरेत्क्षणवसंस्थितम् ।
 नादरूपः‡ मनोपम्यमर्षमात्रापरिस्थितम्§ ॥ १५७ ।
 अकारं ब्रह्मणोरूपमुकारं विष्णुरूपवत् ।
 मकारं रुद्ररूपं स्यादईमात्रा परात्मकम् ॥ १५८ ।
 मात्रा तत्र समाख्याता ब्रह्मविष्णुशिवदेवता ।
 तेषां समुच्चयं विप्राः परं ब्रह्मप्रबोधकम् ॥ १५९ ।
 वाचन्तु परमं ब्रह्म वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
 वाच्यवाचकसम्बन्धो ह्युपचारस्तयोर्हिजाः ॥ १६० ।
 जपन्तः परमं नित्यं मुच्यन्ते सर्व्वपातकैः ।
 तद्भ्यासेन संयुक्ताः परं मोक्षं लभन्ति॥ च ॥ १६१ ।
 जपच्च परमं नित्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

* अविकारमजमिति (ख) पाठः ।

† परब्रह्मेति (घ) पुस्तकस्य पाठः ।

‡ अन्नरूपमिति (क) पाठः ।

§ ईमात्रापरिस्थितमिति (क), (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

॥ लभन्ते इति साधु ।

कीटिसूर्यसमं तेजो ध्यायेदात्मनि निर्मलम् ।
 शालग्रामशिलाकूपं प्रतिमाकूपमेव वा ॥ १६२ ॥
 यद्यत्पापहरं वस्तु तत्तदा चिन्तयेद्बुद्धिः ।
 यदेतद्देष्टव्यं ज्ञानं कथितं वो मुनीश्वराः ।
 एतद्विदित्वा योगीन्द्रा लभेन्मोक्षमनुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 यथैतत्पुण्यमाख्यातं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो हरिसाकूप्यमश्रुते ॥ १६४ ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

समाख्यातानि सर्वाणि योगाङ्गानि महासुने* ।
 इदानीमपि सर्व्वं यत्पृच्छामस्तदुच्यताम् ॥ १ ॥
 योगो भक्तिमतामेव सिध्यतीति त्वयोदितम्† ।
 यथा तुष्यति सर्व्वेभ्यो‡ देवदेवो जनार्दनः ।
 तन्नो वदस्व धर्मेन सूत कारुण्यवारिणे ॥ २ ॥

* मुनीश्वर इति (ख) पुस्तके दृश्यते ।

† यथोदितमिति (क), अशुभोदितमिति (ख), (ग) । तत्र (ग) पुस्तके च
यस्य तुष्यति देवेशस्य भक्तिश्च शान्तौत्यधिकः पाठो वर्तते ।

‡ देवेश इति (ग) पाठः ।

सूत उवाच ।

पुरा सनत्कुमारेण एवं पृष्टः स नारदः ।
यदुवाच सुनिश्रेष्ठाः पिबध्वं तत्कथामृतम् ॥ ३ ।
नारायणं परं देवं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
यजध्वसृषयः सर्व्वे विमुक्तिं यद्यपीप्सवः* ॥ ४ ।
रिपवस्तं न बाधन्ते न बाधन्ते ग्रहाश्च तन्† ।
राक्षसाश्च न खादन्ति‡ नरं विष्णुपरायणम् ॥ ५ ।
भक्तिर्हृदा भवेद्यस्य देवदेवे जनार्दने ।
श्रेयांसि तस्य सिध्यन्ति भक्तिमन्तोऽधिकास्ततः§ ॥ ६ ।
तौ पादौ सफलौ पुंसां कृष्णायतनगामिनौ॥
तौ करौ भाग्यनिलयौ हरिपूजापरायणौ ॥ ७ ।
ते च नेत्रे महाभागे पश्येते॥ ये जनार्दनम् ।
सा जिह्वा प्रोच्यते सङ्निर्हरिनामपरायणा ॥ ८ ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुच्यते भुजमुच्यते ।
वेदशास्त्रात्परं नास्ति** न देवः केशवात्परः ॥ ९ ॥

* यद्यभीप्सय इति (क), विमुक्तिमभिलिखन् इति (ङ) पाठः ।

† पावकास्तं न बाधन्ते न बाधन्ते ग्रहाश्च तमिति (ख) पाठः ।

‡ न बाधन्त इति (क) पुस्तकपाठः ।

§ ततोऽधिका इति (ग) पुस्तकस्य पाठः ।

॥ सफलो पुण्यौ विष्णायतनगामिनामिति (ख), (ग) पुस्तकेऽपि विष्णायतन-
गामिनामिति पाठः ।

॥ दृश्येते इति (ख), (ग), (ङ) पुस्तकपाठः ।

** नास्ति वेदात्परं शास्त्रमिति (ग) पाठः ।

सत्यं वच्मि हितं वच्मि सारं वच्मि पुनः पुनः ।
 असारे दग्धसंसारे* सारं† यद्विष्णुपूजनम् ॥ १० ॥
 संसारपाशं सुदृढं महामोहप्रदायकम् ।
 हरिभक्तिकुठारेण‡ छित्त्वात्यन्तसुखी भवेत् ॥ ११ ॥
 तन्मनः संयुतं विष्णौ सा वाणी तत्परायणा ।
 ते श्रोत्रे तत्कथासारपूरिते§ लोकवन्दिते ॥ १२ ॥
 भानन्दमक्षरं शुभं पूज्यञ्च त्रिदशैरपि॥ ।
 भाकाग्रमध्यगं देवं यजन्मृषिसत्तमाः ॥ १३ ॥
 स्थानं वा शक्यते वक्तुं स्वरूपं वा कदाचन ।
 निर्देष्टुं मुनिगार्हस्त्यं द्रष्टुं वाप्यकृतात्मभिः॥ ॥ १४ ॥
 समस्तकरणैर्युक्तो न च तैः करणैस्तथा** ।
 अस्वरूपो यदात्मा च पुष्पापुष्पविवर्जितः ॥ १५ ॥
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो ह्यनिन्दो निर्गुणो विभुः ।
 परं ब्रह्ममयो देवः सुसुप्त इति गीयते ॥ १६ ॥
 भावनामयमेतद्वै जगत्स्वावरजङ्गमम्†† ।

-
- * सखु संसारे इति (क) पुस्तके पाठो दृश्यते ।
 † सार इति पुंल्लं व्याप्यम् ।
 ‡ हरिभक्तिविचारिणेति (क) पाठः ।
 § तत्कथासारपूरिते इति (ग) पाठो न समीचीनः ।
 ॥ चच (ग) पुस्तके चयः श्लोका न सन्ति ।
 ॥ दृष्टं वाप्यकृतात्मभिरिति (ग) पुस्तकपाठः ।
 ** न चान्तःकरणैस्तथेति (ग) पाठः ।
 †† (क), (ग), (ङ) पुस्तकेष्वतः परं सार्धत्रिंशोका न सन्ति ।

विद्युद्विलोहं विप्रेन्द्रा यजध्वं तं जनार्दनम् ॥ १७ ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ।
 वर्त्तन्ते यस्य तस्यैव तुष्यते* जगतां पतिः ॥ १८ ।
 सर्वभूतदयायुक्तो विष्णुपूजापरायणः ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषुस्तस्य तुष्टो जनार्दनः ॥ १९ ।
 सत्कथायाश्च रमते सत्कथाश्च करोति च ।
 सत्यवान्निरहङ्कारस्तस्य प्रीत उमापतिः ॥ २० ।
 नामसङ्कीर्त्तनं विष्णोः क्षुत्तृट्प्रखलितादिषु ।
 करोति सततं विप्रास्तस्य प्रीतो ह्यधोऽक्षजः ॥ २१ ।
 या तु नारी पतिप्राणां पतिपूजापरायणा ।
 तस्यास्तुष्टो जगन्नाथो मधुकैटभमर्दनः ॥ २२ ।
 निरसूयापरो यस्तु अहङ्कारविवर्जितः ।
 देवपूजापरश्चैव तस्य तुष्यति केशवः ॥ २३ ।
 तस्माच्छृणुध्वमृषयो यजध्वं सततं हरिम् ।
 आह्वणध्वमहङ्कारं विद्युलोलत्रिया वृतम्† ॥ २४ ।
 शरीरं मृत्युसंयुक्तं जीवितञ्चापि चञ्चलम् ।
 राजादिभिर्धनं ग्राह्यं‡ सम्पदः क्षणभङ्गुराः ॥ २५ ।
 हे जनाः किं न पश्यध्वमायुषोऽर्जन्तु निद्रया ।
 हृतश्च भोजनाद्यैश्च कियदायुः समाहृतम् ॥ २६ ।

* तुष्यतीति साधु ।

† वृथेति (ख), वृता इति (ङ) पाठः ।

‡ वलमिति (क), (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

क्रियदायुर्बालभावाद्ब्रह्मभावात्क्रियवृत्तम् ।
 क्रियद्विषयभोगैश्च कदा धर्मान् करिष्यथ ॥ २७ ।
 बालभावे च वार्हकी न घटेताच्युतार्चनम्* ।
 वयस्त्रेव च धर्मान्वे कुरुध्वमनहङ्गताः ॥ २८ ।
 मा विनाशय† संसारगर्ते मग्ना वृथा जनाः ।
 वपुर्विनाशनिलयमापदां परमं पदम् ॥ २९ ।
 शरीरं रोगनिलयं मलाद्यैः परिदूषितम् ।
 किमर्थं शाश्वतधिया पापं कुरुथ सर्व्वदा‡ ॥ ३० ।
 असारभूते संसारे नानादुःखसमन्विते ।
 विश्वासो नात्र§ कर्त्तव्यो निश्चितं नाशमेष्यति ॥ ३१ ।
 शृणुध्वमृषयः॥ सर्व्वे सत्यमेतन्मयोच्यते ।
 कायः सन्निहितापायः पूज्य एव जनार्दनः ॥ ३२ ।
 मानस्यजत हन्तारं॥ कामक्रोधादिवर्ज्जिताः** ।
 यजध्वं सततं कृष्णं†† मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ३३ ।
 कौटिल्यसहस्रेषु स्थावरादिषु सत्तमाः ।

-
- * न लभेताच्युतार्चनमिति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।
 † विनश्यत् इति (ख), चत्वाक्यनेपदसार्धम्, सर्व्वत्र क्रियानतमेकवचनसार्धम् ।
 ‡ सर्व्वेष्वेति (ङ), (घ) पुस्तकयोः पाठः ।
 § न चेति (ख) पुस्तके दृश्यते ।
 ॥ मृष्यं मृगय इति (ग) पाठः ।
 ॥ मानं त्यज्य अहङ्कारमिति (ग) । अथ त्यजेति साधु ।
 ** कामक्रोधादिभिर्बिजा इति (ङ) पाठो न मनोरमः ।
 †† सततं विप्रा इति (ग) पाठः ।

सम्भान्तस्य तु* मानुषं कथञ्चित्परिलभ्यते ॥ ३४ ।
 तत्रापि देवतानुविज्ञाननुविद्य* सत्तमाः ।
 भोगनुविस्तथा नृणां जन्मान्तरतपःफलम् ॥ ३५ ।
 मानुषं दुर्लभम्प्राप्य यो हरिं नार्चयेत्सकृतं† ।
 मूर्खः परतरस्तस्मात्कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥ ३६ ।
 दुर्लभम्प्राप्य मानुषं नार्चयन्ति च ये हरिम् ।
 तेषामतीव मूर्खाणां विवेकः कुत्र तिष्ठति ॥ ३७ ।
 आराधितो जगन्नाथो ददात्यभिमतं फलम् ।
 कस्तं न पूजयेत्पिप्राः संसारान्निप्रदीपितः‡ ॥ ३८ ।
 चाण्डालोऽपि मुनिश्रेष्ठो विष्णुभक्तो द्विजाधिकः॥ ।
 विष्णुभक्तिविहीनश्च द्विजोऽपि श्वपचाधिकः ॥ ३९ ।
 रागद्वेषपरित्यक्तश्चाण्डालोऽपि॥ द्विजाधिकः ।
 तस्मात्कामादिकं त्यक्त्वा यजध्वं हरिमव्ययम् ।
 तस्मिन्गुटे जगत्पुष्टं* यतः सर्वगतो हरिः ॥ ४० ।
 यथा हस्तिपदे सर्वं पदमात्रं विलीयते ।

-
- * सम्भवस्य त्विति (ग), सम्भवेष्टिति (ङ) पाठः ।
 † दाननुविद्येति (ख), (ग) ; ज्ञाननुविद्यं श्रावयतीति (ङ) पाठः ।
 ‡ नार्चयन्ति च ये हरिमिति (ख) । तत्रातःपरं चलारः पादा न सन्ति ।
 § प्रपौष्टित इति (घ) पुस्तके दृश्यते ।
 ¶ अतःपरं (ग) पुस्तके चलारः पादा न सन्ति ।
 ॥ श्वपचीऽपि द्विजाधिक इति (ख) पाठः ।
 ** तस्मिन्गुटेऽखिलं गुष्टमिति (ग) पाठः ।

तथा चराचरं विश्वं कृण्वन् एव प्रलीयते* ॥ ४१ ।
 आकाशेन यथा व्याप्तं जगत्स्वावरजङ्गमम् ।
 तथैव हरिणा व्याप्तं विश्वमेतच्चराचरम् ॥ ४२ ।
 जन्मने मरणं नृणां मरणं जन्मसाधनम्† ।
 उभे ते सङ्घटे‡ नृणां तन्माग्रे हरिचेवया ॥ ४३ ।
 ध्यातः स्मृतः स्तुतो वापि नमितो वा जनार्दनः ।
 संसारपाशविच्छेदी कस्तव प्रतिपूजयेत् ॥ ४४ ।
 यन्मामोच्चारणादेव महापातकनाशनम् ।
 यं समभ्यर्च्य विप्रेन्द्राः परं मोक्षं लभेद्भुवम्§ ॥ ४५ ।
 अहो चिचमहो चिचमहो चिचमिदं द्विजाः ।
 हरिनाम्नि स्थिते लोकः संसारे वर्तते पुनः ॥ ४६ ।
 भूयो भूयोऽपि वक्ष्यामि सत्यमेतत्तपोधनाः ।
 नीयमानो यमभटैरग्रतो धर्मसाधने ।
 यावन्नेन्द्रियवैकस्यं यावद्ग्राधिर्न बाधते॥ ।
 तावदेवार्चयेद्विष्णुं यदि सुक्तिपरो॥ नरः ॥ ४७।४८ ।

* विश्वविवेति (ख) । (ग) पुस्तके एव लीकी गतिः । (क), (ङ) पुस्तकयोः लीक-
 सास्य केवलं पूर्वाह्नमिति ।

† (ग) पुस्तके लीकसास्य परार्द्धं गतिः ।

‡ निकटे इति बहुषु पुस्तकेषु पाठः ।

§ लभेदिति चार्धं, लभेतेति साधु ।

॥ न जायते इति (ख) पुस्तकस्य पाठः ।

॥ सुक्तिरत इति (ख), भक्तिपर इति (क) पाठः ।

मातुर्गर्भादिनिष्क्रान्तो यदा जन्तुस्तदैव हि ।
 ऋत्योर्वर्त्तगतं वाढं* तस्माच्चर्म्मरतो† भवेत् ॥ ४८ ।
 अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टमिदं वपुः ।
 विनाशधर्म्मं विप्रेन्द्रा बजर्ध्वं शाश्वतं प्रभुम् ॥ ५० ।
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ।
 दम्भाचारं परित्यज्य यजर्ध्वं चक्रपाणिनम् ॥ ५१ ।
 भूयो भूयो हितं वचिम भुजमुद्धृत्य पण्डिताः ।
 विष्णुः सर्व्वात्मना पूज्यस्त्याज्याऽसूत्रा तथाऽष्टतिः‡ ॥ ५२ ।
 क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारसाधनम् ।
 धर्म्मक्षयकरः§ क्रोधस्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ ५३ ।
 काममूलमिदं॥ जन्म कामः पापस्य कारणम् ।
 यशःक्षयकरः कामस्तस्मात्तं परिवर्जयेत्॥ ॥ ५४ ।
 समस्तदुःखजालानां मात्सर्यं कारणं स्मृतम् ।
 नरकाणां साधनञ्च मात्सर्यं तत्परित्यजेत्** ॥ ५५ ।
 मम†† एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
 तस्मात्तदेव संयोज्य परात्मनि सुखी भवेत् ॥ ५६ ।
 अहो धैर्यमहो धैर्यमहो धैर्यमहो नृणाम् ।
 विष्णौ स्थिते जगन्नाथे न भजन्ते मदोद्यताः ॥ ५७ ।

* गाढमिति (ख) । † धर्म्मपर इति (ख) । ‡ (ख) पुस्तकेऽतः परं सार्वैकः शीको-
 नास्ति । तथा नृभिर्मिति (ग), (घ) । § कर्म्मक्षयकर इति (ग) । ॥ काममूलादिद-
 मिति (घ) । ॥ तस्मात्कामं विवर्जयेदिति (ङ) । ** एवश्रीकः (घ) पुस्तके नास्ति,
 समस्तपापजालमिति (ग) । †† मम एवेति सर्वत्र पाठः ।

अनाराध्य जगन्नाथं सर्वधातारमच्युतम्* ।
 संसारसागरे मग्नाः कथं पारं गमिष्यथ ॥ ५८ ।
 अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभीषिताः ।
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ५९ ।
 नारायण जगन्नाथ वासुदेव जनार्दन ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते वै सर्वत्र वन्दिताः ॥ ६० ।
 अद्यापि च मुनिश्रेष्ठा ब्रह्माद्या अपि देवताः ।
 प्रभावं न विजानन्ति विष्णुभक्तिरतात्मनाम्† ॥ ६१ ।
 अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं दुरात्मनाम् ।
 इत्यग्नसंस्थितं विष्णुं न विजानन्ति सर्वदा ॥ ६२ ।
 शृणुध्वमृषयः सर्वे भूयो भूयो वदाम्यहम् ।
 हरिः अद्यावतां तुष्टो न धनैर्न च बान्धवैः ॥ ६३ ।
 बन्धुमत्त्वं धनाढ्यत्वं पुत्रवत्त्वञ्च सत्तमाः ।
 विष्णुभक्तिमतां नृणां भवेद्दे जन्मजन्मनि ॥ ६४ ।
 पापमूलमयं देहः पापकर्म्मरतस्तथा ।
 एतद्विदित्वा सततं पूजयध्वं जनार्दनम् ॥ ६५ ।
 पुत्रमित्रकलत्राद्या बहवः सख्यसम्पदः‡ ।
 हरिपूजारतानाञ्च भवन्त्येव न संशयः ॥ ६६ ।
 इहाऽमुत्र फलं प्रेषुः पूजयेत्सततं हरिम् ।

* सर्वधातारमच्युतमिति (ग) । † भक्तिमतां श्रुतिमिति (ग) । ‡ बहवः सुः ससम्पद
 इति (ग), (ङ) ।

ब्रह्ममुत्र सुखं प्रेक्षुः परनिन्दाम्परित्यजेत्* ॥ ६७ ।
 धिग्जन्म भक्तिहीनानां देवदेवे जनार्हने† ।
 सत्पात्रदानशून्यश्च तद्धनं धिक् पुनः पुनः ॥ ६८ ।
 न नमेद्विष्णवे यस्य शरीरं जन्मभेदिने ।
 पापानामाकर्तुं तद्वै ज्ञेयं विबुधसत्तमाः ॥ ६९ ।
 सत्पात्रदानरहितं यद्व्यं येन रक्षितम् ।
 सर्पेण रक्षितमिव इति लोकेषु निश्चितम्‡ ॥ ७० ।
 तद्विज्ञोत्तमिया मत्ता क्षणभङ्गुरशालिनः ।
 नाराधयन्ति विश्वेशं पशुपाशविमोचकम् ॥ ७१ ।
 सृष्टिस्तु द्विविधा ज्ञेया देवासुरविभेदतः ।
 हरिभक्तियुता दैवी तद्दीना ह्यासुरी स्मृता§ ॥ ७२ ।
 तस्माच्छृणुत विप्रेन्द्रा हरिभक्तिपरायणाः ।
 श्रेष्ठाः सर्वत्र विख्याता यतो भक्तिः सुदुर्लभा ॥ ७३ ।
 असूयारक्षिता ये तु विप्रत्राणपरायणाः¶ ।
 कामादिरक्षिता ये तु॥ तेषां तुष्यति केशवः ॥ ७४ ।
 सम्मार्ज्जनादिभिर्ये तु हरिशुश्रूषणे रताः** ।
 सत्पात्रदाननिरताः प्रयान्ति पदमुत्तमम्†† ॥ ७५ ।

* परनिन्दाश्च वर्ज्येदिति (ग) । † अतः परं (ख) पुस्तके सार्द्धैकः श्लोकी नास्ति ।
 ‡ जीयत इति (ग), (घ) । § मतेति (ग) । ¶ परित्राणपरायणा इति (ग) । ॥ कामा-
 दिदीपारक्षिता इति (ग) । ** परशुश्रूषणे रता इति (ख) । †† परमं पदमिति (ग) ।

तस्मात्संसारतप्तानां हरिरेव परा गतिः ।

यन्नामश्रवणादेव* प्रयान्ति पदमुत्तमम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीवृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिकथनी नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

पुनर्वक्ष्यामि माहात्म्यं देवदेवस्य चक्रिणः ।

पठतां शृण्वतां सद्यः पापराशिः प्रणश्यति* ॥ १ ॥

श्रान्ता जितारिषड्वर्गा योगेनाप्यनङ्गताः ।

यजन्ति ज्ञानरूपेण ज्ञानरूपिणमव्ययम् ॥ २ ॥

तीर्थस्नानविशुद्धा ये व्रतदानतपोमखैः ।

यजन्ति कर्मयोगेन† सर्वधातारमश्नुतम् ॥ ३ ॥

सुब्धा व्यसनिनोऽन्नाद्य न यजन्ति जगत्पतिम् ।

अनरामरवन्मूढास्तिष्ठन्ति नरकीटकाः ॥ ४ ॥

* श्रवणादेवेति (क), (ख) ।

* विनश्यतीति (ग) । † ज्ञानयोगेनेति (ख) ।

तद्धिक्किलत्रिया मत्ता* वृथाऽहङ्कारदूषिताः† ।
 न यजन्ति जगन्नाथं सर्व्वत्रियोविधायकम् ॥ ५ ।
 हरिधर्मरताः‡ शान्ता हरिपादाब्जसेवकाः ।
 दैवात्केऽपीह§ जायन्ते लोकानुग्रहतत्पराः ॥ ६ ।
 कर्मणा मनसा वाचा यो यजेद्भक्तितीर्ण हरिम् ।
 स याति परमस्थानं॥ सर्व्वलोकीत्तमोत्तमम्** ॥ ७ ।
 अत्रैवो††दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम्‡‡ ॥ ८ ।
 विप्राः शृणुध्वं चरितं यत्तमालिसुमालिनोः ।
 यस्य श्रवणमात्रेण वाजिमेधफलं लभेत्§§ ॥ ९ ।
 कश्चिदासीत्पुरा विप्रा ब्राह्मणो रैवतेऽन्तरेण॥
 देवमालिरिति॥॥ ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १० ।
 सर्व्वभूतदयायुक्तो हरिपूजापरायणः ।
 पुत्रमित्रकलत्रार्थं धनार्जनपरोऽभवत् ॥ ११ ।
 अपण्यविक्रयश्चक्रे तथा च रसविक्रयम् ।
 चाण्डालाद्यैरपि तथा प्रतिग्रहपरोऽभवत् ॥ १२ ।

* तद्धिक्किलत्रिया मत्ता इति (ग) । † भूषिता इति (क) ; दुःखिता इति (ख) ।
 ‡ हरिधर्मरता इति (क), (घ) । § केऽप्यनेति (च) । ¶ योऽर्चयेत्भक्तिम् इति (ख) ।
 ॥ परमानन्दमिति (च) । ** सर्व्वपापप्रणाशनमिति (घ) । †† तत्रैवेति (घ) । ‡‡ एष
 श्लोकः (ख) पुस्तके नास्ति । §§ लभेतेति साधु । ¶¶ रैवते गिराविति (घ) । ॥॥ वेद-
 मालिरिति (ख), (ग) । एवं परचापि ।

तपसां* विक्रयश्चक्रे व्रतानां विक्रयस्तथा ।
 परार्थं तीर्थगमनं कलत्रार्थमकारयत् ॥ १३ ॥
 कालेन गच्छता विप्रा जाता तस्य सुताबुभौ† ।
 यज्ञमाली सुमाली च‡ समानावतिशोभिनी ॥ १४ ॥
 ततः पिता कुमारौ तावतिस्नेहसमन्वितः§ ॥
 योजयामास॥ वात्सल्याद्बहुभिः साधनैस्तथा ॥ १५ ॥
 देवमालिर्बहुपायैर्धनं सम्पाद्य यत्नतः ।
 स्वधनं गणयामास कियत्स्यादिति वेदितुम् ॥ १६ ॥
 निष्ककोटिसहस्राणां कोटिकोटिगुणान्वितम्॥ ।
 विगणय्य स्वयं हृष्टो विस्मितश्चा*प्यचिन्तयत् ॥ १७ ॥
 असत्यतिग्रहेष्वेवमपस्थानाञ्च विक्रयेः ।
 महातपोविक्रयाद्यैरेतत्तु समुपार्जितम्†† ॥ १८ ॥
 अद्यापि शान्तिं नापन्ना मम दृष्टातिदुःसहा ।
 मेरुतुल्यसुवर्णानि चासंख्यातानि‡‡ वाञ्छति ॥ १९ ॥
 अहोमन्ये महाकष्टं समस्तक्लेशसाधनम्§§ ।
 सर्वान् कामानवाप्याश पुनरन्यच्च काङ्क्षति॥ ॥ २० ॥
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।

* तपस इति बहुवु पाठः । † कालेन विप्रा जन्मेतां चान्नी तस्य सुताबुभाविति (ख) ।
 ‡ यज्ञमालिः सुमालिचेति (क), (ख), यज्ञमालिः सुमाली चेति (ग) । § समन्वितौ
 इति (ङ) । ॥ योजयामासेति (ग) ॥ ॥ समन्वितमिति (ङ) । ** विजयचेति (क), (घ) ।
 †† एतन्नमुपार्जितमिति (ख), (ग) । ‡‡ असंख्येयानीति (ख) । §§ साधकमिति (ङ) ।
 ॥ १९ (ख) पुस्तकेऽत्र अष्टौ श्लोका न सन्ति ।

चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते दृश्यैका तरुणायते ॥ २१ ।
 मनेन्द्रियाणि सर्वाणि मन्दभावं तजन्ति च ।
 बलं हृतञ्च जरसा सा दृष्ट्या तारुणं गता* ॥ २२ ।
 कष्टा सा वर्तते यस्य स विद्वानप्यपण्डितः ।
 स शान्तोऽपि प्रमन्युः स्याद्दीमानप्यतिमूढधीः ॥ २३ ।
 आशा भङ्गकरी पुंसामजेयाऽरातिसन्निभा ।
 तस्मादाशान्त्यजेषाम्नी यदीच्छेच्छाश्रतं सुखम् ॥ २४ ।
 बलन्तेजो यशसैव विद्यां शीर्यञ्च वृद्धताम्† ॥
 तथैव सुकुले जन्म आशा हृत्यतिवेगतः ॥ २५ ।
 नृणामाशाभिभूतानामाश्चर्यमिदमुच्यते ।
 किञ्चिद्भृत्वाऽपि चाण्डालः‡ स्तस्मादधिकतां गतः ॥ २६ ।
 आशाभिभूता ये मर्त्या महामोहाः शुचोद्धताः§ ॥
 अवमानादिकं दुःखं न जानन्ति यदप्यहो ॥ २७ ॥
 तथाप्येवं बहुक्लेशैरेतद्धनमुपार्जितम्¶ ॥
 शरीरमपि जीर्यञ्च जरसाऽपहृतं बलम् ॥ २८ ॥
 इतःपरं॥ यतिष्यामि परलोकार्थमादरात् ।
 एवं निश्चित्य विप्रेन्द्रा धर्ममार्गरतोऽभवत् ॥ २९ ॥

* दृश्यैका तरुणायते इति (ग) । † विद्यां मानसेति (क), (ग), (ङ) । ‡ किञ्चि-
 द्भृत्वा स चाण्डाल इति (घ) । § महामोहेन चोद्धता इति (ग) । ¶ यशस्यनमुपार्जित-
 मिति (क) । ॥ अतः परमिति (ख) ।

सद्यएव धनं* सर्वं चतुर्धा व्यभजत्ततः† ।
 स्वयन्तु भागद्वितयमर्ज्जकत्वादपाहरत् ॥ ३० ।
 शेषन्तु‡ भागद्वितयं पुत्रयोरुभयोर्ददौ§ ।
 स्वेनार्ज्जितानां पापानां नाशं कर्तुमनास्तदा ॥ ३१ ।
 प्रपातङ्गागारामांश्च तथा देवगृहान् बहून् ।
 अत्रादीनाञ्चण दानानि गङ्गातीरे चकार सः ॥ ३२ ।
 एवं धनविशेषञ्च विश्राण्य हरिभक्तिमान् ।
 नरनारायणस्थानं जगाम तपसे वनम् ॥ ३३ ।
 तत्रापश्यन्महारथ्ये आश्रमं मुनिसेवितम् ।
 फलितैः पुष्पितैश्चैव शोभितं वृक्षसङ्कुलैः ।
 गृणद्भिः परमं ब्रह्म शास्त्रचिन्तापरैस्तथा ।
 परिचर्यापरैर्वृक्षैर्मुनिभिः परिशोभितम् ॥ ३४ ।
 गृणन्तं परमं ब्रह्म तेजोराशिं ददर्श ह ।
 शमादिगुणसंयुक्तं रागादिरहितं मुनिम् ॥ ३५ ।
 शीर्णपर्णाशनं दृष्ट्वा देवमालिर्ननाम तम् ।
 तस्य जानन्तिरागन्तोः कल्पयामास चार्हणाम् ॥ ३६ ।
 कन्दमूलफलाद्यैस्तु नारायणधिया तदा ।
 कृतातिथ्यक्रियस्तेन देवमालिः कृताञ्जलिः ।

* सखेन तद्वनमिति (क), (घ); सद्य एतद्वनमिति (ख), (ग) । † तदिति
 (ख), (ग) । ‡ शेषचेति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । § उभयोरपौति (क), (ख),
 (ङ) । ¶ अर्पादीनाचेति (क), दीनाभ्यामाचेति (ख) । ॥ वयैरिति (क), (ङ);
 चापौति (ख) ।

विनयावनतो भूत्वा प्रीवाच वदतां वरम्* ॥ ३७ ।
 भगवन् कृतकृत्योऽस्मि विगतं कल्मषं मम ।
 मामुत्तर महाभाग ज्ञानदानेन पण्डित ॥ ३८ ।
 एवमुक्तस्तस्मेन जानन्तिर्मुनिसत्तमः ।
 उवाच प्रहसन्† वाणीं देवमालिं गुणान्वितम् ॥ ३९ ।
 जानन्तिरुवाच ।
 शृणुष्व विप्रशार्दूल संसारच्छेदकारणम् ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन दुर्लभं दुष्कृतात्मनाम् ॥ ४० ।
 भज विष्णुं परं नित्यं‡ स्मर नारायणं प्रभुम् ।
 परापवादं पैशुन्यं कदाचिदपि मा कथाः ॥ ४१ ।
 परोपकारनिरतः§ सदा भव महामते ।
 हरिपूजापरश्चैव त्यज मूर्खसमागमम्॥ ४२ ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च मोहञ्च मदमत्सरौ ।
 परित्यज्यात्मवस्त्रोक्तं मत्वा॥ शान्तिं गमिष्यसि ॥ ४३ ।
 असूयां परनिन्दाञ्च कदाचिदपि मा कथाः ।
 दम्भाचारमहङ्कारं नैष्टुर्यञ्च** परित्यज ॥ ४४ ।
 दयां क्रुध्य भूतेषु शत्रूषाञ्च तथा सताम् ।

* अतः परं (ख) पुस्तके देवमालिन्वासीत्यधिकः पाठो वर्तते । † बहुमन्वा-
 इति (घ) । ‡ परानन्दमिति (ङ) । § परापवादविरत इति (छ) । ¶ (ग) पुस्तकेऽतः
 परं श्लोकद्वयं नास्ति । ॥ गतेति (क), (ख), (घ) ; हरेति (ग) । ** निहुरञ्च परि-
 त्यजेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

त्वया कृतांश्च* धर्मान्वै† यथार्थं वद पृच्छताम्‡ ॥ ४५ ।
 अनाचारपरागृह्णा नोपेक्षां कुरु शक्तितः§ ।
 पूजयस्त्रातिधीन्त्रित्यं स्वयमेवाऽविरोधतः ॥ ४६ ।
 यज्ञैः पुण्यैः फलैर्व्यापि दूर्वाभिः पल्लवैस्तथा ।
 पूजयस्त्रा जगन्नाथं नारायणमकामतः॥ ॥ ४७ ।
 देवानृषीन् पितॄन् चैव तर्पयस्व** यथाविधि ।
 अग्नेश्च विधिवद्विप्र परिचर्यापरोभव ॥ ४८ ।
 देवतायतने नित्यं सन्मार्जनपरोभव†† ।
 तद्योपलेपनश्चैव‡‡ कुरुष्व सुसमाहितः ॥ ४९ ।
 शीर्षस्फुटितसन्धानं कुरु देवगृहे सदा ।
 मार्गशीभाश्च§§ दीपश्च विष्णोरायतने कुरु ॥ ५० ।
 कन्दमूलफलैर्वापि सदा पूजय माधवम्गागा ।
 प्रदक्षिण॥नमस्कारैस्तीर्थाणां पठनेस्तथा ॥ ५१ ।
 पुराणश्रवणश्चैव पुराणपठनस्तथा ।
 वेदान्तपठनश्चैव कुरुष्व प्रत्यहं द्विज ॥ ५२ ।
 एवं स्थिते तव ज्ञानं भविष्यत्युत्तमोत्तमम् ।
 ज्ञानात्ममस्तपापानां*** मोक्षमाहुर्विपश्चितः ॥ ५३ ॥

* ज्ञातांश्चेति (ग) । † धर्मान्वैमिति (घ) । ‡ एषः श्लोकः परश्लोकस्य पूर्वार्धश्च
 (क) प्रसक्तौ नास्ति । § पृच्छत इति (घ) । ¶ पूजयध्वमिति (घ), (ङ) । ॥ मनामय-
 मिति (ख) । ** तर्पयध्वमिति (क) । †† एतदर्थं (ख) प्रसक्तौ नास्ति । ‡‡ चापीति
 (ङ) । §§ मार्गशीभानौति (घ) । ¶¶ कैश्वमिति (ग) । ॥॥ प्रदक्षिणैरिति (ख) ।
 *** पापक्षेति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

सूत उवाच ।

एवं प्रबोधितस्तेन देवमालिर्महामतिः ।

तदा ज्ञानरतो नित्यं ज्ञानलेशमवाप्तवान् ॥ ५४ ।

देवमालिः कदाचित्तु ज्ञानलेशप्रचोदितः ।

कोऽहं मम क्रिया केति स्वयमेव विचारयन् ॥

मम जन्म कथं जातं रूपद्वीदृग्विधं मम ॥

एवं विचारयामास अहमेकोऽथवा बहुः ॥ ५५ ।

अनिश्चितमतिः सद्यो देवमालिर्हि जित्तमः ।

पुनर्जानन्ति मागत्य ॥ प्रणम्य समुवाच ह ॥ ५७ ।

देवमालिरुवाच ।

मम चित्तमतिभ्रान्तं** गुरो ब्रह्मविदां वर ।

कोऽहं मम क्रिया का वा ॥† मम जन्म कथं वद ॥ ५८ ।

जानन्ति रुवाच ।

सत्यमाह महाभाग चित्तभ्रान्तं सुनिश्चितम् ।

अविद्यामिलयं चित्तं कथं सद्भावमेष्यति ॥ ५९ ।

ममेति गदितं‡ यत्तु तदपि भ्रान्तिरिष्यते§§ ।

अहङ्कारो मनोधर्म आत्मनो न हि पण्डित ॥ ६० ।

पुनश्चैकोऽहमित्युक्तं देवमाले त्वया मुने ।

* ब्राह्मणेनेति (ख) । † स्वयमेवाविचारयदिति (ग), (ङ) । ‡ कौटम्बिर्ममिति (ङ) । § चिन्माकुलितमानस इति (ख) । ¶ आगम्येति बहुषु पाठः । ॥ प्रचक्ष्येत्-दुवाच इति (क), (ख) ; प्रचक्ष्येदमुवाच इति (ग), (ङ) । ** अतिक्रान्तमिति (क) । †† क्रिया का चेति बहुषु पाठः । ‡‡ गदितमिति (क) । §§ भ्रान्तिरिष्यते इति (घ) ।

नामजात्यादिशून्यस्य कथं नाम करोम्यहम् ॥ ६१ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्य* निर्गुणस्य परमात्मनः ।
 नीरूपस्याग्रमेयस्य कथं रूपादि† कथ्यते ॥ ६२ ।
 परं ज्योतिःस्वरूपस्य‡ कथं नाम करोम्यहम्§ ।
 अपरिच्छिन्नभावस्य¶ कथ्यते॥ वा** कथं क्रिया ॥ ६३ ।
 स्वप्रकाशात्मनो विप्र नित्यस्य परमात्मनः ।
 अनन्तस्याक्रियास्यस्व†† कथं जन्म च कथ्यते ॥ ६४ ।
 ज्ञानस्य वेद्यमजरं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 परिपूर्णमदानन्दं तस्मात्तं यज हे द्विज‡‡ ॥ ६५ ।
 तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ§§ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ।
 ज्ञाने चानाहते¶¶ सिद्धे सर्व्वं ब्रह्ममयम्भवेत्|| ॥ ६६ ।
 एवम्प्रबोधितस्तेन देवमालिर्मुनीश्वराः*** ।
 सुमोच††† पश्य‡‡‡ब्रह्मात्मानमात्मन्येवाच्युतम्प्रभुम् ॥ ६७ ।
 उपाधिवर्जितं ब्रह्म स्वप्रकाशं§§§ निरञ्जनम् ।

* अरूपस्य स्वभावस्येति (क), (ख), (ग), (ङ) । † रूपाद्येति (घ) । ‡ स्वभावस्ये-
 ति (च) । § परिपूर्णम्यात्मन इति (ग) । ¶ अपरिच्छिन्नभावस्येति (ग) । ॥ कथ्यते
 इति (ङ) । ** वेति कङ्कषु पाठः । †† अविपापस्येति (ख), अक्रियस्येति (ग) ।
 ‡‡ यजत द्विज इति (क) ; तृष्यदिह द्विज इति (ख), (ङ), तस्मान्नान्यदिह द्विज इति (ग) ।
 §§ तत्त्वमस्यादिवाक्यास्त्विति (ख) । ¶¶ ज्ञाने चानाहते इति (ग) । ||| ब्रह्मसमं भवे-
 दिति (क), (ख), (ङ) । अतःपरं (ख) पुनरेते सूत उवाचेति पाठो दृश्यते । *** सुनी-
 चर इति (क), (ख) । ††† सुमोदेति (क), (ख), (ग), (ङ) । ‡‡‡ ज्ञानव्रति (ख) ।
 §§§ जेष्टात्रंसमिति (ख) ।

अहमेवेति निश्चित्य परां शान्तिमवाप्तवान् ॥ ६८ ।
 ततश्च व्यवहारार्थं देवमालिर्मुनीश्वरम् ।
 गुरुं प्रणम्य जानन्तिं सदा ध्यानपरोऽभवत् ॥ ६९ ।
 गते बहुतिथे काले देवमालिर्महामतिः ।
 वाराणसीम्पूरीम्प्राप्य परं मोक्षमवाप्तवान् ॥ ७० ।
 य इमं पठतेऽध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 स्वकर्मापाशविच्छेदं सम्प्राप्य सुखमश्नुते ॥ ७१ ।
 इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे विष्णुसाक्षात्प्रवर्णने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

देवमालिः सुतौ प्रोक्तौ यावुभौ मुनिसत्तमाः ।
 यन्नमालिः सुमालीति* तयोः कर्माधुनोच्यते ॥ १ ।
 तयोराद्यो यन्नमालिर्विभेदं पितृसञ्चितम् ।
 धनं द्विधा कनिष्ठस्य भागमेकन्ददौ तदा ॥ २ ।
 सुमाली तद्वनं सर्व्वं व्यसनाभिरतस्तदा ।
 असज्जनादिभिश्चैव† नाशयामास भोः‡ द्विजाः ॥ ३ ।

* सुमाली चेति (ग) । † असज्जनादिभिरिति (क), (ग) । ‡ द्वि द्विजा इति (ख) ।

गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपानरतोऽभवत् ।
 वेष्ट्याविभ्रमलुब्धोऽसौ परदाररतोऽभवत् ॥ ४ ।
 तन्निवाशे समायाते हिरण्ये पिष्टसञ्चिते ।
 अपहृत्य परद्रव्यं वारस्त्रीनिरतोऽभवत् ॥ ५ ।
 दृष्ट्वा सुमालिनः शीलं यन्मालिर्महामतिः ।
 बभूव दुःखितो गाढीमनुजश्चेदमब्रवीत् ॥ ६ ।
 अक्षमत्यन्तकष्टेन वृत्तेनानुज मत्कुलेऽ ।
 त्वमेक एव दुष्टात्मा महापापरतोऽभवः ॥ ७ ।
 एवन्निवारयन्तश्च बहुशीर्षा भ्रातरन्ततः ।
 हनिष्यामीति निश्चित्य खड्गहस्तः ॥ कचेऽग्रहीत् ॥ ८ ।
 ततो ह्यहो जज्ञे ॥ नगरे सुनिसत्तमाः ।
 बबभ्रुर्नागराच्चैनं कुपितास्ते सुमालिनम् ॥ ९ ।
 यन्मालिरभेयाम्ना पौरान् सम्यार्थं दुःखितः ।
 बन्धनान्मोचयामास भ्रातृस्तेहविमोहितः ॥ १० ।
 यन्मालिः पुनश्चापि बिभिदे ॥ स्वधनं द्विधा ।
 आददे स्वयमर्चश्च ददावर्चं कनीयसे ॥ ११ ।
 सुमाली त्वत्किमुदात्ता तद्वनेनापि सत्तमाः ।

* गुष्ट इति (ख) । † वादमिति (ग) । ‡ (ख) पुस्तकेऽपि यन्मालिर्बवापेक्ष-
 धिकः पाठी वर्तते । § यत्कुले इति (घ) । ॥ स वृष्ट इति (ख) । ॥ खड्गधत् इति
 (क) ; खड्गधत् तं करे इति (ख) ; खड्गं तूर्णमिति (ग) । ** रवीमहानिति (घ) ।
 †† भागुः स्नेहविमोहित इति (ख) ; आदस्तेऽहं मोहित इति (ग) । ‡‡ बिभेद इति (ख) ।
 §§ कनीयस इति (ग), (घ) ।

पूर्वैः* पाषण्डचाण्डालैर्बुभुजे च मदीक्षतः ॥ १२ ।
 असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः ।
 पिशुमर्हः फलाक्योऽपि काकैरेवेह भुज्यते† ॥ १३ ।
 भ्रात्रा दत्तं धनमप्य सुमाली मत्ततां गतः ।
 शर्करासहितं दुग्धं पीत्वेव पवनाशनः ॥ १४ ।
 सुमाली ह्यतिमूढात्मा चाण्डालत्वमुपागतः‡ ॥
 मयमानप्रमत्तश्च गोमांसादीन्यभक्षयत् ॥ १५ ।
 त्यक्तोबभुजनैः सर्वैश्चाण्डालस्त्रीसमन्वितः ।
 राज्ञाऽपि बाधितश्चाऽपि प्रपेदे निर्जनं वनम् ॥ १६ ।
 यज्ञमालिः सुधीर्विप्रः सदा धर्मरतोऽभवत् ।
 अवारितं ददावन्नं सत्सङ्गतकल्पायः ॥ १७ ।
 पित्रा कृतानि सर्वाणि तडागादीनि सत्तमाः ।
 अपालयद्यज्ञमालिः सत्यधर्मपरायणः ॥ १८ ।
 विश्राणितं धनं सर्वं यज्ञमालिर्महात्मनः ।
 सत्पात्रदाननिष्ठस्य धर्ममार्गप्रवर्तिनः ॥ १९ ।
 अहो सदुपभोगाय§ सज्जनानां विभूतयः ।
 कल्पवृक्षफलं सर्व्वममरैरेव भुज्यते॥ २० ।
 धनं विश्राण्य धर्मार्थं यज्ञमालिर्महामतिः ।
 नित्यं त्रिणुगृहे सम्यक् परिचर्यापरोऽभवत् ॥ २१ ।

* सूक्ष्मेति (ख), (ग) । † विभुज्यते इति (क) ; इ भुज्यते इति (ख) । ‡ एत-
 दर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । § सदुपभोगायेति (ख) । ॥ अब भुज्यते इति (ख) ।

कालेन गच्छता तौ तु वृहभावसुपागतौ ।
 यज्ञमालिः सुमाली च एककालसृती द्विजाः* ॥ २२ ।
 हरिंपूजारतस्यास्य यज्ञमालेर्महामनः ।
 हरिः सम्प्रेषयामास विमानशतसुत्तमम् ॥ २३ ।
 दिव्यं विमानमारुह्य यज्ञमालिर्महामतिः ।
 पूज्यमानः सुरगणैस्तूयमानोमुनीश्वरैः ॥
 गन्धर्वैर्गीयमानश्च अप्सरोभिश्च सेवितः ।
 कामधेन्वाकथ्यमाणश्चिन्ताभरणभूषितः ॥
 कीमलैस्तुलसीमाल्यैर्भूषितस्तेजसां निधिः ।
 गच्छन्विष्णुपुरन्तूर्णमनुजं पथि दृष्टवान्† ॥ २४-२५ ।
 ताद्यमानं यमभटैः क्षुत्तृष्णापरिपोडितम् ।
 प्रेतभूतं विवस्त्रश्च दृष्टवाग्पाशवेष्टितम् ॥ २७ ।
 इतस्ततः प्रधावन्तं विलपन्तं स्वकर्म्म च ।
 क्रोशन्तश्च रुदन्तश्च व्रजन्तं पथि दृष्टवान्‡ ॥ २८ ।
 यज्ञमालिर्दयायुक्तो हरिद्रूतान् समागतान्§ ।
 कोऽयं भटैर्बाध्यमान इत्यपृच्छत्कृताञ्चलिः ॥ २९ ।
 अथ ते हरिद्रूतास्तं यज्ञमालिं महौजसम् ।
 असौ सुमाली भ्राता ते पापात्मा इत्यबोधयन्¶ ॥ ३० ।
 यज्ञमालिः समाकर्ण्य आख्यातं विष्णुकिङ्करैः ।

* सतापुभाविति (ख) । † दृष्टवान् पथीति (ग) । ‡ २७।२८ श्लोकौ (ख) पुस्तके
 न स्तः । § समीपगानिति (ग) । ¶ अचीदयन्निति (क) ; अवीचतेति (ग) ।

मनसा दुःखमापन्नः पुनः पप्रच्छ चापि तान्* ॥ ३१ ।

कथमस्य भवेन्नोचो ह्यर्जितैः† पापसञ्चितैः ।

तदुपायं वदस्व मे शीघ्रं यूयं हि बान्धवाः‡ ॥ ३२ ।

सख्यं सातपदीनं स्यादित्याहुर्धर्मकोविदाः ।

तस्मान्मे बान्धवा यूयमप्रार्थितसमागताः§ ॥ ३३ ।

यन्नमालेर्वचः श्रुत्वा विष्णुदूतो॥ दयापरः ।

पुनः स्मितमुखो भूत्वा यन्नमालिं हरिप्रियम्॥ ॥ ३४ ।

विष्णुदूत उवाच ।

यन्नमाले महाभाग नारायणपरायण ।

उपायं तव वक्ष्यामि शृणुष्व वदतो मम** ॥ ३५ ।

कृतान्तु सुमहत्कर्म त्वया प्राप्तनञ्जनि ।

प्रवक्ष्यामि समासेन शृणुष्व सुसमाहितः ॥ ३६ ।

पुरा त्वं वैश्यजातीयो नाम्ना विश्वम्भरः स्मृतः ।

त्वया कृतानि पापानि महान्त्यगणितानि वै ॥ ३७ ।

स्वकर्मकामनाहीनो मातापिचोस्तथोज्ज्वलकः ।

एकदा बन्धुभिस्त्यक्तः शोकसन्तापपीडितः†† ।

क्षुधाग्निनाऽपि सन्तप्तः प्राप्तवान्हरिमन्दिरम् ॥ ३८ ।

* रजित इति (क), (ख) ; वेदितुं इति (ग) । † स्वार्जितैरिति (ख) । ‡ सौदतीय
हि बान्धव इति (ख) । § तदुपायं वदस्व मे इति (क), (ख) ; वदाम मे इति (ग) ।
अतः परं (ख) पुस्तके सूत उवाच इत्यधिकः पाठोऽस्ति । ॥ हरिदूत इति बहुषु पाठः ।
॥ उवाचेति क्रियापदसूत्रम् । ** वदतो ममेति (क), (ख), (ग) । †† शोकताप-
प्रपीडित इति (ख) ।

तत्र वृष्टिसमुद्भूतं कर्म ह्यतुमिच्छताम् ।
 निवारितस्त्वया सोऽपि उपलेपनतां गतः ॥ ३८ ।
 उपोषितश्च तद्रात्रौ तस्मिन्देवालये द्विजाः ।
 सर्पेण दंशितः स्तत्र प्रातः पञ्चत्वमागतः ॥ ४० ।
 तेन पुष्पप्रभावेण उपलेपनजेन ते ।
 विप्रजन्म च तत्रापि हरिभक्तिरचक्षुता ॥ ४१ ।
 कस्यकोटिशतं सायं निर्व्वेष्टः हरिसन्निधौ ।
 तत्रैव ज्ञानऽमासाद्य परं मोक्षं गमिष्यसि ॥ ४२ ।
 अतुल्यं पातकियेष्ठं यत्तु मोक्षमिच्छसि ॥
 उपायं तत्र वक्ष्यामि ॥ तच्छृणुष्व महामतेः ॥ ४३ ।
 गोचर्यमात्रभूमेस्तु उपलेपनजं फलम् ।
 दत्त्वोद्धर महाभाग तस्माच्छ्रेयो भविष्यति ॥ ४४ ।
 एवमुक्तस्ततस्तेन यन्नमालिर्महामतिः ।
 देवदूतोक्तमाचन्तुः†† ददौ तस्मै फलमदा ॥ ४५ ।
 विनष्टमभवत्तस्य पापजालं सुनीश्वराः ।
 यमाग्राकारिणः सर्व्वे तं विमुच्य प्रदुहुतुः ॥ ४६ ।
 विमानमागतं सद्यः सर्व्वभोगसमन्वितम् ।
 समारब्धः॥ सुमाली चऽऽ सुसुदे देववत्तदा ॥ ४७ ।

* हातुमिच्छेति (ग) । † दष्ट इति साधु । ‡ निर्व्वेष्टेति (घ) । § मोक्ष-
 नासायेति (ग) । ॥ यत्नं मोक्षतुमिच्छसीति (ख) । ॥ उपायान् प्रवक्ष्यामीति (ख) ।
 ** एव श्लोकः (ग) पुस्तके नास्ति । †† देवदूतोक्तमाचक्षति (ग) । ‡‡ समारब्धेति
 (क), (ग) । §§ तु इति (क) ।

तावुभौ भ्रातरौ विप्रा देववृन्दनमस्कृतौ* ।
 अवाप्तुर्महाप्रीतिं समालिङ्ग्य परस्परम् ॥ ४८ ।
 यन्नमालिः सुमाली च स्तूयमानौ महर्षिभिः ।
 गीयमानौ च गन्धर्वैर्विष्णुलोकमुपागतौ† ॥ ४९ ।
 अवाप हरिसारूप्यं सुमाली द्विजसत्तमाः ।
 यन्नमालिश्च धर्मात्मा हरिसारूप्यतामगात् ॥ ५० ।
 भुक्त्वा भोगांश्चिरं तत्र यन्नमालिर्महामतिः ।
 तत्रैव ज्ञानसम्पन्नः परं मोक्षमुपागतः ॥ ५१ ।
 सुमाली च महाभागो विष्णुलोके युगायुतम्‡ ॥
 स्थित्वा भूमिं पुनः प्राप्य भूयोविप्रत्वमागतः ॥ ५२ ।
 यन्नानियाजऽ तत्रैव भोक्तार्यं विष्णुतत्परः ।
 समस्तव्रतदानानि धर्मांश्च कृतवांस्तथा ॥ ५३ ।
 हरिपूजापरो नित्यं हरिनामपरायणः॥
 व्याहरन् हरिनामानि प्रपेदे जाङ्गवीतटम् ॥ ५४ ।
 तत्र स्नातश्च॥ गङ्गायामिष्टा** विश्वेश्वरं प्रभुम् ।
 अवाप परमं स्थानं योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५५ ।
 अतिशुद्धकुले जातो गुणवान्वेदपारगः ।
 सर्वसम्पत्समायुक्तो हरिपूजापरायणः ॥ ५६ ॥††

* अतः परं (ख) पुस्तके सार्धश्लोकद्वयं नास्ति । † विष्णुलोकं समानताविति (क) ।
 ‡ विष्णुलोके च श्रावते इति (ख) । विष्णुलोकमुपागत इति (ङ) । § यन्नानियाज
 सुवह्निति (ग) । ॥ हरिपूजापरायणः इति (घ) । ॥ तत्र स्थितश्चेति (ख) । ** इष्टेति
 (क), (ख), (ग), (ङ) । †† एव. श्लोकः (क), (ग), (घ) पुस्तकेषु नास्ति ।

उपलेपनमाहात्म्यं कथितं वो मुनीस्त्रराः ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन पूजयध्वं जनार्दनम् ॥ ५७ ।
 न तेषां नरकं विप्राः* ये प्रपन्ना जनार्दनम्† ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सम्पूज्यो जगतां पतिः ॥ ५८ ।
 अकामादपि‡ ये विष्णोः सकृत्पूजां प्रकुर्व्वते ।
 न तेषां भवबन्धस्तु कदाचिदपि जायते ॥ ५९ ।
 हरिपूजारतान्§ यस्तु हरिबुद्ध्या प्रपूजयेत् ।
 तं पूजयन्ति॥ विप्रेन्द्रा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ६० ।
 हरिभक्तिपरायान्तु सङ्गिनां॥ सङ्गमाचतः ।
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो महापातकवानपि ॥ ६१ ।
 हरिपूजापरायान्तु हरिनामरतात्मनाम्** ।
 शुश्रूषानिरता यान्ति पापिनोऽपि परां गतिम् ॥ ६२ ।

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

* न तेषां रजो विप्रा इति (क), (ङ) । † एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति ।
 ‡ कदाचिदपीति (ग) । § हरिपूजापरायामिति (ख); हरिभक्तिरतामिति (ग) । ¶ तस्य
 तुष्यन्तीति (क); तस्मात् पूज्यन्तीति (ख); तस्य पूज्यन्तीति (ग), (घ), एतच्च चार्थं, तेन
 पूज्यन्ते इति साधु । ॥ योगिनामिति (ङ) । ** हरिभक्तिपरा ये च हरिनामरता-
 यवेति (ख) ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भूयः शृणुत* विप्रेन्द्रा माहात्म्यं कमलापतेः ।
 कस्य नो जायते प्रीतिः श्रोतुं हरिकथामृतम् ॥ १ ।
 नराणां विषयात्तानां† ममताकुलचेतसाम्‡ ।
 एकमेव हरेर्नाम सर्वपापप्रणाशनम्§ ॥ २ ।
 सकृदा न नमेद्यस्तु विष्णवे कर्महारिणे ।
 श्रवोपमं तं जानीयात्कदाचिदपि नालपेत् ॥ ३ ।
 हरिपूजाविहीनस्तु यस्य वेश्म द्विजोत्तमाः ।
 श्मशानसदृशं विद्यान्न कदाचिद्विशेष तत् ॥ ४ ।
 हरिपूजाविहीनाश्च वेदविद्वेषिणस्तथा ।
 द्विजगोद्वेषिणश्चैव राक्षसाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५ ।
 यो वा को वापि विप्रेन्द्राः विप्रद्वेषपरायणः॥ ।
 यद्यर्चयति** गोविन्दं सा पूजा विफला भवेत् ॥ ६ ।
 अन्यत्रेयोविघातार्थं†† येऽर्चयन्ति जनार्दनम् ।
 सा पूजा‡‡ सुमहाभागाः पूजकानां हन्ति वै ॥ ७ ।

* शृणुत्वमिति (ख), (ग) । † विषयार्थानामिति (क) ; विषयाधीनमिति (ख) ;
 विषयाभ्यानामिति (ग) ; विषयीक्षानामिति (ङ) । ‡ ममतां गतचेतसामिति (ख) ।
 § सर्वपापकणाशनमिति (ङ) । ¶ चापौति बहुषु पाठः । ॥ विप्रद्वेषपरायण-
 इति (ङ) । ** अर्चयत्यतीति (घ) । †† विनाशार्थमिति (ग) । ‡‡ सा पूजाऽपीति
 (ख) ; सा तु पूजति (ग) ।

हरिपूजापरो यस्तु यदि पापं करोति वै ।
 तमेव विष्णुद्वेष्टारं प्राहुस्तत्त्वार्थकोविदाः ॥ ८ ।
 ये विष्णुनिरताः शान्ता लोकानुग्रहतत्पराः ।
 सर्वभूतदयायुक्ता विष्णुरूपाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ९ ।
 कीटिजन्मार्जितैः पुण्यैर्विष्णुभक्तिः प्रजायते ।
 दृढभक्तिमतां* विष्णो† पापनुद्धिः कथं भवेत् ॥ १० ।
 जन्मकोट्यर्जितं‡ पापं हरिपूजारतात्मनाम् ।
 क्षीयं याति क्षणादेव तेषां स्यात्पापधीः कथम् ॥ ११ ।
 विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ।
 चाण्डाला अपि वै पूज्याऽ‡ हरिभक्तिपरायणाः ॥ १२ ।
 नराणां विषयान्धानां॥ सर्वदुःखविनाशिनी ।
 हरिसेवेति विख्याता भक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥ १३ ।
 सङ्गाभ्योहात्तथा** लोभादज्ञानाद्यापि यो नरः ।
 विष्णोरुपासनं कुर्यात्कोऽचयं स्वर्गमश्नुते ॥ १४ ।
 हरिपादोदकं यस्तु कणमानन्तु धारयेत् ।
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरोभवेत्†† ॥ १५ ।
 अकालमृत्युग्रमनं सर्वव्याधिविनाशनम्‡‡ ।

* दृढभक्तिमतामिति (क), (ख), (ग), (ङ) । † तेषामिति (ङ) । ‡ कीटि-
 जन्मार्जितमिति (ग) । § अपि वै चेष्टा इति (क), (ग) । ॥ विषयार्थानामिति
 (क), (ङ) ; अपि वै यथा इति (ग) ; विषयाधीनामिति (ख) । ॥ (ख) पुस्तके एतदर्थं
 प्राप्ति । ** आनन्त्र्यमपि भयादिति (क), (ख), (ङ) ; आनु चेष्टायादिति (ग) ।
 †† प्रियतरस्तथेति बहुषु पाठः । ‡‡ सर्वव्याधिविवर्जितमिति (ग) ।

सर्व्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥ १६ ।
नारायणपरं धाम ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां मुक्तिर्हि याश्नती ॥ १७ ।

सूत उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगे कणिको* नाम लुब्धकः ।
परदारपरस्वापहरणे सततोद्यतः† ॥ १८ ।
परनिन्दापरोनित्यं जन्तुपीडारतः सदा‡ ॥
हतवान्म्राङ्गणान् गाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९ ।
देवस्वहरणे नित्यं परस्वहरणे तथा ।
उद्युक्तो वर्व्वरो§ विप्राः कीणाशानामधीश्वरः ॥ २० ।
तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहान्ति च ।
न तेषां शक्यते वक्तुं संख्या वत्सरकोटिभिः ॥ २१ ।
स कदाचिन्महापापो॥ जनानामन्तकोपमः॥ ।
सौचीरराज्ञा** नगरं सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितम् ॥
योषिङ्गिर्भूषिताभिश्च†† सरोभिर्निर्गम्यलोदकैः ।
अलङ्कृतं विपणिभिर्ययौ देवपुरोपमम् ॥ २२।२३ ।
तस्योपवनमध्यस्थं रम्यं केशवमन्दिरम् ।

* कालको नामिति (ग) । † परद्रव्यहरणे सततोद्यत इति बहुषु पाठः । ‡ तथेति (ख), (ग) । § सर्व्वदेति (क), (ख), (ङ) ; सततमिति (ग) । ॥ महापापीति (क), (ङ) ।
॥ अतिके मुतमिति (क), (ख), (ङ) । ** सौवीरं नामिति (ख) ; सौवीरराज्ञ इति (ग) ।
†† भूषिताच्चेति (घ) ।

छादितं हेमकलसैर्द्विधा व्याधो मुदं ययौ ॥ २४ ।
 हराम्यत्र सुवर्णानि बह्विनि च विनिश्चितः* ।
 जगाम विश्वभवनं कीर्णाश्वार्थलोलुपः† ॥ २५ ।
 तत्रापश्यद्विजवरं शान्तं तत्त्वार्थकोविदम् ।
 परिचर्यापरं विश्वोदतङ्गं तपसां निधिम् ॥ २६ ।
 एकाकिनं दयायुक्तं‡ निष्पृहभ्यानलोलुपम् ।
 दृष्ट्वाऽसौ लुब्धको मेने तं चौर्यस्यान्तरायिकम्§ ॥ २७ ।
 देवस्य द्रव्यजातन्तु समादातुमना निशि ।
 उतङ्गं हन्तुमारभे विष्टतासिर्गर्मदोदतः ॥ २८ ।
 पादेनाक्रम्य तद्वचोनिगृह्य पाणिना कचम्॥ ।
 एवङ्कृतमतिं** तन्तु उतङ्गः प्रेक्ष्य चान्नवीत् ॥ २९ ।
 भो भोः साधो वृथा मान्त्वं हनिष्यसि निरागसम् ।
 मया किमपराधन्ते†† कृतं तद्वद लुब्धकः‡‡ ॥ ३० ।
 कृतापराधिनो लोके§§ शिवां कुर्वन्ति यवतः ।
 न हिंसन्ति वृथा सौम्य सज्जना अपि पापिनम् ॥ ३१ ।
 विरोधिष्वपि मूर्खेषु निरोध्यावस्थितान् गुणान् ।

* विनिश्चितमिति (घ) । † चौर्यलोलुप इति (ख), (ग) । ‡ दयायुक्तं तमिति (ख) ; दयायुचेति (ग) । § तथौरं स्वर्णहारकमिति (ख) ; चौरस्यान्तरायिकमिति (ग) । ॥ विष्टतासिरिति (ख) । ॥ कचं निर्गृह्य पाणिनेति (ख) ; जटां संगृह्य पाणिनेति (ग) । ** हन्तुं कृतमतिमिति (ग) । †† अपराधशब्दस्य क्रीवलमार्थम् ; किमपराधं ते इति (ख), (क) पुष्पकयोः पाठः । ‡‡ लुब्धक तद्वदिति (क) । §§ लोका इति (ख), (ग) ।

विरोधं नापि गच्छन्ति* सज्जनाः शान्तचेतसः ॥ ३२ ।
 बहुधा बाध्यमानोऽपि यो नरः क्षमयाम्बितः ।
 तमुत्तमं नरं प्राहुर्विष्णोः प्रियतरं तथा ॥ ३३ ।
 सुजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेऽपि† ।
 छेदेऽपि चन्दनतर्वासयति सुखं कुठारस्य‡ ॥ ३४ ।
 अहो विधिवै बलवान् बाधते बहुधा जनान् ।
 सर्वसङ्गविहीनोऽपि बाध्यते च दुरात्मना§ ॥ ३५ ।
 अहो निष्कारणं लोके बाधन्ते पिशुना जनान् ।
 तत्रापि साधून् बाधन्ते न समानाङ्कयश्चन¶ ॥ ३६ ।
 मृगमीनसज्जनानां दृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।
 लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति॥ ॥ ३७ ।
 अहो बलवती माया मोहयत्यखिलं जगत् ।
 पुत्रमित्तकलत्रार्थं सर्वदुःखे** नियोजति†† ॥ ३८ ।
 परद्रव्यापहारेण कलत्रं पोषितं तु यैः ।
 अन्ते तत्सर्वमुत्सृज्य एक एव प्रयाति वै ॥ ३९ ।
 मम माता मम पिता मम भार्या ममात्मजः‡‡ ॥

* गृह्णन्तीति (क) ; नापिगच्छन्तीति (ग) । † विनाशनेऽपौति (घ), तत्र हन्दीदोषः ।
 ‡ एष श्लोकी (ङ) पुस्तके नास्ति । श्लोक एषः प्रचिप्त इत्यनुमीयते । § बाध्यते न दुरा-
 त्मनेति (ग), (ङ) । (ख) पुस्तके एतदर्थं नास्ति । ¶ तत्रापि साधु जायन्ते न समानं
 कयश्चनेति (क), (ङ) पुस्तकयोः पाठः । ॥ एष श्लोकः (ङ) पुस्तके नास्ति । प्रचिप्तमाय-
 मित्यनुमीयते । ** सर्वं दुःखमिति (ङ) । †† नियुङ्क्ते इति साधु । नियोजितमिति
 (ख), (ग) । ‡‡ ममानुज इति (क) ।

ममेदमिति जन्तूनां ममता बाधते वृथा ॥ ४० ।
 धर्माधर्मौ सद्देवास्तामिहाऽमुत्र न चापरः ।
 यावदर्जयति द्रव्यं तावदेव हि बान्धवाः ॥ ४१ ।
 धर्माधर्माज्जितैर्द्रव्यैः पोषिता येन ये नराः ।
 मृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्नं* भुञ्जते हि ते ॥ ४२ ।
 गच्छन्तं परलोकश्च नरं तं ह्यनुतिष्ठतः ।
 धर्माधर्मौ न च धनं न पुत्रा न च बान्धवाः ॥ ४३ ।
 कामः समृद्धिमायाति नराणां पापकर्माणाम् ।
 वृथाऽयं बाधते लोको धनादीनामुपाज्जने† ।
 यद्भावि तद्भवत्येव नैतज्ज्ञानस्यबुद्धयः‡ ॥ ४४ ।
 पादेनैकेन वक्ष्यामि यदुक्तद्वयकोटिभिः§ ।
 भवितव्यं भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते॥ ४५ ।
 यद्भावं तद्भवत्येव यदभावं न तद्भवेत् ।
 इति निश्चितबुद्धीनां न चिन्ता बाधते कश्चित् ॥ ४६ ।
 देवाधीनमिदं सर्वं॥ जगत्स्यावरजङ्गमम् ।
 तस्माज्जन्म च मृत्युश्च दैवं जानाति नःऽपरः॥ ४७ ।

* घृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्नं भुञ्जते इति (ग); (क) पुनर्कृते घृतमग्निसुखे हुत्वा घृतान्न-
 मिति पाठो वर्तते । † सदाज्जने इति (क), (ख); तथाज्जने इति (ग), (ङ) ।
 ‡ न ज्ञानस्यबुद्धय इति (ङ) । § ब्रह्मकोटिभिरिति (ग) । ¶ (क) पुनर्कृतः परं यद्भावं
 तद्भवत्येव तच्च लोको न बुध्यते इत्यधिकारं वर्तते । ॥ जगत्सर्वमिति (ङ) । ** नैवं
 जानाति नापरमिति (घ) ।

यत्र कुत्र स्थितस्यापि* यद्भावं तद्भवेदधुवम् ।
 लोकेषु तद्विज्ञाय† वृथायाससमाकुलः‡ ॥ ४८ ।
 अहो दुःखं मनुष्याणां ममताकुलचेतसाम् ।
 महापापानि कृत्वाऽपि परान् पुण्यन्ति§ यन्नतः ॥ ४९ ।
 अर्जितन्तु धनं सर्वं भुञ्जते बान्धवाः समम् ।
 स्वयमेको नामग्रा मूढस्तत्पापफलमश्रुते॥ ॥ ५० ।
 इति ब्रुवाणन्तमृषिं विमुच्य भयविद्वलः ।
 कनिकः प्राञ्जलिः प्राह क्षमस्वेति पुनः पुनः ॥ ५१ ।
 तत्संसर्गप्रभावेण** हरिसन्निधिमात्रतः ।
 गतपापोलुब्धकश्च†† अनुतापीदमब्रवीत्‡‡ ॥ ५२ ।
 मया कृतानि पापानि महान्ति सुबहूनि च§§ ।
 तानि सर्वाणि नष्टानि विप्रेन्द्र तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ।
 अहोऽहं ग्रा पापघोर्नित्यं महापापं समाचरम् ।
 कथं मे निष्कृतिर्भूयात्कं यामि शरणं विभो ॥ ५४ ।
 पूर्वजन्मार्जितैः पापैर्लुब्धकत्वमवाप्तवान् ॥ ॥ ॥

* अतः परं (ख) पुस्तके चरणचतुष्टयं नास्ति । तत्र यत्र कुत्र स्थितस्यापि गरसाकुल-
 चेतस इत्येवं पाठो वर्तते । † तत्र विज्ञायति (ग), (ङ) । ‡ वृथायाससमाकुल-
 इति (घ) । § परानत्रन्तीति (क) ; परान् पुण्यन्तीति (ग), (ङ) । ¶ स्वयमेकोमूढतम-
 इति (ग) । ॥ (ख) पुस्तकेऽतः परं सूत उवाचेति पाठो वर्तते । ** तत्संसर्ग-
 प्रभावेति (ग) । †† स तु पापो लुब्धकश्चेति (ख) ; गतपापो लुब्धकः स इति (ग) ।
 ‡‡ अतः परं (ख) पुस्तके कनिक उवाचेत्यधिकः पाठो वर्तते । §§ सुदृढानिवेति (ख) ।
 ¶¶ अतोऽहमिति (घ) । ॥॥ अवाप्तुयामिति बहुषु पाठः ।

तत्रापि पापजालानि कृत्वा कां गतिमाप्नुयाम् ॥ ५५ ।

अहो ममायुः क्षयमेति शीघ्रं

पापान्यनेकानि समार्जितानि ।

प्रतिक्रिया नैव कृता मयैषां

गतिषु का स्यान्मम जन्म किं वा ॥ ५६ ।

अहो विधिः पापशताकुलं मां

किं दृष्टवान् भारकरश्च मद्याः ।

कथं नु तत्पापफलानि भोक्षे

कियत्सु जन्मसहस्रशकम्भा ॥ ५७ ।

एवं विनिन्द्य* चात्मानमात्मना लुब्धकस्तदा ।

अन्तस्तापातिसन्तप्तः† सद्यः पञ्चत्वमागतः ॥ ५८ ।

उत‡ हः पतितं प्रेक्ष्य§ लुब्धकस्तं दयापरः ।

विष्णुपादोदकेनै§ नृणामभ्यसिञ्चन्महामतिः ॥ ५९ ।

हरिपादोदकस्पर्शान् लुब्धको वीतकल्मषः ।

दिव्यं विमानमारुह्य मुनिमेनमयान्नवीत् ॥ ६० ।

कनिक उवाच ॥

उत‡ ह मुनिशार्ङ्गल गुरुस्त्वं मम सुव्रत ।

विमुक्तस्त्वत्प्रसादेन महापातकबन्धनात् ॥ ६१ ।

* विनिन्दितात्मानमिति (क), (ख) ; निन्दन्मात्मानमिति (ग) ; निनिन्द चात्मान-
मिति (ङ) । † अन्तस्तापातिसन्तप्त इति (क), अन्तस्तापातिसन्तप्त इति (ङ) ।
‡ वीक्ष्येति (ग) । § हरिपादोदकेनेति (ग) । ॥ एवेति षड्बु पाठः । ॥ दिव्यदेह
उवाचेति (ख) ।

जातस्तदुपदेशाग्ने सन्तापोः सुनिपुङ्गव ।
 तेन मे पापजालानि विनष्टानि महामते ॥ ६२ ।
 हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं सिक्तवानसि ।
 प्रापितोऽस्मि ततस्तस्मात्तद्विष्णोः परमम्पदम् ॥ ६३ ।
 त्वयाऽहङ्कृतकृत्योऽस्मि गुरुत्वं मम सुव्रत ।
 तस्मान्नतोऽस्मि ते विहन्यत्कृतं तत्क्षमस्व मे ॥ ६४ ।
 इत्युक्त्वा देवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ।
 प्रदक्षिणत्रयङ्गुत्वा नमस्कारञ्चकार सः ॥ ६५ ।
 ततो विमानमारुह्य सर्व्वकामसमन्वितम् ।
 अमरोगणसङ्कीर्णं प्रपेदे हरिमन्दिरम् ॥ ६६ ।
 एतद्वृष्टा विस्मितोऽसावुतङ्कस्तपसां निधिः ।
 शिरस्यञ्जलिमाधाय अस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ ६७ ।
 तेन सुतो महाविष्णुर्दत्तवान्वरमुत्तमम् ।
 वरेण तेनोतङ्कोऽपि प्रपेदे परमम्पदम् ॥ ६८ ।

इति श्रीवृद्धनारदीयपुराणे हरिमाहात्म्यवर्णने पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

* संयत इति (क), (ङ) ; विवेकं इति (ग) । † अतः परं (ख) पुस्तके सत
 उवाचैत्यधिकः पाठो वर्तते । ‡ प्रपेदे परमं पदमिति (क), तत्र श्लोकार्थं नास्ति, (ख)
 पुस्तके चैवः श्लोकः ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

किं तत्स्त्रीकं महाभाग कथन्तुष्टो जनार्दनः ।

उतङ्गः पुण्यः पुरुषः कीदृशं लब्धवान्वरम् ॥ १ ।

सूत उवाच ।

उतङ्गो नाम विप्रेन्द्रो हरिष्यानपरायणः ।

हरिपूजनसामर्थ्यं* दृष्ट्वा तुष्टाव भक्तितः ॥ २ ।

नमामि† नारायणमादिदेवं

जगन्निवासं जगदन्तर्हेतुम् ।

चक्रासिशार्ङ्गाजधरं महान्तं‡

स्मृतार्त्तिविच्छेदकरं प्रसन्नम् ॥ ३ ।

यन्नाभिजातप्रभवो§ विधाता

सृजत्यमुं¶ लोकसमुच्चयं यः ।

यत्क्रोधजोऽद्र इमं॥ समन्ति

तमादिनाथं** प्रणतोऽस्मि विश्वम्†† ॥ ४ ।

---

* हरियाजनसामर्थ्यमिति (क); हरिं जगत्पत्य सामान्यदृष्ट्वेति (ख); हरिपूजन-
माहात्म्यमिति (ग); हरियाजनसामर्थ्यमिति (ङ) । † नतोऽस्मि नारायणमिति (ग) ।
‡ चक्रासिशार्ङ्गायुधधरात्मनमिति (ख) । § यन्नाभिभावप्रभव इति (ख); यन्नाभि-
कपातभव इति (ङ) । ¶ सृजत्ययमिति (ख), (घ) । ॥ इदमिति (क), (ख), (घ),
(ङ) । ** आदिदेवमिति (क) । †† विश्वमिति (ग) ।

पद्मापतिं पद्मदलायताक्षं*
 विचित्रवीर्यं निखिलैकहेतुम् ।
 वेदान्तवेद्यं पुरुषं पुराणम्
 तेजोनिधिं विष्णुपदं प्रपद्ये† ॥ ५ ।
 आत्मा श्रुतः‡ सर्वगतोऽच्युताख्यो
 ज्ञानात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठः§ ।
 नित्यं प्रपन्नार्त्तिहरः परात्मा
 दयाम्बुधिर्मे वरदः स्वरूपः॥ ॥ ६ ।
 यत्॥ स्थूलसूक्ष्मादिविशेषभेदै-
 र्जगत्सु विस्तारितः॥मेतदीश ।
 त्वमेव तत्सर्वमनन्तसार
 त्वत्तः परं नास्ति परापरात्मन् ॥ ७ ।
 अगोचरं यत्तव सूक्ष्मरूपं
 मायाविहीनं†† गुणजातिहीनम् ।
 निरञ्जनं निःशैलमप्रमेयं
 पश्यन्ति सन्तः परमात्मसंज्ञम् ॥ ८ ।

* पद्मदलामलाक्षमिति (ख) । † प्रपन्न इति (ख), (ग), (ङ) । ‡ अनादित-
 इति (ख) ; आत्माच्युत इति (ग) । § प्रपन्न इति (ग), अतः परं (ग) (ङ), पुरुषकयोः
 ज्ञानैकवेद्यो भगवाननादिः प्रसीदतु व्यष्टिसमष्टिरूपः । अनन्तवीर्यो गुणजातिहीनो
 गुणात्मको ज्ञानविदां वरिष्ठः इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ स भूयादिति (ग), (ङ) ।
 ॥ य इति बहुषु पाठः । ** सविस्तारितमिति (ख), (ङ) ; प्रविस्तारितमिति (ग) ।
 †† भासा विहीनमिति (ख) ।

एकेन ह्येनैव विभूषणानि
 जातानि भिन्नत्वमुपाधिभेदात् ।
 तथैव सर्वेश्वर एक एव
 प्रदृश्यते भिन्न इवाखिलात्मा ॥ ८ ।
 यन्मायया मोहितमानसा ये
 पश्यन्ति नात्मानमपि प्रपन्नम्* ।
 त एव मायाविगतास्तदैव
 पश्यन्ति सर्वात्मकमात्मरूपम् ॥ ९ ॥
 निर्गुणम्परमानन्दममायमजरं भ्रुवम्† ।
 परं ज्योतिरनौपम्यं विष्णुसंज्ञं नमाम्यहम् ॥ ११ ॥
 समस्तमेतदुद्भूतं यतोयत्र प्रतिष्ठितम् ।
 यतश्चैतन्यमायाति यद्रूपं‡ तस्य वै नमः ॥ १२ ॥
 अप्रमेयमनाधारमाधारऽञ्जगतामपि ।
 परमानन्दचिन्मात्रं वासुदेवमाम्यहम् ॥ १३ ॥
 हनुहानिलयन्देवं योगिभिः परिसेवितम् ।
 योगानामादिभूतन्तं नमामि प्रणवस्थितम् ॥ १४ ॥
 नादात्मकं नादबीजं प्रयतं॥ प्रणवात्मकम् ।
 सश्रवणं॥ सच्चिदानन्दं वन्दे तं तिग्मं**चक्रिणम् ॥ १५ ॥
 अक्षरं जगतां†† साक्षि न वाङ्मनसगोचरम् ।

* प्रसिद्धमिति (ग) ; प्रसन्नमिति (ङ) । † विभुमिति (ग) । ‡ तद्रूपमिति (ङ) ।

§ माधानं जगतामिति (ख) । ॥ प्रयत इति (क), (ख), (ङ) । ॥ सन्नावमिति (ग) ।

** तीक्ष्णचक्रिणमिति (ग) । †† जगत इति इडुषु पाठः ।

निरञ्जनमनन्ताख्यं विश्वरूपं* नतोऽस्मिन्नहम् ॥ १६ ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सत्त्वं तेजोबलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः ज्ञेयहेतुश्चमेव च ॥ १७ ।

विद्याविद्यात्मकं प्रादुर्यमीशं जगतां पतिम् ।

परात्परात्मकं प्राहुः परात्परतरं तद्वा ॥ १८ ।

अनादिनिधनं शान्तं सर्वधातारमच्युतम् ।

ये प्रपन्ना महात्मानस्तेषां मुक्तिर्हि शाश्वती† ॥ १९ ।

वरं वरेण्यं वरदं पुराणं

सनातनं सर्वगतं प्रसन्नम् ।

नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयो

नतोऽस्मि भूयोऽपि नतोऽस्मि भूयः‡ ॥ २० ।

यत्पादतोयं भवरोगवेद्यं

यत्पादपांशुर्विमलत्वसिद्धौ ।

यन्नाम दुष्कर्मनिवारणीयं

तमप्रमेयं पुरुषं भजामि ॥ २१ ।

सद्रूपं तमसद्रूपं सदसद्रूपमव्ययम् ।

तत्तद्विलक्षणं श्रेष्ठं श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरम्भजे ॥ २२ ।

निरञ्जनं निराकारं पूर्णमाकाशमध्यगम् ।

परस्य विद्याऽविद्याभ्यां हृदस्युजनिवासिनम् ॥ २३ ।

अप्रकाशमनिर्देश्यं महतां वा महत्तरम् ।

* विश्वरूपमिति (ग) । † एतौ (१८-१९) झीकौ (ख) (घ) पुस्तकयोः न सः ।

‡ नतोऽस्मि रूपोऽपि नतोऽस्मि रूप इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

अक्षोरशीयांसमजं सर्व्वोपाधिविवर्जितम् ॥ २४ ।
 यन्नित्यं परमानन्दम्पूर्णं ब्रह्म सनातनम्* ।
 विष्णुसंघं जगद्धाम तमस्मि शरणकृतः ॥ २५ ।
 यं भजन्ति क्रियानिष्ठाः† यं पश्यन्ति च योगिनः ।
 पूज्यात्पूज्यतरं शान्तं नतोऽस्मि शरणं प्रभुम् ॥ २६ ।
 यत्र पश्यन्ति विद्वांसो यच्च तद्व्याप्य तिष्ठति ।
 सर्व्वस्मादधिकन्नित्यं नतोऽस्मि विभुमव्ययम् ॥ २७ ।
 अन्तःकरणयोगादि‡ जीव इत्युच्यते च यः ।
 अविद्याकार्य्यरहितः परमात्मेति गीयते ॥ २८ ।
 सर्व्वान्नकं सर्व्वहेतुं सर्व्वकर्म्मफलप्रदम् ।
 वरं वरेण्यमजरं प्रणतोऽस्मि परात्परम् ॥ २९ ।
 सर्व्वज्ञातं§ सर्व्वगतं महान्तं
 वेदान्तगं वेदविदां वरिष्ठम॥
 तं वाङ्मनोऽचिन्त्य॥मनस्तशक्तिम्
 ज्ञानैकवेद्यं** पुरुषभजामि ॥ ३० ।
 इन्द्राग्निकालासुरपाशिवायु-
 सोमेशमार्त्तिणः††पुरन्दराद्यैः ।

* पूर्व्वैव सनातनमिति (ख) । † क्रियानित्या इति (क) । ‡ अन्तःकरणसङ्कापु
 इति (ख) ; अन्तःकरणसंयोगादिति (ग), (ङ) । § सर्व्वज्ञकमिति (ख), (ग), (ङ) ।
 ¶ वेदान्तसंवेदविदार्थविद्यमिति (क) ; वेदान्तकं वेदविदां वरिष्ठमिति (ख) ; वेदान्तकं
 वेदविदां वरेण्यमिति (ग) ; वेदान्तसंवेदविदां वरिष्ठमिति (ङ) । ॥ तन्वां मनोऽचिन्त्य-
 मिति (घ) । ** ध्यानैकवेद्यमिति (ख) । †† सीमयमथैवेति (क), (ख), (ङ) ।

यः पाति लोकान् परिपूर्णभावः
तमप्रमेयं शरणं प्रपद्ये ॥ ३१ ।
सहस्रशीर्षश्च सहस्रपादं
सहस्रबाहुश्च सहस्रनेत्रम् ।
समस्तयज्ञं* परिपूर्णमाद्यं
नतोऽस्माभीष्टप्रद†‡ सुखवीर्यम् ॥ ३२ ।
कालात्मकं कालविभागहेतुं
गुणत्रयातीतमजं गुणेशम् ।
गुणप्रियं कामद‡‡ मस्तसंज्ञ-
मतीन्द्रियं§ विश्वभुजं विद्वत्पुङ्गवम् ॥ ३३ ।
निरीहमग्रं मनसाऽप्यगम्यं
मनोमयश्चात्ममयं॥ स्वरूपम्** ।
अवाप्तयं†† प्राणमय‡‡ भजामि
विज्ञानभेदप्रतिपन्नकल्पम् ॥ ३४ ।
न यस्य रूपं न बलं प्रभावो§§
न यस्य कर्माणि न यत्प्रमाणम् ।

---

* सहस्रयागमिति (ख) ; समस्तयज्ञैः परिजुष्टमिति (ग) । † अतीतप्रदमिति (क), (ङ) । ‡ गुणत्रयीकामदमिति (ग) । § अन्तर्हितमिति (क) ; अन्तर्हितमिति (ङ) । ¶ विद्वदिति (क) ; भजामीति (ग) ; विद्वदिति (ङ) । ॥ चान्दमयमिति (क), (ङ), चान्दमयमिति (ख), (ग) । ** स्वरूपमिति (ङ) । †† स वास्तवमिति (क), (ग) । ‡‡ प्राणमयमिति (ग) । §§ न बलप्रभावी (क), (ङ) ।

जानन्ति देवाः कमलोद्भवाद्याः

स्तोषामि नित्यं* कथमात्मरूपम् ॥ ३५ ।

संसारसिन्धौ पतितश्चङ्गं मां†

मोहाकुलं कामशतेन बद्धम्‡ ।

विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिम्§

नायस्व विष्णो सततं नमस्ते॥ ॥ ३६ ।

लज्जाविहीनश्च दयाविहीनं

तुच्छं॥ परद्रव्यपरायणं माम् ।

ममत्वपाशान्तरवस्थितश्च**

नायस्व विष्णो सततं नमोऽस्तु ॥ ३७ ।

अकीर्त्तिभाजं पिशुनहस्ततन्

सदाऽशुचिं पापरतं प्रमन्युम्†† ।

दयाम्बुधे नाहि भयाकुलं मां

पुनः पुनस्त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ३८ ।

इति प्रसादितस्तेन दयालुः कमलापतिः ।

प्रत्यक्षतामगात्तस्य भगवांस्तेजसान्निधिः ॥ ३९ ॥

* स्तोषाम्यङ्गं त्वामिति (क) । † य एनमिति (क), (ख), (ङ); जनं मामिति (ग) ।

‡ बाध्यमिति (क), (ख), (ग), (ङ) । § विज्ञानभेदभ्रमितात्मबुद्धिमिति (क), (ख),

(ङ); विज्ञानभेदप्रमितात्मबुद्धिमिति (घ) । ¶ तुभ्यं सततं नमोऽस्त्विति (क); तुभ्यं

सततं नमोऽस्मीति (ग); तुभ्यं सकलं नमोऽस्त्विति (ङ) । ॥ तुभ्यमिति (क), (ख), (ङ) ।

** पाशाश्रयतवाधितश्चेति (क), (ख), (ङ); पाशाश्रयतवाधितश्चेति (ग) । †† प्रसन्नेति

बहुषु पाठः ।

अतसीपुष्पसङ्काशं फुल्लपङ्कजलोचनम् ।
 किरीटिनङ्कुण्डलिनं हारकेयूरभूषितम् ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभधरं हेमयज्ञोपवीतिनम् ।
 नासाग्रन्यस्तमुक्ताभावर्त्तमानतनुच्छविम् ॥
 पीताम्बरधरं देवं* वनमालाविभूषितम् ।
 तुलसीकोमलदलैरर्चिताङ्घ्रिं महाद्युतिम्† ॥
 किङ्किनीनूपुराद्यैश्च शोभितं गरुडध्वजम् ।
 दृष्ट्वा ननाम विप्रेन्द्रो दण्डवत्क्षितिमण्डले ॥ ४०—४३ ॥
 क्षालयन् चरणौ विष्णोः‡ रुतङ्गो हर्षवारिभिः ।
 मुरारे रक्ष रक्षेति व्याहरन्नान्यधीस्तदा§ ॥ ४४ ॥
 तमुत्थाप्य महाविष्णुरालिलिङ्गे दयापरः ।
 वरं वृणीष्व वत्सेति प्रोवाच मुनिपुङ्गवम् ॥ ४५ ॥
 असाध्यं नास्ति किञ्चित्ते प्रसन्ने मयि सत्तम ।
 वरं वरय तस्मात्त्वमित्याह भगवान्हरिः ॥ ४६ ॥
 इतीरितं समाकर्ण्य उत्तङ्गश्चक्रपाणिना ।
 पुनः प्रणम्य तम्प्राह देवदेवं जनार्दनम्॥ ॥ ४७ ॥
 किं मां मोहयसीश त्वं** किमन्येर्देव मे वरैः ।
 त्वयि भक्तिर्दृढा मेऽस्तु जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥ ४८ ॥

* विष्णुमिति (ग) । † मङ्गीपतिमिति (क), (ख), (ग), (ङ) । ‡ अभ्यसिञ्चन्हरेः
 पादाविति (ग) । § व्याजहारति धीक्षदेति (ख) ; व्याजहारातिदुःखित इति (ङ) ।
 ¶ अतः परं (ख) पुस्तके श्रीभगवानुवाचेत्यधिकः पाठोऽस्ति । ॥ एष श्लोकः (ख) पुस्तके
 नास्ति । ** मोहयसे भक्तिमति (क), (ख), (ग), (ङ) ।

कीटेषु पक्षिषु सृगेषु सरीसृपेषु

रक्षःपिशाचमनुजेष्वपि यत्र तत्र* ।

जातस्य मे भवतु केशव ते† प्रसादा-

त्त्वय्येव‡ भक्तिरचलाऽव्यभिचारिणी च§ ॥ ४८ ।

एवमस्त्विति देवेशः गङ्गप्रान्तेन तं स्पृशन् ।

दिव्यघ्नानन्ददौ तस्मै योगिनामपि दुर्लभम् ॥ ५० ।

पुनस्तुवन्तं विप्रेन्द्रं देवदेवो जनार्दनः ।

इदमाह स्मितमुखो हस्तं तच्छिरसि क्षिपन् ॥ ५१ ।

श्रीभगवानुवाच ।

आराधय क्रियायोगैर्मीं सदा विप्रसत्तम्॥ ।

नरनारायणस्थानं व्रज मोक्षो भविष्यति ॥ ५२ ।

त्वयाकृतमिदं स्तोत्रं यः पठेत्सततं नरः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति ततोमोक्षमवाप्नुयात् ॥ ५३ ।

इत्युक्त्वा माधवो देवस्तत्रैवान्तरधीयतः* ।

नरनारायणस्थानसुतह्योऽपि समाययौ ॥ ५४ ।

तस्माद्भक्तिः सदा कार्य्या देवदेवे जनार्दने ।

हरिभक्तिः परा प्रोक्ता†† सर्वकामफलप्रदा ॥ ५५ ।

* यत्र सवेति (ग) । † भवतु नाम तवेति (ङ) । ‡ प्रसादस्त्वय्येवेति (घ) ।

§ अतः परं (ख) पुस्तके सत उवाचैत्यधिकः पाठो वर्तते । ¶ हस्तं शिरसि संचिपन्निति (ग), (ङ) ; (ख) पुस्तके एष श्लोकः पूर्वस्य परार्द्धे न सः । ॥ अविप्रसत्तम इति (ग) ।

** तत्रैवान्तरधीयत इति (ग) । †† सदा कार्य्येति (घ) ।

पूजयध्वं महादेवं* विप्रेन्द्रा गरुडध्वजम् ।
 पूजितो नमितो वापि संस्मृतो वापि मोक्षदः ॥ ५६ ।
 तस्मान्नारायणन्देवमनन्तमपराजितम् ।
 इहामुत्र फलप्रेप्सुः† पूजयेन्नृत्तिसंयुतः ॥ ५७ ।
 यः पठेद्दिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्यदम् ॥ ५८ ।

इति श्रीवृद्धनारदीयपुराणे हरिमक्तिमाहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

भूयः शृणुत* विप्रेन्द्रा माहात्म्यं परमेष्ठिनः ।
 सर्वपापहरं पुण्यं नारदेन प्रभाषितम् ॥ १ ।
 अहो हरिकथा लोके पापघ्नी पुण्यदायिनी† ।
 शृण्वतां ब्रूवताञ्चैव तद्भक्तानां विशेषतः ॥ २ ।

* सदा देवमिति (ग) । † फलं लिप्सुरिति (ग) ।

* श्रद्धाध्वमिति (ग), (ङ) । † हरिकथालापः पापघ्नः पुण्यदायक इति (क) ।

हरिभक्तिरसास्वादमुदिता ये नरोत्तमाः ।
 नमस्करोम्यहं तेषां तत्सङ्गी मुक्तिभाग्यतः ॥ ३ ।
 हरिभक्तिपरा ये तु हरिनामपरायणाः* ।
 दुर्वृत्ता वा सुवृत्ता वा तेषां नित्यं नमोनमः ॥ ४ ।
 संसारसागरन्तर्त्तुं य इच्छेन्मुनिपुङ्गवाः ।
 स भजेत्परमात्मानं भक्तास्ते† पापहारिणः‡ ॥ ५ ।
 दृष्टः§ स्मृतः पूजितो वा ध्यातो वा नमितोऽपि वा ।
 समुद्धरति गोविन्दो दुस्तराङ्गवसागरात् ॥ ६ ।
 स्वप्नं भुञ्जन्तं पञ्चस्तिष्ठन्नुत्तिष्ठंश्च चरंस्तथा॥ ।
 वदन्ति ये हरेर्नाम तेषान्नित्यं नमोनमः ॥ ७ ।
 अहो भाग्यमहो भाग्यं विष्णुभक्तिरतात्मनाम् ।
 यस्माद्भुक्तिः करस्यैव** योगिनामपि दुर्लभा†† ॥ ८ ।
 आसीत्पुरा महीपालः सोमवंशसमुद्भवः ।
 यज्ञध्वज इति ख्यातो नारायणपरायणः ॥
 विष्णोर्देवालये नित्यं सभ्यार्जनपरायणः ।
 दीपदानरतश्चैव सर्वभूतदयापरः ॥ ९—१० ।
 स कदाचिन्महीपालो रीवातीरे मनोरमे ।
 विचित्रं कुशलोपेतङ्कृतवान्हरिमन्दिरम् ॥ ११ ।

* हरिपूजापरायणा इति (ग) । † भजेत हरिभक्तानां भक्तास्ते इति (ग) ।

‡ पापहारिण इति (घ) । § दृष्ट इति (क) । ¶ व्रजन्ति इति (ग) । ॥ सुवृत्तयेति (क), (ख) ; वदन्तयेति (ग) ; व्रजन्तयेति (ङ) । ** भक्तिः करस्यैवेति (ग) । †† तथा-
 भक्तिः करस्यैव सर्वभूतदयापर इति (ङ) ।

सोऽपि तत्राभवद्राजा* सदा सम्मार्ज्जने रतः ।
 दीपदाने च विप्रेन्द्रा विशेषेण हरिप्रियः ॥ १२ ।
 हरिनामपरो नित्यं हरिसंसक्तमानसः ।
 हरिप्रणामनिरतो हरिभक्तजनप्रियः ॥ १३ ।
 वीतहोत्र इति ख्यात आसीत्तस्य पुरोहितः ।
 यज्ञध्वजस्य चरितगृह्णा विस्मयमागतः ॥ १४ ।
 कदाचिदुपविष्टन्तं राजानं विष्णु तत्परम् ।
 अपृच्छहीतहोत्रस्तं वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १५ ।

वीतहोत्र उवाच ।

राजग्वरमधर्म्यं हरिभक्तिपरायण ।
 विष्णुभक्तिमतां पुंसां श्रेष्ठोऽसि भरतर्षभ† ॥ १६ ।
 सम्मार्ज्जनपरोनित्यं दीपदानरतस्तथा‡ ।
 तन्मे वद महाभाग त्वया किं विदितम्फलम्§ ॥ १७ ।
 सम्पादने तु वर्त्तनां तैलसम्पादने तथा॥ ।
 उद्युक्तोऽसि॥ महाभाग सदा सम्मार्ज्जने रतः ॥ १८ ।
 कर्माण्यन्यानि सन्त्येव विष्णोः प्रियतराणि वै ।
 तथापि त्वं** महाभाग एतयोः सततोद्यतः ॥ १९ ।
 सर्व्वात्मना महापुण्यं जनेश विदितं त्वया†† ।

* सोऽपि तत्र दृष्टार्हल इति (ग) । † राजसत्तम इति (क), (ङ) । ‡ दीपदान-
 परस्येति (क) । § किञ्चिदिदं फलमिति (क), (ख), (ङ) । ॥ सम्मार्ज्जने तु वर्त्तनां
 तैलसम्मार्ज्जने तथेति (ग) । ॥ तन्मुक्तोऽसीति (क) । ** तन्मे वदेति (घ) । †† न
 तेऽविदितं त्वयेति (क), (ख), (ङ) ।

तद्ब्रूहि मे यद्यगुप्तं प्रीतिर्मयि तवास्ति चेत्* ॥ २० ।

पुरोधसैवमुक्तसु† सततं‡ राजसत्तमः ।

विनयावनतो§ भूत्वा प्रोवाचेदङ्गताञ्जलिः॥ ॥ २१ ।

यज्ञध्वज उवाच ।

गृण्य विप्रशार्दूल॥ ममैव चरितम्परा** ।

जातिस्मरत्वाज्जानामि श्रोतृणां†† विषयप्रदम् ॥ २२ ।

आसीत्पुरा कृतयुगे ब्रह्मन् स्वारोचिषेऽन्तरे ।

रैवतोनाम‡‡ विप्रेन्द्रो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ २३ ।

अयान्धयाजकस्यैव सदैव ग्रामयाजकः ।

पिण्डनोनिष्ठरश्चैव§§ अपण्ड्यानाञ्च विक्रयी॥॥ ॥ २४ ।

निषिद्धकर्माचरणः||| परित्यक्तः स्वबन्धुमिः ।

दरिद्रोदुःखितश्चैव दुःशीलोव्याधितोऽभवत्*** ॥ २५ ।

स कदाचिन्नार्थन्तु पृथिव्यां पर्यटन्निजः ।

ममार नर्भदातीरे काशश्चासप्रपीडितः††† ॥ २६ ।

तस्मिन्मृते‡‡‡ तस्य भार्या नाम्ना बन्धुमती तदा§§§ ।

- * प्रीतिर्मेऽपि तवास्ति चेदिति (क), (ख) । † उक्तचेति (क), (ख), (घ) ।
 ‡ प्रवृत्तमिति (ख) । § प्रचयावनत इति (ख) । ॥ प्रोवाच तं कृताञ्जलिरिति (क) ।
 || विप्रशार्दूल इति (ग) । ** ममैवाचरितं पुरेति (घ) । †† यमृणां विषयप्रद-
 मिति (ख) । ‡‡ अयनीनामेति (ख) । §§ निपुणश्चैवेति (क), (ख), (ङ) ।
 ॥॥ पण्ड्यानाञ्चैव विक्रयीति (क) । ||| निषिद्धकर्माचरणादिति (ग) । *** अशीलो-
 व्याधितोऽभवदिति (ख), शीर्षाङ्गीव्याधितोऽभवदिति (ग) । ††† समाकुच इति (ग) ।
 ‡‡‡ तस्मिन् मृते इति (क), (ख), (ङ) । §§§ तथेति (ग) ।

कामाचाररता नित्यं* परित्यक्ता स्ववन्मुभिः । २७ ।
 तस्यां जातोऽस्मि चाण्डालोदण्डकेतुरिति स्मृतः ।
 महापापरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा† ॥ २८ ।
 परदारपरद्रव्यलोलुपो जन्तुहिंसकः ।
 गावस्य विप्रा बहवो निहता मृगपक्षिणः ॥ २९ ।
 मेरुतुल्यसुवर्णानि बह्वन्यपहृतानि च ।
 मद्यपानरतो नित्यं निन्दकः पिशुनस्तथा‡ ॥ ३० ।
 एवम्पापरतो नित्यम्बहुशोमार्गरोधकतु§ ।
 पशुपक्षिमृगादीनां जन्तूनामन्तकोपमः ॥ ३१ ।
 स कदाचित्कामतप्तोरन्तुकामः परस्त्रियम् ।
 शून्यं पूजादिभिर्विष्णोर्गर्भमन्दिरं प्राप्तवान्विशि ॥ ३२ ।
 तत्रैवात्मोपभोगार्थं॥ शयितुं तेन कामिना ।
 स्वस्त्रप्रान्ततो ब्रह्मन् कियद्देशः प्रमार्जितः ॥ ३३ ।
 यावन्त्यः पांशुकणिकास्तेन सम्मार्जितास्तदा ।
 तावज्जन्मकृतम्पापं तदैव क्षयमागतम् ॥ ३४ ।
 प्रदीपः स्थापितस्तत्र रमणार्थम्विजोत्तम ।
 तेनापि मम दुष्कर्म निःशेषह्वयमागतम् ॥ ३५ ।
 एवं स्थिते विष्णुगृहे आगताः पुरपालकाः ।

* भूलेति (ग) । † ब्रह्मदेवरतस्येति (ग) । ‡ प्राणिहिंसक इति (ङ) । § बहुवेद-
 विरोधक इति (क) । ॥ स्वयं पूजादिभिर्विष्णोरिति (ख), (घ), (ङ) । ॥ तत्र
 कामोपभोगार्थमिति (ग), (घ) ।

चोरोऽयमिति तत्रैव जघ्नुरावां* द्विजोत्तम । ३६ ।
 दिव्यं विमानमारुह्य सर्वभोगसमन्वितम् ।
 सद्य एव तया सार्धं विष्णुलोकमुपागतः ॥ ३७ ।
 तत्र स्थित्वा ब्रह्मकल्पशतं सायन्निजोत्तम ।
 ततश्च ब्रह्मणा सार्धं तावत्कालं व्यवस्थितः† । ३८ ।
 दिव्यभोगसमायुक्तस्तावत्कालन्दिवि स्थितः‡ ।
 ततश्च भूमिभागेषु देवयोग्येषु§ वै क्रमात् ॥
 तेन पुण्यप्रभावेण यदूनां वंशसम्भवः॥ ।
 तेनैव भुज्यते सम्पत्तया॥ राज्यमकण्टकम् ॥ ३९॥४० ।
 ब्रह्मण्युक्त्वाऽनुरागार्थमेवं श्रेयः समाप्तवान् ।
 भक्त्या कृतवतां पुंसां किञ्चवेदिति वेद नः** ॥ ४१ ।
 तस्मात्सर्वार्ज्जने नित्यन्दीयमाने तु†† सत्तम ।
 यतिथे परया भक्त्या ह्यहं जातिस्मरो यतः ॥ ४२ ।
 यः पूजयेज्जगन्नाथमेकाकी विगतस्पृहः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमम्पदम् ॥ ४३ ।
 अवशेनापि यत्कर्म कृत्वेमां श्रियमागतः ।

* आरोऽयमिति तत्रैव कृतवन् इति (क), (ग), (ङ) । चोरोऽयमिति तत्रैव कृतवन्-
 इति (ख) । † तावत्कालं व्यवस्थित इति (क), (ङ) । कालेन संस्थित इति (ख) ।
 ‡ एतदर्थं (क), (ख) (ग) पुस्तकेषु नास्ति । § देवयोग्येति (क), (ख), (ङ) ; देव-
 योग्येति (ग) । ॥ यदुवंशसमुद्भव इति (क) । ॥ अच्युता सम्पदिति (ख), (ङ) ; न
 च्युता सम्पदिति (ग) । ** वेदि नेति (ख), (ग), (ङ) । †† दीपदानेनेति बहुषु
 पाठः ।

भक्तिमद्भिः प्रशान्तैश्च किम्फलं* सम्यगर्चनात्† ॥ ४४ ।

इति भूपवचः श्रुत्वा वीतहोत्रोद्भिजोत्तमः ।

अत्यन्ततुष्टिमापन्नो हरिपूजापरोऽभवत् ॥ ४५ ।

तस्माच्छृणुत विप्रेन्द्रा देवोनारायणोऽव्ययः ।

प्रानतोऽप्रानतो वापि पूजकानां विमुक्तिदः ॥ ४६ ।

अनित्यानि शरीराणि विभवोनैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितोमृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ ४७ ।

अनित्या बान्धवाः सर्वे सम्पदत्यन्तचञ्चला ।

शरीराणां ह्रुवोमृत्युस्तस्माद्यजत केशवम् ॥ ४८ ।

हे जना किं वृथा गर्वं करिष्यथ मदीहताः‡ ॥

कायः सन्निहितापायोधनादीनां किमुच्यते ॥ ४९ ।

जन्मकोटिसहस्रेषु पुण्यं यैः समुपार्जितम् ।

तेषां भक्तिर्भवेच्छ्रद्धा देवदेवे जनार्दने ॥ ५० ।

सुलभं जाग्रवीज्ञानं तथाचातिथिपूजनम् ।

सुलभाः सर्व्वयज्ञाश्च विष्णुभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ५१ ।

दुर्लभा तुलसीसेवा दुर्लभा सङ्गतिः सताम् ।

दुर्लभा हरिभक्तिश्च संसारार्णवपातिनाम् ॥ ५२ ।

सर्व्वभूतदया वापि दुर्लभा यस्य कस्यचित् ।

सत्सङ्गतुलसीसेवा§ हरिभक्तिश्च दुर्लभा ॥ ५३ ।

* किं पुनरिति बहुषु पाठः । † अस्माच्छ्रीकादमन्तरं (ख) पुस्तके सूत उवाचेति पाठो वर्त्तते । ‡ नित्यमित्यारभ्य मदीहता इत्यन्तः पाठः (क) (घ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ दुर्लभा इत्यारभ्य तुलसीसेवा इत्यन्तः पाठः (घ) पुस्तके नास्ति ।

दुर्लभश्चापि* मागुषं मा वृथा नाशयिष्यथ† ।
 अर्चयध्वं महात्मानं भूयोभूयोवदामि वः ॥ ५४ ॥
 तर्त्तुं‡ यदीच्छथ जना दुस्तरं भवसागरम् ।
 हरिभक्तिविधानञ्च आश्रयध्वं§ सुदुर्लभम् ॥ ५५ ॥
 यजध्वमाशु गोविन्दं विलम्बं किङ्करिष्यथ ।
 आसन्नमेव नगरं कृतान्तस्य ह§ दृश्यते ॥ ५६ ॥
 नारायणं जगद्योनिं सर्वकारणकारणम् ।
 समर्चयध्वं विप्रेन्द्रा यदि मुक्तिमभीषथ ॥ ५७ ॥
 सर्वधारं सर्वयोनिं सर्वान्तर्यामिनमभुम् ॥
 ये प्रपन्ना महात्मानं॥ ते कृतार्था न संशयः ॥ ५८ ॥
 ते बान्धवास्ते पूज्याश्च** नमस्कार्यार्थं विशेषतः ।
 येऽर्चयन्ति महाविष्णुं प्रणतार्त्तिप्रणश्रनम् ॥ ५९ ॥
 यो विष्णुभक्तान्निष्कामान् भोजयेच्छ्रद्धयान्वितः†† ।
 त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः स याति हरिमन्दिरम् ॥ ६० ॥
 विष्णुभक्ताय यो दद्यान्निष्कामाय महात्मने‡‡ ।
 पानीयं वा फलं वापि स एव भगवान् हरिः ॥ ६१ ॥
 विष्णुपूजापराणाञ्च शश्रूषां कुर्वते तु ये§§ ।

* दुर्लभं प्राप्येति (ग) । † नाशयिष्यथ इति (ङ) । ‡ हरिभक्तिविधानानामाश्रयध्व-
 मिति (क), (ग) ; हरिभक्तिविधाने तमिति (घ) । § कृतान्तस्तेति (घ) । ¶ विष्णु-
 मिति (ग), (ङ) । ॥ महात्मान इति (ग), (ङ) । ** ते बान्धवास्ते प्रपूज्याचेति
 (ग), (ङ) । †† यो विष्णुभक्तान्निष्कामः पूजयेच्छ्रद्धयान्वित इति (ङ) । ‡‡ कुटुम्बि-
 ने इति (ग) । §§ धे तु कुर्वते इति (ग) ; कुर्वते च धे इति (ङ) ।

ते यान्ति विष्णुभवनन्तिसप्तपुरुषान्विताः ॥ ६२ ।
 ये यजन्ति सृष्ट्याशून्या हरिं वा हरमेव वा ।
 त एव भुवनं सर्वं पुनन्ति* विबुधर्षभाः ॥ ६३ ।
 देवपूजापरो यश्च† गृहे वसति सर्वदा ।
 तत्रैव सर्वदेवास्य हरिश्चैव श्रियान्वितः ॥ ६४ ।
 पुण्यमाला च‡ तुलसी यस्य वैश्वनि§ तिष्ठति ।
 तस्य श्रेयांसि सर्वाणि सिध्यन्त्य॥होरहर्हिजाः ॥ ६५ ।
 शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 न बाधन्ते ग्रहास्तत्र॥ भूतवेतालकादयः ॥ ६६ ।
 शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
 यतः** सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ ६७ ।
 यद्गृहे नास्ति तुलसी शालग्रामशिलार्चना ।
 श्मशानसदृशं विद्यात्तद्गृहं शुभवर्जितम् ॥ ६८ ।
 पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि च हिजाः ।
 साङ्गवेदाश्च सर्वस्य॥११ विष्णोरूपं प्रकीर्तितम् ॥ ६९ ।
 भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।
 ते प्रयान्ति‡‡ परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥ ७० ।
 अत्रैव नारदेनोक्तमितिहासं पुरातनम् ।

* तत्र भुवनं सर्वं फलन्तीति (ङ) । † परी यसेति (ग) ; यस्तु इति (ङ) ।
 ‡ पुण्यमानेति (क), (घ) । § शिरसीति (क), (ख), (ङ) । ॥ श्रेयांसि तस्य सर्वाणि
 बन्धयन्तीति (ग) । ॥ भयलभेति (ख), (ग), (ङ) । ** मत इति (क) । †† साङ्ग-
 वेदस्य सर्वस्येति (क), (घ), (ङ) । ‡‡ तेऽपि यान्तीति बहुषु पाठः ।

वदतां शृण्वताश्चैव सर्व्वपापहरं हिजाः ॥ ७१ ।

वैवस्वतेऽन्तरे पूर्व्वं शक्रस्य च बृहस्पतेः ।

संवादस्तु महानासीत्तं वक्ष्ये* शृणुत हिजाः ॥ ७२ ।

एकदा सर्व्वभोगाढ्यो विबुधैः परिवारितः ।

अप्सरोगणसंकीर्णो बृहस्पतिमभाषत† ॥ ७३ ।

इन्द्र उवाच ।

बृहस्पते महाभाग सर्व्वतत्त्वार्थकोविद् ।

अतीतब्रह्मणः कल्पे स्वर्गः कीदृग्विधः स्मृतः‡ ॥ ७४ ।

इन्द्रस्तु कीदृशः प्रोक्तोऽविबुधाः कीदृशाः स्मृताः ।

तेषाञ्च कीदृशं कर्म यथावद्वक्तुमर्हसि§ ॥ ७५ ।

बृहस्पतिरुवाच ।

अहमद्यतनः शक्र नाहं जानामि¶ किञ्चन ।

पूर्व्वेद्युः कृतकर्माणि॥ अपि वक्तुं न शक्यते ॥ ७६ ।

वर्त्तमानदिने वाऽपि विधातुः परमेष्ठिनः ।

मनवः समतीताश्च तद्वक्तुमपि न क्षमः ॥ ७७ ।

सुधर्म्यं इति विख्यातः कश्चिदास्ते पुरन्दर** ।

स एवैतद्विजानाति तं पृच्छामी यथातथम्†† ॥ ७८ ।

* तं सम्प्रमिति (ख) । † (ग) पुस्तके एष श्लोकः परश्लोकश्च न सः । ‡ स्मृत-
इति (ग) । § (ख) पुस्तके स इन्द्रस्तु कीदृशः कर्म यथावद्वक्तुमर्हस्येतितावन्मात्रः
पाठः । ¶ अहमाद्यतनः शक्र नहि जानामि कश्चनेति (क) ; अहमाद्यस्तु इति (ख) ;
अहमाद्यं ततः शक्र नहि जानामीति (ङ) । ॥ पूर्व्वं कृतानि कर्माणीति (ग) ।
** पुरे तवेति (ग) । †† यथातथमिति (घ) ।

इति निश्चित्य शक्रोऽपि ब्रह्मस्यतिपुरोगमः ।
 देवतागणसंकीर्णः* सुधर्मं प्राप्तवांस्तदा ॥ ७८ ।
 समागतं देवपतिं ब्रह्मस्यतिसमन्वितम् ।
 यथार्हमर्चयामास साधनैर्बहुविस्तरैः ॥ ८० ।
 सुधर्मैर्णाश्रितः शक्रो दृष्ट्वा तच्छ्रियमुत्तमाम् ।
 मनसा विस्मयाविष्टः प्रोवाच विनयान्वितः ॥ ८१ ।

इन्द्र उवाच ।

सुधर्मं सर्वधर्मैश्च सर्वसम्पत्समन्वितः† ।
 यशसा तेजसा कीर्त्या मत्तो ह्यधिकतां‡ गतः ॥ ८२ ।
 दानेन वा तपोभिर्वा यज्ञैर्वा तीर्थसेवनैः ।
 ग्रंस§ केन प्रभावेण ईदृशं प्राप्तवान् त्रियम् ॥ ८३ ।
 अतीतब्रह्मकल्पस्य वृत्तान्तं वेत्सि त्वं किल ।
 गतानिन्द्रांश्च देवांश्च केन जानामि॥ तद्वद ॥ ८४ ।
 इत्युक्तो देवराजेन सुधर्मैः प्रहसंस्तदा॥ ।
 प्रोवाच विनयाविष्टः** पूर्ववृत्तं यथाविधि ॥ ८५ ।

सुधर्म उवाच ।††

चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणोद्दिनमुच्यते ।
 तस्मिन्नेव दिने शक्र मनवस्तु‡‡ चतुर्दश ॥ ८६ ।

* देवतागणसंकीर्णमिति (ङ) । † समर्चित इति (ङ) । ‡ लघुश्रुतिमिति (ख) ।
 § सम्पत्तिमिति (ङ) । ॥ जानासौति (ख), (ग) ; अस्माद्धीकापरं (ख) पुस्तके सूत
 उवाच इत्यधिकः पाठो वर्तते । ॥ सहस्रं तदेति (ङ) । ** विस्मयाविष्ट इति (ग) ।
 †† एवः पाठः (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ मनवश्चेति (ङ) ।

इन्द्रायतुर्दश प्रोक्ताः देवास्तुः॥ विविधाः॥ पृथक् ।
 इन्द्राणां चैव सर्वेषां सम्पदायास्तुः॥ पूर्व्ववत् ॥ ८७ ॥
 तेषां नामानि वक्ष्यामि मन्वादीनां शृणुष्व मे ।
 तत्तन्मन्वन्तरिः॥ यत्र तत्तन्मनुसुताश्च नृपाः ॥ ८८ ॥
 स्वायम्भुवोमनुः पूर्व्वस्ततः स्वारोचिषस्तथाः॥ ।
 उत्तमस्तामसश्चैव देवतयाक्षुषस्तथाः॥ ८९ ॥
 वैवस्वतोमनुश्चैव सूर्यसावर्णिः॥ रश्मः॥ ९० ॥
 नवमो दक्षसावर्णिः सर्व्ववर्ण्वहिते रतः॥ ९१ ॥
 दशमो ब्रह्मसावर्णिर्धर्मसावर्णिकस्ततः ।
 ततस्तु रुद्रसावर्णीरोचमानस्ततः स्मृतः ।
 भौत्यः॥॥॥ चतुर्दश प्रोक्त एते च मनवः स्मृताः ॥ ९२ ॥
 देवानिन्द्रांश्च वक्ष्यामि शृणुष्व विबुधर्षभ ॥ ९३ ॥
 यामा इतिः॥॥॥ समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 यचीपतिः समाख्यातस्तेषामिन्द्रोऽमहामतिः॥॥॥ ९४ ॥
 पुराणवताः सन्तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।

* देवावेति (क) । † विबुधा इति (ग) । ‡ सम्पदायावेति (ख), (ग), (ङ) ।
 § तत्तन्मन्वन्तरे इति (क) । ¶ इतमन्वन्तरे इति (क), (ङ) ; तत्तन्मन्वन्तरा इति (ख) ।
 ॥ पूर्व्वमिति (ग), (ङ) । ** स्वारोचिषान्तर इति (क), (ङ) । †† चाम्भसप्तथेति (घ) ।
 †‡ सूर्यः सावर्णिरिति (क) । §§ सूर्यसावर्णिर्दृश्य इति (घ) । ¶¶ सर्व्ववर्ण्वहिते रत
 इति (ख) ; सर्व्ववर्ण्वस्मिती रत इति (घ) । ||| भौत्य इति (क) ; तोष इति (ख) ; भौय-
 इति (ङ) । *** यमा इतीति (ङ) । ††† महीपतिरिति (ग) ।

विपश्चिन्नाम तत्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वितः* ॥ ८४ ।
 सुधामानस्तथा† सत्याः शिवाद्याऽथ प्रतर्हनाः‡ ।
 तेषामिन्द्रः सुशान्तिश्च§ तृतीये परिकीर्तितः ॥ ८५ ।
 स्वपावाह्वयश्चैव¶ सुप्ताश्च सुधियस्तथा॥ ।
 तेषामिन्द्रः शिवः प्रोक्तश्चतुर्थे परिकीर्तितः ॥ ८६ ।
 ऋभुनामा** देवपतिः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
 अमिताभादयोदेवाः षष्ठमिन्द्रश्च†† मे शृणु ॥ ८७ ।
 आर्याद्या‡‡ विबुधाः प्रोक्तास्तेषामिन्द्रोमनोजवः ।
 आदित्यवसुरन्द्राद्याऽ§ देवा वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ८८ ।
 इन्द्रः पुरन्दरः प्रोक्तः सर्वकामसमन्वितः ।
 अष्टमे चापि विबुधाः सुतपाद्याः¶¶ प्रकीर्तिताः ॥ ८९ ।
 विष्णुपूजाप्रभावेण तेषामिन्द्रोबलिः स्मृतः ।
 पारावताद्या नवमे इन्द्रश्चाहुत उच्यते ॥ १०० ।

* विप्रेन्द्राः सर्वसम्पत्समन्विता इति (ख), (घ) ; देवेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वित इति (ग) ;
 विप्रेन्द्रः सर्वसम्पत्समन्वित इति (ङ) । † स्वधामानस्तथा सत्या इति (ख) ; स्वधामाना-
 स्तथाऽमत्या इति (घ) । ‡ शिवाद्यान् प्रकीर्तिता इति (ख) । § तेषामिन्द्रश्च शान्ति-
 शेति (क), (ग), (ङ) । ¶ स्वपावाह्वयश्चैवेति (ख) ; अपावाह्वयश्चैवेति (घ) । ॥ चारु-
 धियस्तथेति (ख) ; स्वपावाह्वयश्चैते सत्याश्च सुधियस्तथेति (ग) । ** ऋतुर्नामिति (क) ;
 चातुर्नामिति (ख) ; ऋतुर्नामिति (घ) । †† षष्ठमानपि मे श्रुत्विति (क), (ख), (ग), (ङ) ;
 अथ षष्ठमानिति आर्षे षष्ठानिति साधु । ‡‡ मर्याद्या इति (ख) ; अर्याद्या इति (ग), (ङ) ।
 § आदित्यवसुरिन्द्राद्या इति (क), (ख), (ङ) ; आदित्यवसुमित्राद्या इति (ग) ।
 ¶¶ सुतपाद्या इति (ख) । ॥ पारावताद्यास्तै देवा इन्द्रश्चाहुतौ दृश्यते इति (ख) ; पराद्या
 नवमे देवा इन्द्रश्चाहुत उच्यते इति (ग), (ङ) ; एव श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति ।

सवामनाया दशमे विबुधाः* परिकीर्त्तिताः ।
 शान्तिर्नाम† च तत्रेन्द्रः सर्वभोगसमन्वितः ।
 विहङ्गमाया देवाश्च तेषामिन्द्रोत्तमः स्मृतः ॥ १०१ ॥
 एकादशतमाः प्रोक्ताः शृणु द्वादशमास्तथाः‡ ।
 ऋतुनामा च तत्रेन्द्रो§ हवितायास्तथा सुराः ॥ १०२ ॥
 सुचामाणादयो देवास्तयोदशतमाः स्मृताः ।
 दिवस्पतिर्¶ मङ्गावीर्यस्तेषामिन्द्रः प्रकीर्त्तितः ॥ १०३ ॥
 चतुर्दश चाक्षुषाया देवा इन्द्रः शुचिः स्मृतः ॥ १०४ ॥
 एवन्ते मनवः प्रोक्ता देवा इन्द्राश्च॥ तत्त्वतः ।
 एकस्मिन्** ब्रह्मादिवसे स्वाधिकारान् प्रभुञ्जते ॥ १०५ ॥
 लोकेऽथसर्वसर्गेषु†† सृष्टिरिवविधा स्मृता ।
 कर्त्तारो बहवः सन्ति तत्संख्यां वेत्ति कोदिविः‡‡ ॥ १०६ ॥
 मयि स्थिते विष्णुलोके ब्रह्माणो बहवो गताः ।
 तेषां संख्यां न संख्यातुं शक्नोऽस्मादितिजोत्तम ॥ १०७ ॥

* स वामनायाविबुधा दशमा इति (क), (ख), (ग) । एतदर्थमपि (घ) पुस्तके नास्ति । † शान्तिर्नामिति (ग) । ‡ द्वादश सममा इति (क) ; एकादशतमः प्रोक्तः शृणु द्वादशमस्तथेति (घ) ; द्वादशम इति चार्धे, द्वादशं द्वादशान् वा साधु । § ऋतुनामा च तत्रेन्द्रा इति (क) ; ऋतुनामा च तत्रेन्द्र इति (ख) ; ऋतुनामा च त्रैवेन्द्र इति (ग) ; त्रिभुनाम च त्रैवेन्द्र इति (ङ) । ¶ दिवापतिरिति (घ) । ॥ इन्द्रा देवाश्च तत्त्वत इति क्वचित्पाठः । ** एतस्मिन्निति (ग) । †† सर्वसर्गेषु इति (ख) ; सर्वसङ्गेषु इति (ग) । ‡‡ कोविद इति बहुषु पाठः ।

स्वर्गलोकं मयि प्राप्ते यावत्कालं शृणुष्व मे* ।
 चत्वारो मनवोऽतीता मम श्रीचातिविस्तरा ॥ १०८ ।
 स्यादव्ययं मयाऽत्रैव युगकोटिसमं† प्रभो ।
 ततः परं गमिष्यामि‡ कर्मभूमिं शृणुष्व मे ॥ १०९ ।
 मया कृतञ्च सुकृतं वदामि तव पण्डित ।
 वदतां शृण्वताञ्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११० ।
 ब्रह्मासं पुरा शक्र गृध्रः पापाऽवशेषतः§ ।
 स्थितश्च भूमिभागे वै अमेध्यामिषभोजनः ॥ १११ ।
 एकदाऽहं विष्णुगृहप्राकारे संस्थितः प्रभो ।
 पतितो व्याधशस्त्रेण गच्छन् विशोर्गृहायतः॥ ११२ ।
 मयि कण्ठगतप्राणे भषको॥ मांसलोलुपः ।
 जग्राह मां स्ववक्त्रेण श्वभिरन्यैरभिदुतः** ॥ ११३ ।
 नयन्मां†† स्वमुखेनैव भीतोऽन्यैर्भषकैस्तथा‡‡ ।
 गतः प्रदक्षिणाकारं विष्णोस्तन्मन्दिरं प्रभो ॥ ११४ ।
 तेनैव तुष्टिमापन्न अन्तरात्मा जगन्मयः ।
 मम चापि शुनश्चापि दत्तवान् परमं पदम् ॥ ११५ ।

* त्रीकोऽयं (क), (ख), (ग), (ङ) पुस्तकेष्वेवं पठितः—तेषां संख्या न संख्यातुं शक्नोऽपि हि विजोत्तमाः । स्वर्गलोकमपि प्राप्य यावत्कालं शृणुष्व मे ॥ † मयाऽत्रैव युगकोटिशतमिति (ग) । ‡ परिगमिष्यामीति (ख) । § अवशेषित इति (क), (ग) । ॥ सार्यं विशोर्गृहायत इति (ग) । ॥ लुब्धक इति (क), (ख), (ङ) । ** श्वयोवेनाद-
 तन्दित इति (क), (ख), (ङ) । †† ब्रह्मामिति (ग) । ‡‡ भीतोऽपि भषकस्त-
 दिति (ङ) ।

प्रदक्षिणाकारतया गतस्यापीदृशं फलम् ।

संप्राप्तं विबुधश्रेष्ठ किं पुनः सम्यगर्चनात्* ॥ ११६ ।

इत्युक्तोदेवराजस्तु सुधर्मैः† महात्मना ।

मनसा प्रीतिमापन्नो हरिपूजारतोऽभवत्‡ ॥ ११७ ।

अद्यापि निर्जराः सर्वे भारते जन्मलिप्सवः ।

समर्चयन्ति विबुधा नारायणमनामयम् ॥ ११८ ।

ये यजन्ति§ सदा भक्त्या नारायणमनामयम् ।

तानर्चयन्ति¶ सततं ब्रह्माद्या देवतागणाः ॥ ११९ ।

नारायणानुस्मरणाद्यतीनां॥

महात्मनां त्यक्तपरिग्रहाणाम् ।

कथं भवत्युपभवस्य** बन्ध-

स्तःसङ्गलुब्धा अपि सुक्तिभाजः†† ॥ १२० ।

ये मानवाः प्रदिदिनं परिसुक्तसङ्गा

नारायणं गरुडवाहनमर्चयन्ति ।

ते सर्वपापनिचयैः‡‡ परिमोक्षिताश्च

* अतः (ख) पुस्तके सत उवाच इति पाठो वर्तते । † स्वधर्मैरेति (ख) ।

‡ हरिपूजा परीऽभवदिति (ख), (ग), (ङ) । § चर्चन्ति चेति (ग) । ¶ तमर्चयन्तीति (क), (ख), (ग), (ङ), बहुवचनान्तयच्छब्देनीपातस्य निराकारत्वप्रतिपत्तये बहुवचनान्तस्य तच्छब्दस्य प्रयोग एव युक्तस्तत्तन्मित्येकवचनमार्गम् । (ख) पुस्तके स्त्रीकस्यास्य पूर्वार्धं नास्ति । ॥ अरण्ये रतानामिति (ख) ; अरण्योद्यतानामिति (ग), (ङ) ।

** तेषां गतिः काममभावनैवेति (ख) । †† भक्तिभाज इति (ङ) । ‡‡ सर्वपापनियमैरिति (क), (ख) ।

विष्णोः पदं शुभतरं* प्रतियान्ति हृष्टाः ॥ १२१ ।

ये मानवा विगतरागपरापरश्चा

नारायणं सुरगुरुं सततं स्मरन्ति ।

ध्यानेन तेन हतकिल्बिषवेदनास्ते†

मातुः पयोधररसं न पुनः पिवन्ति ॥ १२२ ।

ये मानवा हरिकथाश्रवणास्तदोषा-

स्तत्पादः‡पद्मविनिवेशितभानसाद्य ।

ते वै पुनन्ति जगतां स्मरणाच्च सङ्गात्

सम्भाषणादपि ततो§ हरिरेव पूज्यः ॥ १२३ ।

हरिपूजापरा यत्र महान्तः शुद्धबुद्धयः ।

तत्रैव सकलं भद्रं यथा निम्ने जलं हिजाः ॥ १२४ ।

हरिरेव परोबन्धुर्हरिरेव परा गतिः ।

हरिरेव परः पूज्यो यतश्चैतन्यकारणम् ॥ १२५ ।

स्वर्गापवर्गफलदं सदानन्दं निरामयम् ।

पूजयध्वं हिजश्रेष्ठाः परं श्रेयोभविष्यति ॥ १२६ ।

पूजयन्ति हरिं ये तु निष्कामाः शुद्धमानसाः ।

तेषां विष्णुः प्रसन्नात्मा सर्वान् कामान् प्रयच्छति ॥ १२७ ।

यश्चैतच्छृणुयाद्वापि॥ पठेद्वा सुसमाहितः॥ ।

संप्राप्नोत्य**श्वमेधस्य फलं विबुधसत्तमाः ॥ १२८ ।

* प्रियतरमिति (ग) । † ध्यानेन कृत्स्नहतकिल्बिषवेदनास्ते इति (क), (ग), (ङ) ।

‡ यत्पादेति (ग) । § ज्ञातं समस्तचरितमिति (ख) । ॥ यत्नेन श्रवणाद्वापौति (क),

(ख), (ङ) । ॥ पठेद्वापि समाहित इति (ख) । ** स प्राप्नोतीति (ख) ।

इत्येतदः समाख्यातं हरिपूजाफलं दिजाः ।

सङ्क्षेपविस्ताराभ्याम्* किमन्यत्कथयामि वः ॥ १२६ ।

इति श्रीवृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्यवर्णने

सप्तचिन्मोऽध्यायः ।

अथ अष्टाचिन्मोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

आख्यातं भवता सर्व्वं* सूत तत्त्वार्थकोविद ।

इदानीं श्रोतुमिच्छामो युगानां स्थितिलक्षणम् ॥ १ ।

सूत उवाच ।

साधु साधु महाप्रज्ञा यूयं लोकोपकारिणः ।

युगधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि युगधर्म्होपकारकान्† ॥ २ ।

धर्म्मा विवृद्धिमायान्ति‡ काले§ कस्मिंश्चिदुत्तमाः ।

तथा विनाशमायान्ति धर्म्मा एव¶ महीतले ॥ ३ ।

ऊतन्वेता हापरच॥ कलिञ्चेति चतुर्युगम् ।

* विस्ताराभ्याम्विति (ग) ।

• पूर्व्वमिति (ख) । † सर्व्वलोकोपकारकानिति (ख) । ‡ धर्म्होऽपि वृद्धिमाया-
तीति (क) ; धर्म्मा विवृद्धिमायान्तीति (ख) ; धर्म्माः प्रवृद्धिमायान्तीति (ग) । § लोके
इति (ङ) । ¶ विनाशमायाति धर्म्ह एवेति (क) । ॥ हापरचेति (ग), (ङ) ।

दिव्यैर्होदशभिर्ज्ञेयं सहस्रैस्तच्च सत्तमाः ॥ ४ ।
 सन्ध्यासन्ध्यांशयुक्तानि युगानि सदृशानि वै ।
 कालतोवेदितव्यानि इत्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ५ ।
 आयङ्क्ष्वतयुगम्याहुस्ततस्त्रेताभिधायिनम् ।
 ततश्च हापरम्याहुः कलिमन्थं विदुर्बुधाः* ॥ ६ ।
 देवदानवगन्धर्व*यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 इमे कृतयुगे विप्राः सर्व्वे देवसमाः‡ स्मृताः ॥ ७ ।
 सर्व्वे हृष्टाश्च§ धर्मिष्ठा न तत्र क्रयविक्रयौ ।
 वेदानाञ्च विभागश्च न युगे कृतसंज्ञके ॥ ८ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः स्वाचारतत्पराः॥ ।
 सदा नारायणपरास्तपोध्यानपरायणाः ॥ ९ ।
 कामादिदोषनिर्मुक्ताः श्रमादिगुणतत्पराः ।
 आश्रमाचारनिरता गतासूया अदान्धिकाः ॥ १० ।
 सत्यवाक्यरताः सर्व्वे चातुराश्रमधर्मिणः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्व्वशास्त्रविचक्षणाः॥ ॥ ११ ।
 चातुराश्रमयुक्तेन कर्मणा कालयोनिना** ।
 अकामफलसंयोगा††त्ययान्ति निरयां गतिम्‡‡ ॥ १२ ।

* विदुः क्रमादिति (ग) । † गन्धर्वा इति (घ) । ‡ देवमया इति (घ) ।
 § अकूरावेति (घ) । ॥ स्वाचारतत्परा इति (ख), (ङ) । (ख) पुस्तकेऽतः परं चरच-
 चतुष्टयं नास्ति । तच्च चातुराश्रमधर्मिण इत्यतः परं दृश्यते । ॥ विशारदा इति (क) ।
 ** कालयोगिनेति (ख), (ङ) ; कालयोगिन इति (ग) । †† सकामफलसंयोगा इति
 (क), (ग), (ङ) ; अकामफलसंयोगा इति (ख) । ‡‡ परमां गतिमिति (ख), (ग), (ङ) ।

नारायणः कृतयुगे शुक्लवर्णः सुनिर्मलः*।
 चेताधर्मान् प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहिताः ॥ १३ ।
 धर्मः पादोन्नतां याति चेतायां विबुधवर्षभाः ।
 हरिसु रक्ततां याति किञ्चित् क्लेशान्विता नराः ॥ १४ ।
 क्रियायोगरताः सर्वं यत्प्रकर्म्मसु निष्ठिताः ।†
 सत्यव्रता ध्यानपरा दानादानपरायणाः‡ ।
 द्विपादोन्नगते धर्मो§ हापरे च सुनीश्वराः ॥ १५ ॥
 पीतत्वञ्च हरिर्याति॥ वेदेष्वपि विभज्यते ।
 असत्यनिरतेष्वपि यः कश्चिदपि वर्त्तते॥ ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणाद्याश्च वर्णाश्च किञ्चिद्वागादिदुर्गुणाः॥॥
 केचित्स्वर्गोपभोगार्थं॥॥ विप्रा यज्ञान् प्रकुर्वते ॥ १७ ॥
 केचिदनादिकामाश्चः॥॥ केचित्कल्मषचेतसः ।
 धर्माधर्मां प्रवर्त्तेतां§§ हापरे विप्रसत्तमाः ॥ १८ ॥
 अधर्मस्य प्रभावेण क्षीयन्तेऽत्र प्रजास्तथा ।
 अस्यायुमोभवन्ति केचिच्चपि सुनीश्वराः ॥ १९ ॥

* सुनिर्मल इति (ख) । † त्रयीदशशीकः, चतुर्दशस्य पूर्वार्धश्च (घ) पुनर्लभे नास्ति ।
 ‡ दानाग्रनपरायणा इति (ख) ; सदादानपरायणा इति (घ) । § वी पादौ न गते धर्मो
 इति (ङ) । ॥ हरिः पीतत्वमायातीति (ग) । ॥ अतिवर्त्तते इति (ग) । ** किञ्चि-
 द्दानादिबर्जिता इति (क), (ख) ; क्रियद्वागादिबर्जिता इति (ग) ; किञ्चिद्वागादिबर्जिता
 इति (घ) । †† यज्ञोपभोगार्थमिति (ग) । ‡‡ धनाणि कामाचेति बहुषु पाठः ।
 §§ धर्माधर्मपरीं ज्ञातामिति (क) ; धर्माधर्मो ज्ञयी ज्ञातामिति (ख) ; धर्माधर्मपरीं
 ज्ञातामिति (ग) ; धर्माधर्मो प्रवी ज्ञातामिति (ङ) ।

केचित्पुण्यपरावृद्धा अमृत्यां कुर्वन्ते सदा ।

कलेः स्थितिः* प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ २०

धर्मः कलियुगे प्राप्ते त्रिपादीनः प्रवर्तते ।

तामसं युगमासाद्य हरिः कृष्णस्वभागतः† ॥ २१ ।

यः कश्चिदपि धर्मात्मा यज्ञं दानं‡ करोति च§ ।

यः कश्चिदपि धर्मात्मा क्रियायोगरतो॥ भवेत् ॥ २२ ।

नरं धर्मरतं दृष्ट्वा सर्वेऽसूयां प्रकुर्वन्ते ।

व्रताचाराः प्रणश्यन्ति ध्यानयज्ञादयस्तथा ॥ २३ ।

उपद्रवा भविष्यन्ति चाधर्मस्य प्रवर्तनात्॥ ।

अमृतानिरताः सर्वे दम्भाचारपरायणाः

प्रजासाक्षाद्युषः सर्वा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २४ ।

ऋषय ऊचुः॥ ।

युगधर्माः समाख्यातास्त्वया संक्षेपतो मुने ।

कलिं विस्तरतो ब्रूहि त्वं हि वेदविदां॥ वरः ॥ २५ ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च मुनिसत्तम‡§ ।

किमाहाराः किमाचारा भविष्यन्ति वदस्व नः§§ ॥ २६ ।

* कालस्थितिमिति (घ) । † कृष्णत्वमेव चेति (क), (ख), (ग), (घ) । ‡ यज्ञ-
दानमिति (घ) । § एतदर्थं (ख) पुनर्लक्ष्यं नास्ति । ¶ क्रियाचाररत इति (ङ) ।
॥ अधर्माः प्रवर्तन्ते इति (ख) ; स्वधर्मस्य प्रवर्तनादिति (ग) । ** अविद्याचेति (ङ) ।
†† सर्वविदां वरेति बहुषु पाठः । ‡‡ मुनिसत्तमा इति बहुषु पाठः । §§ वदस्व मे
इति (ङ) ।

सूत उवाच ।

मृणुध्वं सुनयः सर्वे नारदेन महात्मना ।
 सनत्कुमारसुनये कथितं यद्वदामि तत् ॥ २७ ।
 सर्वे धर्मा विनश्यन्ति कृष्णे कृष्णत्वमागते ।
 तस्मात्कालिर्महाघोरः सर्वपापस्य साधकः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मपरास्तुष्टाः* ॥ २८ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते द्विजा वेदपरास्तुष्टाः† ।
 व्याधधर्मरताः सर्वे दशाचारपरायणाः‡ ॥ २९ ।
 लोलुपाश्च कृतघ्नाश्च तथा वै भण्डकाः नराः§ ।
 भूतः स्वर्णायुषः सर्वे भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३० ।
 अस्यायुद्धान्युत्पन्त्याणां न वेदग्रहणं द्विजाः ।
 विद्याग्रहणग्रन्थत्वादधर्मा वर्तन्ते॥ पुनः ॥ ३१ ।
 व्युत्क्रमेण प्रजाः सर्वा न्त्रियन्ते पापतत्पराः॥ ।
 ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्षाः सङ्कीर्यन्ते परस्परम् ॥ ३२ ।
 कामक्रोधपरा मूढा वृथाऽहङ्कारपीडिताः** ।
 बलवैरा भविष्यन्ति परस्य धनलिप्तावः†† ॥ ३३ ।

* वैतसिका इति नाम्न्य पाठः । † भूतः परं (क), (ख) पुस्तकयोरेवोऽधिकः पाठो वर्तते—यथा अनाचाररताः सर्वे दशाचारपरायणाः । अस्यानिरताश्चैव वृथा-हङ्कारभूषिताः । सर्वे संविष्यते सर्वैर्मरैः पश्चित्तनश्चितैः । इति ‡ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । § एतदर्थं (घ) पुस्तकं विज्ञाय नाम्न्य वर्तते । ॥ विद्यत इति (ङ) । ॥ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । अधर्मतत्परा इति (ग) । (ख) पुस्तकस्याप्यत्र पञ्चदशेन खचितं वर्तते । ** तथाऽहङ्कारपीडिता इति (ग) । †† परस्परवधेषु इति (ग) ।

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सर्वे धर्मपराङ्मुखाः ।
 अल्पार्थाश्च भविष्यन्ति* तपःसत्यविवर्जिताः ॥ ३४ ।
 सर्वे जना दयाहीना दाक्षिण्यपरिवर्जिताः ।
 उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाश्चोत्तमतां तथा ॥ ३५ ।
 राजानश्चार्थनिरतास्तथा लोभपरायणाः ।
 धर्मकक्षुकसंवीता धर्मविध्वंसकारिणः ॥ ३६ ।
 अस्मिन् कलियुगे घोरे† सर्वाधर्मसमन्विते‡ ।
 यो यो रथाश्च नागाव्यः स स राजा भविष्यति ॥ ३७ ।
 किङ्कराश्च भविष्यन्ति शूद्राणाञ्च द्विजातयः ।
 धर्मस्त्रियं न गच्छन्ति§ पतयो जारलक्षणाः ॥ ३८ ।
 द्विषन्ति पितरं पुत्रां गुरुं शिष्या द्विषन्ति च ।
 पतिञ्च वनितां द्रष्टुं कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ३९ ।
 लोभाभिभूतमनसः सर्वे दुष्कर्माशीलिनः ।
 परान्नलोलुपा नित्यं भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ४० ।
 परस्त्रीनिरताः सर्वे परद्रव्यपरायणाः ।
 मत्स्यामिषेण जीवन्ति दुहन्ति चाप्यजाविकाः¶ ॥ ४१ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते नरं धर्मपरायणम् ।
 असूयानिरताः सर्वे उपहासं प्रकुर्वन्ते ॥ ४२ ।

* शूद्रतुल्या भविष्यन्तीति (क) । † घोरे कलियुगे प्राप्ते इति (क), (ग), (ङ) ।
 ‡ सर्वधर्मविवर्जिते इति (क) । § धर्मस्त्रियोऽपि गच्छन्तीति (क) ; धर्मस्त्रीर्नाभि-
 गच्छन्तीति (ङ) । ¶ अजाविकामिति बहुषु पाठः ।

सरित्तीरे बृहद्बालैः*र्वापयिष्यन्ति चौरधीः ।
 अल्पमल्पं फलन्तासां भविष्यति कलौ युगे ॥ ४३ ।
 वेश्यालावण्यग्रीलेषु स्पृष्ट्वां कुर्वन्ति योषितः ।
 धर्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियः स्वपुरुषेषु च† ॥ ४४ ।
 प्रायशः कपयानाञ्च वधूनाञ्च‡ तया द्विजाः ।
 साधूनां विधवानाञ्च वित्तान्यपहरन्ति च ॥ ४५ ।
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यश्नन्ति न होष्यन्ति हेतुवादैर्विनाशिताः ॥ ४६ ।
 द्विजाः कुर्वन्ति दम्भार्थं पित्र्यग्रादिकाः क्रियाः§ ।
 अपात्रेषु च दानानि कुर्वन्ति च तथा नराः ॥ ४७ ।
 चौरौपायनिमित्तेन॥ गोषु प्रीतिञ्च कुर्वन्ते ।
 न कुर्वन्ति तथा विप्राः ज्ञानशौचादिकाः क्रियाः ॥ ४८ ।
 अकालधर्मनिरताः कूटयुक्तिविशारदाः ।
 देवनिन्दापरास्त्रेव विप्रनिन्दारतास्तथा ।
 न कस्यचिदभिमतो विष्णुभक्तिपरस्तथा॥ ॥ ४९ ।
 देवपूजापरागृह्णा उपहासं प्रकुर्वन्ते ।
 बध्नन्ति च द्विजानेव धनार्थं राजकिङ्कराः ।
 ताडयन्ति च विप्रेन्द्राः क्षण्ये क्षण्यत्वमागते ॥ ५० ।

* सदा भरासु कुहाडैरिति (क) ; सरित्तीरेषु कुहाडैरिति (ग) ; सरित्तीरे च कुहाडैरिति (ङ) ।
 † स्त्रियसु पुरुषेषु चेति (क), (ङ) ; स्त्रियः सुपुरुषेषु चेति (ग) ।
 ‡ वधूनामिति (ग) । § अतः परं (घ) पुस्तके षट् चरणा न सन्ति । च चौरौपाय-निमित्तेनेति (ङ) । ॥ विष्णुभक्तनरक्षयेति (ग) ॥

दानयज्ञजपादीनां विक्रीणन्ते फलं द्विजाः ।
 प्रतिग्रहं प्रकुर्वन्ति चाण्डालाद्यैरपि द्विजाः ॥ ५१ ।
 कलेः प्रथमपादेऽपि विनिन्दन्ति* हरिन्नराः† ।
 युगान्तेऽपि हरेर्नाम नैव कश्चित्स्मरिष्यति ॥ ५२ ।
 शूद्रस्त्रीसङ्गनिरता विधवासङ्गलोलुपाः ।
 शूद्रान्नभोगनिरता भविष्यन्ति कलौ द्विजाः ॥ ५३ ।
 कुहकैरचरैस्तत्र‡ हेतुवादविशारदैः ।
 पाषण्डिनो भविष्यन्ति चातुराश्चम्यनिन्दकाः ॥ ५४ ।
 न च द्विजातिशुश्रूषां न स्वधर्मप्रवर्त्तनम् ।
 करिष्यन्ति तदा शूद्रा प्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः ॥ ५५ ।
 शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति§ कूटयुक्तिविशारदाः ॥ ५६ ।
 अशौचयुक्तमतयः¶ परपक्वान्नभोजिनः ।
 भविष्यन्ति दुरात्मानः शूद्राः॥ प्रव्रजितास्तथा** ॥ ५७ ।
 उत्कोचजीविनस्तत्र महापापपरतास्तथा ।
 भविष्यन्त्यथ पाषण्डाः कापाला भिक्षवस्तथा†† ॥ ५८ ।
 धर्मविध्वंसशीलानां द्विजानां विप्रसत्तमाः ।
 शूद्रा धर्मान् प्रवक्ष्यन्ति प्रज्यालिङ्गधारिणः ॥ ५९ । ‡‡

* विनिघ्नतीति (क) । † हरिं द्विजा इति (ङ) । ‡ कुहकैश्च जनैरिति (क), (ग), (ङ) । § शूद्रा धर्मान् करिष्यन्तीति (ख) । ¶ अशौचव्रतमतय इति (क), (ङ) ; अशौचरक्तमतय इति (ख), (ग) । ॥ पुत्रा इति (क), (ख), (ङ) । ** विप्रजिता-
 स्येति (ग) । †† कापालाभिमवासाथेति (ख) । ‡‡ कूटयुक्तिविशारदा इति (ङ) ;
 एतदर्थं (घ) पुस्तके नास्ति ।

एते चान्ये च बहवः पाषण्डा विप्रसत्तमाः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६० ।
 गीतवाद्यपरा विप्रा वेददेवपरास्तुखाः* ।
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते शूद्रमार्गप्रवर्त्तिनः ॥ ६१ ।
 अन्धद्रव्या हथालिङ्गा हथाऽहङ्कारदूषिताः† ।
 हर्तारो न च दातारो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६२ ।
 प्रतिग्रहपरा नित्यं जगदुन्मार्गशीलिनः ।
 आत्मस्तुतिपराः सर्वे परनिन्दापरास्तथा ॥ ६३ ।
 विश्वासहीनाः पिशुना वेददेवहिजातिषु‡ ।
 असंस्कृतोक्तिवक्तारो§ बहुद्वेषरतास्तथा ॥ ६४ ।
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि॥ षोडश ।
 ततः प्राणान् प्रहास्यन्ति कृण्ये कृण्यत्वमागते ॥ ६५ ।
 पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाः॥ प्रयास्यन्ति** नरास्तथा ॥ ६६ ।
 स्वकर्मात्यागिनः सर्वे कृतघ्ना भिन्नवृत्तयः ।
 याचकाः†† पिशुनाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ६७ ।
 परापमाननिरता आत्मस्तुतिपरायणाः ।

* वेदवादपरास्तुखा इति (क), (ग), (ङ); वेदब्राह्मपरास्तुखा इति (ख) ।

† भूषिता इति (ग) । ‡ वेदभेदहिजातिषु इति (क); देवदेवहिजातिषु इति (ख) ।

§ असंस्कृतोक्तिनिरता इति (क) । ॥ तथा वर्षाणीति (ग) । ॥ सप्तवर्षाष्टवर्षावेति बहुषु पाठः । ** प्रहास्यन्तीति (क); प्रजाः सन्ति नरास्तथेति (ख), (ग) । †† आरका- इति (ख); याचका इति (घ) ।

परस्वहरणोपायचिन्तकाः सर्वदा जनाः ॥ ६८ ।
 अत्याह्लादपरास्तत्र* भुञ्जते परवेक्ष्मनि ।
 तथैव निन्दानिरता वृथाभिग्रस्तानो जनाः† ॥ ६९ ।
 निन्दां कुर्वन्ति सततं पितृमातृसुतेषु च‡ ।
 वदन्ति वाचा§ धर्मांश्च चेतसा पापक्षोलुपाः ॥ ७० ।
 धनविद्यावयोमत्ताः¶ सर्वदुःखपरायणाः॥ ।
 व्याधितस्करदुर्भिक्षैः पीडिता अतिमायिनः ॥ ७१ ।
 प्रदिषन्ति तथैवाऽन्य**मविचार्य सुदुष्कृतम् ।
 ह्यादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषं†† पापकर्म्मणः‡‡ ॥ ७२ ।
 स्वमायां दुष्कृताः§§ सम्यक् विवृण्वन्ति मराधमाः ।
 धर्ममार्गप्रणेतारं तिरस्कुर्वन्ति पापिनः॥ ॥ ७३ ।
 धर्मकार्यरतश्चैव वृथा विग्रन्निषो जनाः ।
 भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते राजानो स्लेच्छजातयः ॥ ७४ ।
 शूद्रा भैक्षरताश्चैव||| तेषां शुश्रूषवो*** द्विजाः ।

* अत्याह्लादकरास्तत्रेति (ख) । † वृथाभिग्रान्तिभोजना इति (ख) ; वृथाभिग्रान्तिभो-
 जना इति (ङ) ; एव श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति । ‡ मातृपितृस्वसृज्यपौति (ङ) । § वाच्या-
 निति (ङ) । ¶ सदीप्तता इति (ख) ; अनयोमत्ता इति (ङ) । ॥ सर्वे दुःखपरायणा-
 इति बहुषु पाठः । ** तथैवान्यानि (क), (ग) ; प्रविशन्ति तद्याऽरण्यानि (ख),
 (ङ) । †† स्वदोषानिति (क), (ग) । ‡‡ पापकर्म्मिण इति बहुषु पाठः । §§ स्वमाया
 दुष्टतानिति (ख) । ॥ (ख) पुस्तकेऽतः परं साईं श्लोकद्वयं नास्ति । ||| शूद्राभक्ष-
 रता इति (क) ; शूद्रभक्षरता इति (ग) ; शूद्रतस्करता इति (ङ) । *** शुश्रूषिण
 इति (क) ।

द्विजाश्च क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्याश्च जातयः ।
 अत्यन्तकामिनः सर्वे सङ्कीर्यन्ते परस्परम् ॥ ७५ ।
 न शिष्यो न गुरुः कश्चिन्न पुत्रो न पिता तथा ।
 न भार्या न पतिश्चैव भविता तत्र सङ्करे* ॥ ७६ ।
 कलौ युगे† भविष्यन्ति धनाढ्या अपि याचकाः ।
 रसविक्रयिणश्चैव‡ भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७७ ।
 धर्मकामुकसंवीता मुनिवेशधरा द्विजाः ।
 अपष्यविक्रयरता भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ ७८ ।
 वेदिनिन्दापराश्चैव धर्मशास्त्रविनिन्दकाः§ ।
 शूद्रवृत्त्या च॥ जीवन्ति द्विजा नरकभागिनः॥ ॥ ७९ ।
 अनावृष्टिभयप्राप्ता** गगनासक्तदृष्टयः ।
 भविष्यन्ति तदा सर्वे जनाः†† क्षुद्रयकातराः ॥ ८० ।
 कन्दर्पशफलाहारास्तापसा इव मानवाः ।
 आत्मानं घातयिष्यन्ति‡‡ अनावृष्ट्यातिदुःखिताः§§ ॥ ८१ ।
 कामार्त्ता ऋक्षदेहाश्च बह्वन्नाशनतत्पराः॥ ॥ ८२ ।
 कलौ सर्वे भविष्यन्ति अल्पभाग्या बहुप्रजाः॥ ॥ ८२ ।

* भविता च कलौ युगे इति (क) । † कलियुगे इति (क) । ‡ (ख) पुस्तकेऽतः परं चरचपटकं नास्ति । § धर्मशास्त्रविनिन्दता इति (ग) । ॥ शूद्रवृत्त्येवेति (ग) ।
 ॥ नरकभागिन इति (ख), (ग), (क) । ** अनावृष्टिभयप्राप्तेति (ग) । †† भविष्यन्ति
 नराः सर्वे तदेति (ख) । ‡‡ आत्मानं रक्षयिष्यन्तीति (ग) । §§ अनावृष्ट्यादिदुःखिता-
 इति (ख) ; अनावृष्ट्या तु दूषिता इति (ग) । ॥ एतदर्थं (ख) पुस्तके नास्ति । ॥ पुष्पा-
 चीनवीर्यका इति (क) ; तथातः परं श्लोकस्य नास्ति ।

शूद्रस्त्रीपोषणपरा* वेष्टालावस्थशीलिनः ।
 श्रुतिवाक्यमनादृत्य सदा खगृह्यतत्पराः† ॥ ८३ ॥
 दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यन्ति सदा स्पृहाः ।
 असहृता भविष्यन्ति पुरुषेषु कुलाङ्गनाः ॥ ८४ ॥
 पुरुषानृतभाषिण्यो‡ देहसंस्कारवर्जिताः ।
 वाचालाश्च भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते च§ योषितः ॥ ८५ ॥
 नगरेषु च ग्रामेषु प्राकारैर्वधिका जनाः¶ ।
 चौरादिभयभीताश्च काष्ठयन्त्राणि कुर्वन्ते ॥ ८६ ॥
 दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ।
 गोधूमाख्यं** यवान्नाख्यं देशं यास्यन्ति दुःखिताः ॥ ८७ ॥
 निधाय हृदि कर्माणि प्रेरयन्ति†† वचः शुभम् ।
 स्वकार्यसिद्धिपर्यन्तं बन्धुत्वं कुर्वन्ते जनाः ॥ ८८ ॥
 भिक्षवश्चापि मित्रादि स्नेहसम्बन्धयन्त्रिताः‡‡ ॥
 अन्नोपाधिनिमित्तैर्न§§ शिष्यान्गणं गृह्णन्ति भिक्षवः॥ ८९ ॥
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां||| शिरःकण्ठयनं स्त्रियः ।

* स्त्रीशूद्रपावणपरा इति (ख) ; स्त्रीशूद्रपोषणपरा इति (ग), (ङ) । † खगृहः
 तत्परा इति (ग) । ‡ पुरुषानृतभाषिण्य इति बहुषु पाठः । § कलौ प्राप्तेऽप्येति (क) ;
 कलौ प्राप्ते इति (ग) । ¶ प्राकारादिषु धे. नरा इति (क), (ख) ; प्राकाराद्यादिका नराः
 इति (ग) ; प्राकारादिषु धे. नरा इति (ङ) । || काष्ठयन्त्रादि कुर्वन्ते इति (ङ) । ** गोधू-
 माप्तेति (ख) । †† प्रेरयन्तीति (घ) । ‡‡ भिक्षवश्चापि मित्रादि स्नेहसम्बन्धयन्त्रिताः
 इति (क), (घ), (ङ) । §§ अन्नोपाधिनिमित्तैरेति (ख) । ||| शिष्यामिति (घ) । ||| उभाभ्यामपि पाणिभ्यामिति (क) ; उभाभ्यां पाणिभ्यामिति
 (ख), (ग), (ङ) ।

कुर्वन्त्यो गुह्यमर्चयामात्रां भर्त्सन्त्यनादृताः* ॥ ८० ॥
 पापजालेन निरताः पापखजनसङ्गिनः† ।
 यदा हिजा भविष्यन्ति तदा वृद्धिं मतः कलिः ॥ ८१ ॥
 यदा यदा न यज्यन्ति‡ न ह्यंशन्ति हिजातयः ।
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षते ॥ ८२ ॥
 अधर्मावृद्धिर्भविता कालमृत्युरपि हिजाः ।
 सर्वधर्मेषु नष्टेषु याति निःश्रीकृतां जगत्§ ॥ ८३ ॥
 एवं कलेः स्वरूपञ्च कथितं हिजसत्तमाः॥ ।
 हरिभक्तिपराश्च॥ न कलिर्बाधते क्वचित् ॥ ८४ ॥
 तपः परब्रह्मतयुगे चेतायां ध्यानमेव हि** ॥
 हापरे ज्ञानमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८५ ॥
 यत्कृते दशभिर्वर्षेस्त्रेतायां द्वायनेऽपि तत्†† ।
 हापरे तच्च मासेन चाहोरात्रेण तत्कलौ ॥ ८६ ॥
 ध्यायन्कृते यजन्यज्ञेस्त्रेतायां हापरेऽर्चयन्‡‡ ॥
 यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्णं केशवम् ॥ ८७ ॥
 अहोरात्रं हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति च ये नराः ।

* भर्त्सन्त्यनादृता इति (क), (ङ) ; मार्गं भर्त्सन्त्यनादृता इति (ख) ; आत्रां भर्त्सन्ति
 तादृता इति (ग) । † पापखजनापनिरताः पापखजनसङ्गिन इति (ग) ; पापजालेन निरताः
 पापखजनसङ्गिन इति (ङ) । ‡ न यज्यन्तीति (क), (ग), (ङ) ; न जनन्तीति (ख) ।
 § निःश्रीकृतमिति (घ) । ॥ विप्रसत्तमा इति (क), (ख), (ग), (घ) । ॥ हरिभक्ति-
 रतानाच्चेति (क) ; हरिभक्तिपरामेव इति (ग) । ** (ख) पुनर्कृतः परं चरन्चतुष्टयं
 नास्ति । †† चेतायामयमेऽपि तदिति (क) । ‡‡ हापरेऽर्चनादिति (ख) ।

कुर्वन्ति हरिपूजाञ्च न कलिर्बाधते हि तान्* ॥ ८८ ।
 नमोनारायणायेति कीर्त्तयन्ति च ये नराः ।
 निष्कामा वा सकामा वा न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ८९ ।
 हरिनामपरा ये तु घोरे कलियुगे हिजाः ।
 त एव कृतकृत्याश्च न कलिर्बाधते हि तान् ॥ ९० ।
 शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः ।
 त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे हिजाः ॥ ९१ ।
 समस्तजगदाधारं परमात्मस्वरूपिणम् ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते विष्णुं ध्यायन्न† सीदति ॥ ९२ ।
 परमार्थमशेषस्य‡ जगतामादिकारणम् ।
 शरण्यं शरणं यातो गोविन्दं नाऽवसीदति ॥ ९३ ।
 हरत्यघमशेषञ्च हरिः श्रद्धावतां हिजाः ।
 तमादिदेवमजरं नरो ध्यायन्न सीदति ॥ ९४ ।
 अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्वा केशवार्चकाः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते ॥ ९५ ।
 म्यूनातिरिक्तता सिद्धा कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ।
 हरिस्मरणमेवाऽत्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ ९६ ।
 हरे केशव गोविन्द वासुदेव जगन्मय ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः§ ॥ ९७ ।

* बाधते च तानिति (ङ) । † विष्णुध्यायान्न सीदतीति (ख) । ‡ परमाद्यशेषस्येति (ख) । § ते कृतार्था न संशय इति (ङ) ।

शिव शङ्कर रुद्रेऽः नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः† ॥ १०९ ।
 महादेव विरूपाक्ष गङ्गाधर सङ्गाऽव्यय ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः‡ ॥ ११० ।
 जनार्दन जगन्नाथ पीताम्बरधराच्युत§ ।
 इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्था न संशयः॥ १११ ।
 संसारे भ्रमतां जग्म्या पुनर्दारुणादयः ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते॥ हरिभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ११२ ।
 सनत्कुमार उवाच## ।
 सत्यमुक्तं महाभाग त्वया कारुण्यवारिधे†† ।
 पुनः शृणोमि विप्रेन्द्र‡‡ तयापि वदतां वर ॥ ११३ ।
 त एव मुनिशार्दूल§§ पाषण्डा वेदनिन्दकाः ।
 सम्यक् श्रद्धाविहीनाश्च॥ इति पूर्वं त्वयोदितम्॥ ॥ ११४ ।
 अधर्मनिरतानाश्च यातनाः परिकीर्त्तिताः*** ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गवह्निष्कृते ॥ ११५ ।

* हरिः (ख), चक्र च हन्दीदीपः । † (क) पुस्तके एव श्लोकः परशोक्तस्य च पूर्वार्धं
 न सः । ‡ कृतार्था नात्र संशयः इति (ख) । § पीताम्बरधराव्यय इति (क) । ¶ कृतार्था-
 नाऽत्र संशय इति (ख) ; एव श्लोकः (घ) पुस्तके नास्ति । ॥ पापे इति (क) । ** श्रीसन-
 त्कुमार उवाच इति (ख) । †† मुने कारुण्यवारिधे इति (क), (ख), (क) । ‡‡ भूयः श्रुत-
 विप्रेन्द्रा इति (क), (ग) । §§ तमेव मुनिशार्दूल इति (क), (ख) ; त्वयैव मुनिशार्दूल
 इति (ग), (क) । ¶¶ अर्थमज्ञविहीनाश्चेति (ग) । ॥ पूर्वं त्वयोदितमिति (ख) ।
 *** यातनाश्च प्रकीर्त्तिता इति (क), (ख), (क) ॥

पापण्डत्वं प्रसिद्धं वै सर्वेषां परिकीर्तितम्* ।
 घोरे कलियुगे ब्रह्मञ्जनानां पापकर्म्मणाम्† ।
 मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिश्च कथञ्चवेत् ॥ ११६ ।
 मनःशुद्धिविहीनत्वाद्ब्रह्मिणादीनाञ्च सत्तम‡ ।
 स्वकर्म्माणि न सिध्यन्ति तेषां का गतिरुत्तमा ॥ ११७ ।
 नारद उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ लोकानुग्रहतत्पर ।
 उपायं तव वक्ष्यामि शृणुष्व॥ सुसमाहितः ॥ ११८ ।
 प्रवक्ष्यामि समासेन सर्वशास्त्रसुनिश्चितम्॥ ।
 गुह्याद्गुह्यतरश्चैव सर्वलोकोपकारकम् ॥ ११९ ।
 दैवाधीनमिदं सर्वं जगत्स्यावरजक्लमम् ।
 यथैव प्रेरितं तेन** तथैव घटते जगत् ॥ १२० ।
 शक्तितः सर्वकर्म्माणि वेदोक्तानि समाचरेत् ।
 तान्यर्पयेन्महाविष्णौ†† नारायणपरायणः ॥ १२१ ।
 समर्पितानि कर्म्माणि महाविष्णोः परात्मनः ।
 सम्पूर्णतां प्रयान्त्येव हरिस्मरणमात्रतः ॥ १२२ ।
 घोरे कलियुगे प्राप्ते हरिरेव परा गतिः ।

---

* सर्वेषाञ्च प्रकीर्तितमिति (ख) । † पापकर्म्मणामिति (क), (ख), (ङ) ।
 ‡ मनःशुद्धिविहीनानामिति (घ) । § उत्तम इति (ख) । ॥ शृणुष्वमिति (घ) ; शृणु त्वं
 सुसमाहित इति साधु । ॥ सर्वशास्त्रेषु निश्चितमिति (ङ) ; एतदर्थं (ग) पुनर्न गतिः ।
 ** यथैव प्रेरितं येनेति (ख) । †† महाविष्णोरिति (ख), (ग) ।

महारिष्टोपशान्ताय* हरिभक्तिः कलौ युगे ॥ १२३ ।
 हरिभक्तिरतानाञ्च पापबन्धो न जायते† ।
 हरिस्मरणनिष्ठानां‡ शिवनामरतात्मनाम्§ ।
 सत्यं समस्तकर्माणि॥ यान्ति सम्पूर्णतां द्विजाः ॥ १२४ ।
 अहो भाग्यमहो भाग्यं हरिभक्तिरतात्मनाम्॥ ।
 त्रिदशैरपि पूज्यन्ते किमन्यैर्बहुभाषितैः* ॥ १२५ ।
 तस्मात्समस्तलोकानां†† हितमेव मयोच्यते ।
 हरिनामपरान्मर्त्यान्‡‡ न कलिर्बाधते क्वचित् ॥ १२६ ।
 हरेर्नामैव नामैव नामैव मम जीवनम्§§ ।
 कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा॥ ॥ १२७ ।
 एवं सनत्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ।
 सम्यक्प्रबोधितः सत्यं|| परां निर्वृतिमाप ह* ॥ १२८ ।
 तस्माच्छृणुत††† विप्रेन्द्रा हरिनिष्ठितमानसाः‡‡‡ ।
 प्रयान्ति परमं स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १२९ ।

* महारिष्टोपशान्तिर्धर्ममिति (ङ) । † हरिभक्तिपराञ्चाच्च देहे पापी न जायते इति (ग) । ‡ हरिस्मरणनिष्ठानामिति (क) । § शिवनामपरात्मनामिति (ख) । ॥ सिध्वन्ति सर्वकर्माञ्चैति (ख) ; कृतानि सर्वकर्माञ्चैति (ग) । ॥ हरिपूज्यतात्मनामिति (क), (ख) । ** (ङ) पुस्तके (१२४, १२५) श्लोकी न सः । †† हरिभक्तिरतानाञ्चेति (ङ) । †† नारायणपरानिति (ङ) । §§ हरेर्नामैव केवलमिति (क) । ॥ न चतः परं (ख) पुस्तके त्रीण्युक्त उपाधिबन्धकः पाठो वर्तते । ||| सम्यक् प्रबोधितः सत्य इति (ख) ; सम्यक् प्रबोधितः सम्यक् इति (ङ) । *** परां निर्वृतिमाययी इति (ख) । ††† अक्षयमिति (ख), (ग), (घ), (ङ) । †††† हरिनिष्ठितमानसा इति (ख), (ङ) ।

क्षीरे कलियुगे प्राप्ते हरिनामपरायणाः ।
 समस्तपापनिर्मुक्ताः* यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ १३० ॥
 हरिपूजापरायणाश्च† शिवपूजारतात्मनाम्‡
 न्यूनातिरिक्ताता न स्यात् सर्वकर्म्मसु§ पण्डिताः ॥ १३१ ॥
 सकृदुच्चारयन्त्येव हरेर्नाम कस्यो युगेन ।
 ते कृतार्था॥ महात्मानस्तेषां नित्यं नमो नमः ॥ १३२ ॥
 इत्येतद्दः समाख्यातं नारदेन प्रभाषितम् ।
 सनत्कुमारमुनये बृहन्नारदसंज्ञितम् ॥ १३३ ॥
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वदुःखनिवारणम्** ।
 समस्तपुण्यफलदं†† सर्वयज्ञफलप्रदम्‡‡ ॥ १३४ ॥
 ये पठन्त्यत्र विबुधाः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 न तेषां पापबन्धस्तु कदाचिदपि जायते ॥ १३५ ॥
 ये चात्राध्यायपठनं कुर्वन्ति सकृदप्युत§§ ।
 ते यान्ति विबुधश्रेष्ठा ज्योतिष्मिन्फलं हिजाः ॥ १३६ ॥
 विष्णुर्पितमिदं पुण्यं पुराणं सर्वकामदम् ।

* समस्तपापनिर्मुक्ता इति (क) । † हरिपूजारतानां चेति (ग) । ‡ शिवपूजा-
 परात्मनामिति (ख) । § भवकर्म्मसु इति (ख), (ग), (ङ) । ¶ हरेर्नामैव केवल-
 मिति (क) । ॥ कृतात्मा इति (क), कृतात्मान इति साधु, तथा कृते तु हृन्दीदीपः स्यात् ।
 ** सर्वारिष्टनिवारणमिति (ख) । सर्वानिष्टनिवारणमिति क्वचित् पाठः । †† समस्त-
 कर्म्मफलदमिति (ग) । ‡‡ एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । §§ विबुधर्षमा इति (क) ।
 तत्र द्वितीयाहंमसङ्गतमस्ति । यथा—ते यान्ति विबुधश्रेष्ठा ज्योतिष्मिन्फलं हिजा इति ।

भक्त्या* वदन्ति शृण्वन्ति तेषां पुण्यफलं शृणु ॥ १३० ॥

श्रुतजन्मार्ह्यैः पापैः सद्यः एव विमोचिताः ।

सहस्रकुलसंयुक्ताः प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ १३८ ॥

किं तीर्थैर्वा प्रदानैर्वा‡ किं तपोभिः किमध्वरैः§ ।

अहन्यहनि गोविन्दं तन्मयत्वेन शृण्वताम् ॥ १३८ ॥

किं पुनर्दारैः किं भृत्यैः॥ किं मित्रक्षेत्रवाग्वैः॥ ।

अहन्यहनि गोविन्दं कीर्त्तयन्तश्च** शृण्वताम् ॥ १४० ॥

एतत्पवित्रमरोग्यं धन्यं दुःखप्रणाशनम् ।

येषां गृहेषु सिद्धिर्त वर्त्तते†† तत्फलं शृणु‡‡ ॥ १४१ ॥

न बाधन्ते§§ महास्तत्र भूतवेतालकादयः ।

तत्रैव सर्वत्रेयांसि वर्त्तन्ते च दिने दिने ।

न चान्निर्बाधते तत्र न चौरादिभयस्तथा॥ ॥ १४२ ॥

गवां कोटिसहस्रान्तु यो ददाति कुटुम्बिने ।

तत्फलं समवाप्नोति यथाध्यायपरायणः॥॥ ॥ १४३ ॥

* तत्रावदन्तीति (ख) । † सर्वत्रेवेति (क) । ‡ किं तीर्थैर्वाप्रदानैर्वैति (क) ।

§ किं यज्ञैर्वदन्तिवैरिति (क) । ॥ श्रीकीर्त्तयं (ख) पुस्तके नास्ति । किं पुनर्दारैः किं भृत्यैरिति (क) । ॥ किमत्र सुतवाग्वैरिति (क) । ** तन्मयत्वेनेति (ग) ।

†† पूज्यते इति (ख), (ग) । ‡‡ ये पठन्ति शृण्वन्ति च ते तरन्ति महाद्वयादिति (क) ।

§§ न बाधन्ते इति बहुषु पाठः । ॥ न चौरादिभयं तथेति (क) । ॥॥ यथाध्यायस्य पाठनादिति (ख) ; यथाध्यायपरायणादिति (ग), (क) ; एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति ।

गङ्गास्नानशतकृत्वा ज्योतिष्टोमशतं तथा* ।

यत्फलं समवाप्नोति दशाध्यायस्य पाठनात्† ॥ १४४ ।

यत्र तत्पठते‡ शस्त्रं शृणुयाद्विष्णुतत्परः ।

तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः§ ॥ १४५ ।

शतजन्मार्जितैः॥ पापैः सद्य एव विमुच्यते ।

शतवंशसमेतस्तु देहान्ते मोक्षमाप्नुयात् ॥ १४६ ।

यः पठेत्पातकृत्याय यद्वत् श्लोकविंशतिम् ।

ज्योतिष्टोमफलं सत्त्वं॥ गङ्गास्नानं दिने दिने## ॥ १४७ ।

एतत्पवित्रमारोग्यमवाच्यं दुष्कृतात्मनाम्†† ॥ ‡‡

नीचासनगतः सर्वः§§ शृणुयादिदमुत्तमम् ॥ १४८ ।

एतत्पुराणत्रयणमिहासुत्रं सुखप्रदम् ।

वदतां शृण्वतां सद्यः॥ सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४९ ।

* ज्योतिष्टोमफलं लभेदिति (क) । † दशाध्यायपरायणा इति (क), (ख), (ङ) ।
दशाध्यायपरायणादिति (ग) । ‡ पठते इत्यर्थे पठतीति साधु । § तत्समाहिता
इति (ङ) । एतदर्थं (क) पुस्तके नास्ति । ॥ शतजन्मज्जितैरिति (ग) । ॥ ज्योति-
ष्टोमफलं तेवामिति (ग) । ## ज्योतिष्टोमफलं प्राप्य चान्ते मोक्षमाप्नुयादिति (क) ।
†† दुष्कृतात्मने इति (क) । ‡ न वार्त्तं दुष्कृतात्मनामिति (ख) । ‡‡ (ख) पुस्तके
अतःपरं पुस्तकं न लिखितम् । §§ नीचासनगतैः सर्वैरिति (ङ) । ॥ प्रस्तावै-
वेति (ङ) ।

दग्धाहा यदि वा मोहात् ये* मृखन्तीदसुत्तमम् ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति च परां गतिम्† ॥ १५० ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिमक्तिमाहात्म्ये
अष्टाविंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चायङ्गव्यः ।

* द्रीडाया यदि वा मोहादिति (ऊ) । † एष श्लोकः (क) पुस्तके एवमस्ति—यः
मृष्योति नरो भक्तः पुराच देवनिर्मितम् । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिमिति ॥

4/30/2-60

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by**

**Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts**

1996

दद्माहा यदि वा मोहात् ये* मृग्यन्तीदमुत्तमम् ।
ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति च परां गतिम्† ॥ १५० ॥

इति श्रीबृहन्नारदीयपुराणे हरिभक्तिमाहात्म्ये
षष्ठाविंशोऽध्यायः ।

समाप्तसायकृत्यः ।

* द्रीहाहा यदि वा मोहादिति (क) । † एष श्लोकः (क) पुस्तके एवमस्ति
अस्तीति नरो भक्तः पुराचं दिवनिर्मितम् । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम् ।